A 159444

Osiris könyvtár

Judaika

Sorozatszerkesztő
Haraszti György

HANNAH ARENDT

Eichmann Jeruzsálemben

Tudósítás a gonosz banalitásáról

Osiris Kiadó • Budapest, 2000

A fordítás alapjául szolgáló mű:
Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. Report on the Banality of Evil.*
New York, 1964. Published by arrangement with Viking Penguin,
a division of Penguin Putman Inc.
(First published in the United States, 1963)

Fordította
MESÉS PÉTER

A fordítást az eredetivel egybevetette
ÁBRAHÁM ZOLTÁN ÉS HARASZTI GYÖRGY

Szerkesztette
HARASZTI GYÖRGY

SZTE Egyetemi Könyvtár

A 159444

J000186848

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Hannah Arendt, 1963, 1964
Copyright renewed © Lotte Kohler, 1991, 1992
Hungarian translation © Mesés Péter, 2000
© Osiris Kiadó, 2000

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója
Szöveggondozó Krasznai Katalin
Sorozatterv Környei Anikó
Műszaki szerkesztő Galgóczi Andrea
Tördelő Fodor Gábor
Nyomta és kötötte az Osiris Kft.

ISBN 963 379 906 6
ISSN 1219–8358

TARTALOM

Megjegyzés az olvasó számára 9

I. Az Igazság Háza 11
II. A vádlott 33
III. A zsidókérdés szakértője 48
IV. A zsidókérdés megoldása
Első fázis – a kiüldözés 69
V. A zsidókérdés megoldása
Második fázis – a koncentráció 83
VI. A zsidókérdés megoldása
Utolsó fázis: gyilkosság 100
VII. A Wannsee-konferencia, avagy Poncius Pilátus 131
VIII. A törvénytisztelő polgár kötelességei 157
IX. Deportálások a birodalomból – Németország,
Ausztria és a protektorátus 174
X. Deportálások Nyugat-Európából – Franciaország,
Belgium, Hollandia, Dánia, Olaszország 186
XI. Deportálások a Balkánról –
Jugoszlávia, Bulgária, Görögország, Románia 205
XII. Deportálások Közép-Európából –
Magyarország és Szlovákia 219
XIII. A keleti haláltáborok 231
XIV. Bizonyítékok és tanúk 245
XV. Ítélet, fellebbezés és kivégzés 259

Epilógus 279
Utóirat 308
Irodalomjegyzék 327
Személynévmutató 327
Helynévmutató 333

Hörend dei Reden, die aus deinem Hausedringen, lacht man.
Aber wer dich sieht, der grieft nach dem Messer

Bertolt Brecht: Deutschland *(1933)*

[A házadból kiszűrődő beszédet hallván nevethetnékje támad az embernek.
Ám aki meglát, a késéért kap.

Bertolt Brecht: Németország *(1933)]*

MEGJEGYZÉS AZ OLVASÓ SZÁMÁRA

Ez a kötet a javított és bővített kiadása annak a műnek, amely először 1963 májusában jelent meg. 1961-ben Eichmann jeruzsálemi peréről tudósítottam a *The New Yorker* számára, ahol ez a beszámoló eredetileg, a lap 1963. februári és márciusi számaiban, valamivel rövidebb terjedelemben megjelent. A könyvet 1962 nyarán és őszén állítottam össze, s ugyanez év novemberében fejeztem be, amikor a Wesleyan University Center for Advanced Studies ösztöndíjas kutatójaként dolgoztam.

Jelen kiadás javításai mintegy tucatnyi technikai hibát érintenek, amelyek az eredeti szöveg érvelését és elemzését egyáltalán nem befolyásolják. Még nem állnak rendelkezésünkre a kérdéses korszakra vonatkozóan minden részletre kiterjedő tényadatok, s bizonyos esetekben a megalapozott becslést valószínűleg soha nem fogjuk tudni tökéletesen megbízható információval helyettesíteni. Így például az *Endlösung* zsidó áldozatainak a számát csak megbecsülni tudjuk – négy és fél és hat millió között –, nincsenek egyértelmű bizonyítékok, és ez érvényes mindegyik szóban forgó ország adataival kapcsolatban is. Az első kiadás megjelenése óta napvilágot láttak új publikációk, különösen Hollandiára vonatkozóan, ám ezek egyike sem fontos az események egészét tekintve.

A kiegészítések többsége szintén technikai természetű, bizonyos pontokat tisztáztam, új tényekre hivatkoztam, vagy némely esetben más forrásokat idézek. Az új forrásokat a bibliográfiában megnevezem, s tárgyalom az új utóiratban, amely az eredeti kiadást követő vitával foglalkozik. Az utóirattól eltekintve az egyetlen nem technikai jellegű kiegészítés a Hitler elleni, 1944. július 20-án megkísérelt német összeesküvést érinti, amelyet az

Egyetemi Könyvtár SZEGED

eredeti kiadásban csak érintőlegesen említettem. A kötet egészének jellege teljes mértékben változatlan.

Köszönettel tartozom Richard és Clara Winstonnak, amiért segítettek a jelen kiadás utóiratának szövegét előkészíteni.

1964. június

Hannah Arendt

I.

AZ IGAZSÁG HÁZA

„Bét háMispát" – Az Igazság Háza: e szavaknál, melyeket a bírósági szolga erőteljes hangon kiált a terembe, fölugrunk székeinkről, hisz ezek adják tudtunkra a három bíró érkezését, akik hajadonfőtt, fekete talárban egy oldalajtón át lépnek a tárgyalóterembe, a ferdén emelkedő, magasított pódium legfelső szintjén elfoglalják helyüket, és megnyitják a tárgyalást. Hosszú asztalukat, amelyet nemsokára számtalan könyv és több mint 1500 dokumentum borít majd el, a bírósági gépírók veszik körül. A tolmácsokra, akiknek helye közvetlenül a bírói pulpitus alatt van, akkor lesz majd szükség, amikor a vádlott vagy a védelem és a bíróság közvetlenül kíván egymással értekezni. Egyébként a vádlott és védője, csakúgy, mint majdnem az összes jelenlévő, fejhallgatón keresztül követi a héber nyelven folytatott tárgyalást, amely kiváló francia, használható angol és egy gyakran furcsa, majdnem érthetetlen német halandzsa szinkronfordítást kínál. (Minél inkább belegondolunk, hogy a per technikai részleteit milyen aprólékos gondossággal szervezték meg, annál érthetetlenebbnek tűnik, hogy éppen Izrael új államában lett volna lehetetlen a sok Németországból származó polgár között egy megfelelő fordítót találni ahhoz az egyetlen nyelvhez, melyet a vádlott és védője ért. A német zsidókkal szembeni régi előítélet, amely korábban Izraelben igen széles körben elterjedt, már rég a múlté, így magyarázatként egyedül a még régebbi, de még mindig hatásos „P-vitamin" marad, amivel az izraeliek a kormány- és tisztviselőkörökben elterjedt protekciót és nepotizmust körülírják.) A pódium harmadik szintjén, a bírák és a fordítók alatt látjuk a vádlott üvegkalitkáját és a tanúk emelvényét; egymással pontosan szemben vannak, úgy, hogy a vádlott és a tanúk a publikumnak profiljukat mutatják. Legalul, a közönségnek háttal ül a főállam-

ügyész az ügyészek és egyéb jogi tanácsadók nagy stábjával, mellette a védő, akinek az első hetekben egy asszisztens segédkezett.

A bírák magatartása egyetlen pillanatra sem válik teátrálissá. Érkezésük és távozásuk, mely az éppen adott ülés kezdetét és végét jelzi, nem mesterkélt; a tárgyalások során a figyelmük éppoly tárgyilagos, mint amilyen intenzív. Megrázkódtatásuk, melylyel a hallatlan szenvedésekről szóló beszámolókat hallgatják, érezhető, de sohasem túljátszott; amikor elvesztik türelmüket, mert az ügyész a tanúvallomásokat és az iratok bemutatását a végtelenségig elhúzza, spontaneitásuk üdítően hat. Udvariasságuk a védelemmel szemben talán egy kicsit túlhangsúlyozott, mintha mindig szem előtt tartanák, hogy „dr. Servatiusnak itt, idegen környezetben egyedül kell megvívnia fáradságos harcát", a vádlottal szembeni magatartásuk mindig korrekt és emberséges. E három férfi emberi nívója rögtön nyilvánvalóvá válik, a teremben mindenki tudomásul is veszi; nem meglepő, hogy közülük senki nem enged a kísértésnek, hogy színházat játsszon, s úgy tegyen, mintha rá lenne utalva a héber fordításra, hisz mindhárman Németországban születtek, és ott jártak iskolába. Móse Landau, a bíróság elnöke alig várja meg válaszaival, hogy a tolmács kész legyen, gyakran beavatkozik a fordításba, kiigazítja és kijavítja a szöveget, láthatóan hálásan, hogy rövid lélegzethez jut az itt tárgyalt szörnyűséges dolgok folyamában. Hónapokkal később, amikor a vádlottat keresztkérdéseknek vetik alá, a többi bíró is követi majd Móse Landau példáját, és Eichmannt németül szólítják meg – egy újabb bizonyíték, ha egyáltalán szükség van még bizonyítékokra, milyen figyelemre méltóan függetlenek az Izraelben uralkodó közhangulattól és az igazán érthető előítéletektől.

Egy dolog az elejétől kezdve világos volt: ebben a perben Landau bíró adja meg a hangot, és mindent megtesz annak megakadályozására, hogy a tárgyalások a magát szívesen előtérbe toló vádló intencióit követve, kirakatperjelleget öltsenek. Ha ez nem mindig sikerül neki, az részben azon múlik, hogy a tárgyalások egy színpadon, nézőközönség előtt zajlanak, így a bírósági szolga hatalmas kiáltása, mely az ülést bevezeti, úgy hat, mint amikor a színházban felgördül a függöny. Az újonnan felépített *Bét há'Ám*, a „Nép Háza" auditóriuma (melyet most magas kerítés

övez, körös-körül álig felfegyverzett rendőrség őriz, az előudvarban felállított barakkokban minden látogatót megmotoznak, fegyverek után kutatva) eredetileg színháznak épült, a tudósítók és a nézők a nézőtéren és a karzaton ülnek, előttük az előszín és a színpad, a színészek megjelenésére szolgáló oldalajtókkal. Egy ilyen tárgyalóterem bizonyára nem rossz keret ahhoz a kirakatperhez, melyet Izrael miniszterelnöke, Dávid ben Gurion képzelt el, amikor elhatározta, hogy Eichmannt Argentínából el kell rabolni, hogy a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé állítsák, és felelősségre vonják a „zsidókérdés végső megoldásában" betöltött szerepe miatt. És ben Gurion, akit joggal neveznek az „állam építőmesterének", mindvégig a tárgyalás láthatatlan rendezője marad. Egyetlen alkalommal sem vesz részt egyetlenegy ülésen sem – a tárgyalóteremben a főállamügyész, Gideon Hausner hangján beszél, aki az állam képviselőjeként mindent megtesz, hogy engedelmesen szolgálja gazdáját; s ha ez – szerencsére – nem mindig sikerül neki, annak köszönhető, hogy a perben egy olyan ember elnököl, aki számára az igazságosság éppoly kötelező érvényű, mint amennyire kötelező az ügyész számára gazdája akarata. Az igazságosság megköveteli, hogy a gyanúsítottat vádolják, védjék, végül ítélkezzenek felette, viszont azokat a látszólag magasabb rendű kérdéseket, melyek a közvéleményt foglalkoztatják, félre kell tenni. (Az ilyen kérdéseket: „Hogyan volt mindez lehetséges?" és „Mik voltak az okok?"; ilyen kérdéseket: „Miért pont a zsidók?" és „Miért pont a németek?", „Milyen szerepe volt a többi nemzetnek?", „Milyen mértékben felelősek a szövetségesek?", „Hogyan vehették rá a zsidókat saját vezetőik az önmaguk megsemmisítésében való aktív közreműködésre?" és „Miért hagyták magukat mint a birkák a mészárszékre vezetni?") Hisz a közvéleményhez – vetette egyszer oda élesen Landau bíró a főállamügyésznek – „végtére is nincs semmi közünk". Az igazságosság szempontjából a tárgyalóteremben csakis Adolf Eichmann a fontos, Karl Adolf Eichmann fia, a külön az ő védelmére épített üvegkalitkában ülő, középmagas, sovány, ötvenes éveinek közepén járó ember, hátrafésült hajával, rosszul ülő fogsorával és rövidlátó szemével, aki az egész per folyamán merev nyakkal csakis a bírói emelvényt nézi, arcát egyetlen alkalommal sem fordítja a közönség felé, s aki kétségbeesetten próbálja tartását megőrizni – általában sikerül is neki, az ideges rángás

ellenére, amely valószínűleg még jóval a per kezdete előtt torzította el az arcát. Az ő tetteiről van szó, nem a zsidó nép szenvedéseiről; őt perelték be, nem a német népet vagy az emberiséget, még csak nem is az antiszemitizmust vagy a fajgyűlöletet.

Most azonban kiderül, hogy az igazságosság – a ben Gurion módján gondolkodó emberek számára tán csupán „absztraktum" – szigorúbb úr, mint a miniszterelnök, minden hatalmával együtt. Hogy e hatalom játékszabályai mennyire rugalmasak, mennyire elnéző kiszolgálóival szemben, azt Hausner úr igen hamar és nagyobb gátlások nélkül demonstrálja: e játékszabályok megengedik, hogy az ügyész a per ideje alatt sajtókonferenciákat tartson és tv-interjúkat adjon (a Glickmann Corporation által támogatott amerikai programban eközben folyamatosan adják a szokásos reklámokat, esetünkben ingatlanhirdetéseket), sőt, a szabályok később még a sajtó képviselői előtti „spontán" dühkitöréseket is engedélyezik: torkig van azzal, fakad ki, hogy Eichmann-nak keresztkérdéseket tegyen fel, hisz minden kérdésére hazugságokkal válaszol; a szabályok megengedik, hogy gyakran forduljon a közönséghez, melynek tulajdonképpen háttal kellene állnia, jóváhagynak minden olyan pózt, melyekből rendkívüli hiúságára következtethetünk, s amelyet végül az Egyesült Államok elnökének „jól végezte a dolgát" komplimentje koronázott meg. Aki az igazságosságot szolgálja, annak semmi ilyesmit nem szabad tennie. Az igazságosság szolgálata ugyanis megköveteli a rendkívüli visszafogottságot, a nyilvánossághoz fűződő minden kapcsolat megszakítását, s bár a gyászt még megengedi, de a haragot már nem, szigorú mértékletességre int minden csábítással szemben, hogy az ember a fényszórók, kamerák és mikrofonok által rivaldafénybe állítsa magát. Landau bíró amerikai útját röviddel a per után – a meghívó zsidó szervezetektől eltekintve – nem övezte sajtónyilvánosság.

Azonban bármilyen lelkiismeretesen próbálták is a bírák a rivaldafényt elkerülni – mégiscsak ott fönn, egy színpadon ültek, szemben a közönséggel, pontosan úgy, mint a színházban. A közönség az egész világot volt hivatott képviselni, s az első hetekben valóban legnagyobbrészt napilapok, folyóiratok és magazinok tudósítóiból állt, akik mind a négy égtáj felől érkeztek Jeruzsálembe. Egy színjátékot akartak bemutatni nekik, pontosan olyan szenzációsat, mint amilyenek a nürnbergi perek voltak, csak most „a zsidóság tragédiája, annak minden részlete" került színre. Hiszen „amikor mi Eichmannt a nem zsidók ellen elkövetett bűnökkel is megvádoljuk", akkor, mert azokat elkövette, hanem *„mert nem teszünk különbséget a népek között"*. Valóban figyelemre méltó mondat egy államügyész nyitó beszédében, s amint később kiderült, igen jellemző is a vádra. Ugyanis a vád számára e per elsősorban a zsidók szenvedéseiről szólt, s csak másodlagosan foglalkoztak Eichmann tetteivel. Hausnert követve különbség lényegtelennek tűnt, hiszen „csak egy olyan ember volt, aki szinte kizárólag a zsidókkal foglalkozott, akinek a feladata a zsidók kiirtása volt, s akinek a szerepe ebben a gyalázatos rezsimben erre korlátozódott. Ez az ember Adolf Eichmann." Nem volt-e logikus a törvényszéknek a zsidó szenvedések (természetesen senki által nem vitatott) tényeit bemutatni, és utána olyan bizonyítékokat keresni, amelyek Eichmannt ezekkel az eseményekkel valamilyen módon kapcsolatba hozzák? A nürnbergi perekben, melyek során a vádlottakat „különböző nemzetek tagjai ellen elkövetett bűnökkel vádolták", vajon nem abból az egyetlen okból hagyták figyelmen kívül a zsidó tragédiát, mert Eichmann nem volt jelen?

Valóban hitte-e Hausner főállamügyész úr, hogy a nürnbergi törvényszék nagyobb súlyt helyezett volna a zsidóság sorsára, ha Eichmann is a vádlottak padján ül? Aligha. Mint Izraelben szinte mindenki, ő is úgy gondolta, hogy a zsidóknak csak egy zsidó törvényszék szolgáltathat igazságot, és az a zsidók feladata, hogy ellenségeik felett ítélkezzenek. Innen ered az a majdnem egyöntetűen ellenséges reakció, melyet Izraelben egy nemzetközi bíróság puszta emlegetése is kiváltott, s amely Eichmannt nem a „zsidó nép ellen elkövetett" bűnökért, hanem a zsidó népen elkövetett emberiségellenes bűnökért fogta volna perbe. Ennélfogva az a különösen csengő dicsekvés, hogy egy bíróság „nem tesz különbséget a népek között", Izraelben, ahol a zsidó polgárok státusát a rabbinikus törvények szabályozzák, ahol egy zsidó nem házasodhat nem zsidóval, tehát a népek megkülönböztetése jogilag rögzített, nem csengett különösebben furcsán. A külföldön kötött házasságokat ugyan elismerik, de az ilyen vegyes házasságból származó gyerekeket házasságon kívülinek tekintik (ellenben a zsidó szülőktől származó, házasságon kívül született gyermek legitimnek számít); és egy nem zsidó anya

gyermeke törvényesen nem házasodhat, nem is lehet törvényesen eltemetni. Ennek különösen megnőtt a jelentősége 1953 óta, amikor is a családjogi ügyek feletti ítélkezés jelentős részét világi bíróságok hatáskörébe utalták. Azóta a nőknek lehet tulajdonuk, örökölhetnek, és a férfiakkal általában azonos jogokat élveznek. Ettől azonban még semmivel sem lett jobb a helyzet: éppen a reformok igazolják, hogy nem a jámborság figyelembevétele vagy a fanatikusan vallásos kisebbség hatalma akadályozta meg Izrael kormányát abban, hogy a házasság és a válás kérdéseit illetően is a világi jogalkotás illetékességét ismerje el a rabbinikus törvénykezéssel szemben. Úgy tűnik, az izraeli polgárok – függetlenül attól, hogy vallásosak-e vagy sem – egyetértenek a nem zsidókkal kötött házasságot tiltó törvény megtartásával. Elsősorban emiatt értenek egyet azzal is – e tényt egyébként magas rangú izraeli köztisztviselők a tárgyalótermen kívül kertelés nélkül elismerték –, hogy nincs igazán szükségük írásba foglalt alkotmányra, hiszen akkor az ilyen jellegű törvényeket szóról szóra le kellene írniuk. („A polgári házasságkötés elleni legfőbb érv az, hogy megosztaná Izrael Házát, és a[z Egyesült Államokban élő] zsidókat elválasztaná a diaszpórában élőktől" – írta nemrégiben Philip Gillon a *Jewish Frontier* című folyóiratban.) Akárhogyan is, az a könnyedség, amellyel a vádló a hírhedt 1935-ös nürnbergi törvényeket – amelyek a zsidók és a németek közötti házasságkötést és nemi kapcsolatot megtiltották – megbélyegezte, némiképp lélegzetelállítóan hatott. A jobban informált tudósítók tisztában voltak az ügy iróniájával, de ezt krónikájukban mégsem említették. A pillanat nyilvánvalóan nem volt alkalmas arra, hogy a zsidókat figyelmeztessék saját országuk törvényeinek és jogrendszerének hibáira.

Amennyiben a pert az egész világnak szánták, és a színjáték célja a zsidó szenvedések szörnyűséges panorámájának bemutatása volt, akkor a valóság nem felelt meg ezeknek az elvárásoknak és szándékoknak. A legtöbb újságíró nem bírta két hétnél tovább, ezután a közönség drasztikusan megváltozott, s vele változott az eredeti szándék is. Immár a lakosság bizonyos rétegeinek az érdeklődését kívánták felkelteni, elsősorban a fiatal generációkét, amelyek az ügyet nem ismerhették, vagy a szefárd zsidókét, akik az egészről alig tudtak valamit. A pernek kellett volna bemutatnia, hogy mit jelent nem zsidók között élni, meg

kellett volna győznie őket arról, hogy egy zsidó csakis Izraelben élhet biztonságban és tisztességben. (E véleményről a tudósítók egy brosúrából értesülhettek, amely az izraeli jogrendszert mutatta be. Ebben idézi a szerző, Doris Lankin a Legfelsőbb Bíróságnak két apa ügyében meghozott ítéletét, akik „gyermekeiket elrabolták és Izraelbe vitték". A döntés értelmében a gyermekeket vissza kellett adni anyjuknak, mivel külföldön is érvényes a gyermekük nevelése iránti jogi igényük. A szerző – a feltétlen legalitás iránt érzett ugyanazon büszkeséggel, amellyel Hausner úr is késznek mutatkozott olyan esetekben is gyilkosságért vádat emelni, amikor az áldozatok nem zsidók voltak – így folytatta: a bíróság ekképp döntött, „holott a gyermekek visszahelyezése az anyai gondnokság és gondozás alá azt jelentette, hogy kiszolgáltatták őket a diaszpóra ellenséges elemeivel vívandó egyenlőtlen küzdelemnek".) Csakhogy a közönség soraiban nem voltak szefárd zsidók, fiatalok is alig, a publikum – megkülönböztetve őket a zsidóktól – nem is izraeliekből állt. A gyakran csak félig telt teremben a „túlélők" ültek, öreg, jobb esetben idősödő emberek, európai emigránsok, mint jómagam, akik régóta kívülről tudták, amit tudniuk kellett, semmi szükségük nem volt a kiokításra, és egészen bizonyosan nem ebből a perből vonták le a következtetéseiket. Amint egyik tanú követte a másikat, amint a döbbenet döbbenetre halmozódott, ott ültek, és hallgatták a beszámolókat, amelyek elviselhetetlenek lettek volna, ha a szemébe kellett volna nézniük annak az embernek, aki mindezt elébük tárta. Minél kimerítőbben adták elő „a zsidó nép ezen generációjának szerencsétlenségét", minél nagyszerűbb volt Hausner úr retorikája, annál halványabbá és kísértetiesebbé vált az üvegkalitkában ülő figura. Még a felemelt mutatóujj: „Ott ül ő, a szörnyeteg, aki mindezért felelős!", sem volt képes a kísértetet életre kelteni.

Éppen a szörnyűségek súlya okozta, hogy a per színjátékjellege összeomlott. A perek és a színjátékok közös vonása, hogy a tettessel kezdődnek és végződnek, nem pedig az áldozattal. A kirakatperek esetében sokkal fontosabb, mint egy közönséges pernél, hogy pontosan körvonalazzák, mi történt, és azt hogyan hajtották végre. A per középpontjában csak az a személy állhat, aki cselekedett – ebből a szempontból hasonlít a dráma hősére –, és ha szenved, azért kell szenvednie, amit elkövetett, nem pedig

azért, mert cselekedeteivel másoknak szenvedést okozott. Mindenkinél jobban tudta ezt a törvényszék elnöke, akinek a szeme-ben a per szörnyűségek véres káoszává kezdett fajulni – „olyan hajó, amelyik kormányos nélkül sodródik ide-oda a parthoz verődő hullámokon". Próbálkozásai, hogy a kormányt ismét magához ragadja, gyakran fulladtak kudarcba, ami részben a védelem hibája volt, hiszen szinte sohasem tiltakozott, amikor a tanúk olyan dolgokról beszéltek, melyeknek semmi, illetve alig valami közük volt Eichmannhoz – az ilyen irreleváns vallomásokat azonban csak akkor utasíthatja vissza az elnöklő bíró, ha a védelem tiltakozik. A dokumentumok bemutatásakor dr. Servatius, ahogy mindenki szólította, kissé aktívabbá vált, és amikor a vád Hans Franknak, Lengyelország Nürnbergben kivégzett egykori főkormányzójának a naplóját hozta fel terhelő bizonyítékként, az ügyvéd ritka tiltakozásainak leghatásosabbikával reagált: „Csak egy kérdésem van: az Adolf Eichmann név, a vádlott neve előfordul-e egyszer is e 29 [valójában 38] kötetben? [...] Az Adolf Eichmann név a 29 kötet egyikében sem fordul elő egyszer sem [...] Köszönöm, nincs több kérdésem."

Így tehát a perből mégsem lett színjáték, de a ben Gurion előzetes szándékainak megfelelő demonstráció mégis megvalósult; a bíróság annak a „leckének" lett a platformja, melyet a zsidóknak és nem zsidóknak, araboknak és izraelieknek, röviden az egész világnak szántak. Ugyanabból a leckéből a közönség különböző kategóriáinak más-más következtetéseket kellett volna levonniuk, amelyeket ben Gurion a per kezdete előtt megjelent cikksorozatában, amikor is Eichmann elrablását a világ előtt igazolnia kívánta, már kifejtett. A nem zsidó világnak szóló lecke így hangzott: „Meg szeretnénk mutatni a világnak, hogyan gyilkoltak meg a nácik embermilliókat, mert zsidók voltak, egymillió csecsemőt, mert zsidó csecsemők voltak." Vagy amint az ország legnagyobb pártjának, a ben Gurion által vezetett Mápainak a lapjában, a *Dávár*ban lehetett olvasni: „A világ nyilvánosságának tudnia kell, hogy nem egyedül a náci Németország a felelős hatmillió európai zsidó lemészárlásáért." Végül ismét ben Gurion saját szavaival: „Azt kívánjuk, hogy a világ nemzetei [mindezt] megtudják [...] és szégyelljék magukat." A diaszpórában élő zsidóknak arra kellett volna emlékezniük, hogy a zsidóság „minden szellemi teljesítményével, erkölcsi követelmé-

nyeivel és messianisztikus céljaival már négyezer éve" szemben áll az „ellenséges világgal", és a diaszpórában a zsidó nép szétesése azzal végződött, hogy birkaként mentek a halálba; csakis a zsidó állam létrejötte tette lehetővé számukra a védekezést és a harcot – a függetlenségi háborúban, a szuezi hadjáratban, az Izrael békétlen határai mentén szinte naponta folyó csatározásokban. Egyrészt ily módon kívánták demonstrálni a nem Izraelben élő zsidók számára az izraeli hősiesség és a zsidó tehetetlenség közötti különbséget, másrészt azonban az izraelieknek is szántak némi tanulnivalót: „A nagy katasztrófa után felnövekvő izraeli generációkat" az a veszedelem fenyegeti, hogy elveszítik a zsidó néphez, ezáltal a saját történelmükhöz fűződő kapcsolatukat. „Fontos, hogy ifjúságunk emlékezzék mindarra, ami a zsidó néppel történt. Azt szeretnénk, hogy ismerjék történelmünk legtragikusabb tényeit." Ben Gurion végül a per megrendezésének motivációi között említette, hogy ily módon sikerül majd „más nácikat is előhurcolni a rejtekhelyükről és rámutatni például egyes arab vezetők és a nácik kompromittáló kapcsolataira".

Ha ezek az érvek lettek volna az egyedüli okai, hogy Eichmannt Argentínából elrabolják, és a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé állítsák, akkor a per jogosságát aligha lehetett volna igazolni. A tanulságok, melyeket a perből kellett volna levonni, részben fölöslegesek, részben pedig egyenesen félrevezetőek voltak. Hitler elérte, hogy az antiszemitizmus mindenütt szalonképtelenné váljon; talán nem egyszer s mindenkorra, de a jelenre nézve bizonyosan. Persze nem azért, mintha a zsidók hirtelen mindenütt népszerűvé váltak volna, hanem – ben Gurion saját szavait idézve – mert a legtöbb ember „számára világossá vált, hogy az antiszemitizmus végállomása manapság a gázkamra és a szappangyár". Ugyanilyen fölösleges volt a diaszpórában élő zsidók számára kiosztott lecke, akiknek aligha volt szükségük a nép egyharmadának vesztét okozó nagy katasztrófára, hogy az őket körülvevő világ ellenségességéről meggyőződjenek. Az antiszemitizmus mindenkori jelenlétébe és örök voltába vetett meggyőződés nem pusztán a cionista mozgalom leghatékonyabb ideológiai alkotóeleme immár a Dreyfus-ügy óta, hanem ez a meggyőződés volt a tulajdonképpeni oka annak az egyébként nehezen felfogható készségességnek is, amellyel a német zsidóság a

nácik hatalomra jutása után teljes egészében, „a tények talajára állva" a náci hatóságokkal tárgyalásokba kezdett. (Természetesen ezeket a tárgyalásokat a rezsim kezdeti stádiumában éles szakadék választotta el a zsidótanácsok *[Judenräte]* későbbi együttműködésétől. Ekkor még politikai és nem morális döntésről volt szó. A tények talajára álltak, nem akarták a „konkrét segítőmunkát" „absztrakt", – ahogy fogalmazták, „üres" – hadüzenetekkel veszélyeztetni. Hogy ez a machiavellisztikus felhangok nélküli „reálpolitika" mégis milyen veszélyeket rejtett magában, csak a háború kitörése után derült ki, amikor a zsidó szervezetek funkcionáriusai és a náci bürokrácia közötti, évekre visszamenő kapcsolat tényének betudhatóan az a bizonyos szakadék könnyedén áthidalhatóvá vált, immár nem a zsidók menekülése, hanem a deportálásuk érdekében.) Pontosan ebből a meggyőződésből fakadt az a politikailag oly veszélyes helyzet, hogy képtelenek voltak különbséget tenni barát és ellenség között; és bizony nem a német zsidók voltak az egyedüliek, akik alábecsülték ellenségeiket, mivel úgy képzelték, hogy a zsidókérdésben minden nem zsidó egyformán érez és gondolkodik. Amennyiben ben Gurion ezt a fajta „zsidó tudatot" kívánta erősíteni, nagyon melléfogott; hiszen az izraeli állami öntudat egyik legfontosabb előfeltételének éppen annak kellene lennie, hogy ez a mentalitás megváltozzék. Az izraeli állam megalapítása a zsidókból egy népet teremtett a többi nép között, nemzetet a többi nemzet között, államot a többi állam között, amelynek *per definitionem* plurálisnak kell lennie, amelyik a világ évezredes – és a zsidó vallásban sajnálatos módon mély gyökereket eresztett felosztását zsidókra és nem zsidókra többé nem tűri.

Mi illusztrálhatta volna jobban az izraeli hősiesség és a zsidó tehetetlenség között fennálló ellentmondást a szörnyűséges tényeknél – amint ezrek és ezrek, végül pedig emberek milliói pontosan megjelentek a transzportok gyülekezőhelyén, ahonnan a halálba küldték őket, amint lépésről lépésre közeledtek kivégzőhelyük felé, ott megásták saját sírjukat, levetették és gondosan összehajtották a ruháikat, engedelmesen egymás mellé feküdtek, hogy lelőhessék őket? E pontnál az államügyész is megtorpant, minden tanúnak feltette ugyanazokat a kérdéseket: „Miért nem álltatok ellen?" „Miért szálltatok fel a vonatra?" „Tehát ott áll tizenötezer ember néhány száz főnyi őrszemélyzettel szemben, miért nem támadtátok meg őket? Miért nem lázadtatok fel, miért nem vetettétek rájuk magatokat?" Mindez nagyon szépen és logikusan hangzott, mégis alapvetően hamis volt. Hiszen az a szomorú igazság, hogy egyetlen nem zsidó csoport, egyetlen más nép sem viselkedett másképpen hasonló körülmények között. Az egykori buchenwaldi fogoly, David Rousset francia író írta le tizenhat évvel korábban, még az események közvetlen hatása alatt azt a folyamatot, amelyik mindegyik koncentrációs táborban hasonlóképpen zajlott: „Az SS diadala megköveteli, hogy a megkínzott áldozat tiltakozás nélkül engedje magát az akasztófához vezetni, lemondjon az ellenállásról, és önmagát annyira feladja, hogy elveszítse az identitását. Mindez nem ok nélkül való. Nem csak úgy, egyszerű szadizmusból követelik meg az SS-legények ezt a fajta alávetést. Pontosan tudják, hogy egy olyan rendszer, amely áldozatát megtöri, mielőtt a vérpadra küldi [...] minden másnál összehasonlíthatatlanul alkalmasabb egy egész nép rabszolgasorba döntésére, rabszolgaságban tartására. Semmi sem szörnyűbb az emberi lények eme felvonulásánál, akik bábokként mennek a halálba." (*Le Jours de notre Mort*, 1947.) A bíróság egyetlen megkérdezett tanútól sem kapott választ az ügyész ostoba és szörnyű kérdéseire, melyeket egyébként saját maga is könnyen megválaszolhatott volna. Például ha néhány pillanatra felidézi annak a 430 fiatal holland zsidónak a sorsát, akiket 1941 februárjában tartóztattak le Amszterdam régi zsidónegyedében, a zsidó ellenállási csoport és a német biztonsági rendőrség között vívott harc után. Előbb Buchenwaldba szállították őket, majd átkerültek az ausztriai Mauthausen koncentrációs táborába, ahol szó szerint halálra kínozták mindannyiukat. Hónapokon keresztül haltak meg ezer halállal, mindegyiküknek minden oka meglett volna arra, hogy irigyeljék Auschwitzba került testvéreiket, de még a rigaiakat vagy minszkieket is. Van rosszabb a halálnál, és az SS állandóan gondoskodott arról, hogy áldozataik e tényt soha ne felejtsék el. Az igazságot, sőt a zsidók számára releváns tényeket sok egyéb szempont mellett ezért is torzította el a bíróság azáltal, hogy előadása oly makacsul kizárólag a zsidó nép szenvedéseivel foglalkozott. Hiszen a varsói gettólázadás nagyságát és azon kevesek hősiességét, akik harcolva mentek a halálba, éppen az adja hogy visszautasították azt a viszonylag könnyű halált – a kivégzőosztag előtt vagy a gázkamrában –, amit

a nácik ajánlottak nekik. Mindazon tanúk, akik Jeruzsálemben a felkelésről és lázadásról azt vallották, hogy „a felkelés a katasztrófa történetében [...] kis helyet foglal el", ismételten igazolták: csak az egészen fiatalok voltak képesek „úgy dönteni, hogy ne egyszerűen csordaként menjenek a vágóhídra".

Egy másik szempontból azonban igazolódtak ben Gurion elvárásai: a per valóban hozzájárult más nácik és bűnözők kézre kerítésének sikeréhez – még ha nem is az arab országokban, melyek teljesen nyíltan százaknak nyújtottak menedéket, ahol tehát senkinek nem kellett „bujkálnia". A jeruzsálemi főmufti és a nácik között a háború idején fennálló kapcsolat sem volt titok; előbbi az utóbbiak segítségében reménykedett az „Endlösung" közel-keleti variánsának megvalósításánál. A damaszkuszi és bejrúti, a kairói és jordániai újságok nem is titkolták Eichmann iránti szimpátiájukat, illetve sajnálkozásukat, hogy „munkáját nem sikerült befejeznie"; a per kezdetének napján egy kairói rádióadás még ostorozta is a németeket, azt vetve szemükre, hogy „az utolsó háborúban egyetlen német repülő sem támadott meg és nem is bombázott egyetlen zsidó települést sem". Az arab nacionalistáknak a nemzetiszocializmus iránt érzett szimpátiája közismert, ők maguk sem titkolják; sem ben Gurionra, sem egy perre nem volt szükség, hogy őket és cinkosaikat „felkutassák"; mindenki tudja, hol találhatók. A per inkább azt bizonyította, hogy az Eichmann és a korábbi jeruzsálemi főmufti, Háddzs Amin el Huszeini kapcsolatairól szóló legendák minden alapot nélkülöznek. (Ténylegesen egy hivatalos fogadáson mutatták be a muftinak, más osztályok vezetőivel együtt.) A mufti szoros kapcsolatban állt a Külügyminisztériummal és Himmlerrel, de ez sem volt újdonság.

Amennyire ben Gurionnak „a nácik és egyes arab vezetők között fennálló kapcsolatokról" tett megjegyzései a lényeget nem érintették, annyira meglepő volt, hogy a felkutatandó nácik kapcsán a mai Németországot egyáltalán meg sem említette. Természetesen megnyugtató volt hallani, hogy Izrael „Adenauert nem teszi felelőssé Hitlerért", valamint „egy tisztességes német számunkra egy tisztességes ember, még akkor is, ha ahhoz a nemzethez tartozik, amelyik húsz évvel ezelőtt zsidók millióit gyilkolta meg". (Tisztességes arabokról nem esett szó.) A Német Szövetségi Köztársaság ugyan eddig még nem ismerte el diplomáciailag

Izrael államot – valószínűleg attól a félelemtől vezérelve, hogy az arab országok akkor elismernék Ulbricht NDK-ját –, de az elmúlt tíz évben hétszázharminchétmillió dollár jóvátételt fizetett Izraelnek. E fizetési kötelezettség hamarosan lejár, és Izrael éppen az Eichmann-per idején tárgyalt Nyugat-Németországgal egy hosszú távú kölcsönről. A két ország, valamint különösen ben Gurion és Adenauer személyes kapcsolata tehát meglehetősen jó volt, így amikor a per utóhatásaként az izraeli parlament, a Kneszet néhány képviselője megpróbált bizonyos akadályokat gördíteni a Nyugat-Németországgal folytatott kulturális cserekapcsolatok útjába, az minden bizonnyal ellentétes volt ben Gurion szándékával, aki e fejleményt nem is látta előre. Említésre méltó, hogy azt sem látta előre – vagy legalábbis nem tartotta szóra érdemesnek –, hogy Eichmann letartóztatása váltja majd ki Németországban az első komolyabb kísérleteket legalább azoknak a személyeknek a bíróság elé állítására, akik a gyilkosságokban ténylegesen részt vettek. Az Erwin Schüle főállamügyész vezette, meglehetősen későn, 1958-ban létrehozott Náci Bűnöket Kutató Központnak igen komoly nehézséget jelentett az összegyűjtött bizonyítékokkal a német tartományokban büntetőeljárásokat kezdeményezni: részben a német tanúk, részben pedig a helyi bíróságok vonakodása miatt. Eichmann elfogatása előtt nyilvánvalóan „komolyan megfontolandó érvek" szóltak az ellen, „hogy az elévülés határát súroló, már majdnem elfeledett bűnök" kivizsgálását az ítélethozatalig végigvigyék – „a Németország határain túl még ma is meglévő hajlandóság a nácik gonosztetteinek a német nemzetkarakterből való levezetésére és ezáltal minden német egyformán felelőssé nyilvánítására" „új lendületet" kapna, és „a bűnök túlságosan nagyvonalú beismerése" képes lenne „a népek bűneinek összekeveredése okán elhomályosítani a bonyolult történelmi összefüggéseket" vagy megfordítva: „a tettesek behatárolt körének elítélése" „mindenki más" számára megkönnyítené, hogy „a felelősségben való részesedés alól magát immár teljes mértékben, magasabb szempontokból" felmentettnek érezhesse (Erwin Wilken egyházi főtanácsos, *Rheinische Merkur*, 1963. VI. 7.). Az ilyen jellegű megfontolásokról a nyilvánosság csak akkor értesült, amikor egy 500 perből álló hullám már beindult. Noha a jeruzsálemi perben alig kerültek napvilágra újabb bizonyítékok, már Eichmann szenzációs letar-

tóztatásának puszta híre arra indította a német bíróságokat, hogy a ludwigsburgi központ anyagait felhasználva megpróbálják a múlt feldolgozásával szemben igen széles körben elterjedt ellenállást oly módon leküzdeni, hogy legalább „a köztünk élő gyilkosokat" felelősségre tudják vonni. A rendőrség régi, jól bevált módszerével láttak munkához: jutalmat tűztek ki az ismert bűnözők megtalálói számára.

Az eredmény bámulatos volt. Hét hónappal Eichmann Jeruzsálembe érkezése után – és négy hónappal a per kezdete előtt – letartóztatták Richard Baert, az auschwitzi parancsnok, Rudolf Höss utódját. Ezt követően gyors egymásutánban megtalálták az úgynevezett Eichmann-kommandó többi tagját is: Franz Novakot, aki Ausztriában élt nyomdászként; dr. Otto Hunschét, aki Nyugat-Németországban ügyvédként dolgozott; Hermann Krumeyt, akiből drogista lett; Gustav Richtert, az egykori romániai „zsidóügyi tanácsadót", illetve Willi Zöpföt, aki a fenti állást töltötte be Amszterdamban. Bár az őket terhelő bizonyítékok Németországban korábban már újságokban és könyvekben is nyilvánosságra kerültek, mégsem tartotta egyikük sem fontosnak, hogy álnéven éljen. A háború vége óta először teltek meg a német újságok a náci bűnözők ellen indított perekről szóló tudósításokkal – helyesebben kizárólag tömeggyilkosok elleni perekről volt szó, ugyanis 1960 májusa, Eichmann elfogatása óta az összes többi bűn elévült, s immár nem tartozik az igazságszolgáltatás hatáskörébe, és 1965-től számított húsz év elteltével a gyilkosság is elévül majd. A bíróságok régi keletű idegenkedése a náci bűnök üldözésétől, illetve a lakosság ellenállása az ilyen jellegű perekkel szemben, amit a német tanúk krónikus emlékezetkiesése is jelez, azóta főképp az igen gyakran előforduló, fantasztikusan enyhe elsőfokú ítéletekben nyilvánul meg. (Az SS mobil gyilkolóegységeinek, az *Einsatzgruppé*knak egyik vezéralakja, dr. Otto Bradfisch 15 000 zsidó meggyilkolásában való, bizonyított részvételért és Łódź polgármestereként további 22 000 zsidó meggyilkolásánál nyújtott segítségért 10 évi fegyházbüntetést kapott. Eichmann jogtanácsosát, dr. Otto Hunschét eredetileg 1962 júliusában a frankfurti esküdtszék mintegy 1200 magyar zsidó utolsó pillanatban történt deportálásáért, közülük 600 meggyilkolásánál nyújtott segítségért *becsületvesztés nélkül* ötévi börtönbüntetésre ítélte, majd rögtön szabadlábra is helyezte. Igaz, magyar

zsidók meggyilkolása miatt jelenleg ismét bíróság előtt áll az Eichmann-kommandó egy másik tagjával, Hermann Krumeyjal együtt. [Hunschét végül 5 év fegyházbüntetésre ítélték.] Egy bizonyos Josef Lechthalert két orosz városka, Szluck és Szmolevicsi zsidó lakosságának „likvidálásáért" három év és hat hónapi börtönbüntetésre ítéltek. A ludwigsburgi központ fennállása óta eltelt öt évben [a *Spiegel* szerint] a Német Szövetségi Köztársaság esküdtszékei 120 elítélt ügyében – a vád minden esetben gyilkosság vagy gyilkosságban való bűnrészesség volt – hoztak ítéletet: hét esetben ötévi börtönbüntetést, 59 esetben három és öt év közötti börtönbüntetést, 25 esetben öt és tíz év közötti börtönbüntetést, kilenc esetben tíz és tizenöt év közötti börtönbüntetést és húsz esetben életfogytiglani börtönbüntetést szabtak ki.) Csak most tartóztatták le a náci időszak néhány prominens alakját, akiknek legtöbbjét a német hatóságok korábban már felmentették a náci vád alól. Egyikük Karl Wolf SS-tábornok, Himmler személyes törzsének egykori főnöke, aki – a nürnbergi törvényszéken 1946-ban bemutatott dokumentum szerint – „különös örömmel" fogadta a hírt, miszerint „immár tizennégy napja naponta egy vonat, mindegyik a kiválasztott nép 5000 tagjával", indul Varsóból Treblinkába, egy keleti megsemmisítőtáborba. Most végre őt is bíróság elé állították a Szovjetunióban elkövetett tömeggyilkosságokban való bűnrészessége miatt. Letartóztatták Wilhelm Koppét is, aki először megszervezte a chełmnói elgázosítások beindítását, majd Lengyelországban Friedrich-Wilhelm Krüger utóda lett. Koppe, az SS egyik legprominensebb vezetője, akinek feladata Lengyelország *judenrein*né tétele volt, a háború utáni Németországban egy csokoládégyár igazgatójaként dolgozott.

Néha-néha olyan ítéletekről is lehet hallani, amelyek keményebbek, sőt nagy ritkán elérik a kiszabható büntetés felső határát. Csakhogy ez sem mindig megnyugtató. Itt van például az egykori magas rangú SS-vezető, Erich von dem Bach-Zelewski tábornok esete, akit 1961-ben az 1934-es „Röhm-puccs" kapcsán történt gyilkosságokban való részvétele miatt 3 és fél évre ítéltek. 1962-ben ismételten bíróság elé állították Nürnbergben, mert 1933-ban meggyilkolt hat német kommunistát, ezért életfogytiglani fegyházbüntetést kapott. A két ítélet egyike sem említi, hogy Bach-Zelewski a keleti fronton a partizánok elleni harc irányító-

ja volt, és részt vett a minszki, valamint a szintén fehéroroszországi mogiljovi zsidók tömeges lemészárlásában. Vajon a német igazságszolgáltatás – olyan indoklással, hogy a háborús bűnök nem bűnügyi jellegű cselekedetek – „népek közötti megkülönböztetést" tett volna? Avagy a Bach-Zelewski elleni, legalábbis a háború utáni német bíróságoktól olyannyira szokatlanul kemény ítéletnek az lehet az oka, hogy azon kevesek közé tartozott, akik a zsidók tömeges meggyilkolása után valódi idegösszeomlást kaptak, ezután megpróbálta őket megvédeni az *Einsatzgruppék*től, illetve Nürnbergben a vád tanújaként vallott? E kategóriában ő volt az egyetlen, aki 1952-ben önmagát nyilvánosan tömeggyilkossággal vádolta, emiatt azonban soha egyetlen bíróság sem emelt vádat ellene.

Azonban az utóbbi évben a dolgok kétségtelenül megváltoztak. Ha az ügyészség fellebbezett, a szövetségi törvényszék az alsóbb fokú bíróságok érthetetlenül enyhe ítéleteit többször is megsemmisítette, és előfordult, hogy a helyi bíróságok is a maximálisan kiszabható életfogytiglani fegyházbüntetésről hoztak ítéletet. Újabban a közéletben is hallhatók olyan hangok, amelyek elmondják, hogy a korábbi bírósági gyakorlat „okot ad a Német Szövetségi Köztársaság oly sokat dicsőített jogállamiságáért való aggodalomra" (amint dr. Hermann Veit mondta a baden-württembergi parlamentben). Eme aggodalom valóban teljesen jogos. Ugyanakkor az Adenauer-kormány – valószínűleg a jeruzsálemi per hatására – kényszerítve érezte magát több mint 140 bíró és államügyész elbocsátására, illetve számos olyan magas rangú, sőt igen magas beosztású rendőrtisztviselő eltávolítására, akiknek a múltja a Német Szövetségi Köztársaságban megszokottnál nagyobb mértékben volt kompromittáló. Közismert, hogy közöttük volt Wolfgang Immerwahr Fränkel is, a szövetségi legfőbb ügyész, mert egyik keresztnevét meghazudtolva* teljes mértékben valótlan adatokkal szolgált a náci rezsim idején betöltött szerepét illetően. Persze amennyiben a becslés helytálló, mely szerint a Német Szövetségi Köztársaság 11 500 bírája közül 5000 a Hitler-rezsim idején is a bíróságokon tevékenykedett, akkor mindez nem több, mint egy csöpp a tengerben. 1962 novemberében, röviddel az igazságszolgáltatás megtisztítását követően, illetve hat hónappal azután, hogy Eichmann neve lekerült az újságok címoldaláról, Flensburgban majdnem üres tárgyalóteremben kezdődött meg a Martin Fellenz elleni, régóta várt per. Az egykori magas rangú SS- és rendőrségi vezetőt, aki Adenauer Németországában az FDP prominens tagjává vált, néhány héttel Eichmann elfogatása után, 1960 júniusában tartóztatták le. A vád negyvenezer lengyelországi zsidó meggyilkolásában való bűnrészesség, illetve néhány gyilkosságban való közvetlen közreműködés volt. Több mint hatheti, kimerítő tanúmeghallgatás után az ügyész a legmagasabb büntetés, az életfogytiglani fegyház kiszabását kérte. Az esküdtszék Fellenzet négy évre ítélte, amelybe beszámították két és fél, vizsgálati fogságban eltöltött évét is. Az eset a vád súlyossága miatt igen nagy feltűnést keltett, a szövetségi bíróság esetleg újra is fogja tárgyalni. Ahol azonban a meggyilkoltak száma csak százas, nem pedig ezres nagyságrendű, ott éppen az ilyen esküdtbíróságok ítéletei végződnek gyakran felmentéssel – például a 322. rendőrhadosztály egykori tisztjei ellen folytatott perben, akiket ugyancsak tömeggyilkosságban való bűnrészességgel vádoltak.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy az Eichmann-per következményei sehol máshol nem érzékelhetők annyira, mint Németországban. A német nép saját múltjához kapcsolódó magatartása, amin a német kérdés összes szakértője immár több mint tizenöt éve töri a fejét, aligha nyilvánulhatott volna meg egyértelműbben; a németeknek így is jó volt, másképpen is jó lett volna. Ugyan nem igazán zavarta őket, hogy országukban számos gyilkos szabadlábon tartózkodhatott, hiszen ezek felső parancs hiányában további gyilkosságokat aligha követnek majd el, de mivel a világ közvéleménye – illetve ahogy a németek mondják: *das Ausland* – mindenképpen ragaszkodott az ilyen emberek megbüntetéséhez, késznek mutatkoztak az efféle igények kielégítésére is, legalábbis egy bizonyos mértékig.

Adenauer szövetségi kancellár „visszahatásokat" jósolt, és kifejtette aggodalmát, hogy a per – amint ez meg is történt – „a Hitler-rezsim egész iszonyatát újra felkavarja", és az egész világon új németellenes hullámot kelt életre. A tíz hónap alatt, amelyre Izraelnek a per megrendezésére szüksége volt, Németország felvértezte magát a „külföld" előre látható reakcióival szemben, és eddig még soha nem tapasztalt buzgalommal látott hozzá az

* Immerwahr: immer wahr jelentése: mindig igaz. *(A ford.)*

országban élő náci bűnözők felkutatásához és a büntetőeljárás megindításához. A német hatóságok vagy a közvélemény meghatározó szereplői azonban egyetlen alkalommal sem igényelték Eichmann kiadatását, ami egyébként természetes lett volna, hiszen minden szuverén állam féltékenyen őrködik saját jogai felett, amibe beletartozik a saját bűnözői feletti ítélkezés joga is. (Az Adenauer-kormány hivatalos indoklása, mely szerint mindez azért nem lenne lehetséges, mert Izrael és Németország között nem köttetett kiadatási egyezmény, nem állja meg a helyét; ez ugyanis pusztán annyit jelent, hogy Izraelt nem tudták volna kényszeríteni a kiadatásra. A hesseni főállamügyész, Fritz Bauer kérvényezte a bonni szövetségi kormánynál a kiadatási eljárás beindítását, de Bauernek az ügyben kifejtett álláspontja egy német zsidó véleménye volt, amit a német közvélemény nem osztott. Kérvényét nemcsak Bonnban utasították vissza, hanem általában is alig vettek róla tudomást, és senki sem támogatta. A kiadatás elleni másik érvet olyan megfigyelőktől lehetett hallani, akiket a nyugatnémet kormány küldött Jeruzsálembe: Németországban eltörölték a halálbüntetést, ezért nincs olyan helyzetben, hogy olyan ítéletet hozzon, amit Eichmann megérdemel. Tekintetbe véve azt az enyheséget, amit a német bíróságok a náci időszak tömeggyilkosaival szemben újra és újra tanúsítottak, az embernek meglehetősen nehezére esik komolyan venni ezt a fajta érvelést. G. J. Jansen minden bizonnyal közelebb járt az igazsághoz, amikor [1961. augusztus 11-én] a következőket írta a *Rheinische Merkur*ban: „A szövetségi köztársaságban a »törvénytelenség« elkövetése »tudatának hiányában« a felmentésével kellene számolni – legalábbis a hasonlóan jelentős ügyek eddigi gyakorlata alapján.")

Csakhogy az ügynek van egy másik, súlyosabb és politikailag nyomasztóbb oldala is. Egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy a gyilkosokat és egyéb bűnözőket jól menő csokoládégyári, illetve illatszerüzleti búvóhelyükön leplezik le, vagy pedig jelentős, a széles nyilvánosság számára is látható tiszteletre méltó hivatali állásokban találnak számos olyan embert, aki Hitler idején virágzó karriert futott be. Hogy a szövetségi kormány és a tartományi adminisztrációk, a rendőrség, a minisztériumok, a diplomáciai szolgálatok és az egyetemek, röviden az egész német közélet tele volt egykor magas pozíciót betöltő nácikkal, azt az Eichmann-per kezdetén mindenki tudta. Ezt azzal az indokkal lehetett elnézni, hogy valószínűleg egyáltalán nem lehetett volna német kormányt és német közigazgatást felállítani, ha az Adenauer-kormány a kompromittáló náci múlt kérdését nem kezeli meglehetős nagyvonalúsággal. Hiszen természetesen éppen az ellenkezője igaz annak, amit a szövetségi kancellár 1961 tavaszán bizonygatott; szerinte a német lakosság viszonylag kis százaléka volt náci, és „a legtöbb ember, ha bármely zsidó polgártársának segíteni tudott, azt örömmel és szívesen megtette". De legalább egy német újság akadt, a *Frankfurter Rundschau*, amelyik a kézenfekvő kérdésre, hogy az a sok ember, aki példának okáért a szövetségi legfőbb ügyész múltját ismerte, miért is hallgatott, a még kézenfekvőbb válasszal felelt: „Mert saját magukat is vétkesnek érezték." Amint már említettem, mindez közismert volt; de az összefonódások ijesztő mértéke és az a tény, hogy a közélet terhes múlttal bíró tagjai között tömeggyilkosok is találhatók, csak a legutóbbi években folyó perek fényében került napvilágra. A háború utáni Németországot sújtó szerencsétlenség mértékéről csak azóta alkothatunk képet, amióta az olyan embereket, mint dr. Georg Heuser, a rheinland pfalzi tartományi bűnügyi rendőrség főnöke, cinkosként vagy legalábbis a tömeggyilkosságok intim ismerőjeként leleplezték; amióta komoly gyanú merült fel olyan vezető hivatalnokokkal, mint Theodor Saevecke bűnügyi tanácsos, bonni „hazaárulási" referenssel, magas kormányzati pozíciók birtokosaival, mint például Hans Krüger egykori szövetségi kitelepítésügyi miniszterrel vagy Karl Friedrich Vialonnal, a bonni fejlesztésügyi minisztérium államtitkárával szemben.

Amint ezt már említettem, mindez a per idején még ismeretlen volt. Azonban a per folyamán, amely ben Gurion javaslatára a formális jogi szempontokat mellőzve az események teljességét volt hivatott az előtérbe állítani, természetesen fel kellett volna tárni minden német hivatal és hatóság részvételét az „Endlösung"-ban – vagyis az állami minisztériumok teljes hivatali apparátusának, a Wehrmachtnak és a vezérkarnak, az igazságszolgáltatásnak, az iparnak és a gazdaságnak a cinkosságát. Azonban annak ellenére, hogy a vád és személy szerint Hausner nem riadt vissza attól, hogy az egymás után következő tanúkat olyan dolgokról faggassa, amelyek ugyan szörnyűek és igazak is vol-

tak, de a vádlott cselekedeteihez vajmi kevés közük volt, azt mégis gondosan kerülte, hogy a német közéletben szinte mindenütt tapasztalható összefonódásokat, a párt tagságán jóval túlmutató olyan üzleteket és cselekedeteket, amelyek többé-kevésbé kapcsolatban álltak a zsidók kiirtásával, egyáltalán megemlítse. A per kezdete előtt pletykaszerűen hallani lehetett, hogy Eichmann „a szövetségi köztársaság több száz prominens személyiségét" cinkosként nevezte meg, de ez nem volt igaz. Hausner főállamügyész a nyitó beszédében említette Eichmann „cinkosait ezen bűncselekményben, akik sem gengszterek, sem pedig alvilági figurák nem voltak", és megígérte, hogy „találkozni fogunk velük – orvosokkal és ügyvédekkel, tudósokkal, bankárokkal és gazdasági vezetőkkel – azon grémiumok kapcsán, amelyek elhatározták a zsidók kiirtását". Ezt az ígéretét nem tartotta be, s abban a formában, ahogyan megtette, nem is tarthatta be. Hiszen soha nem létezett egy „döntő grémium", és a „taláros, akadémiai címeket viselő méltóságok" soha nem is hoztak határozatot a zsidók kiirtásáról, csupán azért gyűltek egybe, hogy megtervezzék azokat a lépéseket, amelyek Hitler parancsának a végrehajtásához szükségesek. Csak egyetlen ilyen eset került szóba a bíróságon, dr. Hans Globkénak, Adenauer egyik legközelebbi tanácsadójának az esete, aki jó huszonöt évvel korábban a nürnbergi törvényekhez fűzött gyalázatos kommentár egyik szerzője volt, majd valamivel később az a ragyogó ötlete támadt, hogy minden német zsidó okmányaiba írják be az „Israel", illetve „Sarah" utóneveket. De Globke nevét – s nem többet, mint a nevét – nem az ügyészség, hanem a védelem említette a jeruzsálemi bíróságon folyó tárgyalások alatt, s az is csak annak reményében, hogy az Adenauer-kormányt sikerül „rábeszélnie" az Eichmann kiadatását célzó eljárás megindítására. Mindenesetre a korábbi belügyi *Ministerialrat** és Adenauer szövetségi kancelláriájának jelenlegi *Staatssekretär*je** az egykori jeruzsálemi muftinál jogosabban szerepelhetett volna a zsidóknak a náciktól elszenvedett üldöztetéséről szóló történetben.

A vád számára ugyanis ez a történet állt a per középpontjában. „E történelmi perben nem egy személy ül a vádlottak padján, még csak nem is a náci rezsim, hanem a történelmet végigkísérő antiszemitizmus." A hangot ben Gurion adta meg, és Hausner főállamügyész hűen követte, amikor nyitó beszédében (ami három teljes ülésen át tartott) az egyiptomi fáraóval és Hámánnal kezdte – „kiirtani, megfojtani és meggyilkolni minden zsidót, fiatalt és öreget, gyerekeket és asszonyokat, mind egy nap alatt" –, majd egy Ezékiel-idézettel folytatta: „Elmentem melletted – szólt az Úr – és láttam, hogy véredben vergődsz. Ezt mondtam neked, amikor véredben voltál: Maradj életben [...] (Ez. 16:6)" Hausner úr megmagyarázta, hogy e szavakat miként kell érteni: olyan „imperatívuszként, melyet e nép a történelem színpadán való első megjelenésekor kapott". Ezek az interpretációk – most teljes mértékben eltekintve – történeti ferdítéseiktől és olcsó retorikájuktól egyáltalán nem igyekeztek Eichmannt a tárgyalások középpontjába helyezni, mert tulajdonképpen egyenesen következett belőlük, hogy ő nem volt több egy valamilyen titokzatos, előre meghatározott esemény „ártatlan" végrehajtójánál, illetve az örök zsidógyűlölet történelmileg szükségszerű eszközénél, amelynek elő kellett készítenie a „vérrel szennyezett utat", amelyet „e népnek végig kellett járnia", hogy rendeltetésének eleget tegyen.

Amikor néhány üléssel később Salo W. Baron, a Columbia Egyetem zsidó történelemmel foglalkozó professzora a kelet-európai zsidóság újkori történelméről szóló szakértői előadását tartotta, Eichmann védője, dr. Servatius nem tudott ellenállni a kísértésnek, és feltette az ebben az összefüggésben nyilvánvaló kérdéseket. „Miért e sok szerencsétlenség, miért az üldöztetések? [...] Nem gondolja, hogy e nép sorsa mögött irracionális okok állnak? [...] Amelyek az emberi értelmet meghaladják?" Majd ekképp folytatta: „Nincs-e vajon a történelemben egy olyan szellem, amely szükségszerűen, emberi közreműködés nélkül halad előre?" Vajon amit Hausner úr tesz, az alapvetően nem egyezik-e meg „a történeti jogi iskola tanításaival" – utalás Hegelre –, „hogy mindaz, amit a politikai vezetők cselekednek, az igen gyakran egyáltalán nem egyezik meg azzal, ami szándékukban áll [...]? [...] Szeretném ezt a megtörténtek példájával megvilágítani: a cél a megsemmisítés volt, az eredmény éppen az ellenkezője, megszületett egy virágzó állam." A védő érvelése igen veszélyesen megközelítette a „Cion Bölcseiről" szóló legújabb antiszemita nyilatkozatot, amelyet néhány héttel korábban az egyiptomi nem-

* miniszteri tanácsos
** államtitkár

zetgyűlésben fejtett ki teljes komolysággal Huszein Zulfikar Sabri külügyminiszter-helyettes: Hitler ártatlan a zsidók tömeges lemészárlásában, hiszen ők „kényszerítették őt bűnök elkövetésére, hogy ezáltal végül is elérhessék céljukat – Izrael Állam létrehozását". Csakhogy ily módon dr. Servatius – a vádló történetfilozófiájával összhangban – a „történelmet" arra a helyre tette, amelyet általában a „Cion Bölcseinek" tartanak fenn.

Mindezen locsogás ellenére azonban – ben Gurion szándékai és az államügyész fáradozásai ellenére – a vádlottak padján még mindig egy személy ült, egy hús-vér ember; és ha ben Gurion számára „nem is volt kétséges, hogy milyen ítéletet hoznak Eichmann ügyében", a jeruzsálemi bíróság feladata tagadhatatlanul az maradt, hogy ítéletet hozzon.

II.

A VÁDLOTT

Az ügyészség 15 pontban emelt vádat Karl Adolf Eichmann és felesége, Maria (született Schefferling) fia, Otto Adolf Eichmann ellen, akit 1960. május 11-én este fogtak el Buenos Aires egyik külvárosában. Kilenc nappal később repülővel Izraelbe vitték, hogy 1961. április 11-én a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé állítsák, mivel „másokkal együtt" bűncselekményt követett el a zsidó nép ellen, bűncselekményt követett el az emberiség ellen, és háborús bűnöket követett el a náci uralom teljes időszaka, de különösen a második világháború alatt. A vád az 1950-es, nácikat és cinkosaikat büntető törvényre hivatkozott, amely kimondja, hogy aki „ezen bűncselekmények valamelyikét elkövette, halállal bűnhődjék". Eichmann a vád minden pontjára így válaszolt: „A vád értelmében nem vagyok bűnös."

Akkor milyen értelemben érezte magát bűnösnek? A vádlott hosszú kihallgatása során – amely szerinte „a valaha ismert leghosszabb kihallgatás [volt]" – sem a védőnek, sem a vádlónak, de a három bíró egyikének sem jutott eszébe, hogy erre rákérdezzen. A kérdésre a kölni dr. Robert Servatius, akit Eichmann a védelmével bízott meg, s akit (a nürnbergi perek precedensét követve, ahol a győztes hatalmak fizették a védőügyvédeket) az izraeli állam fizetett, a tárgyalótermen kívül, a sajtónak adta meg a sztereotip választ: „Eichmann Isten és nem a törvény előtt érzi magát bűnösnek." Ezt a választ azonban a vádlott maga sohasem erősítette meg. A védelemnek érezhetően kedvére valóbb lett volna, ha Eichmann ártatlansági nyilatkozatában arra hivatkozik, hogy az akkoriban érvényes náci törvények szerint semmi büntetendőt nem követett el, ugyanis az inkriminált cselekmények nem bűntettnek, hanem „állami aktusoknak, számítottak amelyek felett egyetlen másik államnak sincs joga bíráskodni"

(par in parem imperium non habet). Kötelessége volt engedelmeskedni; amit tett, mint dr. Servatius védőbeszédében a bűnösség kérdését illetően fogalmazott, „a maga idejében erény volt, a győztesek számára viszont bűntett: Akasztófa a vesztesnek, érdemrend a győztesnek, ez a kérdés." (Ebben az értelemben mondta Goebbels már 1943-ban: „Minden idők legnagyobb államférfiaiként vagy legnagyobb gonosztevőiként vonulunk be a történelembe.") Izrael határain kívül (a Katolikus Akadémia bajorországi konferenciáján, amely „A történelmi és politikai bűnösség feldolgozásának lehetőségei és határai a büntetőperekben" „kényes témájával" [*Rheinischer Merkur*] foglalkozott) Servatius egy lépéssel továbbment, amikor azt nyilatkozta, hogy az „Eichmann-per egyetlen legitim büntetőeljárása elrablóinak mind ez ideig elmaradt elítélése lenne". Ez az álláspontja nehezen hozható összhangba az Izraelben többször és széles körben publikált nyilatkozataival, melyekben a per levezetését a nürnbergi perekkel szemben „nagyszerű szellemi teljesítményként" értékelte.

Eichmann maga másként vélekedett. Elsősorban a gyilkosság vádját kifogásolta: „Semmi közöm nem volt a zsidók megöléséhez. Soha egyetlen zsidót nem öltem meg, de egyetlen nem zsidót sem öltem meg – én egyáltalán nem öltem embert. Soha nem adtam parancsot egy zsidó megölésére, mint ahogy nem adtam parancsot egyetlen nem zsidó megölésére sem [...] Nem tettem." Később erre még egyszer visszatért: „Úgy adódott, hogy nem kellett megtennem", mert semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy saját apját is megölte volna, ha erre parancsot kap. Végtelen ismétlésekbe bocsátkozva magyarázta azt, amit már az úgynevezett Sassen-dokumentumokból (1955-ben Argentínában Sassen holland újságírónak, az igazságszolgáltatás elől szintén bujkáló egykori SS-tisztnek adott interjú, ami Eichmann elrablása után kivonatokban megjelent a *Life*-ban és a *Stern*ben) tudni lehetett: őt csak a zsidók kiirtásában való „bűnrészességgel" lehet vádolni, amiről Jeruzsálemben így beszélt: „Az egyik legnagyobb bűntett az emberiség történetében." A védelem egyébként nem sokat törődött Eichmann teóriáival. A vád viszont sok időt elvesztegetett arra a kísérletre, hogy Eichmannra rábizonyítsa, legalább egyszer saját kezűleg gyilkolt. (Hogy az ügyész számára miért volt olyan fontos ennek a gyilkosságnak a bizonyítása, nem vált világossá. Egy magyarországi zsidó fiúról volt szó, akit egy kertben gyümölcslopáson kaptak. Mikor Harry Mulisch, a *„Strafsache 40/61"* szerzője rákérdezett: „Mi igaz ebből a történetből?", Hausner így válaszolt: „Isten segítségével be fogom bizonyítani, hogy igaz." Ha ez sikerült volna, olyan bűncselekményt bizonyít Eichmannra, amiért Izraelben nem járt halálbüntetés. Azt ugyanis már nehezen bizonyíthatta volna, hogy a gyilkosság célja a zsidó nép kiirtása volt.) Az ügyész valószínűleg azt akarta bizonyítani, hogy Eichmann parancs nélkül is gyilkolt – hogy parancsra gyilkolt volna, azt maga is beismerte –, feltételezhető tehát, hogy saját szakállára is adott parancsot gyilkosságokra. Egy ilyen gyilkosságra felszólító parancs bizonyításánál több sikert ért el a vádló: Franz Rademachernek, a külügyminisztérium zsidóreferensének egy megjegyzéséről van szó, amit a jugoszláviai zsidó-akciókról folytatott telefonbeszélgetés során egy távirat szélére firkált: „Eichmann agyonlövetést javasol." Mint kiderült, ez volt az egyetlen „gyilkossági parancs" – ha ezt egyáltalán annak lehet nevezni –, amihez a bizonyítéknak legalább a halvány nyomát sikerült felmutatni.

Ez a bizonyíték azonban kevésbé állja meg a helyét, mint amennyire az a per során látszott. A bírák Eichmann kategorikus tagadása ellenére a vád verzióját fogadták el; igaz, a védelem sem volt éppen meggyőző, mert – mint Servatius fogalmazott – „e rövidke közjátékot (csupán nyolcezer ember)" már teljesen elfelejtette. A közjáték 1941 őszén történt, hat hónappal azután, hogy a Wehrmacht Jugoszlávia szerb részét elfoglalva állandó partizánharcokba bonyolódott. Ezúttal a katonai hatóságok két legyet akartak ütni egy csapással, amikor elhatározták, hogy minden megölt német katonáért száz zsidó és cigány túszt fognak agyonlőni. Bár mindenki tudta, hogy sem a zsidók, sem a cigányok nem voltak partizánok, de – mint Harald Turner tanácsos, a katonai közigazgatás illetékes civil hivatalnoka mondta – „a zsidók úgyis itt vannak a táborokban, ők is szerb állampolgárok, és egyébként is el kell tűnniük" (lásd Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, 1961). A táborokat, melyekbe csak zsidó férfiakat internáltak, Franz Böhme tábornok, a térség katonai kormányzója állíttatta fel. Sem Böhme tábornoknak, sem Turner tanácsosnak nem volt szüksége Eichmann hozzájárulására zsidók és cigányok ezreinek agyonlövetéséhez. Csak akkor támadtak nehézségek, amikor Böhme a Szerbiában állomásozó rendőrségi és

SS-parancsnokságok bevonása nélkül határozott zsidóinak *deportálásáról*. Valószínűleg így akarta megmutatni, hogy Szerbia *„zsidótlanításánál"* nincs a külön parancsnokság alatt álló *Sonderkommandó*kra utalva. Eichmannt informálták, hiszen deportációs ügyről volt szó, ő pedig megtagadta hozzájárulását, mivel az akció más tervekkel ütközött volna. De nem Eichmann, hanem Martin Luther a külügyminisztériumból emlékeztette Böhme tábornokot: „Más térségekben [azaz Oroszországban] más Wehrmacht-parancsnokoknak lényegesen nagyobb számú zsidóval van dolguk, anélkül hogy ezt egyáltalán megemlítenék." Ha tehát Eichmann ténylegesen „agyonlövetést" javasolt, ez nem jelentett mást, mint hogy a katonák tegyék azt, amit már amúgy is tettek, azaz az ő feladatuk a túszok agyonlövése, de nem a deportálása. Az eset már csak azért sem tartozhatott a Birodalmi Biztonsági Főhivatalhoz, mert csak férfiakról volt szó. Szerbiában az *Endlösung* hat hónappal később kezdődött, amikor a nőket és a gyerekeket összeterelték, majd elgázosító teherautókban meggyilkolták őket. Eichmann a kihallgatás során a tőle megszokott módon a legbonyolultabb és legvalószínűtlenebb magyarázatot adta: Rademachernek szüksége volt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, azaz Eichmann szolgálati helyének a támogatására, hogy a külügyminisztériumban keresztül tudja vinni akaratát, ezért hamisította a dokumentumot. (Rademacher lényegesen elfogadhatóbb magyarázatot adott az 1952-ben, nyugatnémet bíróság előtt lefolytatott perében: „Szerbiában a Wehrmacht volt felelős a nyugalomért és a rendért, a lázadozó zsidókat agyon kellett lőni." Ez sokkal meggyőzőbben hangzott, mégis hazugság volt, hiszen – náci forrásokból – tudjuk, hogy a zsidók nem „lázadoztak".) Egy normális perben aligha lett volna elégséges, hogy egy telefonon tett megjegyzést parancsként interpretáljanak, annál is kevésbé, mivel ez a konstrukció azt sugallta, hogy Eichmann-nak módjában állt a Wehrmacht tábornokainak parancsokat osztogatni.

Elismerte volna bűnösségét, ha gyilkosságban való bűnrészességgel vádolják? Talán igen, de bizonyára csak lényeges megszorításokkal. Amit tett, az csak visszamenőleg számít bűncselekménynek. Ő mindig törvénytisztelő polgár volt, Hitler parancsai pedig, melyeket legjobb képességei szerint hajtott végre, a Harmadik Birodalomban „törvényerővel" bírtak. (A védelem Eichmann téziseinek alátámasztására idézhette volna a Harmadik Birodalom egyik legismertebb alkotmányszakértőjét, Bajorország jelenlegi [1963] oktatási és művelődésügyi miniszterét, Theodor Maunzot, aki 1943-ban, a *Gestalt und Recht der Polizei*ban a következőket írta: „A jelenlegi törvényes rend abszolút középpontja a Führer parancsa.") Akik most számon kérték Eichmanntól, hogy miért nem cselekedett másként, azok mintha egyszerűen nem tudnák vagy elfelejtették volna, hogyan álltak a dolgok Hitler idején. Ő mindenesetre nem akart azok közé tartozni, akik utólag bizonygatták, hogy „mindig ellene voltak", holott a valóságban buzgón teljesítették a kapott parancsokat. De az idők változnak, ő és még sokan mások, például Maunz professzor is „új álláspontra jutott". Amit tett, azt ő tette, semmit sem akar tagadni; sokkal inkább „kész lennék saját magam nyilvánosan felakasztani, elrettentő példaként e Föld összes antiszemitája számára". Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármit is megbánna: „A bűnbánat kisgyermekeknek való." (Sic!)

Ezen az álláspontján ügyvédjének erőteljes nyomására sem változtatott. Himmler 1944-es ajánlatának – egymillió zsidót adott volna cserébe tízezer teherautóért – tárgyalásakor a védelem megkérdezte Eichmannt az ügyben betöltött szerepéről: „Tanú úr, a feletteseivel folytatott tárgyalások során utalt arra, hogy sajnálja a zsidókat, és segíteni kellene rajtuk?" Eichmann így válaszolt: „Eskü alatt állok, az igazságnak megfelelően kell nyilatkoznom. Ebben az ügyben nem sajnálatból jártam el [...]" – ami igaz is lenne, ha Eichmann egyáltalán „eljárt" volna. Amit viszont utána mondott, az igaz: „Indokaimat ma reggel már ismertettem." Ezek a következők voltak: Himmler egyik saját emberét küldte Budapestre, hogy a zsidó kivándorlás ügyét intézze. (A deportálások idején az emigráció virágzó üzletággá vált: a zsidók hatalmas összegért megválthatták a szabadulásba vezető utat. De erről Eichmann nem beszélt.) Ő, Eichmann természetesen bosszankodott, mert az emigrációs ügyeket egy „rendőrségtől távol álló személy" intézte, míg ő maga, akinek „ez volt a szakterülete", a deportálás „nyomorúságos munkáját" végezte. Ettől „felforrt az agyvize", arra az elhatározásra jutott, hogy valamit csinálnia kell, hogy „a kivándorlási ügyeket ismét magához ragadhassa".

Eichmann az egész per folyamán megpróbálta megmagyarázni – többnyire sikertelenül –, hogy milyen értelemben érezte magát bűnösnek, ha már a „vád értelmében nem volt bűnös". A vád nemcsak azt állította, hogy bűncselekményeit „előre megfontolt szándékkal" hajtotta végre – ezt nem is tagadta –, hanem azt is, hogy aljas indokból, cselekményei bűnös természetének teljes tudatában tevékenykedett. Ami az aljas indokot illeti, egészen biztos volt abban, hogy nem „a belsejében rejlő piszkos gazembert" *(innerer Schweinehund)* követte, egészen pontosan emlékezett arra, hogy rossz lelkiismerete csak akkor lett volna, ha nem teljesíti a parancsot, nem küldi férfiak, nők, gyerekek millióit fáradhatatlan buzgalommal és a legkínosabb alapossággal a halálba. Ezt az állítását bizony nem könnyű megemészteni. Hiszen fél tucat pszichiáter mégiscsak azt állította róla, hogy „normális"; „mindenesetre normálisabb, mint én vagyok, mióta megvizsgáltam" – mondta állítólag egyikük. Másikuk úgy találta, hogy Eichmann egész lelki habitusa, viszonya feleségéhez, gyerekeihez, anyjához, apjához, testvéreihez és barátaihoz „nem egyszerűen normális, hanem igazán példamutató". (Hausner későbbi közlései, melyek a *Saturday Evening Post* számára írt cikksorozatában jelentek meg olyan dolgokról, „amelyeket a perben nem lehetett előhozni", ellentmondanak a Jeruzsálemben kapott nem hivatalos információknak. A pszichiáterek véleménye szerint – tudhatjuk meg most – Eichmann egyszerre csak „veszélyes és csillapíthatatlan gyilkolási vágytól fűtött", „perverz szadista személyiség" lett. Ha ez igaz a bolondokházába kellett volna zárni.) Végül a lelkész, aki Eichmannt rendszeresen látogatta a börtönben, amikor felülvizsgálati kérelmét a Legfelsőbb Bíróság már megtárgyalta, de a másodfokú ítéletet még nem hozta meg, azt bizonygatta, hogy Eichmann „nagyon pozitív ideákkal bíró ember", ami nyilván az egész világot megnyugtatta. A lélekbúvárok komédiája arra a szomorú tényre vezethető vissza, hogy az ügy nem a morális, és még kevésbé a jogi beszámíthatatlanságról szólt. Még csak nem is az eszelős zsidógyűlöletről, fanatikus antiszemitizmusról vagy bármilyen egyéb különleges indoktrinációról. „Személy szerint" a legkisebb mértékben sem volt baja a zsidókkal, ellenkezőleg, jó „személyes okai" voltak, hogy ne legyen zsidógyűlölő. Persze legközelebbi barátai között voltak fanatikus antiszemiták, például Endre László magyar belügyi államtitkár, akit 1946-ban Budapesten felakasztottak; de ha Eichmann-nak hiszünk, ez csak a „legjobb barátaim némelyike antiszemita [...]" ismert témájának egy változata.

De – ó, jaj – senki nem hitt neki. A vád képviselője nem hitt neki, hisz nem ez volt a feladata. A védő egyáltalán nem figyelt rá, mivel őt – Eichmann-nal ellentétben – a lelkiismereti kérdések nem érdekelték. Végül a bírák sem hittek neki, mert túlságosan humánusak voltak, s szakmájuk követelményeihez talán túlságosan ragaszkodtak ahhoz, hogy elhiggyék: egy átlagos „normális ember", aki nem gyengeelméjű, nem is túlfűtött vagy cinikus, teljesen képtelen legyen az igazat a hamistól megkülönböztetni. Inkább a néhány hazugságból vonták le a következtetést, hogy Eichmann hazug – így viszont elmentek az általuk tárgyalt ügy legnehezebb morális és jogi problémája mellett, teljesen eltekintve attól, hogy nem sikerült feloldaniuk az ellentmondást a két állítás között, miszerint a „vádlott a náci rezsimen belül nem tekinthető kivételnek", illetve hogy cselekedeteinek bűnös természetével, mint minden „normálisan érző" embernek, tisztában kellett lennie. Az tény, hogy „normális" volt és nem kivétel, ám a Harmadik Birodalom viszonyai között csak a „kivételek" őriztek meg olyasvalamit, mint a „normális érzés". (A jogi kérdések jó áttekintését lásd Jürgen Baumann: Gedanken zum Eichmann-Urteil. In *Juristenzeitung, 1963, 4.*

Eichmann 1906. március 19-én született Solingenben, a késeiről, ollóiról és sebészeti segédeszközeiről híres Rajna-vidéki német városban. Ötvennégy év múltán, mikor a jeruzsálemi börtönben kedvenc időtöltésével, az emlékiratírással foglalatoskodott, a következő szavakat szentelte eme emlékezetes pillanatnak: „Ma, tizenöt évvel és egy nappal 1945. május 8. után* elkezdem visszavezetni gondolataimat ahhoz a bizonyos 1906. évi március 19-hez, amikor Solingenben, a Rajna-vidéken reggeli öt órakor emberi megjelenési formában a földi életbe léptem." (Az izraeli hatóságok zárolták a kéziratot**. Harry Mulischnak sikerült „fél órán keresztül" tanulmányoznia az életrajzot, illetve a *Der Aufbau*

* Eichmannt 1960. május 11-én fogták el. Emlékiratában így minden bizonnyal tévesen írja a kezdő dátumot. *(A ford.)*

** Miután 1999 végén az izraeli hatóságok feloldották a zárlatot, Eichmann emlékiratai számos nyelven, így magyarul is kiadásra kerültek. *(A szerk.)*

című német zsidó hetilap közölt belőle rövid kivonatokat.) A túlvilágról alkotott elképzeléseinek megfelelően, amelyek a náci idők óta nem változtak (Jeruzsálemben olyan értelemben vallotta magát istenhívőnek *[Gottesgläubiger]*, ahogy a nácik e szót alkalmazták a keresztény hitet elhagyókra, és nem volt hajlandó megesküdni a Bibliára), születését egy „magasabb értelem hordozójának" tulajdonította, egy, a „kozmikus mozgással" valamiképp megegyező lénynek, melynek minden, önmagában „magasabb értelem" nélküli emberi élet alá van rendelve. (Ez a terminológia igen tanulságos: Istent „magasabb értelem hordozójának" *[Höherer Sinnesträger]* nevezni annyit jelent, mint elhelyezni a katonai hierarchiában: a nácik ugyanis a „parancsok befogadóiból" *[Befehlsempfänger]* „parancsok hordozóit" *[Befehlsträger]* csináltak, hogy ezzel is – az ősi „rossz hírek hordozói" mintájára – kifejezzék, a felelősség mily terhét hordozzák, milyen jelentőséggel bírnak a parancsok végrehajtói. Ezenfelül Eichmann – mint mindenki, akinek az *Endlösung*hoz köze volt – hivatalosan „titkok hordozója" *[Geheimnisträger]* volt, ami kétségkívül erősítette öntudatát.) Bár Eichmann az efféle metafizikai elmélkedéshez nem vonzódott, mégsem kerülte el a figyelmét a parancsokat osztogató „magasabb értelem hordozója" és a parancsokat végrehajtó „parancsok hordozója" közötti összefüggés. Amikor az amerikai fogolytáborban felfedezte az „élet értelmét", Mulisch szerint így írt: „Most megint minden rendben volt, lényem ismét megnyugodhatott, hisz nem voltam minden vezérlet híján, hanem mint mindig, irányítottak engem." Ettől megnyugodva létezésének másik, kézenfekvőbb okáról kezd beszélni, a szüleiről: „Nem örültek volna ilyen minden mértéket meghaladóan az eseménynek, ami minden elsőszülött érkezésekor természetes, ha már akkoriban, születésem órájában láthatták volna a szerencsétlenség istennőjének gondból és szenvedésből készült fonalait, melyeket a szerencse istennőjének akarata ellenére szőtt az életembe. De a sors jóságos, átláthatatlan fátyla eltakarta szüleim szemei elől a jövendőt."

A „gond és szenvedés fonalai" elég korán, már az iskolában megmutatkoztak. Eichmann apjának, aki először a solingeni *Straßenbahn- und Elektrizitätsgesellschaft*nál könyvelő volt, majd 1913 után ugyanezen társaság igazgatója lett az ausztriai Linzben, öt gyermeke volt: egy lánya és négy fia. Közülük csak Adolf,

a legidősebb nem volt képes befejezni a reáliskolát, mint ahogy később sem sikerült letennie a záróvizsgát a politechnikumban, ahová bedugták. Eichmann egész életén keresztül ámította környezetét korai „szenvedéseivel", midőn apja jóval tiszteletreméltóbb anyagi balsorsa mögé rejtőzködött. De Izraelben az első kihallgatásokon, melyeket Ávner Less rendőr százados mintegy 35 napon keresztül végzett, s melyek eredménye 76 hangszalag lett (ezek anyagát 3564 gépelt oldalon rögzítették), Eichmann nagyon jó hangulatban volt, lelkesedett a nagyszerű lehetőségért: „[...] mindent kiadhatok magamból, amit csak tudok." Igyekezett magának minden idők leginkább vallomásra kész vádlottjának rangját kivívni. (Lelkesedése azonban hamarosan lelohadt, ha teljesen soha nem hunyt is ki, amikor konkrét kérdésekkel és cáfolhatatlan dokumentumokkal szembesítették.) Kezdeti határtalan bizalmának – amely Less százados irányában szemmel láthatóan oly határtalan volt, hogy az Harry Mulischnak azt mondta: „Eichmann úr gyóntatója voltam" – legjobb bizonyítékaként tekinthetjük, hogy életében először elismerte korai ballépéseit, holott tudnia kellett, hogy ezzel ellentmond saját, fontos és hivatalos náci dokumentumokban található bejegyzései egész sorának.

Nos, ballépései hétköznapiak voltak. Mivel nem volt „éppen a legszorgalmasabb diák" – vélhetően a legtehetségesebb sem –, apja kivette őt a reáliskolából, később a politechnikumból is, jóval azelőtt, hogy bármelyiket befejezte volna. Összes hivatalos papírján az állt, hogy foglalkozása gépészmérnök. Ebben tehát körülbelül ugyanannyi az igazság, mint abban az állításában, hogy Palesztinában született, és folyékonyan beszél héberül és jiddisül. Színtiszta hazugságok, melyeket Eichmann előszeretettel mesélt SS-bajtársainak, de zsidó áldozatainak is. Ugyanezen színvonalon volt az a többször ismételt állítása is, amely szerint azért bocsátották el az osztrák *Vacuum Oil Company* utazó ügynöki állásából, mert az NSDAP tagja volt. A Less századosnak mesélt változat nem volt ennyire drámai, de a valóságnak valószínűleg ez sem felelt meg: azért bocsátották el, mert ekkoriban, a nagy munkanélküliség idején a nőtlen alkalmazottaktól váltak meg elsőként. (Ez az egyébként hihető magyarázat azért nem kielégítő, mert 1933 tavaszán, amikor állását elvesztette, már két éve jegyben járt későbbi feleségével, Veronika [Vera] Liebllel. Miért nem házasodtak össze korábban, mikor még jó állása volt? Vé-

gül 1935 márciusában keltek egybe, talán azért, mert az agglegények előmenetele az SS-ben még nehezebb volt, mint a *Vacuum Oil*nál.) A fontoskodás és a nagyképűség nyilván már korán kedvenc szokásává vált.

Mialatt az ifjú Eichmann az iskolával bajlódott, apja otthagyta a *Straßenbahn- und Elektrizitätsgesellschaft*ot, és saját vállalkozásba fogott. Egy kis bányaüzemet vásárolt, ahol aztán egyszerű munkásként alkalmazta nem túl sok jóval biztató csemetéjét, egész addig, mígnem az *Oberösterreichische Elektrobau AG* eladási osztályán szerzett neki állást, ahol több mint két évig maradt. Ekkor, 22 évesen semmilyen kilátása sem volt bármilyen karrierre. Az egyetlen, amit talán megtanult, az eladás volt. Ekkor életében először váratlan szerencse érte. Ezt a jelentős eseményt is két, teljesen különböző változatban találta. Egy 1939-es, az SS-hez benyújtott előléptetési kérelméhez csatolt, kézzel írt önéletrajzában a következő áll: „1925-től 1927-ig az »*Oberösterr. Elektrobau AG*«-nál eladóként tevékenykedtem. Az állást saját akaratomból hagytam ott, mert megbíztak a bécsi *Vacuum Oil Company AG* felső-ausztriai képviseletével." A kulcsszó a „megbíztak". Annak alapján, amit Izraelben Less századosnak vallott, senki nem bízta meg semmivel, nem is ajánlottak fel neki semmit. Anyja tízéves korában meghalt, apja újraházasodott. Mostohaanyja egyik unokatestvérének – akit „nagybácsinak" szólított –, az Osztrák Autóklub elnökének a felesége egy csehszlovákiai zsidó kereskedő lánya volt. Felhasználva az osztrák *Vacuum Oil Company* vezérigazgatójához, egy bizonyos (zsidó) Weiss úrhoz fűződő kapcsolatait, a „bácsi" utazó ügynöki állást szerzett szerencsétlen rokonának. Eichmann kellőképpen hálás volt, családjának zsidó tagjait hozta fel „személyes okai" egyikeként, amiért nem vált antiszemitává. Még 1943-ban vagy 1944-ben, az *Endlösung* teljes tombolása idején sem felejtette el a segítséget: „A házasságukból származó lány – azt hiszem – a nürnbergi [...] törvények szerint félzsidó [...] 1943-ban [...] eljött hozzám, hogy az engedélyemmel Svájcba emigrálhasson. Természetesen engedélyeztem. Ugyanez a nagybácsi közbenjárt nálam valami bécsi zsidó házaspár ügyében is. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy otthonról nem ismertem semmilyen gyűlöletet a zsidók ellen, hiszen anyám és apám szigorú keresztény nevelésben részesítettek, és anyámnak részben zsidó rokonsága miatt más elképzelése volt

ebben a kérdésben, mint ahogy az az SS-körökben megszokott volt."

Eichmann kitartóan igyekezett bizonyítani, hogy áldozatai iránt sosem volt ellenséges érzülettel, és ezt nem is titkolta. „Elmondtam ezt dr. Löwenherznek [a bécsi zsidó közösség vezetőjének], éppígy dr. Kasztnernak [a budapesti cionista szervezet elnökhelyettesének], azt hiszem, mindenkinek elmondtam. Mindenki hallotta valamikor, az embereim is tudták. Már az elemi iskolában volt egy barátom, akinél a szabadidőmet töltöttem, vagy ő jött a mi házunkba; egy Sebba nevű linzi család [...] [Amikor] utoljára találkoztunk, sétálni mentünk a linzi Landstraßéra, ekkor már az NSDAP jelvényét hordtam a gomblyukamban, de ő nem talált benne semmi rosszat." Ha Eichmann nem lett volna ennyire finomkodó, vagy a rendőrségi kihallgatás (amely biztosítandó a további együttműködését, nem vetette alá keresztkérdéseknek) nem lett volna ilyen diszkrét, kimutatható lett volna „előítélet-mentességének" egy másik aspektusa is. Úgy tűnik, hogy Bécsben, ahol oly rendkívüli ügyességgel szervezte a zsidók „erőltetett kivándorlását", volt egy zsidó szeretője, egy „régi imádottja" Linzből. *Rassenschande* (fajgyalázás) – zsidóval ápolt nemi kapcsolat – volt a legnagyobb bűntett, amit egy SS-tag elkövethetett. Noha a háború idején, a fronton kedvenc időtöltésnek számított a zsidó lányok megerőszakolása, az teljes mértékben szokatlan volt, hogy egy magas rangú SS-tiszt zsidó nővel tartson fenn kapcsolatot. Így Eichmann gyakori éles kirohanásai Julius Streicher, a *Der Stürmer* patologikusan obszcén kiadója és annak pornografikus antiszemitizmusa ellen talán tényleg „személyes okokon" alapultak, mélyebben gyökereztek, mint a „felvilágosult" SS-ek szokványos megvetése az alsóbb pártszervek vulgáris emócióival szemben, amelyek képviselői „tárgyilagosságban" az elitet meg sem közelítették.

A *Vacuum Oil Company*nél eltöltött öt és fél év bizonyára Eichmann életének boldogabb időszakai közé tartozott. Amíg a mindenhol tomboló munkanélküliség miatt senkinek nem volt pénze, ő jól keresett, és, ha éppen nem volt úton, még a szüleinél lakott. A dátum, amikor ez az idill véget ért – 1933 pünkösdje –, azon kevesek közé tartozott, amelyekre mindig emlékezett. Lecsúszása azonban már igazából korábban megkezdődött. 1932 végén váratlanul áthelyezték Linzből Salzburgba, ami „igen kel-

lemetlenül érintette": „Nem okozott többé örömet a munka, nem volt kedvem eladni, ügyfeleket látogatni, de azért végeztem mindennapi teendőimet." Az *Arbeitsfreude* ily hirtelen elillanása többször előfordult Eichmann-nál. A legsúlyosabb helyzetbe akkor került, amikor értesült a „zsidók fizikai megsemmisítéséről" kiadott Führer-parancsról és az ebben neki szánt fontos szerepről. Ez szintén teljesen váratlanul érte: „Ilyen erőszakos megoldásra én magam sohasem gondoltam." A következő szavakkal ír első reakcióiról: „Ezzel minden kiüresedett bennem, az összes munka, az összes fáradozás, minden érdeklődés; bizonyos értelemben kipukkadtam." Így „pukkadhatott ki" 1932-ben Salzburgban is. Saját beszámolója alapján nem lehetett nagyon meglepve, amikor elbocsátották, de ne képzeljük azt, hogy emiatt „túlságosan boldog" volt.

Bármi legyen is az oka – az 1932-es év fordulópontot jelentett életében. Ez év áprilisában belépett az NSDAP-ba, Ernst Kaltenbrunnernek, egy fiatal linzi ügyvédnek a tanácsára az SS-nek is rögtön tagja lett. Kaltenbrunner később a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (a továbbiakban RSHA – *Reichssicherheitshauptamt*) főnöke lett, ahol Eichmann a hat ügyosztály egyikén, a Heinrich Müller parancsnoksága alatt álló IV. ügyosztályon dolgozott, s végül az ügyosztály B–4 szekciójának vezetője lett. A bíróság előtt Eichmann a tipikus kispolgár benyomását keltette; ezt erősítette minden mondat, amit kimondott vagy leírt. De az a benyomás csalóka: valójában egy szolid polgári család *deklasszálódott* gyermeke volt. Társadalmi lesüllyedésére jellemző, hogy bár apja az idősebb Kaltenbrunnerrel – aki maga is ügyvéd volt Linzben – igen jó barátságban állt, a két fiú kapcsolata nemcsak hűvös maradt, de Kaltenbrunner Eichmannt egész egyszerűen társadalmilag lenézte. Eichmann jóformán mindig, jóval azelőtt, hogy az NSDAP és az SS tagja lett volna, egyesületek vagy szervezetek tagjaként érezte jól magát. Ezért 1945. május 8., a német vereség dátuma személyesen elsősorban azt jelentette számára, hogy „ezentúl vezér nélkül kell a saját nehéz életemet élnem, nem kérhetek sehonnan iránymutatást, sehonnan nem kapok parancsokat és utasításokat, semmilyen rám vonatkozó rendelkezést nem vehetek igénybe – röviden egy eddig ismeretlen élet állt előttem". Politika iránt nem érdeklődő szülei már gyerekkorában beíratták a Fiatal Férfiak Keresztény Egyesületébe *(Christlicher Verein Junger Männer)*, innen később átment a német ifjúsági mozgalomba, a Vándormadárba *(Wandervogel)*. A reáliskola négy eredménytelen éve alatt a Német-Osztrák Frontharcos Szövetség *(Deutsch-österreichische Frontkämpfervereinigung)* ifjúsági tagozatának, az Ifjú Frontharcosok Szövetségének *(Jungfrontkämpferverband)* volt tagja, melyet az osztrák kormány annak ellenére megtűrt, hogy szenvedélyesen németbarát és köztársaság-ellenes volt. Mikor Kaltenbrunner javasolta neki, hogy lépjen be az SS-be, éppen egy teljesen más jellegű szervezet, a *Schlaraffia* szabadkőműves-páholy tagja akart lenni. Less századosnak így mesélt: „A *Schlaraffia* vidámságot, boldogságot kereső üzletemberek, orvosok, színészek, hivatalnokok stb. egyesülete volt [...] Időnként mindenkinek előadást kellett tartania, melynek legfontosabb része a humor, a finom humor volt [...]." Kaltenbrunner azonban fölvilágosította Eichmannt, hogy e tréfás társaságot ott kell hagynia, mert mint náci – ekkoriban még teljesen ismeretlen szó Eichmann számára – nem lehet szabadkőműves. Talán nehezére esett volna a választás az SS és a *Schlaraffia* között, de a probléma megoldódott: „[...] egy véletlen folytán magamat rúgtam ki." Olyan hibát követett el ugyanis, amitől még az izraeli börtönben is ugyanúgy elpirult, mint annak idején: „[...] a méregtől és szégyentől biztos fülig pirultam, mert valami olyan történt, ami teljességgel ellentétes volt a neveltetésemmel, mégpedig legfiatalabbként megpróbáltam az egész asztaltársaságot egy borra meghívni; ezzel megástam a síromat."

Így fújta őt az idő forgószele a *Schlaraffiá*ból (a név a német tündérmesék *Schlaraffenland* kifejezéséből ered, ami az Eldorádónak felel meg), a terülj, terülj, asztalkám országából, onnan, ahol a sült csirke a szánkba repül – pontosabban szólva a doktori címmel, biztos karrierrel és „finom humorral" bíró, tiszteletre méltó nyárspolgárok társaságából, akiknek legnagyobb bűne a buta csínyekhez való ellenállhatatlan vonzódás volt –, a pontosan 12 évig és 3 hónapig fennálló ezeréves birodalom menetoszlopaiba. Mindenesetre nem meggyőződésből lépett be a pártba, nem is lett soha meggyőződéses párttag. Valahányszor az indokairól kérdezték, mindig ugyanazokat az elhasznált közhelyeket ismételgette a versailles-i szerződésről és a munkanélküliségről. Közelebb áll az igazsághoz, amit a törvényszéken vallott: „Várakozásom ellenére, anélkül hogy igazán szándékom-

ban állt volna, mintegy bekebelezett a párt, ahogy ezt már elmondtam. Minden olyan gyorsan, hirtelen történt [...]." Ideje, de kedve sem volt hozzá, hogy rendesen informálódjék, még a pártprogramot sem ismerte, a *Mein Kampf*ot sosem olvasta. Kaltenbrunner azt mondta neki: Miért nem lép be az SS-be? Ő meg válaszolt: Miért is ne? Ennyi történt, semmi több.

Természetesen ennél jóval több történt. Eichmann nem említette a tárgyalás során elnöklő bírónak, hogy milyen törekvő ifjú volt, akinek már azelőtt elege lett a *Vacuum Oil Company* utazó ügynöki állásából, mielőtt a társaság kiadta az útját. A jelentéktelen és értelmetlen, köznapi egzisztenciából az idő szele, ahogy ő értelmezte, a „történelem" középpontjába repítette. A „mozgalomba", amely soha sincs nyugvó állapotban, ahol egy olyan ember, mint ő – a társadalom szemében, a családja szemében, ebből következőleg a saját szemében is kisiklott egzisztencia – még egyszer újrakezdhette, és valamire végül mégis vihette. Még ha nem szerette is mindig, amit csinálnia kellett (például embereket vagonszámra a halálba küldeni, ahelyett hogy az országból egyszerűen kiüldözze őket), még ha elég korán rájött is, hogy az egésznek rossz vége lesz, azaz Németország elveszíti a háborút, még ha legkedvesebb tervei nem valósulhattak is meg (az európai zsidóság kitelepítése Madagaszkárra, a „zsidó haza" megteremtése a lengyelországi Nisko térségében, az orosz tankok ellen kidolgozott berlini védelmi rendszer), még ha „legnagyobb bánatára" soha nem ért is el az *SS-Obersturmbannführernél* (alezredes) magasabb rangot, vagyis még ha az egy bécsi évet leszámítva az egész élete a „szerencsétlenség istennőjének gondból és szenvedésből szőtt fonalaival" volt is keresztül-kasul szőve, akkor sem felejtette el, mi lehetett volna az alternatíva. Ha valaki megkérdezi, akár Argentínában, ahol a menekültek nyomorúságos életét élte, akár a jeruzsálemi bíróság előtt, ahol élete gyakorlatilag már véget ért, inkább választotta volna, hogy szolgálaton kívüli *Obersturmbannführer*ként akasszák fel, mint hogy békésen, normálisan élhesse végig életét a *Vacuum Oil Company* utazó ügynökeként.

Eichmann új pályafutásának kezdete nem sok jóval kecsegtetett. 1933 tavaszán, amikor már munkanélküli volt, Hitler hatalomra jutásának következményeként Ausztriában betiltották a náci pártot, és annak minden tagozatát. De a dolgok ilyen kellemetlen fordulata nélkül sem lehetett volna szó karrierről az osztrák pártban: még a régi SS-tagok is eredeti foglalkozásukból éltek, Kaltenbrunner is apja ügyvédi irodájában dolgozott. Eichmann elhatározta hát, hogy Németországba megy, ami kézenfekvő volt, hiszen családja sosem adta fel német állampolgárságát. (E ténynek a per folyamán volt némi jelentősége. Dr. Servatius felszólította a nyugatnémet kormányt, hogy kérje a vádlott kiadatását, illetve vegye át a védelem költségeit. Bonn mindkét kérelmet arra hivatkozva utasította el, hogy Eichmann nem német állampolgár – ami egyszerűen nem felel meg a valóságnak.) Eichmannban a német határ túloldalán, Passauban ismét feltámadt az utazó ügynök. Amikor jelentkezett az illetékes SS-vezetőnél, megkérdezte, „[...] nem tudna-e számomra valami utat a *Vacuum Oil Co.*-hoz, a bajor *Vacuum Oil Co.*-hoz". Ez egyike volt nem ritka visszaeséseinek élete egyik szakaszából a másikba. Amikor Argentínában vagy Jeruzsálemben szemére vetették, hogy kijelentései a tömény náci felfogást tükrözik, így mentegette magát: „[...] még mindig elkap a régi kerék." De Passauban hamar kigazították a „régi kerék" útját. Értésére adták, milyen időszerű lenne számára egy katonai kiképzés. „Na jó, gondoltam, miért ne legyek katona?" Gyors egymásutánban két bajor SS-táborba került, Lechfeldbe és Dachauba (semmi köze nem volt az ottani koncentrációs táborhoz), ahol az *Österreichische Exillegion* (Osztrák Menekült Légió) kiképzése folyt. Így lett német útlevele ellenére egyfajta osztrák. 1933 augusztusától 1934 szeptemberéig volt a kiképzőtáborokban, *scharführer*i (szakaszvezető) rangot ért el, és elég ideje maradt, hogy a katonai pályához fűződő viszonyát átgondolja. Saját beszámolója szerint a tizennégy hónap során kizárólag a büntetőgyakorlatokon tüntette ki magát, melyeket az „úgy kell az apámnak, ha lefagy a kezem, miért nem vesz nekem kesztyűt" szellemében nagy konoksággal hajtott végre. De az ilyen kétes értékű szórakozásoktól eltekintve, melyeknek előléptetését köszönhette, szörnyen szerencsétlennek érezte magát: „[...] a szolgálat egyhangúsága taszított engem. Mindennap mindig ugyanaz, mindig ugyanaz." Az unalom e feneketlen mélységében hallott arról, hogy az SS Birodalmi Vezető Biztonsági Szolgálatában (Himmler *Sicherheitsdienst*je, [SD]) szabad állások vannak, s rögtön jelentkezett.

III.

A ZSIDÓKÉRDÉS SZAKÉRTŐJE

Amikor Eichmann 1934-ben végre munkát talált, az SD viszonylag új szervezet volt az SS-en belül: Heinrich Himmler alapította két évvel korábban a párton belüli hírszerző szolgálatra. Főnöke ekkor a haditengerészet kémelhárításának egykori tisztje, Reinhardt Heydrich volt, aki idővel – amint Gerald Reitlinger írta – „az *Endlösung* tényleges irányítója" lett (*The Final Solution*, 1961). Az SD eredeti feladata az volt, hogy kémkedjék a párt tagjai után, hogy ezáltal biztosítsa az SS befolyását a hivatásos pártapparátus fölött. Időközben más feladatokat is kapott, így az Állami Titkosrendőrség *[Reichsicherheitshauptamt, RSHA]*, azaz a Gestapo információs és kutatóközpontjává vált. Ezek voltak az első lépések az SS és a rendőrség egybeolvasztására, jóllehet ez csak 1939 szeptemberében következett be, bár Himmler 1936-tól már mind a Reichsführer SS, mind a német rendőrfőnöki tisztséget birtokolta. Természetesen Eichmann nem tudhatott e jövőbeli fejleményekről, ám úgy tűnik, belépése pillanatában az SD természetéről sem sejtett semmit, ami lehetséges, hiszen az SD tevékenysége mindig szigorúan titkos volt. Ami őt illette, számára az egész félreértés és kezdetben „nagy csalódás volt, mivel én úgy gondoltam, hogy ez az, amiről a *Münchener Illustrierte Zeitung*ban olvastam; mikor a magas rangú párttisztviselők végighajtattak, kommandós őrök kísérték őket, akik a kocsik felhágóján álltak [...]. Tehát összetévesztettem a Reichsführer SS Biztonsági Szolgálatát a Birodalmi Biztonsági Szolgálattal [...] és senki nem világosított fel, senki nem mondott semmit. Mivel a leghalványabb fogalmam sem volt arról, ami aztán később világosodott meg előttem." A kérdésnek, hogy vajon igazat állított-e Eichmann, vagy hazudott, volt bizonyos jelentősége a tárgyaláson, amikor el kellett dönteni, hogy vajon önkéntesen jelentkezett-e

az állásra, vagy odahelyezték. A félreértés, amennyiben valóban az volt, nem megmagyarázhatatlan, tudniillik az SS vagy *Schutzstaffeln* feladata – alapítási célja szerint – az volt, hogy biztosítsa a párt vezetőinek védelmét.

Félreértés vagy sem, csalódása mégis jórészt arra vonatkozott, hogy ismét elölről kellett kezdenie mindent, hogy újra a leghátsó sorban állt, s csupán az vigasztalta, hogy mások is elkövették ugyanazt a hibát. Eichmannt a hírszerző osztályra helyezték, ahol kezdetben katalogizálnia kellett a szabadkőművességre vonatkozó valamennyi adatot (ezt a korai náci ideológiai-fogalmi zűrzavarban egy kalap alá vették a judaizmussal, katolicizmussal és kommunizmussal), továbbá segédkezett egy szabadkőműves-múzeum létrehozásában. Immár bőven volt alkalma, hogy megértse, mit jelent Kaltenbrunner figyelmeztetése, amit a Schlaraffiáról szóló beszélgetésükben vetett oda neki. (Mellesleg igen jellemző volt a nácikra az a szenvedély, hogy múzeumokat hoztak létre ellenségeik megörökítésére. A háború alatt a különböző szolgálatok elkeseredetten versenyeztek egymással azért a megtiszteltetésért, hogy zsidóellenes múzeumokat és könyvtárakat hozzanak létre. Ennek a különös őrületnek köszönhetjük, hogy az európai zsidóság számos kulturális értéke fennmaradt.) A bosszantó az volt, hogy minden megint nagyon, de nagyon unalmas volt, éppen ezért nagy megkönnyebbülést jelentett számára, hogy – öt hónap szabadkőművesség után – a kizárólag zsidókkal foglalkozó, vadonatúj osztályra helyezték. Ez volt a valódi kezdete annak a pályafutásnak, amely a jeruzsálemi bíróságon ért véget.

1935 volt az az év, amikor Németország a versailles-i szerződés kikötései ellenére bevezette az általános hadkötelezettséget, és nyíltan meghirdette az újrafegyverkezési programot, beleértve a légierő és a tengeri haderő kiépítését. Ugyanebben az évben Németország, miután 1933-ban kilépett a Népszövetségből, a legkevésbé sem csendben vagy titokban felkészült a demilitarizált Rajna-övezet elfoglalására. Ez volt Hitler békebeszédeinek ideje – „Németországnak békére van szüksége, és békét akar", „Mi Lengyelországot egy nagy és nemzeti tudatában erős népországaként ismerjük el", „Németország nem szándékozik, és nem óhajt beavatkozni Ausztria belügyeibe, nem akarja Ausztriát annektálni, és nem akar *Anschluss*t" –, és mindenekfölött ez

Egyetemi Könyvtár SZEGED

volt az az év, amikor a náci rezsim általános és – sajnálatos módon – valódi elismerést vívott ki Németországban és külföldön egyaránt, amikor Hitlert mindenütt mint nagy nemzeti államférfit csodáltak. Maga Németország átmeneti időszakaszát élte. A grandiózus léptékű fegyverkezési programnak köszönhetően megszűnt a munkanélküliség, megtört a munkásosztály kezdeti ellenállása, és a rezsim ellenségessége az antifasisztákkal – kommunistákkal, szocialistákkal, baloldali értelmiségiekkel és prominens zsidókkal – szemben még nem vált a zsidók mint zsidók üldözésévé.

Már 1933 tavaszán a náci kormány első lépései közé tartozott, hogy kizárja a zsidókat az állami hivatalokból (ami Németországban magában foglalta az összes tanári állást a középiskolától az egyetemig, valamint a szórakoztatóipar legtöbb ágát, beleértve a rádiót, színházat, operát és koncerteket) és általában a köztisztségekből. Mindazonáltal 1938-ig a magántulajdonú cégek jóformán érintetlenek maradtak, s még bizonyos szabadfoglalkozásokat, így a jogi és orvosi pályákat is csak fokozatosan zárták el előlük, noha a zsidó hallgatókat a legtöbb egyetemről eltávolították, illetve sehol sem kaphattak diplomát. Ezekben az években a zsidók emigrálása is a régi, megszokott gyakorlatnak megfelelően, nem feltűnően erőltetett ütemben folyt; a pénzváltási korlátozások, amelyek megnehezítették ugyan, de nem tették lehetetlenné, hogy legalább pénzük nagyobb részét kivigyék az országból, ugyanúgy érvényesek voltak a nem zsidók számára is, ezek tudniillik még a weimari köztársaság idejéből maradtak fenn. Bizonyos mértékig egyedi akciók is előfordultak, amelyekkel (úgynevezett *Einzelaktionen*), nyomást akartak gyakorolni zsidókra, hogy – gyakran nevetségesen alacsony áron – adják el tulajdonukat, ám ezekre általában a kisvárosokban került sor, és valójában a rohamcsapatok, az SA vállalkozó kedvű emberei spontán, „egyedi" kezdeményezéseinek voltak tulajdoníthatók; a szervezet tagjait, a tiszti állományt kivéve, az alacsonyabb osztályokból verbuválták. Igaz ugyan, hogy a rendőrség soha nem akadályozta meg ezeket a „túlkapásokat" (így Németország zsidósága az első naptól fogva teljesen ki volt szolgáltatva ennek a csőcseléknek), mindamellett a náci hatóságok nem voltak ezektől igazán elragadtatva, hiszen mindez országszerte befolyásolta az ingatlanok értékét. Az emigránsok, a politikai menekülteket nem számítva, fiatalok voltak, akikben tudatosodott, hogy számukra nincs jövő Németországban, ám mivel hamarosan rájöttek, hogy Európa más országaiban sem vár rájuk kedvezőbb sors, több zsidó emigráns vissza is tért ebben az időszakban. Mikor megkérdezték Eichmanntól, hogy hogyan egyeztette össze a zsidók iránt táplált személyes érzelmeit annak a pártnak a nyílt és agresszív antiszemitizmusával, amelyikhez csatlakozott, egy közmondással felelt: „nem eszik olyan forrón a kását!" – mely közmondás gyakorta járta a zsidók között is. Mindannyian a boldog tudatlanság világában éltek, amelyben néhány évig még maga Streicher is a zsidókérdés „jogi megoldásáról" beszélt, és ebből a paradicsomból csak az 1938. novemberi szervezett pogromsorozat, az úgynevezett *Kristallnacht*, a kristályéjszaka űzte ki őket. Ezen az éjszakán 7500 zsidó üzlet kirakatát törték be, lángba borult valamennyi zsinagóga, és 20 000 zsidó férfit hurcoltak koncentrációs táborokba.

A kérdéssel kapcsolatban gyakran megfeledkeznek arról, hogy az 1935 őszén bevezetett, hírhedt nürnbergi törvények nem oldották meg a problémát. Három németországi tanú – akik korábban a cionista szervezet magas rangú tisztviselői voltak, és röviddel a háború kitörése előtt hagyták el Németországot – beszámolója bepillantást engedett a náci rezsim első öt évének valódi viszonyaiba. A nürnbergi törvények a politikai és nem a polgári jogaiktól fosztották meg a zsidókat; immár nem voltak polgárok *(Reichsbürger)*, de tagjai maradtak a német államnak *(Staatsangerhörige)*. Ha emigráltak is, nem váltak természetszerűleg hontalanná. Tilos volt a zsidók és németek nemi érintkezése, illetve új vegyes házasságok kötése, és negyvenöt éves kor alatt német nő nem vállalhatott munkát zsidó háztartásban. Ezen előírások közül csupán ez utóbbi bírt gyakorlati jelentőséggel: a többi mindössze törvényesítette a *de facto* helyzetet. Éppen ezért sokan érezték úgy, hogy a nürnbergi törvények stabilizálták a zsidók új helyzetét a Német Birodalomban. Finoman fogalmazva is másodrangú állampolgárok voltak 1933. január 30. óta; a lakosság többi részétől való majdnem teljes elszigetelésük néhány hét, illetve hónap alatt megtörtént, és nemcsak a terrornak köszönhetően, hanem azért is, mert polgártársaik rendkívüli módon készségesnek mutatkoztak a cserbenhagyásukra. „Egy fal választotta el a nem zsidókat és a zsidókat", ahogy a berlini dr. Benno

Cohn tanúsította; „nem emlékszem rá, hogy németországi utazásaim során szót váltottam volna akár egy kereszténnyel is". A zsidók immár úgy érezhették, hogy saját törvényeket kaptak, s többé nem lehetnek számkivetettek. Háborítatlanul élhetnek, ha maguk között maradnak, ahogy erre egyébként is kényszerítve voltak. A németországi zsidók valamennyi közössége és szervezete országos szövetségének, a *Reichsvertretung*nak szavaival élve (ezt 1933-ban hozták létre a berlini közösség kezdeményezésére, és egyáltalán nem állt náci irányítás alatt), a nürnbergi törvények „olyan feltételeket teremtenek, amelyek a németek és zsidók között elviselhető viszonyt tesznek lehetővé", s ehhez a berlini közösség egyik tagja, egy radikális cionista hozzátette: „Bármilyen törvény alatt lehetséges élni. Akkor azonban, amikor teljesen tisztázatlan, hogy mit szabad és mit nem, akkor nem lehet élni. Lehet hasznos és megbecsült polgár valaki egy nagy nemzet melletti kisebbség tagjaként is." (Hans Lamm: *Über die Entwicklung des deutschen Judentums*, 1951.) S miután Hitler a hosszú kések éjszakáján („Röhm-akció") megtörte a korai pogromokért és atrocitásokért szinte kizárólag felelős barna inges rohamcsapatok, az SA erejét, s mivel a zsidók, mintegy révült állapotban, nem fogták fel a fekete inges SS növekvő erejét, akik rendszerint tartózkodtak az Eichmann által megvetett *„Stürmer Methoden"* alkalmazásától, ezért általában úgy vélték, hogy lehetséges a *modus vivendi*; mi több, felajánlották, hogy együttműködnek a „zsidókérdés megoldásában". Röviden tehát, amikor Eichmann elkezdte tanonckodását a zsidókérdésben, amelynek négy év után immár elismert „szakértőjévé" vált, továbbá amikor első kapcsolatait kötötte zsidó tisztségviselőkkel, cionistákkal és asszimilációpártiakkal egyaránt, mindannyian a nagy „zsidó megújhodásról", a „német zsidóság nagy, teremtő erejű mozgalmáról" értekeztek, s még ideológiai síkon vitatkoztak egymás között arról, hogy mennyire kívánatos a zsidó emigráció: mintha az az ő döntéseiktől függött volna.

Eichmann-nak a rendőrségi vizsgálat során az új osztályba kerülésének mikéntjéről tett – természetesen torz, de nem minden igazságtartalom nélküli – beszámolója bizarr képet fest a tudatlanság e paradicsomi világáról. Először is az történt, hogy új főnöke, egy bizonyos Leopold von Mildenstein, aki hamarosan átjelentkezett az Albert Speer vezette *Organisation Todt*ba,

ahol autopályák építésének feladataival bízták meg (ő az volt, aminek Eichmann csak kiadta magát, azaz hivatásos mérnök), elvárta tőle, hogy elolvassa Theodor Herzl *A zsidó állam (Der Judenstaat)* című, klasszikus cionista művét, ami viszont egy csapásra és véglegesen a cionizmus hívévé tette. Nyilvánvalóan ez volt Eichmann életében az első komoly könyv, amit elolvasott, és ami tartós hatást gyakorolt rá. Ettől fogva, ahogy újra és újra elismételte, nem gondolt másra, mint a „politikai megoldásra" (szemben a későbbi „fizikai megoldással": az első kitoloncolást, az utóbbi megsemmisítést jelent), és arra, hogy „hogyan lehetne a zsidók számára szilárd talajt biztosítani". (Érdemes megjegyezni, hogy vélhetőleg – még 1939-ben – tiltakozott Herzl bécsi sírjának meggyalázása miatt, és egyes beszámolók szerint civil ruhában részt vett Herzl halálának 35. évfordulós megemlékezésén. Különös módon azonban minderről nem beszélt Jeruzsálemben, ahol pedig folyton a hivatalos zsidósággal való jó kapcsolataival dicsekedett.) Segítendő eme vállalkozást, előadásokkal és pamfletek írásával kezdte terjeszteni az igét SS-társai között. Majd szert tett valami halvány héber nyelvtudásra, melynek révén akadozva ugyan, de jiddis újságokat olvasott, ami nem olyan komoly teljesítmény, ugyanis a jiddis – ami tudvalevőleg nem más, mint egy régi német dialektus héber betűkkel – bármely németül beszélő egyén számára érthető, ha elsajátított néhány tucat héber szót. Sőt, még Adolf Böhm könyvét, *A cionizmus történetét* is elolvasta (amit a per folyamán mindig összekevert Herzl művével), amit szintén szép teljesítményként értékelhetünk egy olyan ember részéről, aki – saját bevallása szerint – mindig is vonakodott az újságokon kívül bármit elolvasni, és aki, apja legnagyobb szomorúságára, soha nem fárasztotta magát a családi téka könyveivel. Böhm nyomán tanulmányozni kezdte a cionista mozgalom szervezeti felépítését, annak pártjait, ifjúsági szervezeteit és különböző programjait. Ez ugyan még nem volt elegendő ahhoz, hogy „szaktekintély" legyen, de ahhoz igen, hogy hivatalos kémkedési megbízatást kapjon a cionista hivatalokba és azok találkozóira; érdemes tehát megjegyezni, hogy a zsidó ügyeket illetően ismeretei majdnem kizárólag a cionista ideológiára és szervezetre vonatkoztak.

Első kapcsolatai a zsidó tisztviselőkkel (mindannyian régi, jól ismert cionisták) teljes mértékben kielégítőnek mutatkoztak.

Saját „idealizmusa" volt az az ok, amely miatt a „zsidókérdés" olyannyira megigézte; ezek a zsidók ugyanis hozzá hasonlóan idealisták voltak, szemben az asszimilációpártiakkal, akiket ő mindig lenézett, és szemben az ortodox zsidókkal, akiket viszont unalmasnak talált. Egy „idealista", Eichmann megfogalmazása szerint, nem egyszerűen az, aki hisz az „ideákban", vagy aki nem lop és nem vesztegethető meg, noha ezek a jegyek nélkülözhetetlenek. „Idealista" az, aki az ideájának *él* – tehát nem lehet más, például üzletember –, illetve aki kész ideájáért feláldozni mindent és kiváltképpen mindenkit. Amikor a rendőrségi vizsgálat folyamán azt mondta, hogy amennyiben szükséges lett volna, a saját apját is a halálba küldi, nem egyszerűen azt akarta hangsúlyozni, hogy milyen mértékben függött a parancsoktól, és menynyire kész volt engedelmeskedni, mint inkább azt, hogy ő ennyire idealista volt. Mint bárki másnak, természetesen a tökéletes „idealistának" is vannak személyes érzései és érzelmei, ám ő soha nem engedheti meg magának, hogy azok – amennyiben konfliktusba kerülnének „ideáival" – befolyásolják a cselekedeteit. A legnagyobb „idealista" a zsidók között, akit ő valaha is megismert, az a magyarországi dr. Kasztner Rudolf volt, akivel a magyar zsidóság deportálásával kapcsolatban tárgyalt, és akivel megegyezett, hogy engedélyezi néhány ezer zsidó „illegális" távozását Palesztinába (a vonatokat ténylegesen a német rendőrség őrizte) cserében azért, hogy „csend és rend" legyen a táborokban, ahonnan százezreket vittek Auschwitzba. Az egyezmény által megmentett néhány ezer zsidó (mindannyian prominens személyiségek, illetve cionista ifjúsági szervezetek tagjai), Eichmann szavaival, a „legjobb biológiai anyag" volt. Dr. Kasztner, Eichmann értelmezése szerint, zsidó társait áldozta fel az „ideáért", és ez így is volt rendjén. Eichmann három bírája közül az egyik, Benjámin Hálévi vezette Izraelben a Kasztner-pert, ahol Kasztnernek meg kellett védenie magát az Eichmann-nal és más magas rangú nácikkal való együttműködés vádjával szemben; Hálévi úgy vélte, hogy Kasztner „eladta a lelkét az ördögnek". Most, amikor maga az ördög ült a vádlottak padján, kiderült, hogy ő is „idealista", és noha nehéz elhinni, ám ugyancsak lehetséges, hogy az, aki eladta a lelkét, szintén „idealista" volt.

Még jóval mindezen események előtt Eichmann megkapta első lehetőségét, hogy a gyakorlatban alkalmazhassa mindazt, amit

tanulóévei során elsajátított: az 1938. márciusi *Anschluss* (Ausztria bekebelezése a birodalom által) után Bécsbe küldték, hogy szervezzen meg egy olyan emigrációt, amely addig Németországban teljesen ismeretlen volt, ott ugyanis 1938 őszéig tartotta magát az a fikció, hogy a zsidók, ha kívánták, elhagyhatták az országot, de nem kényszerítették rá őket. A német zsidók ezen hitének alapja részben az NSDAP 1920-ban megfogalmazott programja volt, amely a weimari alkotmánnyal abban a közös és különös sorsban osztozott, hogy hivatalosan soha egyiket sem helyezték hatályon kívül, s amelynek *Huszonöt pont*ját Hitler „megmásíthatatlannak" deklarálta. A későbbi események fényében ennek antiszemita előirányzatai valóban ártalmatlannak tűnnek: zsidók nem lehetnek teljes jogú állampolgárok, nem viselhetnek állami tisztségeket, ki kell őket zárni a sajtóból, és mindazok, akik 1914. augusztus 2. – tehát az első világháború kitörése – után folyamodtak német állampolgárságért, elveszítik honosságukat, vagyis ki vannak téve a kitoloncolásnak. (Jellemző, hogy a hontalanság cikkelyét azonnal érvényesítették, de a mintegy tizenötezer zsidó kitoloncolására csak öt évvel később, amikor már senki nem számított rá, egyik napról a másikra került sor: Zbąszynnál áttették őket a lengyel határon, ahol nyomban táborokba zárták őket.) A párt programját a náci hatóságok soha nem vették komolyan; azzal büszkélkedtek, hogy ők egy mozgalomhoz, nem pedig egy párthoz tartoznak, márpedig egy mozgalom nem kötheti magát semmilyen programhoz. A *Huszonöt pont* azonban már a nácik hatalomra kerülése előtt sem volt több, mint a pártrendszernek tett engedmény, mivel a leendő szavazók elég régimódiak voltak ahhoz, hogy érdeklődjenek annak a pártnak a programja iránt, amelyikhez csatlakozni akartak. Eichmannt, mint láttuk, nem kötötték efféle szánalmas demokratikus előítéletek, így nagyon valószínű, hogy igazat mondott, amikor a jeruzsálemi bíróságon úgy nyilatkozott, hogy nem ismerte Hitler programját: „A párt programja nem számított, az ember tudta, hogy kihez csatlakozik." A zsidók ugyanakkor elég régimódiak voltak ahhoz, hogy betéve tudják a *Huszonöt pont*ot, és hogy higgyenek is benne; mindent, ami ellentmondott a pártprogram törvényes érvényesülésének, ők rendszerint a fegyelmezetlen tagok vagy csoportok ideiglenes, „forradalmi kilengéseinek" tudták be.

Ugyanakkor Ausztriában 1938 márciusában valami egészen más történt. Eichmann feladata a „kényszeremigráció" megszervezése volt, ami éppen azt jelentette, amit kifejezett: valamennyi zsidót, függetlenül vágyaiktól avagy állampolgárságuktól, emigrációra kellett kényszeríteni. Nem egyébről volt tehát szó, mint a zsidók kiűzéséről a birodalomból, és ez Ausztriában kezdődött el. Valahányszor Eichmann visszagondolt életének tizenkét legjobb évére, akkor a Bécsben, az Osztrák Emigrációs Központ vezetőjeként töltött egy évét mint a legboldogabb és legsikeresebb szakaszt jelölte meg. Nem sokkal korábban tiszti rangra emelkedett, tudniillik *Untersturmführer*i, vagyis hadnagyi kinevezést kapott, továbbá a zsidó ellenség, azaz a „zsidóság szervezeti módszereinek és ideológiájának átfogó ismeretéért" dicséretben részesült. A bécsi megbízatás végre első fontos munkája volt, így egész – egyébként lassan araszoló – pályafutása forgott kockán. Észvesztve kellett bizonyítania, és sikere látványos volt: nyolc hónap alatt negyvenötezer zsidó hagyta el Ausztriát, míg ugyanezen időszakban Németországot nem több mint tizenkilencezer. Kevesebb mint tizennyolc hónapon belül Ausztriát sikerült „megtisztítani" közel százötvenezer zsidótól, azaz a teljes zsidó népesség durván hatvan százalékától (a kikeresztelkedett zsidókat is beleértve), és mindannyian „törvényesen" hagyták el az országot; még a háború kitörése után is körülbelül hatvanezren el tudtak menekülni. Hogyan érte ezt el? Az alapötlet, ami ezt lehetővé tette, természetesen nem az övé volt, hanem – majdem bizonyosan – az őt Ausztriába küldő Heydrich útmutatásának tulajdonítható. (Eichmann homályosan nyilatkozott a szerzőség kérdésében, amit – közvetve – magának tulajdonított; másrészt azonban az a tény is, hogy az izraeli hatóságok [amint az a JádváSém *Bulletin*jéből kiderül] ragaszkodtak „Adolf Eichmann mindenre kiterjedő felelősségének" fantasztikus téziséhez, illetve ahhoz a még ennél is fantasztikusabb „feltételezéshez, miszerint egyetlen elme – tudniillik az övé – állt mindezek mögött", nagymértékben segítették Eichmannt, hogy idegen tollakkal ékesítse magát, amire mindig is komoly hajlandóságot mutatott.) Az ötlet, amelyet Heydrich a *Kristallnacht*ot követő hajnalon, a Göringgel folytatott megbeszélésen előadott, egyszerű és leleményes volt: „A zsidó hitközség révén bizonyos mennyiségű pénzt veteleztünk azoktól a zsidóktól, akik emigrálni akartak. Ennek és

némi valutatöbbletnek a segítségével lehetővé vált a szegény zsidók jó részének távozása. A gondot nem a gazdag zsidók eltávolítása jelentette, hanem az, hogy hogyan lehet megszabadulni a zsidó söpredéktől." Ám ezt a „problémát" nem Eichmann oldotta meg. Csak a per után, a Holland Állami Háborús Dokumentációs Intézet révén derült ki, hogy Erich Rajakowitsch, a „briliáns jogász" volt az, akitől az „emigrációs alapok" ötlete származott, akit Eichmann, saját vallomása szerint, azért „alkalmazott, hogy a bécsi, prágai és berlini zsidó emigrációs központokban a jogi kérdésekkel foglalkozzék". Valamivel később, 1941 áprilisában Heydrich azért küldte Rajakowitschot Hollandiába, hogy az „létrehozzon ott egy központi hivatalt, amely Európa elfoglalt országaiban modellként szolgálhat »a zsidókérdés megoldásához«".

Azonban még így is maradtak olyan problémák, amelyeket csak menet közben lehetett megoldani, és kétségtelen, hogy Eichmann életében először fedezhetett fel magában kivételes tulajdonságokat. Két dologhoz jobban értett, mint bárki más: tudott szervezni, és tudott tárgyalni. Nyomban megérkezése után tárgyalásokat kezdeményezett a zsidó hitközség képviselőivel, akiket azonban előbb ki kellett szabadítania a börtönökből és koncentrációs táborokból, ugyanis Ausztriában a „forradalmi hév", ami még a korai németországi „túlkapásokon" is túltett, gyakorlatilag valamennyi prominens zsidó bebörtönzéséhez vezetett. Ilyesféle élmények hatására a zsidó tisztségviselőknek nem volt szükségük Eichmannra, hogy meggyőződjenek az emigráció kívánatos voltáról – inkább a tömeges kivándorlás útjában álló óriási nehézségekről tájékoztatták. A már „megoldott" pénzügyi problémán túl a legfőbb nehézséget a hivatalos papíroknak az a tömege jelentette, amelyet az emigránsnak, mielőtt elhagyhatta az országot, össze kellett gyűjtenie. Ám mindegyik papír csak egy bizonyos ideig volt érvényes, így az első érvényessége rendszerint régen lejárt, még mielőtt az utolsó iratot is meg lehetett szerezni. Amikor Eichmann megértette, hogyan mennek, illetve nem mennek a dolgok, „megtanácskoztam magammal a dolgot", és „még ugyanezen délután megszültem az ötletet, amelyről úgy véltem, mindkét oldal számára kielégítő lehet". Elképzelt „egy futószalagot, amelynek az elejére jön az első dokumentum, rá a többi papír, és a végtermék a kész útlevél". Ezt csak úgy lehetett

megvalósítani, ha valamennyi érintett hivatalnokot – a Pénzügyminisztérium, az adóhatóság, a rendőrség, a zsidó hitközség stb. embereit – közös fedél alatt helyezik el, és kényszerítik őket, hogy a helyszínen végezzék el munkájukat, az ügyfél jelenlétében, akinek immár nem kell többé hivatalról hivatalra szaladgálnia, és akinek ily módon – feltehetőleg – sikerül megtakarítani a vele szemben alkalmazott megalázó tortúrát, illetve részben a csúszópénz kiadásait. Mikor minden készen állt, s a futószalag már simán és gyorsan működött, Eichmann Berlinből zsidó funkcionáriusokat „hívott meg", hogy véleményt mondjanak. Azok megdöbbentek: „Olyan ez, mint egy automatikus üzem, mint egy malommal összekötött pékség. Az egyik végén beteszel egy zsidót, akinek még van némi vagyona, egy gyára vagy egy boltja, esetleg bankszámlája, és aki végigmegy az épületen pulttól pultig, hivatalról hivatalra, és kijön a másik végén pénztől megfosztva, jogoktól megfosztva, mindössze egy útlevéllel a kezében, amiben ez áll: »Két héten belül el kell hagynia az országot. Ha nem, koncentrációs táborba kerül.«"

Természetesen ez igaz volt az egész eljárásra nézve, de nem ez volt a teljes igazság. Ugyanis ezeket a zsidókat nem lehetett „teljesen pénz nélkül" hagyni, annál az egyszerű oknál fogva, hogy akkoriban pénz nélkül egyik ország sem fogadta volna be őket. Úgynevezett *Vorzeigegeld*re volt szükségük, amit meg is kaptak, s ezt az összeget be kellett mutatniuk, hogy vízumot kapjanak, és hogy bebocsátást nyerjenek a fogadó ország bevándorlási hivatalainál. Valutában volt szükségük erre az összegre, amit viszont a birodalom nem szándékozott a zsidókra pazarolni. Ezt az igényt nem lehetett a zsidók külföldi bankszámláiról sem kielégíteni, mivel azokhoz általában nehezen lehetett hozzájutni, ugyanis már évek óta illegálisan voltak elhelyezve. Mindezen okok miatt Eichmann zsidó hivatalnokokat küldött külföldre, hogy azok a nagy zsidó szervezetektől anyagi segítséget kérjenek. Az így szerzett tőkét azután a zsidó hitközség a leendő emigránsoknak számottevő profit fejében adta el – egy dollárt, példának okáért, tíz vagy húsz márkáért adtak, miközben piaci értéke 4,20 volt. A közösség jórészt ily módon fedezte a külföldi számla nélküli, szegény zsidók által igényelt pénzt, és nem utolsósorban saját, igencsak kiterjedt tevékenységének anyagi hátterét is. Eichmann-nak mindeközben számolnia kellett a német

pénzügyi hatóságok, a minisztérium és a Birodalmi Bank komoly ellenállásával is, hiszen nyilvánvalóan tudatában voltak annak, hogy ezek a tranzakciók a márka leértékelődését eredményezik.

A fontoskodás volt az a fogyatékosság, amely Eichmann vesztét okozta. Közönséges hencegésként értékelhető az, amit a háború utolsó napjaiban mondott saját embereinek: „Nevetve fogok a síromba ugrani, mert lelkemet rendkívüli elégedettséggel tölti el az a tény, hogy halálba küldtem ötmillió zsidót" (avagy a „birodalom ellenségeit", amint, saját bevallása szerint, mindig mondani szokta). Éppenséggel nem ugrott, és ha nyomta valami a lelkét, akkor az nem gyilkosság volt, hanem – amint kiderült – az, hogy egyszer, egy hirtelen dühkitörés nyomán, „önuralmát elveszítve" arcul csapta a bécsi zsidó közösség vezetőjét, dr. Josef Löwenherzet, aki a későbbiekben az egyik kedvenc zsidója lett. (Rögtön bocsánatot kért saját munkatársai jelenlétében, ám az incidens továbbra is nyomasztotta.) Ő is pontosan tudta, hogy nevetséges magának tulajdonítani ötmillió zsidó halálát (ez nagyjából az összes náci hatóság és intézmény közös erőfeszítései által okozott veszteség summája), ő azonban *ad nauseam* egyre ezt a terhelő mondatot hajtogatta mindenkinek, aki hajlandó volt meghallgatni még tizenkét év múltán Argentínában is, pusztán azért, mert „rendkívül felemelő érzést" nyújtott az a gondolat, hogy ily módon vonul le „a színről". (A korábbi *Legationsrat*, Horst Grell, a védelem tanúja, aki Eichmannt Magyarországról ismerte, úgy nyilatkozott, hogy szerinte Eichmann dicsekszik; ennek nyilvánvalónak kellett lennie mindenki számára, aki hallotta Eichmann abszurd állítását.) Merő dicsekvés volt azt állítani, hogy az ő „találmánya" a gettórendszer, vagy hogy ő „a szülőatyja annak az elképzelésnek", hogy valamennyi európai zsidót Madagaszkárra kell szállítani. Eichmann magának tulajdonította a theresienstadti gettó „apaságát", ami valójában évekkel azután jött létre, hogy az elfoglalt keleti területeken bevezették a gettórendszert, és az, hogy létrehoztak egy különleges gettót bizonyos kivételezett kategóriák számára, – amint maga a gettórendszer is – Heydrich „ideája" volt. A Madagaszkár-terv, úgy tűnik, a német Külügyminisztérium irodáiban született meg, és Eichmann hozzájárulása – mint kiderült – jórészt a kedvenc dr. Löwenherznek tulajdonítható, akit ő jelölt ki, hogy „némely alapvető gondolatot" tegyen le az asztalra arra vonatkozóan,

hogy hogyan lehetne a háború után mintegy négymillió zsidót Európából elszállítani – feltehetőleg Palesztinába, mivel a Madagaszkár-terv szigorúan titkos volt. (Mikor a tárgyalás folyamán szembesítették a Löwenherz-jelentéssel, Eichmann nem tagadta Löwenherz szerzőségét; azon ritka pillanatok egyike volt ez, amikor valóban zavartnak tűnt.) Tulajdonképpen elfogatásához is a nagyotmondási kényszere vezetett – „elege lett abból, hogy csupán a világok közötti névtelen vándor" legyen –, és ez a kényszer az idő múltával egyre erősödött, nem egyszerűen azért, mert semmi olyat nem tehetett, amit érdemesnek tartott volna megtenni, hanem azért is, mert a háború utáni korszak oly nagymértékű és váratlan „hírnévvel" ruházta fel.

A dicsekvés azonban általános fogyatékosság. Eichmann jellemének sokkal sajátosabb és sokkal meghatározóbb vonása az volt, hogy szinte teljes mértékben képtelen volt bármit is mások szemszögéből látni. Ez a vonása a legfeltűnőbb módon a bécsi epizódról szóló beszámolója során vált nyilvánvalóvá. Ő és emberei, illetve a zsidók mind „összetartottak", s amikor bármilyen nehézség merült fel, a zsidó funkcionáriusok hozzá szaladtak, hogy „könnyítsenek a lelkükön", hogy elpanaszolják neki „az összes bánatukat és szomorúságukat", és segítségét kérjék. A zsidók emigrálni „vágytak", és ő, Eichmann volt az, aki segített nekik, mivel éppen úgy esett, hogy a náci hatóságok éppen ez idő tájt fejezték ki azon óhajukat, hogy birodalmukat szeretnék *judenrein* látni. A két kívánság egybevágott, és ő, Eichmann „igazságot szolgáltathatott mindkét fél számára". A tárgyaláson a történet ezen részét illetően soha nem engedett egy jottányit sem, noha elfogadta, hogy ma, amikor „az idők oly sokat változtak", a zsidók talán nem emlékeznek olyan boldogan vissza erre az „összetartásra", ő azonban „a legsemmiképpebben sem *[in keinster Weise]* akarja az ő érzéseiket megsérteni". (Eichmann-nak különleges érzéke volt ahhoz, hogy olyan szavakat használjon felsőfokú formában, amelyeket értelemszerűen nem lehet).

Az 1960. május 29-től 1961. január 17-ig vezetett rendőrségi jegyzőkönyv gépelt, német nyelvű szövege, amelyben Eichmann minden oldalt kijavított és jóváhagyott, valóságos aranybánya a pszichológus számára – ha az elég bölcs ahhoz, hogy megértse: a szörnyűséges nemcsak hátborzongató lehet, de kifejezetten mulatságos is. A komédia egy része nem adható vissza más nyelven, mivel az Eichmann-nak a német nyelvvel való heroikus küzdelméből fakad, amelyben minduntalan alulmaradt. Mulatságos, ahogy *passim* „szállóigékről" beszél (*geflügelte Worte*, a német nyelv kifejezése a klasszikusoktól vett híres idézetekre), amikor közhelyeket *(Redensarten)* vagy szlogeneket *(Schlagworte)* akar mondani (mint amilyenek Himmler újévi köszöntői voltak). Mulatságos volt, amikor a Sassen-dokumentumokra vonatkozó, az elnöklő bíró által németül feltett keresztkérdések folyamán a *kontra geben* (megkontrázni) kifejezést használta arra utalván, hogy ellenállt Sassen ama kísérleteinek, hogy kiszínezze történeteit; Landau bíró, aki nyilvánvalóan járatlan volt a kártyajátékok misztériumaiban, nem értette ezt, Eichmann viszont képtelen volt más szavakkal kifejezni magát. Nevetségesek azok a mondatai is, amelyeket senki nem képes megérteni, mert nem egyebek, mint közhelyek minden szintaxist nélkülöző halmazai. Landau bíró figyelmeztette, hogy ez így nem mehet tovább, és Eichmann halványan megérezte, hogy itt arról a fogyatékosságáról, tudniillik a beszédzavar egy enyhe fajtájáról van szó, amitől az iskolában is szenvedett, ami miatt így szabadkozott: „én csak a hivatali nyelvet *(Amtssprache)* beszélem." A vicc ebben az, hogy azért lett a hivatali nyelv az egyetlen, amelyet ismert, mert teljes mértékben képtelen volt akár egyetlen olyan mondatot kiejteni, ami nem klisé volt. (Vajon ezen kliséket vélték a pszichiáterek „normálisnak", illetve „példamutatónak"? Ezek lennének azok a „pozitív eszmék", amelyeket egy lelkész kívánna a gondjaira bízott lelkekben? Eichmann számára akkor kínálkozott a legjobb lehetőség pozitív oldalának megmutatására, amikor a fiatal rendőrtiszt [akit azzal bíztak meg, hogy gondoskodjon Eichmann jó szellemi és pszichikai állapotáról], pihentetőül a *Lolitát* adta olvasni neki. Eichmann két nap múlva, láthatóan indignálódva adta vissza: „Meglehetősen kellemetlen könyv *[Das ist aber ein sehr unerfreuliches Buch]*" – mondta őrének.) Természetesen a bíráknak igazuk volt, amikor végül azt mondták, hogy mindaz, amit a vádlott mondott, „üres beszéd" – csak éppen ők úgy vélték, hogy ez az üresség pusztán álca, és hogy a vádlott csupán leplezni akarja gondolatait, amelyek ocsmányak ugyan, de nem üresek. Ezt a feltételezést cáfolni látszik az a feltűnő állhatatosság, ahogyan Eichmann, rossz emlékezőtehetsége ellenére is, szóról szóra ugyanazokat a kifejezéseket és saját gyártmá-

nyú közhelyeit ismételte, valahányszor egy számára fontos eseményre vagy epizódra utalt (ha sikerült egy-egy saját mondatot összeállítania, akkor azt addig ismételte, amíg az közhellyé vált). Akár az emlékiratait írta Argentínában vagy Jeruzsálemben, akár a rendőrségi kihallgatás folyamán vagy a bíróságon beszélt, mindig ugyanazt és mindig ugyanazokkal a szavakkal mondta. Minél tovább hallgatta valaki, annál inkább nyilvánvalóbbá vált számára, hogy a beszédre való képtelensége szorosan összefüggött a *gondolkodásra* való képtelenségével, nevezetesen azzal, hogy képtelen volt bármit is mások szemszögéből átgondolni. Lehetetlen volt vele kommunikálni, ám nem azért, mert hazudott, hanem azért, mert a szavakkal és mások jelenlétével, tehát a valósággal mint olyannal szemben a legbiztosabb fal védelmezte: a képzelőerő teljes hiánya.

Így például amikor nyolc hónapon át szembesült a ténnyel, hogy egy Németországból származó zsidó rendőrtiszt hallgatja ki, Eichmann egy pillanatig sem habozott meglehetősen terjengősen és ismételten magyarázni, hogy nem a saját hibájából nem ért el magasabb rangott az SS-ben, holott mindent megtett, még aktív katonai szolgálatra is kérte magát – „ki a frontra, mondtam magamban, és annál hamarabb leszek *Standartenführer* [ezredes]". Ezzel szemben a bíróságon azt vallotta, hogy azért kérte az áthelyezését, mert szabadulni akart a véres feladatoktól. Nem kardoskodott ezen nyilvánvaló hazugság mellett, és különös módon nem szembesítették a Less századosnak tett kijelentéseivel, noha előtte még azt is mondta, hogy abban is reménykedett, hogy kinevezik a keleti mozgó halálosztagokhoz, az *Einsatzgruppék*hoz, hiszen 1941 márciusában, amikor azokat létrehozták, az ő hivatala éppen „halott" volt – az emigráció befejeződött, a deportálás még nem kezdődött el. És végül ott volt még a legmagasabb ambíciója, hogy egy német város rendőrkapitánya legyen – ám ez ügyben sem történt semmi. Az teszi oly mulatságossá a vizsgálati anyag ezen oldalait, hogy mindezt egy olyan ember hangján mondja el, aki biztos abban, hogy az ő pechtörténete „normális, emberi" együttérzésre fog találni. „Bármi, amit terveztem vagy előkészítettem, mind rosszul sült el, úgy a személyes ügyeim, mint az a régi vágyam, hogy hazát és földet biztosítsak a zsidók számára. Nem tudom, de mintha mindent átok vert volna; bármire vágytam, vagy amit akartam és terveztem,

mindent megakadályozott valahogyan a sors. Amiben csak lehetett, frusztrált voltam." Mikor Less százados a véleményét kérdezte egy korábbi SS-ezredes terhelő és feltehetőleg valótlan tanúvallomása felől, Eichmann felkiáltott, és hirtelen dühösen dadogni kezdett: „Nagyon meglep, hogy ez az ember valaha is SS-*Standartenführer* lehetett, ez engem valóban nagyon meglep. Ez teljességgel felfoghatatlan és elgondolhatatlan. Nem tudok mit mondani." Soha nem beszélt dacból, mintha még most is meg akarta volna – egy zsidóval szemben – védeni azokat az elveket, amelyeknek megfelelően élt a múltban. Az „SS", „karrier" vagy „Himmler" (akit, noha egyáltalán nem csodált, mindig hosszú, hivatalos rangján említett: SS Reichsführer és a német rendőrség parancsnoka) szavak önmagukban egy olyan mechanizmust hoztak működésbe a bensőjében, amelyet egyáltalán nem lehetett megváltoztatni. Egy pillanatra sem lendítette ki működéséből ezt a mechanizmust a németországi származású Less százados jelenléte, akinek soha nem jutott volna eszébe, hogy az SS-karrier a magas morális elvek követésének függvénye lett volna.

Imitt-amott a komédia egyenesen horrorrá válik, olyan – feltehetően igaz – történetekben, amelyek feketehumora bármelyik szürrealista invencióét túlszárnyalja. Ilyen volt a bécsi zsidó közösség egyik prominens képviselőjének, Storfer kereskedelmi tanácsosnak a története (aki Eichmann szerint tiszteletre méltó ember volt ugyan, de balfácán), amelyet Eichmann a rendőrségi vizsgálat folyamán mondott el. Eszerint Eichmann táviratot kapott Rudolf Hösstől, Auschwitz parancsnokától, melyben az állt, hogy Storfer megérkezett, és kérte, hogy sürgősen találkozhasson Eichmann-nal. „Azt mondtam magamban: rendben, ez az ember mindig rendes volt, érdemes elmennem [...] Elmegyek és megnézem, mi történt vele. Elmentem Ebnerhez [a bécsi Gestapo főnöke], aki azt mondta – bár csak halványan emlékszem –: »Igen, csak ne lett volna olyan ügyetlen; elbújt és szökni akart«, vagy valami hasonlót. És a rendőrség letartóztatta és koncentrációs táborba küldte, és a Reichsführer [Himmler] parancsa szerint onnan senki sem jöhetett ki, ha már egyszer benn volt. Nem lehetett semmit sem tenni, sem egy dr. Ebner, sem én és senki más sem tudott tenni semmit. Nem tudott kijönni. Auschwitzba utaztam, és mondom, meglátogattam, felkerestem Hösst, és kértem, hogy láthassam Storfert. »Igen, igen – mondta Höss –, az egyik mun-

kabrigádban van.« Azután odahozták Storfert, igen, utána egy nagyon normális, emberi, normális emberi találkozónk volt. Elpanaszolta nekem szenvedéseit, én meg azt mondtam: »Igen, kedves, jó Storferem *[Ja, mein lieber guter Storfer]*, micsoda pechünk volt!« S még azt is mondtam neki: »Nézze, én Önnek igazán nem tudok segíteni, mivel a Reichsführer parancsa szerint innen senki nem hozhatja ki. Én sem hozhatom ki. Dr. Ebner sem hozhatja ki. Azt hallottam, hogy maga egy hülyeséget csinált, hogy elbújt vagy szökni akart, amit végtére is Önnek igazán nem kellett volna.« [Eichmann ezt úgy értette, hogy Storfer mint zsidó funkcionárius immunitást élvezett a deportáció alól.] Azt elfelejtettem, hogy erre mit válaszolt. És akkor azt mondta nekem Storfer – azt kérdeztem tőle, hogy van –, igen azt mondta: meg szeretne kérni, hogy ne kelljen dolgoznia, mert nagyon nehéz munkát kell végeznie. És akkor azt mondtam Hössnek: »Storfernek nem kell dolgoznia!« De Höss ezt mondta: »Itt mindenki dolgozik.« Erre azt mondtam: »Jó – mondom –, írok egy papírt, mondtam, hogy Storfer itt a seprűvel (a parancsnokság előtt volt egy kert, kerti létesítmény), a seprűvel a kavicsutat tartsa rendben«, ilyen kicsi kavicsutak voltak ott, »és hogy joga van a seprűjével a padok egyikére leülni.« Azt mondom [Storfernek]: »Rendben lesz így, Storfer úr? Megfelel ez Önnek?« Ekkor nagyon örült, kezet adtunk egymásnak, megkapta a seprűjét, s leült a padra. Ez nagy belső örömöt okozott nekem, hogy én azt az embert, akivel olyan sok évig együtt dolgoztam, legalább láthattam, és beszélhettünk egymással." Hat héttel e normális, emberi találkozó után Storfer halott volt – nem elgázosították, hanem valószínűleg lelőtték.

Vajon mindez nem volna más, mint a rosszhiszeműség, és a megdöbbentő ostobasággal ötvözött hazug önámítás iskolapéldája? Vagy egyszerűen az örök önfelmentő bűnöző esete (amint Dosztojevszkij egyszer naplójában megjegyezte, Szibériában gyilkosok, erőszaktevők és rablók tucatjai között eggyel sem találkozott, aki elismerte volna, hogy bűnt követett el), aki nem engedheti meg magának, hogy szembenézzen a valósággal, mivel bűne annak szerves alkotóelemévé, elválaszthatatlan „poggyászává" vált? Eichmann esete mégis különbözik a közönséges bűnözőétől, aki a nem bűnözők világának valóságával szemben csak saját cinkosainak szűk körén belül képes megvédeni magát. Eichmann

számára elegendő volt felidézni a múltat, hogy biztonsággal érezhesse, nem csapja be önmagát, és nem hazudik, hiszen ő és az a világ, amelyikben élt, tökéletes harmóniában voltak egymással. És az a nyolcvanmilliós német társadalom pontosan ugyanolyan eszközök segítségével, ugyanolyan önámítással, hazugságokkal és ostobasággal rejtőzött el a valóság és a tények elől, mint amelyek immáron belerögződtek Eichmann gondolkodásába. Ezek a hazugságok, amelyekben az adott pillanatban mindenki hitt, évről évre változtak, és gyakran egymásnak is ellentmondtak; mi több, arra sem volt szükség, hogy ugyanazokkal a hazugságokkal ámítsák a szimpatizánsokat, a párt hierarchiájának különböző csoportjait vagy általában a népet. Azonban az önámítás gyakorlata oly általánossá, jóformán a túlélés morális feltételévé vált, hogy még most is, tizennyolc évvel a náci rezsim bukása után, mikor hazugságai specifikus tartalmának nagy része feledésbe merült, időnként nehéz elhinni, hogy a valótlanság állításának hajlama nem vált a német nemzeti karakter részévé. A háború folyamán a nép teljes egésze számára a leghatékonyabb hazugság a Hitler és Goebbels által hajtogatott szlogen, a „német nép sorsáért vívott háború" volt *[der Schicksalskampf des deutschen Volkes]*, ami az önámítást háromféleképpen gerjesztette: először is azt sugallta, hogy a háború nem egy szokványos háború; másodszor, hogy azt a sors kezdeményezte és nem Németország; harmadszor, hogy élet és halál kérdése a németek számára, akiknek meg kell semmisíteni ellenségeiket, ha maguk nem akarnak megsemmisülni.

Eichmann meghökkentő hajlandósága, hogy akár Argentínában akár Jeruzsálemben elismerje bűneit, nem annyira az önámításra való kriminális képességének volt tulajdonítható, mint inkább a szisztematikus hazugság azon aurájának, amely a Harmadik Birodalom általános és általánosan elfogadott atmoszféráját jellemezte. „Természetesen" szerepet játszott a zsidók megsemmisítésében; természetesen, ha „nem szállíttatta volna őket, nem kerültek volna a mészáros keze alá". „Mit kell itt beismerni?" – kérdezte. „Most azonban – folytatta – békét szeretne kötni a korábbi ellenféllel." Ezt a kívánságot nem csupán Himmler osztotta, aki ugyanígy érzett a háború utolsó évében, vagy a Munkafront vezetője, Robert Ley (aki mielőtt öngyilkosságot követett volna el Nürnbergben, a tömeggyilkosságokért felelős náci

vezetőkből és a zsidó túlélőkből álló „megbékélési bizottság" létrehozását javasolta), hanem, hihetetlen módon, számos átlagnémet is, akiktől a háború végén szó szerint ugyanezt a mondatot lehetett hallani. Ezt a felháborító klisét nem a *Sprachregelung* és nem valami felülről jövő propaganda szuggerálta a németekbe, hanem saját maguk alkották morális célból, „házi használatra", és nem volt több valóságtartalma, mint azoknak a kliséknek, melyeket a népnek tizenkét éven át felülről adagoltak; szinte látható volt, hogy a „felemelő-érzet" boldogsága töltötte el a beszélőt, amikor így szónokolhatott.

Eichmann elméje csordulásig volt töltve az ehhez hasonló szólásokkal. Az emlékezőképessége viszont elég megbízhatatlannak mutatkozott, amikor tényekről volt szó; ritka indulatkitöréseinek egyikében Landau bíró feltette a kérdést a vádlottnak: „mire *képes* On egyáltalán visszaemlékezni?" (ha már nem emlékszik az úgynevezett Wannsee-konferencián lezajlott megbeszélésekre, amelyeken az öldöklés különböző módozatait tárgyalták), amire a válasz természetesen az, hogy Eichmann meglehetősen jól emlékezett saját pályafutásának fordulópontjaira, de ezek nem estek szükségszerűen egybe a zsidó népirtás történetének vagy éppenséggel a világtörténelemnek a fordulópontjaival. (Például mindig gondot jelentett számára, hogy felidézze a háború kitörésének vagy Oroszország megtámadásának időpontját.) Az egésznek azonban az a lényege, hogy egyetlenegy frázist sem felejtett el azok közül, amelyek egyik vagy másik alkalommal „felemelő érzetet" nyújtottak számára. Így azután akárhányszor a lelkiismeretére igyekeztek hatni a bírák a tárgyalás folyamán, mindig „emelkedettséget" tapasztaltak, és amennyire elképedtek, éppannyira zavarba jöttek, amikor látták, hogy a vádlottnak élete minden szakaszára és tevékenységére különböző felemelő klisék állnak rendelkezésére. Elméjében nem volt ellentmondás a háború végén megfelelően hangzó „Nevetve fogok a síromba ugrani" kijelentés, illetve a most, gyökeresen megváltozott körülmények között hangoztatott „Örömmel fogom nyilvánosan felakasztani magam, figyelmeztető példaként a világ valamennyi antiszemitája számára" frázisa között, hiszen mindkettő pontosan ugyanazt a szerepet töltötte be: felemelő érzést nyújtott.

Eichmann-nak ezek a szokásai számottevő nehézségeket okoztak a per folyamán, de nem is annyira az ő számára, mint inkább azok számára, akik azért voltak ott, hogy megvádolják, megvédjék, ítélkezzenek fölötte, és hogy tudósítsanak róla. Mindannyiuk számára lényeges volt, hogy komolyan vegyék őt, ami viszont nagyon nehéznek mutatkozott, hacsak nem a legkényelmesebb választ adta az ember a kimondhatatlanul borzalmas tettek és ugyanezen tettek elkövetőjének tagadhatatlan nevetségessége között fennálló dilemmára, azaz nem tartotta őt ravasz, számító hazugnak – márpedig nyilvánvalóan nem volt az. Ebben a kérdésben a meggyőződését korántsem lehetett szerénynek nevezni, ugyanakkor nem nélkülözte a komikumot sem: „Azon kevés tehetségek egyike, amellyel a sors megajándékozott, az az igazság kimondása, amennyiben az tőlem függ." Ezt a tehetséget már azelőtt magának tulajdonította, hogy a vizsgálóbíró olyan bűncselekményekkel ruházta volna fel, amelyeket el sem követett. Még Argentínában – mint akkoriban ő maga mondta: „teljes testi és lelki szabadságának birtokában" –, a Sassen-interjú előkészítése közben készített rendszerezetlen és összefüggéstelen jegyzeteiben annak a patetikus és groteszk figyelmeztetésének adott hangot, hogy „a jövő történészei legyenek megfelelő módon tárgyilagosak, és ne térjenek le az itt lejegyzett igazság ösvényéről" – ami azért groteszk, mivel ezen iromány minden egyes sora teljes érdektelenséget árul el minden iránt, ami technikailag vagy bürokratikusan közvetlenül nem kapcsolódott a munkájához, továbbá rendkívül rossz emlékezőtehetségről tanúskodik.

Az államügyész valamennyi erőfeszítése ellenére mindenki számára világos volt, hogy ez az ember nem „szörnyeteg", valójában azonban nehéz volt nem arra gyanakodni, hogy paprikajancsi. S mivel ez a gyanú végzetes lehetett volna az egész vállalkozásra, illetve nehéz lett volna fenntartani, tekintettel azokra a szenvedésekre, amelyeket Eichmann és a hozzá hasonlók okoztak, ezért a legcsúfosabb bohócságait alig vették tudomásul, és jóformán egyáltalán nem kerültek a tudósításokba. Mit lehetett kezdeni egy olyan emberrel, aki először igen patetikusan azt állította, hogy az egyetlen, amit egész balszerencsés életében megtanult, az az, hogy soha nem szabad esküt tenni? („Engem ma egyetlen ember sem képes rávenni, egyetlen bíró sem képes rávenni, hogy esküt tegyek. Megtagadom. Megtagadom, mégpedig

morális okokból. Mert azt tapasztaltam, ha az ember tartja magát az eskühöz, akkor egy nap le kell vonnia a konzekvenciákat. Szilárdan elhatároztam, hogy a világ egyetlen bírója sem lesz képes engem – vagy egyetlen valamilyen bíróság, teljesen mindegy, milyen – még egyszer eskütételre kötelezni. Önkéntesen nem teszem meg, kényszeríteni nem hagyom magam többé.") Ám miután közölték vele, hogy amennyiben – saját védelmében – tanúskodni óhajt, azt „eskü alatt vagy anélkül is megteheti", minden habozás nélkül azt mondta, hogy jobban szeretne eskü alatt tanúskodni. Vagy ismételten és nagy érzelmeket mutatva, biztosította a bíróságot, amint erről a rendőrségi kihallgatóját is biztosította, hogy a legrosszabb, amit tehetne, az volna, ha – másokkal ellentétben – megpróbálna kibújni valódi felelőssége alól, ha küzdene az életéért, ha kegyelemért folyamodna – majd ügyvédje hatására benyújtja a kegyelmi kérvényét tartalmazó kézírásos dokumentumot.

Ami Eichmannt illette, mindez változó hangulatának függvénye volt, és amennyiben sikerült – akár emlékezetében, akár a pillanat hatása alatt – megtalálnia a hangulatához illő, felemelő közhelyet, elégedett volt anélkül, hogy a „következetlenségnek" bárminemű érzése feltámadt volna benne. Amint látni fogjuk, az a hátborzongató képessége, hogy klisékkel vigasztalja önmagát, még halálának órájában sem hagyta el.

IV.

A ZSIDÓKÉRDÉS MEGOLDÁSA

ELSŐ FÁZIS – A KIÜLDÖZÉS

Az angolszász országokban a perrendtartás – és az izraeli perrendtartás az angol mandátum idejéből származik – feltételezi, hogy a vád és a védelem a tényállást egymással állandóan polemizálva tárja fel, lehetőséget nyújtva a bíróságnak az igazságos ítélet meghozatalára. Ha e perben a védelem saját bizonyítékaira támaszkodva ábrázolta volna Eichmann bécsi tényked ését, akkor most rátérhetnénk e változat alapján annak vizsgálatára, hogy Eichmann groteszk elképzelései a zsidó funkcionáriusokkal való idillikus együttműködésről vajon kizárólag saját hazug természetéből fakadnak-e. Igaz, hogy a tényállás, melynek alapján Eichmannra az akasztófa várt, már jóval a per kezdete előtt „minden kétséget kizáróan" bizonyított volt, ismerte is mindenki, aki valaha is foglalkozott a náci rezsimmel. (Eichmann-nak a korábban nem ismert cselekedeteit, melyeket az államügyész oly szorgosan igyekezett bizonyítani, és amelyek részben az ítélet indoklásában is szerepeltek, csak azért tekinthették bizonyítottnak, mert az 1950-es kivételes törvény alapján tárgyalt bűncselekményeknél a meglehetősen laza bizonyítási eljárás hangsúlyozottan engedélyezve volt.) Tehát az eljárás végeredményére egy lényegesen aktívabb védelem sem lehetett volna különösebb hatással, ám az Eichmann-eset, amit megkülönböztethetünk az Eichmann-pertől, egészen másképp nézett volna ki, ha bizonyos olyan általánosan ismert dolgok is szóba kerülnek, amelyeket dr. Servatius, ki tudja miért, figyelmen kívül hagyott.

Idetartozik az az összevisszaság, amely Eichmann fejében a specialitásával, a „zsidókérdéssel" kapcsolatban uralkodott. Bécsi működéséről így vallott a keresztkérdések során az elnöklő bírónak:

„[...] ellenfelet láttam a zsidókban, ez igaz, ahol olyan megoldást kellett találni, amelyik mindkét fél számára kielégítő volt, és mindig is utaltam a zsidóság részéről meglévő törekvésekre és kívánságokra, hogy saját földön, saját országukban vethessék meg a lábukat, és e véleményt teljes mértékben osztottam, és ezen alapult az én működésem és az örömteli közreműködésem ennek az ügynek a megoldási kísérleteit tekintve."

Tehát ez okból valóban mindannyian „egy követ fújtak", működésük a „kölcsönösségen alapult". Még ha nem is minden zsidó értette ezt meg, de végül is a saját érdekükben állt, hogy az országot elhagyhassák; és ő maga mindig is azon „fáradozott, hogy ezeknek a zsidó funkcionáriusoknak segítsen". Az „idealistákat", vagyis a cionistákat tisztelte, és egyenrangú félként kezelte, mindig is türelemmel és érdeklődéssel „hallgatta a zsidó funkcionáriusok támogatásért esedező sirámait és örök figyelmeztetéseit", „ígéreteit", amennyire csak tudta, betartotta – „ezt persze most szívesen elfelejtik az emberek". Hiszen ki mentette meg zsidók százezreit, ha nem ő? Hát nem az ő szorgalmának, szervezői tehetségének volt köszönhető, hogy még időben el tudtak menekülni? Persze akkoriban még nem láthatta előre a későbbi *Endlösung*ot, de ezeket a zsidókat megmentette, ez „tény". (Eichmann fia, aki a per idején az Egyesült Államokban sajtótájékoztatót tartott, ugyanezt a történetet mesélte el az amerikai újságíróknak – úgy tűnik, ez náluk egyfajta családi legenda volt.)

Bizonyos szempontból nagyon is érthető, hogy a védelem Eichmann-nak a cionistákhoz fűződő viszonyáról szóló saját verzióját nem akarta különösképpen hangsúlyozni. Éppen ebben az összefüggésben ismerte be Eichmann – már a Sassen-interjúban is –, hogy „ezt a feladatot nem az istállóba terelt ökör egykedvűségével fogadta", őt más fából faragták, mint néhány bajtársát, akik

„egyetlen, mondjuk egyetlen alapvető könyvet [mint Herzl Judenstaatja] sem olvastak, nem dolgoztak fel, nem fogadtak be, egyetlen könyv iránt sem érdeklődtek. Nem volt kapcsolatuk, belső kapcsolatuk az üggyel. Puszta bürokraták voltak. A paragrafus dönt, a parancs dönt, más nem érdekelte őket."

Tehát nem ő, hanem a bajtársai voltak azok a „kicsi fogaskerekek", aminek a védelem Eichmant bemutatni kívánta. Ha mind-

ezen pusztán a Hitler parancsai iránti vak engedelmességet értették, amely félretétetett minden saját kívánságot és véleményt, akkor persze valamennyien „kis fogaskerekek" voltak – hisz amint azt masszőrjétől, Felix Kerstentől tudjuk, az *Endlösung*ot még maga Himmler sem fogadta egyértelmű lelkesedéssel, Eichmann pedig azt bizonygatta a kihallgatását végző rendőrtisztnek, hogy saját főnöke, Heinrich Müller soha nem javasolt volna olyan „véres, erőszakos megoldást", mint amilyen a „fizikai megsemmisítés" volt. A fogaskerék-elmélet nyilvánvalóan egyáltalán nem volt Eichmann kedvére való. Olyan nagy hal, mint amekkorát Hausner kívánt belőle kreálni, még a saját igényei szerint sem volt – elvégre nem volt ő Hitler –, és a „zsidókérdés megoldásában" betöltött jelentőségét sem tudta Müllerével, Heydrichével vagy Himmlerével mérni; nem szenvedett nagyzási hóbortban. De azért olyan jelentéktelen sem volt, mint amilyennek a védelem szerette volna láttatni.

Ami a valóság Eichmann általi torzításait oly szörnyűvé teszi, az maga a szörnyű ügy, amiről szó volt – elvileg egyébként csak jelentéktelen különbségek fedezhetők fel bennük a Hitler utáni Németországban hallható véleményekhez képest. Elég csak arra emlékeznünk, hogy 1961-ben az akkori honvédelmi miniszter, Franz-Josef Strauß a következő retorikus kérdéssel támadta – a látszat szerint nagy sikerrel – Willy Brandtot, Nyugat-Berlin főpolgármesterét, aki Hitler idejében Norvégiába emigrált: „Mit csinált Ön tizenkét éven át odakint? Mert azt tudjuk, hogy mi mit csináltunk idebent." Ha jól tudom, akkoriban senki sem emlékeztette a minisztert: immár az iratokból is pontosan lehet tudni, hogy az alatt a bizonyos tizenkét év alatt a németek mit is csináltak Németországban. Ugyanez a „naivitás" olvasható egy elismert német irodalomkritikus (egyébként valószínűleg sohasem volt az NSDAP tagja) egyik megjegyzésében, melyet nemrégiben egy könyvkritikájában csak úgy mellékesen odavetett – megemlítette, hogy a Harmadik Birodalom irodalmáról szóló tanulmányában a szerző „hajszálpontosan azoknak az irodalmároknak a szlengjét használja, akik a barbárság kezdetekor kivétel nélkül cserbenhagytak minket". Az említett szerző természetesen zsidó, aki senkit sem „hagyott cserben", hanem elüldözték; vélhetőleg őt hagyták cserben nem zsidó barátai – olyan emberek, mint például Heinz Beckmann a *Rheinische Merkur*tól

–, akik most úgy fordítják ki a valóságot, hogy valószínűleg észre sem veszik, mit tesznek. Egyébként az ámítás már a „barbárság" kifejezéssel kezdődik, amellyel manapság Németországban oly szívesen illetik a hitleri időket; esetünkben például ez úgy cseng, mintha a zsidó és nem zsidó értelmiségiek hátat fordítottak volna egy olyan országnak, amely többé nem volt számukra eléggé finom és művelt.

A mai államférfiak és irodalomkritikusok érthetetlen, a realitásoktól teljes mértékben elrugaszkodott kijelentéseivel ellentétben Eichmann – aki műveltségben ugyan nem vehette föl velük a versenyt – a maga történetével néhány cáfolhatatlan tényt tárhatott volna fel, ha emlékezete nem lett volna annyira hiányos, illetve ha a védelem a segítségére sietett volna. Ugyanis „kétségtelen [...], hogy a nemzetiszocialista zsidópolitika első fázisában gyakran fordult elő olyan helyzet, melyben a nemzetiszocialisták számára megfelelőnek tűnt, hogy cionistapárti álláspontra helyezkedjenek, vagy úgy tegyenek" (Hans Lamm), és Eichmann a zsidókra vonatkozó bölcsességét e korai időben szerezte meg. Egyáltalán nem ő volt az egyetlen, aki ezt a „cionistapártiságot" komolyan vette; maguk a német zsidók is úgy vélték, hogy elegendő lesz az „asszimilációt" egy új „disszimilációs" folyamattal felcserélni, és özönlöttek a cionista szervezetekbe. (E folyamat alátámasztására nincsenek megbízható statisztikák, de becslések szerint a *Die Jüdische Rundschau* című cionista hetilap példányszáma a Hitler-rezsim első hónapjaiban kb. 5–7000-ről majd negyvenezerre ugrott, és bizonyítható, hogy a cionista szervezetek 1935–36-ban a lényegesen kisebbé és szegényebbé vált zsidó népességtől tagdíjakban és adományokban háromszor akkora összeget kaptak, mint 1931–32-ben.) Ez persze nem jelentette feltétlenül azt, hogy a zsidók ki akartak vándorolni Palesztinába; mindez inkább büszkeség kérdése volt. Az akkori évek legnépszerűbb jelszava, amely Robert Weltschtől, a *Die Jüdische Rundschau* főszerkesztőjétől származott, válaszként az 1933. április 1-jén meghirdetett bojkottra, a „Viseljétek büszkeséggel a sárga csillagot!" fejezi ki legjobban a kor érzelmi légkörét. Akkoriban ez volt az egyetlen lehetséges magatartás. A jelszó polemikus éle az „asszimilánsok", illetve mindazok ellen irányult, akik megtagadták az új „forradalmi irányzat" követését, az „örök maradiak" *(die ewig Gestrigen)* ellen. A per idején a Németországból

származó tanúk újra felidézték e jelszót. Megindultságukban elfelejtették megemlíteni, hogy Robert Weltsch, aki még ma is tekintélyes újságíró, néhány évvel ezelőtt azt mondta: soha nem adta volna ki e jelszót, ha előre láthatta volna, hogy mindössze hat évvel később a zsidókat valóban kötelezni fogják a hatágú sárga csillag viselésére.

Eltekintve azonban az összes jelszótól és a zsidók belső ideológiai vitáitól, a korabeli tapasztalatokon nyugvó tények azt mutatták, hogy csak a cionistáknak volt esélyük a német hatóságokkal folytatandó eredményes tárgyalásokra. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a hatóságok első számú zsidó ellenlábasa, a Zsidó Vallású Német Állampolgárok Központi Egyesülete, amelynek a szervezett német zsidók 95%-a a tagja volt, alapszabályzata szerint elsősorban „az antiszemitizmus elleni harc" érdekében működött, így a szövetség automatikusan „államellenes szervezetté" vált, és az állam vonakodás nélkül üldözte is volna, ha alapszabályzatához hű maradt volna – csakhogy nem így történt. Az első években a cionisták Hitler hatalomra jutását elsősorban „az asszimiláció döntő vereségeként" élték meg. Ezért egyeztek bele, legalábbis egy ideig, a náci hatóságokkal való, a saját szemszögükből nézve teljesen legitim együttműködésbe; valóban azt hitték, hogy a „disszimiláció", összekötve fiatal zsidók és – reményeik szerint – zsidó tőkések palesztinai emigrációjával, „mindkét fél számára elfogadható megoldás" lesz. Mivel sok német hivatalnok is osztotta e véleményt, az efféle informális beszédmód alkalmasint mindvégig betöltött egy bizonyos szerepet. Egy jól értesült német zsidó, aki első világháborús veteránként Theresienstadtba került, ahol túlélte a háborút, elmondta, hogy a nácik által kinevezett *Reichsvereinigung* minden vezető pozíciójába cionisták kerültek (míg az autentikus zsidó Birodalmi Képviselet *[Reichsvertretung]* cionistákból és nem cionistákból állt), méghozzá azzal az erőteljesen hangsúlyozott „indokkal, miszerint ők a »tisztességes« zsidók, akik a nácikhoz hasonlóan »nemzeti módon« gondolkodnak". Természetesen egyetlen prominens náci vezető sem nyilatkozott sohasem ilyen értelemben, a náci propaganda a kezdetektől a végig egyértelműen fanatikus és könyörtelen antiszemitizmust hirdetett; és végeredményben azok a tényezők érvényesültek, amelyeket a totális hatalmi apparátusok működésének rejtelmeiben járatlan emberek „pusz-

ta propagandaként" elvetettek. Ama bizonyos kezdeti időszakban kialakult egy látszólag mindkét fél számára teljes mértékben kielégítő együttműködés a náci hatóságok és a Jewish Agency for Palestine között, az úgynevezett Há'ávárá vagy transzferegyezmény megkötése révén. Eszerint a Palesztinába tartó emigránsok pénzüket német áruvá transzferálhatták; amit Németországban befizettek, azt megérkeztükkor fontban kapták vissza. A zsidó kivándorlók számára hamarosan ez bizonyult az egyetlen legális lehetőségnek, hogy pénzüket magukkal vigyék; az alternatíva egy zárolt számla nyitása, melyhez külföldről 50–95%-os veszteséggel nyúlhattak. Ennek eredményeként a harmincas években, amikor az amerikai zsidóság a német termékek bojkottját igyekezett megszervezni, akkor éppen Palesztinát árasztották el a különböző „made in Germany" árucikkek.

E hivatalos egyezménynél azonban sokkal fontosabbak voltak Eichmann számára azok a palesztinai megbízottak, akik saját kezdeményezésükre a német cionistákat és a Jewish Agencyt egyaránt figyelmen kívül hagyva közvetlenül a Gestapóhoz, illetve az SS-hez fordultak. Az angolok uralta Palesztina irányába zajló illegális zsidó kivándorlás támogatásának érdekében alkudoztak, s a Gestapónál, illetve az SS-nél egyaránt meghallgatásra leltek. Eichmann-nal Bécsben akadt dolguk, s amint később elmondták, mindig „udvarias" volt, „nem olyan fajta, aki az emberre csak úgy ráripakodik"; sőt, tanyákat és mezőgazdasági eszközöket biztosított számukra, hogy a leendő emigránsokat átképezhessék. („Egy alkalommal egy csoportnyi apácát űzött el egy kolostorból, hogy fiatal kivándorló zsidóknak oktatóközpontot hozzon létre", másik alkalommal pedig elindíttatott egy „különvonatot, amelyet náci őrök vigyáztak", hogy egy csoport emigráns, akik állítólag Jugoszláviába utaztak egy cionista kiképzőtáborba, biztosan jusson át a határon.) Jon és David Kimche –„teljes mértékben az érintettek nagyvonalú együttműködésének" alapján született – híradása szerint [*The Secret Roads: The „Illegal" Migration of a People, 1938–1948*, London, 1954] e palesztinai zsidók oly nyelven beszéltek, amely Eichmann akkori nyelvhasználatától egyáltalán nem ütött el élesen. E küldötteket a palesztinai közösségi településekről küldték Európába, s a mentőakciók nem érdekelték őket. „Nem ez volt a feladatuk", hanem a „használható anyag" kiválasztása. Ennélfogva a népirtás előtt

nem azokat tekintették fő ellenfeleiknek, akik a zsidók életét a régi hazában, Németországban és Ausztriában elviselhetetlenné tették, hanem azokat, akik elzárták az új hazába vezető utat; az ellenségük nem Németország, hanem egyértelműen Anglia volt. A németországi zsidókkal ellentétben természetesen azért tudtak a náci hatóságokkal majdnem egyenrangú partnerként tárgyalni, mert a brit mandátum hatalmának védelmét élvezték; valószínűleg ők voltak az első zsidók, akik nyíltan beszéltek a kölcsönös érdekekről – mindenesetre ők voltak az elsők, akiknek engedélyezték, hogy a koncentrációs táborokban „fiatal zsidó telepesek között válogassanak". Akkoriban természetesen nem sejthették, hogy a válogatás ezen módja egyszer mit fog még jelenteni, de mindenesetre ők is azt gondolták, hogy amennyiben a dolgok valóban úgy alakulnak, és tényleg csak egy töredék marad életben, akkor a kiválasztás maguknak a zsidóknak a feladata. Ez az alapvetően téves következtetés végül oda vezetett, hogy a zsidók többsége, a nem kiválasztottak elkerülhetetlenül két ellenséggel találták szemben magukat: egyrészt a náci hatóságokkal, másrészt a zsidó hatóságokkal. Ami pedig a bécsi epizódot illeti, Eichmann felháborító állítását, mely szerint zsidók százezreinek az életét mentette meg – amelyet a tárgyalóteremben gúnyos kacaj fogadott –, a legmeglepőbb módon mégis alátámasztja a két zsidó történész fent említett munkája:

> „Az akkoriban történteket a náci uralom egyik legparadoxabb epizódjának kell neveznünk: az az ember, aki a zsidók egyik legnagyobb hóhéraként vonul majd be a történelembe, eleinte a zsidók Európából történő kimentésében aktív részt vállaló munkatársként tűnt föl."

Eichmann persze – amilyen peches volt – egyetlen olyan dátumra sem volt képes emlékezni, amelyik igencsak valószínűtlen történetéhez bármilyen hajszálvékony bizonyítékkal tudott volna szolgálni, megbízott ügyvédjének pedig valószínűleg fogalma sem volt olyan tényekről, melyekre nem ártott volna emlékezni. (Dr. Servatius például a védelem tanúiként megidézhette volna az Alija Bét – így nevezték azt a szervezetet, amelyik az illegális palesztinai bevándorlás érdekében működött – ügynökeit, akik mind Izraelben éltek, és biztosan emlékeztek még Eichmannra.) Eichmann emlékezete csak az olyan eseményeket illetően mű-

ködött, melyek pályafutásával közvetlen összefüggésben álltak. Arra kiválóan visszaemlékezett, hogy Berlinben egyszer meglátogatta egy funkcionárius Palesztinából, aki a kollektív települések életéről mesélt neki, s akit kétszer ebédre is meghívott; e látogatás során ugyanis meghívták Palesztinába – a zsidók meg akarták mutatni neki az országukat. Nagyon lelkes volt; a hozzá hasonló rangú náci funkcionáriusok közül soha senki sem utazhatott „ilyen távoli külföldre", ő azonban megkapta az engedélyt. Az ítéletben arra a következtetésre jutottak, hogy „kémkedési feladatokat" kapott, ami kétségtelenül megfelel a valóságnak, mégsem mond ellent annak a történetnek, amelyet a rendőrségi kihallgatás során mesélt. (A vállalkozásból semmi vagy majdnem semmi sem sült ki. Eichmann egy, a saját hivatalából való újságíróval, bizonyos Herbert Hagennal ment Palesztinába. Éppen annyi idejük volt, hogy Haifán megmásszák a Kármel-hegyet, ezután a brit hatóságok mindkettejüket kitoloncolták Egyiptomba, s megtagadták tőlük a beutazási engedélyt. Eichmann szerint a „Hágáná [zsidó katonai szervezet, a későbbi izraeli hadsereg magja] embere" ezek után Kairóban kereste fel őket, és amit ott elmondott nekik, az képezte annak a jelentésnek a tárgyát, amely – amint Eichmann elismerte – „igen-igen negatív volt", s amelyet magasabb parancsra kellett kettejüknek megfogalmazniuk, majd propagandacélokra megjelentetniük.)

Az ilyen szerény győzelmeket leszámítva Eichmann-nak csak saját érzelmei és hangulatai jutottak eszébe, valamint az a beszédmód, amelyet a megfelelő alkalmakkor használt; Egyiptomban 1937-ben, még bécsi ténykedése előtt járt, az útra kiválóan emlékezett. Bécsből viszont ismét csak az általános légkört és „magasztos érzéseit" őrizte meg emlékezete. Figyelembe véve azon meglepő virtuozitását, amellyel a hangulatokhoz és a hozzájuk tartozó frázisokhoz egyszer s mindenkorra ragaszkodni tudott, még akkor is, amikor ezek már – későbbi időszakokban – egészen más hangulatúak voltak, így másfajta „emelkedettséget" igényeltek, és már teljes mértékben érvényüket vesztették (e virtuozitását a rendőrségi kihallgatás során többször is demonstrálta), elképzelhető, hogy valóban őszintén gondolta, amikor bécsi tevékenysége kapcsán idillről beszélt. Mivel a konzisztencia hiánya miatt gondolatainak és érzelmeinek az objektív tényállásokhoz nem sok közük volt, legalább az effajta szubjektív

őszinteséget írjuk a javára, még azt a tényt is figyelembe véve, hogy bécsi tartózkodása olyan időszakra esett – 1938 tavaszától 1939 márciusáig –, amikor a náci rezsim már feladta „cionistabarát" álláspontját. A náci mozgalom lényegéhez tartozott, hogy minden hónapban radikálisabbá vált; tagjainak egyik legjellemzőbb vonása ellenben az volt, hogy pszichológiailag mindig jócskán lemaradtak a mozgalom mögött, ezért rendkívül nehezükre esett lépést tartani – vagy amint Hitler oly szívesen mondogatta, „átlépni a saját árnyékukon".

Az objektív tényeknél sokkal terhelőbb volt az a mód, ahogy Eichmann hiányos emlékezete működött. Néhány bécsi zsidóra ugyanis egészen pontosan emlékezett – például dr. Löwenherzre és Storfer kereskedelmi tanácsosra –, csakhogy ők éppen nem azok a bizonyos palesztinai emisszáriusok voltak, akik történetét igazolhatták volna. Josef Löwenherz – aki a háború után nagyon érdekes emlékiratot írt az Eichmann-nal folytatott tárgyalásairól (ez egyike azon kevés új dokumentumnak, amelyek a per következtében kerültek napvilágra; Eichmann, akinek bizonyos részeket megmutattak belőle, minden lényeges pontban hitelesnek minősítette) – volt az első zsidó funkcionárius, aki egy egész zsidó közösséget valóban úgy szervezett meg, hogy azt a náci hatóságok a szolgálatukban álló intézményként használhatták. És egyike volt azon valóban nagyon keveseknek, akik szolgálataikért jutalomban részesültek – a háború végéig Bécsben maradhatott, ahonnan először Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált. 1960-ban halt meg, nem sokkal Eichmann elfogatása után, aki egyébként még mindig nagyon melegen érdeklődött felőle. Storferhez kevésbé volt kegyes a sors, de ez bizonyosan nem Eichmann bűne volt. Storfer lépett a palesztinai megbízottak helyébe, amikor azok túlságosan önállóvá váltak; Eichmann őt bízta meg a feladattal, hogy megszervezzen néhány illegális zsidó transzportot Palesztinába, a cionisták segítségének igénybevétele nélkül. Storfer nem volt cionista, a nácik ausztriai bevonulása előtt nem is érdekelték a zsidó ügyek. 1940 után, amikor a nácik fél Európát már elfoglalták, Eichmann segítségével mégis sikerült neki több mint 3500 zsidót Európából kimenekíteni, s úgy tűnik, mindent meg is tett, hogy erre az illegális bevándorlásért felelős helyeken rá is mutasson. (Valószínűleg erre gondolhatott Eichmann, amikor Storferrel történt auschwitzi talál-

kozójáról szóló beszámolója végén a következő rejtélyes megjegyzést tette: „Ez az ember soha nem árulta el a zsidókat egyetlen szóval sem. Storfer nem tett ilyet.") Végül volt még egy harmadik zsidó, akinek a nevét Eichmann háború előtti tényked ésével kapcsolatban többször is említette – dr. Paul Eppstein Berlinből, aki a *Reichsvereinigung*, azaz a nácik által létrehozott zsidó fedőszervezet, amelyet semmiképpen sem szabad összetéveszteni az 1939 júliusában feloszlatott autentikus zsidó *Reichsvertretung*gal, utolsó éveiben a kivándorlási ügyeket intézte. Eichmann dr. Eppsteint nevezte ki Theresienstadt zsidó vezetőjének *(Judenältester)*, ahol aztán 1944-ben agyonlőtték.

Más szavakkal: Eichmann csak az olyan zsidókra emlékezett, akik felett teljhatalommal rendelkezett. Nemcsak a palesztinai megbízottakat felejtette el, hanem olyan zsidó ismerőseit is, akikkel korábban találkozott Berlinben, amikor még egyszerű ügynök volt, s nem rendelkezett végrehajtói teljhatalommal. Így például sohasem említette dr. Franz Meyer nevét, aki korábban a németországi cionista szervezet vezetőségének volt tagja, majd Jeruzsálemben a vád tanújaként tett vallomást a vádlottal 1936 és 1939 között fennállt kapcsolata ügyében. Dr. Meyer bizonyos mértékben megerősítette Eichmann vallomását: Berlinben a zsidók „időnként bizonyos kérésekkel és panaszokkal álltak elő", „egyfajta együttműködés folyt". „Néha – folytatta dr. Meyer – mi akartunk tőle valamit, néha pedig ő mitőlünk." Eichmannról akkoriban az volt a véleménye, hogy „érdeklődött irántunk, és pontosan akarta tudni, mit történik velünk [...]". Azt is igazolta, hogy Eichmann „meglehetősen normálisan viselkedett, [...] semmiféle személyes kötődés, de korrekt viszony. [...] Akkoriban »úrnak« szólított, hellyel kínált" stb. Ellenben két évvel később, 1939 februárjában minden megváltozott. Eichmann a német zsidóság vezetőit Bécsbe rendelte, hogy az „erőltetett kivándorlás" új módszereit ismertesse velük. Ott ült a Rothschild-palota földszintjén egy nagy teremben, természetesen ugyanúgy, mint régen, mégis teljesen másként: „Igen, emlékszem, rögtön elmeséltem barátaimnak [...] korábban egy kishivatalnok volt, egy jó bürokrata [...] Most egy olyan ember ült ott, aki szégyentelenségében, élet-halál uraként, durva volt, állandóan legorombított bennünket, nem mehettünk az asztala közelébe sem, az egész idő alatt állnunk kellett." A vádló és a bírák egyetértettek abban, hogy az előléptetés Eichmann-nál valódi és maradandó személyiségváltozáshoz vezetett, de a per folyamán bizonyos tanúvallomások rámutattak, arra hogy azért a dolog soha nem volt ennyire egyszerű. Néha még most is „visszaesett", „elkapta a régi kerék". Ezt vallotta egy női tanú is, amikor az Eichmann-nal 1945 márciusában, Theresienstadtban történt megbeszéléséről hallgatták ki, ahol Eichmann ismételten igen nagy érdeklődést mutatott a cionizmus iránt. A nő egy cionista ifjúsági szervezet tagjaként palesztinai beutazási engedéllyel rendelkezett: „Beszélgetésünk nagyon barátságos hangnemben folyt, [Eichmann] igen kellemesen és udvariasan viselkedett." (*Védőbeszédében* az ügyvéd furcsa módon meg sem említette e nő tanúvallomását.)

Azt kétségbe vonhatjuk, hogy Eichmannban valóban végbement-e valaha is maradandó személyiségváltozás, az viszont kétségtelen, hogy karrierjének valódi kezdete bécsi állása volt. 1937 és 1941 között négyszer léptették elő: 14 hónap alatt vált *Untersturmführer*ből *Hauptsturmführer*ré (azaz alhadnagyból századossá), további másfél év múlva már *Obersturmbannführer* (alezredes) volt. 1941 októberében nevezték ki, néhány héttel azután, hogy kiosztották rá a „zsidókérdés végső megoldásában" eljátszandó szerepét, ami miatt végül is a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé került. S legnagyobb bánatára itt „le is ragadt; amint ő maga látta, az osztályon, ahol dolgozott, nem tervezték magasabb poszt bevezetését. Csakhogy a négy év során, amikor gyorsabban és magasabbra emelkedett, mint ahogy ő ezt valaha is álmodni merte volna, ez aligha tudatosult benne. Bécsben már megmutatta, mire is képes; nos, most el is ismerték, mégpedig nemcsak a zsidókérdés szakértőjeként, nemcsak a zsidó szervezetek és cionista pártok kusza felépítésének szakértőjeként, hanem a kivándorlás kérdéseinek és az evakuációs problémáknak az „autoritásaként", „mesterként", aki tudja, hogyan kell az embereket ide-oda tologatni. Legnagyobb győzelmét röviddel a *Kristallnacht* után aratta, amikor a német zsidók immár valóban mindenáron menekülni vágytak Németországból. Göring, valószínűleg Heydrich biztatására, elhatározta a zsidó kivándorlást irányító Birodalmi Központ létrehozását Berlinben, s az utasításait rögzítő iratban Eichmann bécsi hatóságát kifejezetten olyan modellként nevezte meg, amelyhez a felállítandó új központnak igazodnia kell. A berlini iroda vezetőjévé azonban nem Eich-

mannt, hanem a Heydrich által felfedezett Heinrich Müllert nevezték ki, Eichmann később oly nagyra tartott feljebbvalóját. Heydrich éppen ekkoriban hozatta Müllert (aki nemcsak hogy párttag nem volt, de 1933-ig kifejezetten a nemzetiszocializmus ellenségének számított – lásd J. C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München, 1963, 445. o.) bajor rendőrtiszti állásából Berlinbe a Gestapóhoz, mert a szovjet-orosz rendőrségi rendszer szakértője volt. Tehát Müller valódi karrierje is ekkor indult, annak ellenére hogy eleinte viszonylag jelentéktelen beosztásba került. (Müllernek, aki egyébként nem olyan dicsekvő természetű, mint Eichmann, s aki „szfinxszerű viselkedéséről" volt közismert, sikerült teljesen eltűnnie; tartózkodási helyéről senki nem tud semmit, jóllehet akadnak olyanok, akik tudni vélik, hogy a totalitárius rendőrségi módszerek ezen alapos ismerőjének szolgálatait jelenleg a keletnémet rezsim, esetleg Albánia veszi igénybe.)

Hitler 1939 márciusában bevonult Csehszlovákiába, s létrehozta a Cseh és Morva Protektorátust. Eichmannt azonnal megbízták, hogy Prágában is állítson fel egy zsidó kivándorlást szorgalmazó központot.

> „Eleinte vonakodtam otthagyni Bécset, hiszen ha az ember felépít egy ilyen szervezetet, és látja, hogy milyen súrlódásmentesen, rendesen működik, bizony akkor az ember nem szívesen adja fel a szolgálati helyét."

És valóban, Prága tényleg egy kis csalódást okozott neki, annak ellenére hogy a rendszer olyan volt, mint Bécsben, ugyanis

> „a zsidó szervezetek tisztviselői Bécsbe utaztak, a bécsi zsidó szervezetek tisztviselői pedig Prágába, így egyáltalán nem tudtam bekapcsolódni, hanem egyszerűen a bécsi példát másolták le Prágában. Már csak ezért is indult be könnyedén a gépezet, bár ha szabad megjegyeznem, a prágai központ jóval kisebb volt, és Prágában nem találkoztam dr. Löwenherz átütő erejével rendelkező személyekkel."

Az elégedetlenségnek ilyesfajta, úgymond személyes jellegű okai azonban mit sem számítottak az immár előtte tornyosuló, kizárólag objektív nehézségekkel szemben. Néhány év alatt zsidók százezrei hagyták el hazájukat, s a láthatatlan várólistán milliók álltak még. Hiszen Lengyelország és Románia kormányainak többször ismételt hivatalos megnyilvánulásai semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy zsidóiktól ők is meg kívánnak szabadulni. Egyáltalán nem értették, miért háborodik fel a világ, ha ők egy „nagy kultúrnemzet" példáját óhajtják követni. (Hogy a potenciális kivándorlók száma mekkora volt, jól mutatta az 1938 nyarán összehívott Evian-konferencia, amely a német zsidók problémáját nemzetközi keretek között volt hivatva rendezni. A konferencia csúfos kudarcba fulladt, és később végzetes következményei voltak a német zsidóságra nézve.) Az európai menekülési lehetőségek már amúgy is kimerültek, s most még a tengerentúli kivándorlási csatornák is bedugultak. Eichmann tehát, még ha terveit a háború nem is dönti romba, immár nem lett volna képes a „bécsi csoda" prágai megismétlésére.

Mindezzel természetesen tisztában volt, hiszen kiismerte magát a kivándorlás kérdéseiben, tehát nem lehetett elvárni tőle, hogy prágai áthelyezését kitörő örömmel fogadja. 1939 szeptemberében kitört a háború, egy hónappal később Eichmannt Berlinbe rendelték, hogy átvegye Müller helyét a Zsidó Kivándorlás Birodalmi Központja élén. Egy évvel korábban ez még valódi előléptetés lett volna, e pillanatban azonban egy hideg zuhanynyal ért fel. Az akkori körülmények között már egyetlen normális ember sem gondolhatta, hogy a zsidókérdés megoldható lenne az erőltetett kivándorlás keretei között: attól a problémától eltekintve, amit háborús időkben az emberek egyik országból a másikba való szállítása jelent, a birodalom Lengyelország elfoglalásával és felosztásával újabb két–két és fél millió zsidóra „tett szert". Igaz, a Hitler-kormányzat ekkor még hajlandónak mutatkozott a zsidók elengedésére (a minden zsidó kivándorlást megtiltó parancs csak két évvel később, 1941 őszén született), s ha az *Endlösung*ot már el is döntötték, de parancsba még nem adták, bár Keleten az *Einsatzgruppék* már gettókba koncentrálták s likvidálták a zsidókat. Természetes volt hát, hogy a kivándorlást, amit Berlinben is ravasz módon, a bevált „futószalagelv" alapján kellett volna működtetni, leállították – e fejleményt Eichmann a következő szavakkal írta le:

> „[...] Csak hímezés-hámozás volt, úgy mondanám, kedvetlen tendencia, mindkét részről. A zsidók részéről azért, mert valóban ne-

héz volt valami említésre méltó kivándorlási lehetőséghez jutni. A mi részünkről pedig, mert nem ment az üzem, nem jöttek az ügyfelek. A ház óriási volt, de ásítozott az ürességtől."

Ha a zsidókérdést a Harmadik Birodalomban – beleértve a háborúban meghódított s megszállt területeket is – továbbra is individuális, ha mégoly erőltetett kivándorlás útján is kívánták volna megoldani, akkor világos, hogy a kérdés szakértője hamarosan munkanélkülivé vált volna.

V.

A ZSIDÓKÉRDÉS MEGOLDÁSA

MÁSODIK FÁZIS – A KONCENTRÁCIÓ

A náci rezsim csak a háború kitörésével vált nyíltan és leplezetlenül totalitáriussá, nyíltan és leplezetlenül bűnöző jellegűvé. Szervezeti szempontból az egyik első ez irányban megtett fontos lépés az a Himmler által kiadott rendelet, amely az SS Biztonsági Szolgálatát, melyhez Eichmann 1934-ben csatlakozott, tehát egy pártszervet az állam reguláris Biztonsági Rendőrségével, beleértve a Gestapót is, összevonta. Ezen egybeolvasztás eredményeképpen jött létre a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA), melynek első vezetője Reinhardt Heydrich lett, majd miután ő 1942-ben meghalt, helyét Eichmann régi linzi ismerőse, dr. Ernst Kaltenbrunner foglalta el. Minden rendőrtisztviselő, tehát nemcsak a Gestapo, hanem a Bűnügyi Rendőrség és a Közlekedésrendészet tagjai is a korábbi rendőri rendfokozatuknak megfelelő SS-rangot kaptak, teljesen függetlenül attól, hogy párttagok voltak-e vagy sem. Tehát a régi állami tisztviselő-apparátus egyik igen fontos részét, úgymond, egyetlen éjszaka leforgása alatt beolvasztották a náci hierarchia legradikálisabb elemébe. Tudomásom szerint ez ellen senki sem tiltakozott, s a felmentését sem kérte senki. (Himmler, az SS vezére és megalapítója ugyan már 1936-tól egyben a Német Rendőrség főnöke is volt, de a két apparátus ez ideig egymástól függetlenül működött.) Az RSHA a tizenkét SS-főhivatal egyike lett, melyek közül most csak a tárgyunkkal összefüggésben állókat említjük meg: a zsidók letartóztatásáért felelős Rendőrségi Főhivatalt *(Hauptamt Ordnungspolizei)* Kurt Daluege tábornok vezetésével, illetve az Oswald Pohl vezette Gazdasági-Közigazgatási Főhivatalt (*Wirtschafts-Verwaltungs-Hauptamt*, WVHA). Ez utóbbi volt felelős a koncentrációs táborokért és később a tömeges megsemmisítés „gazdasági" vetületéért.

Ezen „objektív" megközelítési mód – a koncentrációs táborokkal kapcsolatban az „adminisztráció", a megsemmisítőtáborokkal kapcsolatban pedig a „gazdaság" terminusok használata – igen jellemző az SS mentalitására, amire egyébként Eichmann még a per alatt is meglehetősen büszke volt. Ez a „tárgyilagosság" *(Sachlichkeit)* különböztette meg az SS-t az olyan „érzelmi kelekótyáktól", mint Streicher, akit Eichmann „realitásoktól elrugaszkodott bolondnak" nevezett, illetve bizonyos „teuton-germán nagyfejűk"-től, akik úgy viselkedtek, mintha szarvakba és bőrökbe lettek volna öltözve, és akik a fajelméletet valóban komolyan vették. Eichmann csodálta Heydrichet, mert az ilyen ostobaságokat egyáltalán nem szívelte (Goebbels ilyesmit „a minisztériumában tizenkét évig tartó hivatali ideje alatt »még csak nem is említett«" Fest: i. m. 133. o.), s a Himmlerrel szembeni ellenérzéseinek egyik oka is abból ered, hogy éppen a Reichsführer SS és a Német Rendőrség főnöke „legalábbis egy ideig maga is a streicher-stürmeri irányzat hatása alatt [állt]". Ám a jeruzsálemi per idején a „tárgyilagosságért" járó díj nem a vádlottak padján ülő, szolgálaton kívüli SS-*Obersturmbannführer*t illette meg, hanem védőjét, az adó- és gazdasági ügyekkel foglalkozó feddhetetlen kölni ügyvédet, aki soha nem volt tagja az NSDAP-nek, ellenben a bíróságnak olyan leckét adott ez ügyben, hogy aki azt hallotta, valószínűleg többé nem feledi el. Ez volt a per, kevés valóban nagy pillanatainak egyike; a védelem rövid védőbeszéde során történt, mielőtt a törvényszék négy hónapra visszavonult, hogy megtárgyalja és meghozza az ítéletet. Servatius a vádirat IV. pontjában felhozott vádakkal szemben védelmezte védencét, s kijelentette, hogy Eichmann nem tehető felelőssé a sterilizációért valamint *„más orvosi intézkedésekért*, nevezetesen az elgázosításért és a csontvázak gyűjtéséért [...]". Ekkor Hálévi bíró közbevágott: „Dr. Servatius, feltételezem, hogy nyelvbotlás volt, amikor az elgázosításról mint orvosi ügyről beszélt." Servatius a következőket válaszolta: „Annyiban orvosi ügy, hogy orvosok készítették elő, *hiszen ölésről van szó, s az ölés is orvosi ügy*." S mintha biztosra akart volna menni, hogy a jeruzsálemi bírák még csak véletlenül se felejtsék el, hogy a németek – az átlagnémetek, és nem az egykori SS-legények vagy régi párttagok – olyan dolgokról, melyeket más országokban gyilkosságnak neveznek, még ma is miként vélekednek, ezt a kijelentését szó szerint megismételte

„Az elsőfokú ítélethez fűzött megjegyzések"-ben, amelyet fellebbezésképpen nyújtott be a Legfelsőbb Bírósághoz. Ott elismételte, hogy nem Eichmann, hanem egyik szakértője, Rolf Günther „foglalkozott az orvosi kérdésekkel". (Dr. Servatius tökéletesen tisztában van azzal, hogy a Harmadik Birodalomban mit is jelentettek az „orvosi ügyek". Nürnbergben ő védte dr. Karl Brandtot, Hitler udvari orvosát, aki mellesleg közegészségügyi birodalmi biztosként és az eutanáziaprogram vezetőjeként is működött.)

A háború idején az SS főhivatalai szervezetileg hivatalokból, e hivatalok pedig ügyosztályokból és szekciókból álltak. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalban hét hivatal működött. A IV. hivatal volt a Gestapo, melyet Heinrich Müller *SS-Gruppenführer* (vezérőrnagy) vezetett, aki már a bajor rendőrség kötelékében is e rangban szolgált; feladata „az ellenség felderítése és leküzdése" volt. Az ellenségnek, illetve az „állam ellenségeinek" két kategóriáját állapították meg, amelyek két különböző ügyosztályhoz tartoztak: a IV–A ügyosztály azokkal az „ellenségekkel" foglalkozott, akiket kommunizmus, szabotázs, liberalizmus vagy merényletek elkövetésével vádoltak, a IV–B ügyosztály pedig a „szekták", azaz a protestánsok, katolikusok, szabadkőművesek és a zsidók ügyében volt illetékes. E kategóriák mindegyike – kivéve a szabadkőművesekét, e poszt ugyanis betöltetlen maradt – külön irodát kapott az ügyosztályokon, melyeket arab számmal jelöltek; így került végül is Eichmann 1941-ben az RSHA IV–B–4 hivatali jelű íróasztala mögé. Mivel közvetlen főnöke, a IV–B vezetője nagy nullának bizonyult, tulajdonképpeni főnöke Heinrich Müller volt. Az ő elöljárója Heydrich, később Kaltenbrunner volt, akik közvetlenül Himmler parancsnoksága alá tartoztak; Himmler pedig magától Hitlertől kapta parancsait.

Himmler e hét főhivatalon kívül még egy teljesen más szervezeti felépítésű képződmény felett is uralkodott, mely szintén döntő szerepet játszott az *Endlösung* megvalósításában. Ez a magasabb SS- és rendőrségi vezetők szervezete, volt azoké, akik a megszállt területeken teljes parancsnoki jogkörrel rendelkeztek, s nem az RSHA, hanem közvetlenül Himmler alá tartoztak. (Így például az egykori magasabb SS- és rendőrségi vezető, von dem Bach-Zelewski, aki 1941 és 1943 között Oroszországban a „bandák elleni harc vezetője" volt, Nürnbergben a védelem tanújaként azt állította, hogy az „RSHA szervezeti felépítését egészen a háború

végéig" nem ismerte, s az Eichmann nevet még Nürnbergben is „koholmánynak" tartotta.) E vezetők rangban mind Eichmann és munkatársai felett álltak. Más volt a helyzet az *Einsatzgruppék* esetében, amelyek Heydrichnak, az RSHA főnökének a parancsnoksága alatt álltak – ami persze nem jelenti azt, hogy a IV–B–4 részleg feltétlenül kapcsolatban állt volna velük, arról nem is beszélve, hogy nekik esetleg parancsokat adhatott volna. Az *Einsatzgruppék* vezetői is mind magasabb rangúak voltak Eichmannnál. Technikai és szervezeti szempontokból tehát Eichmann állása nem volt különösképpen jelentős; pozíciója csak azáltal vált döntő fontosságúvá, hogy a Harmadik Birodalom tisztán ideológiai szempontok által meghatározott hadvezetése a „zsidókérdésnek" egyre növekvő jelentőséget tulajdonított, ami végül is a vereségek éveiben, 1943-tól kezdődően valóban fantasztikus arányokat öltött. Ebben az időben tehát valóban Eichmann ügyosztálya volt az egyetlen, amelyik hivatalosan semmi mással nem foglalkozott, csak és kizárólag a „zsidó ellenséggel" – ténylegesen azonban rég elvesztette monopóliumát, hiszen az állam és a párt, a Wehrmacht és az SS összes hivatala és szervezete aktívan részt vett a probléma „megoldásában". Még ha csak a rendőrségi apparátust tekintjük, s ezenkívül minden egyéb hatóságot figyelmen kívül hagyunk is, egy groteszk módon komplikált gépezettel találjuk szemben magunkat. Az *Einsatzgruppék*hoz és a magasabb SS- és rendőrségi vezetők testületéhez ugyanis még a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat parancsnokait és felügyelőit is hozzá kell számítanunk, akik Eichmann szolgálatának bizonyos szempontból mind konkurenciát jelentettek. Ezen csoportok mindegyikének megvolt a maga külön parancsnoki lánca, s bár mindegyik élén Himmler állt, de a csoportok egymás közt egyenrangúak voltak, s aki az egyik csoporthoz tartozott, annak egy másik csoport magasabb rangú tagja sem adhatott parancsokat. Így a vád számára valóban nem volt könnyű eligazodni e párhuzamos szervezetek labirintusában – amit pedig minden alkalommal újra és újra meg kellett tennie, ha Eichmannt egy specifikus tényállásban felelőssé kívánta tenni. (Ha a perre egy évvel később került volna sor, akkor a feladat jóval egyszerűbb lett volna, ugyanis Raul Hilbergnek sikerült *The Destruction of the European Jews* című könyvében először leírnia e hihetetlenül komplikált megsemmisítőgépezetet.)

Azt azonban nem feledhetjük el, hogy e hallatlan hatalommal bíró hatóságok bármily elkeseredetten versengtek is, áldozataikon ez mit sem segített, hiszen becsvágyukat egyetlen cél vezérelte: olyan sok zsidót megölni, amennyit csak lehet. Ez a versenyszellem, amelyik a gyilkos kommandók tagjaitól természetesen a saját csapat iránti különös lojalitást igényelte, túlélte a háborút – most azonban ellentétes értelemben működik: mindenki mások rovására próbál „megszabadulni terhétől". Legalábbis így magyarázta Eichmann, hogy az auschwitzi parancsnok, Rudolf Höss feljegyzéseiben olyan ügyekkel gyanúsította őt, amelyeknek elkövetését ő maga nem vállalta, már csak azért sem, mert nem volt olyan helyzetben, hogy azokat elkövethesse. Azt minden további nélkül elismerte, hogy Höss nem személyes okokból akart bármit is rátestálni, hiszen baráti kapcsolatban álltak egymással; csak annyit állított – persze hiába –, hogy Höss a maga hivatalát, a Gazdasági és Közigazgatási Főhivatalt igyekezett védelmezni, ezért akart minden bűnt az RSHA nyakába varrni. Hasonló történt már Nürnbergben is, ahol a vádlottak köztudottan felülmúlták egymást a kölcsönös vádaskodásban, ámbár Hitlerre egyikük sem kívánt semmiféle bűnt sem áthárítani! Mindez nem pusztán azért történt, mert mindenki a többiek rovására akarta saját magát megmenteni, hanem elsősorban azért, mert különböző szervezetekhez tartoztak, s a régi, mélyen gyökerező ellenségeskedések Nürnbergben felszínre kerültek. (Így próbált például a már említett dr. Hans Globke minden bűnt a maga Belügyminisztériumáról a Külügyminisztériumra hárítani, amikor Nürnbergben a vád tanújaként vallomást tett.) Ebben az értelemben igyekezett tehát Eichmann is védelmezni az RSHA-t, vagyis Müllert, Heydrichet és Kaltenbrunnert, s még az sem számított, hogy ez utóbbi meglehetősen rosszul bánt vele. Kétségtelen, a jeruzsálemi vádhatóság egyik legfőbb objektív hibája az volt, hogy a bizonyítási eljárás során túlságosan nagy mértékben támaszkodott az egykoron prominens nácik, holtak vagy elevenek, eskü alatt vagy eskü nélkül tett kijelentéseire, s nem látta, talán nem is láthatta, hogy e dokumentumok mily vitathatók, ha bizonyítékanyagként kell szolgálniuk. Még az ítéletben is figyelembe vették más náci bűnözők Eichmann számára hátrányos vallomásainak értékelésénél, hogy (amint ezt Horst Grell, egykori *Obersturmbannführer* és budapesti követségi tanácsos a védelem

tanújaként mondotta) Nürnbergben éppenséggel „szokásuk volt a vélekedésük szerint egyoldalú győztes bíróság előtt a vádlottakat a jelen nem lévők, illetve holtnak véltek hátrányára mentegetni".

Mikor Eichmann új szolgálati helyén, az RSHA IV. hivatalában munkába állt, abban a kellemetlen helyzetben találta magát, hogy a „zsidókérdés megoldásának" hivatalos irányvonala még mindig az „erőltetett kivándorlást" írta elő, ám a kivándorlás időközben teljesen lehetetlenné vált. SS-életében első (és majdnem utolsó) alkalommal kényszerítették a körülmények, hogy valamit is kezdeményezzen, meglássa, képes-e „egy ötlet megszülésére". A rendőrségi kihallgatások alkalmával elmondta, hogy három ötlettel ajándékozta meg a világot, de el kellett ismernie, mindhárom kútba esett. De hát így volt ez mindennel, amit önállóan kezdeményezett, minden félresikeredett; az utolsó csapás akkor érte, amikor elparancsolták berlini magánerődítményéből, még mielőtt az orosz páncélosok ellen kipróbálhatta volna. Nem sikerült neki soha semmi, egész élete a kudarcok láncolata volt, melyeket most nagy érzelmi felhajtással mintegy saját maga használatára „ki is adott magából", s mindegyiket a hozzá tartozó klisével zárt le: „Szertefoszlott az álom!" Úgy látta, minden rossz soha el nem apadó forrása éppenséggel az volt, hogy őt és embereit soha nem hagyták békén, az összes állami és pártszervezet ki akarta venni a maga részét a „megoldásból". Ez eredményezte, hogy „zsidószakértők" egész hada nőtt ki a földből, akik egymáson keresztülgázolva igyekeztek olyan terepen babérokat learatni, ahol nem rendelkeztek semmiféle ismerettel. Ezekkel az emberekkel szemben Eichmann csak mély megvetést tudott érezni; részben mert korábban nem érdekelte őket a zsidókérdés, részben mert csak a meggazdagodás vágya vezérelte őket, és pályafutásuk során valóban nemegyszer figyelemre méltó vagyonra tettek szert, s végül részben azért, mert nem bírtak kellőképpen alapos ismeretekkel. Hiszen ki olvasta közülük a két, de legalább az egyik „alapvető művet"?

Amint ugyanis később kiderült, Eichmann három „ötletét" pontosan ezek az „alapvető művek" inspirálták. Igaz, később kiderült, hogy a háromból kettő nem is az ő ötlete volt, ami pedig a harmadikat illeti – nos: „nem is tudom már, hogy Stahlecker [bécsi és prágai felettese] szülte-e az ötletet, vagy én szültem az

ötletet, mindenesetre megszületett." Ez utóbbi – kronológiailag egyébként az első – a „Nisko-ötlet" volt, melynek kudarca ékesen bizonyította Eichmann számára, hogy sok bába közt elvész a gyermek. (A terv megvalósulását ez esetben Lengyelország főkormányzója, Hans Frank akadályozta meg.) Hogy a tervet megérthessük, emlékeztetnünk kell arra, hogy a Lengyelország elfoglalása és az Oroszország megtámadása közti időszakban a lengyel területeket Németország és Oroszország felosztotta egymás közt; a német rész a birodalomba beolvasztott nyugati tartományokból és a Varsót is magában foglaló, úgynevezett keleti területekből létrehozott Főkormányzóságból állt. E keleti területeket eleinte megszállt övezetként kezelték. Mivel a „zsidókérdés megoldását" akkoriban még az „erőltetett kivándorlás" jelentette, és célja a birodalom *judenrein*né tétele volt, kézenfekvőnek tűnt, hogy az annektált területek zsidóit a birodalom többi részén még megmaradtakkal együtt a Főkormányzóságba toloncolják, ami – akármi volt is a valódi státusa – nem tartozott a birodalomhoz. A keleti deportálás 1939 decembere táján kezdődött, s körülbelül egymillió zsidó – 600 000 az annektált területekről és 400 000 a birodalomból – került a Főkormányzóságba.

Ha igaz a Nisko-kaland Eichmann-féle verziója – s ez esetben semmi okunk kételkedni az általa elmondottakban –, akkor ő vagy – ami még valószínűbb – prágai és bécsi főnöke, Franz Stahlecker SS-*Brigadeführer* (dandártábornok) e fejleményt már hónapokkal korábban megjósolta. Ezt a *dr.* Stahleckert, akinek akadémiai címét soha nem mulasztotta el említeni, Eichmann igen jó neveltetésű, értelmes, kiváló embernek tartotta, „[...] azon SS-vezetők egyike, [...] akik mentesek voltak a gyűlölettől, mentesek a sovinizmus minden fajtájától [...]"; Bécsben mindig kezet nyújtott a zsidó tisztségviselőknek. Másfél évvel később, 1941 tavaszán ezen kiválóan képzett úriembert az *Einsatzgruppe A* parancsnokává nevezték ki, és alig egy év alatt, mígnem 1942 márciusában a keleti fronton elesett, 250 000 zsidót lövetett agyon. Az erről szóló jelentéseket büszkélkedve Stahlecker személyesen Himmlernek küldte el, holott az *Einsatzgruppék* mint rendőrségi egységek a Biztonsági Rendőrség és az SD parancsnokának, tehát Heydrichnak voltak alárendelve. De egyelőre itt még nem tartunk. Akkoriban, amikor 1939 szeptemberében a német Wehrmacht még Lengyelország megszállásával foglalatoskodott,

Eichmann és dr. Stahlecker „magánszorgalomból" azon törték a fejüket, hogy miként juthatna a Biztonsági Szolgálat keleten az őt megillető befolyáshoz. E célból kívántak

„Lengyelországból egy lehetőleg nagy területet kiszakítani, és e térségben egy autonóm zsidó államot létrehozni, egyfajta protektorátust. [...] Előttünk *igazi* megoldásként ez lebegett."

S azonnal hozzáláttak – parancs nélkül – a felderítéshez. Elutaztak a San folyó menti radomi körzetbe, az orosz demarkációs vonal közelébe:

„Megérkeztünk, láttuk az óriási területet, a Sant, vagyis a folyót, falvakat, piacokat, városkákat – s azt mondtuk magunknak, erre van szükségünk, s azt mondtuk magunknak, miért ne lehetne a lengyeleket innen áttelepíteni, ha már úgyis annyi minden kerül más helyre."

Itt találták meg azt, amire szerintük a zsidóknak szükségük volt: „szilárd talajt a lábuk alá" – legalábbis egy elfogadható átmeneti megoldást.

Eleinte úgy tűnt, minden simán megy. Felkeresték Heydrichet, aki egyetértett velük, s biztatta őket, csinálják csak tovább. Tervük ugyanis véletlenül remekül illeszkedett Heydrichnek a „zsidókérdés megoldására" kidolgozott általános koncepciójába, bár erre Eichmann Jeruzsálemben már egyáltalán nem emlékezett. Heydrich 1939. szeptember 21-re értekezletre hívta az RSHA valamennyi hivatalának vezetőjét, valamint az ekkor már Lengyelországban tevékenykedő *Einsatzgruppék* parancsnokait, ahol ismertette a közvetlen jövőre vonatkozó irányvonalakat: a zsidók gettókban való koncentrálását, zsidótanácsok fölállítását s végül minden zsidó deportálását a Főkormányzóságba. Eichmann részt vett ezen a konferencián, ahol a zsidók kivándorlását szabályozó Birodalmi Központról is tárgyaltak, amint azt a per folyamán az izraeli rendőrség 06 osztálya által a washingtoni National Archivesben fellelt jegyzőkönyv bizonyította. Tehát Eichmann – vagy éppen Stahlecker – kezdeményezése tulajdonképpen Heydrich utasításainak konkrét végrehajtási tervét jelentette. S immár ezerszámra deportálták hanyatt-homlok az

embereket – elsősorban Ausztriából – erre az istenverte vidékre, ahol egy SS-tiszt, Erich Rajakowitsch, a hollandiai deportálások későbbi vezetője világosította föl őket:

„A Führer új hazát adott a zsidóknak. Nincsenek lakások, nincsenek házak. Ha építetek magatoknak, lesz fedél a fejetek felett. A környéken minden forrás fertőzött; kolera-, tífusz- és vérhasjárvány van. Ha kutat fúrtok, és találtok vizet, akkor lesz vizetek."

Amint láthatjuk, „minden kezdett szépen beindulni", még akkor is, ha az SS némely zsidót elűzött e Paradicsomból, túl az orosz határon, mások pedig elég okosak voltak, hogy maguktól megszökjenek. Ekkor azonban, mint Eichmann panaszolta, „Hans Frank oldaláról, akit elmulasztottak tájékoztatni, megkezdődött a nagy ármánykodás", mivel ez az „ő" területe volt:

„Frank rögtön vihart kavart Berlinben. Óriási kötélhúzás kezdődött. Frank a »saját« zsidókérdését egyedül akarta megoldani. Frank tiltakozott az ellen, hogy az ő főkormányzósági területére zsidókat telepítsenek. Azoknak, akik már odaérkeztek, azonnal el kellett tűnniük."

S el is tűntek; néhányukat visszaküldtek a hazájukba – ilyen még nem történt, s többé nem is történhetett. Bécsben a visszatértek rendőrségi aktájába bejegyezték: „visszatértek az átiskolázásból" – meglepő visszakanyarodás azon idők szóhasználatához, amikor a mozgalom még a cionizmust támogatta.

Eichmann óhaját, hogy „saját" zsidói számára területet biztosítson, leginkább pályafutása egészét tekintve érthetjük meg. A Nisko-terv akkor „született", amikor pályája meredeken ívelt felfelé, s több mint valószínű, hogy akkoriban arról álmodozott, hogy Frank lengyelországi, illetve Heydrich csehszlovákiai példája nyomán maga is egy „zsidó állam" „főkormányzója" vagy „protektora" lehet. A vállalkozás teljes kudarca azonban valószínűleg észhez térítette. „Magánkezdeményezésekkel" mindenesetre semmire sem megy. S mivel ő és Stahlecker végül is Heydrich utasításai és hangsúlyozott beleegyezése alapján cselekedtek, a zsidók e sajátos visszaszállítása – ami még ha csak ideiglenesen is, de tagadhatatlanul kudarcot jelentett a rendőrség és az

SS szemszögéből nézve – még valamire megtaníthatta, mégpedig arra, hogy saját szolgálatának növekvő hatalma semmiképpen sem jelenthet teljhatalmat, hiszen a minisztériumok és a párt szervezetei a saját, zsugorodó hatalmukat minden eszközzel védelmezni igyekeztek.

Eichmann második kísérlete, hogy „szilárd talajt biztosítson a zsidók lába alá", a Madagaszkár-tervezet volt. A tervet, mely szerint Európából négymillió zsidót szállítottak volna az Afrika délkeleti partjai előtt fekvő terméketlen területű, 589 900 km² kiterjedésű, 4 370 000 főnyi bennszülött lakossággal rendelkező francia szigetre, a Külügyminisztériumban dolgozták ki, és innen küldték át az RSHA-hoz. Ugyanis dr. Martin Luther, aki a Wilhelmstraßén minden zsidó ügyért felelős volt, úgy vélte, az RSHA „az egyedüli hatóság, amelyik tapasztalatai alapján és technikailag egyaránt képes a zsidók *en masse* evakuálását végrehajtani és az evakuáltak őrzését biztosítani". A „zsidó állam" egy Himmler joghatósága alatt álló rendőrségi kormányzó alá lett volna rendelve. Az egész tervnek igen különös előtörténete volt. Eichmann, aki Madagaszkárt összekeverte Ugandával, váltig állította, hogy „álmát" a „»zsidó állam ötletének« élharcosa, Theodor Herzl" már maga is megálmodta. Az álmot valóban megálmodták már korábban is, csakhogy nem Herzl, hanem a lengyel kormány, amely 1937-ben egy különbizottságot bízott meg annak vizsgálatával, hogy a hárommillió lengyel zsidót nem lehetne-e Madagaszkárra szállítani (a vizsgálat eredménye szerint legfeljebb 15 000 család elszállítása lehetséges, hacsak nem akarják az embereket egyszerűen meggyilkolni). Valamivel később George Bonnet, a francia külügyminiszter is álmodozott, igaz, jóval szerényebb méretekben, amikor is a francia antiszemitizmus régi receptje szerint óhajtotta a mintegy 200 000, Franciaországban élő külföldi zsidót a francia gyarmatra toloncolni; 1938-ban még német kollégájával, Joachim von Ribbentroppal is megtanácskozta az ügyet.

Mindenesetre Eichmann 1940 nyarán, amikor a kivándorlási üzeme leállt, kénytelen volt a négymillió zsidó madagaszkári evakuálásnak tervével részletekbe menően foglalkozni, s úgy tűnik, az Oroszország elleni hadjárat kezdetéig ez ideje nagy részét igénybe is vette. (A négymillió megdöbbentően alacsony szám egész Európa *judenrein*ná tételéhez. A számításból nyilvánvalóan hiányzott a hárommillió lengyel zsidó, akiket – amint azt ezekben a hivatalokban mindenki nagyon jól tudta – már a háború első napjaitól kezdve tömegesen likvidáltak.) Igencsak valószínűtlen, hogy Eichmannt és tán még néhány hasonlóan beszűkült agyú embert nem számítva e tervet valaki is komolyan vette volna, hiszen – attól eltekintve, hogy a terület gyarmatosításra köztudottan alkalmatlan, és végeredményben francia tulajdonban állt – a megvalósításához a háború kellős közepén négymillió embert befogadó hajótérre lett volna szükség, ráadásul olyan időkben, amikor az Atlanti-óceánt az angol flotta uralta. A Madagaszkár-terv eleve álcázásként szolgált, amely mögé elrejthették a nyugat-európai zsidóság fizikai megsemmisítésére irányuló előkészületeket (a lengyel zsidók kiirtását mindenképpen elhatározták, ehhez nem volt szükségük álcázásra). Óriási előnye abban állt, hogy az NSDAP számos tanult és tanulatlan zsidószakértőjét, akik minden ideológiai buzgalmukkal egyetemben egy lépéssel mégiscsak elmaradtak a Führer mögött, lassacskán hozzászoktatta a gondolathoz, hogy a külön törvények, a „disszimiláció", sőt a gettók is csak félmegoldást jelenthetnek, tehát egyedül a zsidók Európából való teljes evakuálása jöhet szóba. S amikor egy évvel később a Madagaszkár-tervet „meghaladottnak" minősítették, pszichológiailag vagy még inkább logikailag már mindenki fel volt készítve a következő lépésre: mivel nincsen olyan terület, ahova a zsidókat „evakuálni" lehetne, egyetlen „megoldásként" a megsemmisítés marad.

Ne képzeljük, hogy Eichmann, a történelmi tények nagy ismerője és leleplezője valaha is gyanút fogott volna, hogy a Madagaszkár-terv mögött efféle sötét szándékok rejlettek! A vállalkozás csak idő hiányában hiúsult meg, más hatóságok szűnni nem akaró beavatkozásai miatt bizonyult kevésnek az Oroszország elleni háború kitöréséig rendelkezésre álló idő. Jeruzsálemben, ahol a rendőrség és a bíróság egyaránt igyekezett megrendíteni különös önbizalmát, két olyan dokumentumot is bemutattak neki, amelyek a fent említett, 1939. szeptember 21-i konferenciára vonatkoztak. Az egyik Heydrich távirata volt, melyben utasításokat küldött az *Einsatzgruppé*knak, s első ízben tett különbséget a „szigorúan titkosan" kezelendő „hosszú távú végső cél" és „ezen végső cél teljesítésének szakaszai" között. A „végső megoldás" megfogalmazás még nem szerepel a dokumentumban,

s arra sincs utalás, mit is jelent a „végső cél". Eichmann tehát nyugodtan kimagyarázhatta volna magát, hogy ez a „végső cél" csakis az ő Madagaszkár-terve lehetett, amit akkoriban a különböző német hatóságok ide-oda tologattak egymás közt, s hogy egy ilyen tömeges evakuáláshoz az összes zsidó koncentrálása nélkülözhetetlen előkészületi „szakasz" volt. Eichmann azonban, miután gondosan elolvasta a dokumentumot, teljes meggyőződéssel mondta, hogy a kifejezés kizárólag a „zsidóság fizikai megsemmisítésére" vonatkozhat: „Az utasítás keltezésének idejében a felső vezetés és a legfelsőbb körök elképzelésében az alapvető koncepció már szilárdan gyökeret vert." Nos, ez valóban megfelel az igazságnak – csakhogy ezek után azt is el kellett volna ismernie, hogy a Madagaszkár-terv nem lehetett egyéb, mint közönséges csalás. Ezt viszont nem tette meg, Madagaszkár-történetén soha nem változtatott, valószínűleg egyszerűen képtelen volt változtatni rajta. Olybá tűnt, mintha emlékezete ezt a történetet egy elkülönített hangszalagról adta volna vissza – azon bizonyos szalagokra rögzített és katalogizált emlékezete, amely az értelemmel és érvekkel, az információkkal és a belátás minden formájával szemben teljesen immunisnak tűnt.

Emlékezete a háború (amely Hitler 1939. január 30-án, a Reichstagban mondott „próféciája" szerint „a zsidó faj európai megsemmisítéséhez" fog vezetni) kitörése és az oroszországi bevonulás közti időszakban a közép- és nyugat-európai zsidóság elleni akciókkal kapcsolatban teljes mértékben kihagyott. Noha a legkülönfélébb hatóságok a birodalomban és a megszállt területeken már akkoriban is minden erejük megfeszítésével a „zsidó ellenség" megsemmisítésén fáradoztak, egységes eljárást még nem dolgoztak ki. Éppenséggel úgy tűnt, mintha minden hatóság a felső vezetés agyonhallgatott beleegyezésével a saját „megoldásán" munkálkodott volna, minden erejükkel érvényre juttatva azt a riválisok „megoldásaival" szemben. Eichmann „megoldása" egy rendőrállam volt, amelyhez „nagyobb területre" lett volna szüksége, mivel – amint azt Heydrichnak már „számos alkalommal" elmagyarázta –, „az egész probléma e nép hontalanságában rejlik". Csakhogy minden „fáradozás meghiúsult a számba vehető szellemek értetlensége" és a „mindent magukhoz ragadni igyekvő érintett hivatalok" szűnni nem akaró „versengése", vitái és torzsalkodásai miatt. Aztán egyszerre csak túl késő

lett, az Oroszország elleni háború „oly hirtelen jött, mint a villámcsapás". Ez minden „álom" végét jelentette. Most már ő sem állíthatta tiszta szívvel, hogy „mindkét oldalt, a zsidó és a nem zsidó irányvonalat egyaránt szolgálja", vége a locsogásnak a „mindkét oldalt kielégítő, valódi megoldási lehetőségekről". S amint Argentínában írt emlékiratában hangsúlyozza, ugyanakkor vége annak a

> „kornak, amelyben az egyes zsidókkal szembeni bánásmód alapját csakis törvények, rendeletek, utasítások képezték".

Eichmann vélekedése szerint karrierje is ekkor ért véget. „Hírnevét" figyelembe véve Jeruzsálemben ez ugyan meghökkentően hangzott, mégis kétségtelenül volt benne némi igazság. A hivatala, amelyik addig döntő hatóságnak számított, immár

> „a második vonalba került, mivel a most induló, »a zsidókérdés végső megoldását« illető lépésekről az egykori SS birodalmi vezető és a Biztonsági Szolgálat főnöke alá tartozó másik főhivatalban és más egységeknél döntöttek".

Ezek a „más egységek" az *Einsatzgruppék* voltak, amelyeket keleten a front nyomában járva kifejezetten a helyi civil lakosság, különösképpen a zsidó lakosság kiirtására vetettek be. A „másik főhivatal" pedig az Oswald Pohl vezette WVHA volt; Eichmann-nak minden egyes zsidó transzport végleges rendeltetési helyét illetően hozzájuk kellett fordulnia. Utóbbit az egyes haláltáborok „befogadóképessége", illetve azon számos ipari vállalat rabszolgamunka iránti igénye alapján számították ki, amelyek számára előnyösnek tűnt, hogy a haláltáborok szomszédságában üzemeket létesítsenek. (Eltekintve az SS tulajdonában lévő, nem különösebben jelentős vállalkozásoktól, olyan neves német cégeknek voltak üzemeik Auschwitzban és a lublini haláltábor közelében, mint az IG-Farben, a Krupp-Művek és a Siemens–Schuckert-Művek. Az SS és a cégek együttműködése kiválóan sikerült; Höss a vallomásában beszámolt az IG-Farben képviselőihez fűződő remek társasági kapcsolatairól. Ezekben az üzemekben a munkakörülmények annyira rosszak voltak, hogy a rabok halálra dolgoztatásának szándékát egyértelműen fel le-

het ismerni; Hilberg szerint az IG-Farben-létesítmények valamelyikében dolgozó, mintegy 35 000 zsidó közül 25 000 meghalt.) Eichmann számára mindez elsősorban azt jelentette, hogy az evakuálás és a deportálás immár nem jelenti a „megoldás" végső fázisát. A munkája most már csak a cél érdekében használt eszköz volt, a „megoldást" magát már nem ő tartotta kézben. Minden oka megvolt tehát, hogy rendkívül „elkeseredett és csalódott" legyen, amikor a Madagaszkár-tervet *ad acta* tették; az egyetlen vigaszt az jelentette, hogy 1941 októberében *Obersturmbannführer*ré nevezték ki.

Emlékezete szerint Eichmann 1941 szeptemberében, tehát három hónappal az oroszországi háború kezdete után próbált önállóan kezdeményezni. Ekkor nevezték ki Heydrichet Cseh- és Morvaország protektorává. A kinevezését megünneplendő Heydrich, aki továbbra is a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat vezetője maradt, sajtókonferenciát tartott, amelyen megígérte, hogy a protektorátus nyolc héten belül *judenrein* lesz. A konferencia után megbeszélte az ügyet azokkal az emberekkel, akiknek ígéreteit valóra kellett váltaniuk – Franz Stahleckerrel, a Biztonsági Rendőrség akkori prágai parancsnokával, valamint Karl Hermann Frank államtitkárral, a szudétanémetek egyik korábbi vezérével, aki Heydrichet a halála után a *Reichsprotektor* hivatalában volt hivatott követni. Eichmann Frankot alacsonyrendű figurának tartotta, zsidófalónak a

> „Streicher fajtájából, [akik számára] idegenek a politikai megoldások [...] – akik önmaguktól eltelve, sőt, azt mondanám, hatalmi jogosítványaiktól megmámorosodva csak úgy rendelkeztek – rendelkeztek és parancsolgattak".

Az összejövetel egyébként örvendetesen alakult. Eichmann elmondta, ekkor látta Heydrichet „először [...] valamennyire személyesnek", aki kereken bevallotta, „a sajtókonferencián elgaloppírozta magát", amihez Eichmann hozzáfűzte:

> „Aki ismerte Heydrichet, az nem csodálkozott túlságosan, hiszen a szó gyakran gyorsabban szökkent ki fogai kerítésén, mint ahogy azt ő maga utólag szerette volna."

Heydrich maga mondta:

> „Most aztán itt ez a katyvasz [...] mit is tehetünk."

Eichmann a következőket javasolta:

> „Csak egyetlen lehetőségünk van, ha az ígéretét valóra akarjuk váltani. Bocsásson rendelkezésemre egy akkora területet, amely a Cseh–Morva Protektorátusban szétszórtan élő zsidókat képes befogadni."

(Itt tartunk hát újra – Eichmann valósítja meg Herzl álmát, összegyűjti a „szétszóródottakat", s hazát ajándékoz nekik.) Ekkor azonban szerencsétlen módon Frank – a Streicher fajtájából való zsidófaló – egy konkrét javaslattal állt elő, nevezetesen hogy a szóban forgó „terület" Theresienstadt legyen. Amire Heydrich, talán maga is megmámorosodva a hatalmi jogosítványaitól, egyszerűen megparancsolta, hogy a cseh lakosságot telepítsék ki Theresienstadtból, hogy helyet csináljanak a zsidóknak.

Eichmannt Theresienstadtba küldték, hogy a helyszínen járjon utána a dolgoknak. Nagyot csalódott: az Ohre menti cseh erődítmény túlságosan kicsinek bizonyult; legjobb esetben is csak átmeneti táborként szolgálhatott volna a Cseh- és Morvaországban élő mintegy 90 000 zsidó bizonyos hányadának. (Körülbelül 50 000 cseh zsidó számára Theresienstadt valóban átmeneti tábor lett, méghozzá az Auschwitzba vezető útjuk során, ahová további mintegy 20 000 embert közvetlenül transzportáltak. Eichmann hiányos emlékezeténél biztosabb forrásból tudjuk, hogy Heydrich Theresienstadtot eleve a zsidók bizonyos privilegizált kategóriáinak fenntartott speciális gettónak szánta, főként, bár nem kizárólag német zsidóknak – zsidó tisztségviselőknek, prominenseknek, kitüntetett, illetve súlyos sebesülést szenvedett első világháborús katonáknak, vegyes házasságok zsidó tagjainak, valamint 65 év feletti német zsidóknak. Innen ered az „öregek gettója" *[Altersghetto]* kifejezés. A városka azonban még e korlátozott kategóriák számára is túlságosan kicsinek bizonyult, így körülbelül a gettó létrehozása után egy évvel – 1943-ban – megkezdődtek az átfésülő és fellazító *[Auflockerung]* akciók, melyek rendszeres időközönként a zsúfoltságon voltak hivatottak eny-

híteni – az Auschwitzba transzportálás által.) Egy bizonyos tekintetben azonban nem csalt Eichmann emlékezete. Theresienstadt volt valóban az egyetlen koncentrációs tábor, amely nem a WVHA fennhatósága alá tartozott, hanem ő maga volt érte mindvégig felelős. Theresienstadt parancsnokai mind Eichmann saját törzséből kerültek ki, s mindegyikük alacsonyabb rendfokozatot viselt nála; ez volt az egyetlen olyan tábor, amelyben ténylegesen gyakorolhatta azt a hatalmat, amelyet Jeruzsálemben a vád neki tulajdonított.

Noha Eichmann a rendőrségi kihallgatáson az éveket állandóan összekeverte – amikor Less századosnak Theresienstadtról beszélt, két évvel előreszaladt az eseményekben –, és a kronológiai rendhez sem tartotta magát, emlékezetét mégsem tekinthetjük egyszerűen csapongónak. Olyan volt, mint egy raktár, megtöltve a legjelentéktelenebb személyes történetekkel. Ezt nevezte „globális emlékezetemnek". Amint így gondolt vissza Prágára, emlékezetében felidéződött az a pillanat, amikor a nagy Heydrich az ő jelenlétében „személyessé" vált. Néhány üléssel később arra emlékezett vissza, hogy éppen a Heydrich elleni merénylet idején utazott Pozsonyba. Eszébe jutott, hogy Sano Machnak, a németek által létesített szlovák bábállam belügyminiszterének a vendége volt. (A meglehetősen zsidóellenes katolikus szlovák kabinetben Mach az antiszemitizmus német válfajának képviselője volt; megtagadta, hogy a kikeresztelkedett zsidók kivételt jelentsenek, s ő az egyik fő felelős a szlovák zsidók tömeges deportálásáért.) Eichmann azért emlékezett minderre oly kiválóan, mert nem sokszor fordult vele elő, hogy kormányok tagjaitól meghívást kapjon: nagyon megtisztelve érezte magát. Eichmann emlékezete szerint Mach kedves, szívélyes ember volt, aki tekézni hívta meg őt. Valóban semmi más dolga nem volt Eichmann-nak Pozsonyban, a háború kellős közepén, mint hogy a belügyminiszterrel tekézzen? Nem, az égvilágon semmi! „Udvariassági látogatás volt." Hajszálpontosan emlékezett mindenre – hogyan tekéztek, és miként szolgálták fel az italokat, éppen amikor a Heydrich elleni merénylet híre megérkezett. Négy hónappal később, miután vallomásaival 55 újabb hangszalag megtelt már, Less százados még egyszer visszatért e kérdésre – és Eichmann ismét elmondta ugyanazt a történetet, szinte ugyanazokkal a szavakkal, annyit fűzve hozzá, hogy az a nap „felejthetetlen"

a számára, mert „akkor gyilkolták meg a főnökét". Ekkor azonban a következő dokumentummal szembesítették:

> „Eichmann SS-Obersturmbannführer a Biztonsági Rendőrség és az SD parancsnokának megbízásából 1942. május 26. és május 28. között Szlovákiába utazik. Utazásának célja: a szlovákiai zsidók jelenleg zajló evakuálási akciójának kérdéseit megbeszélni."

Azonnal elismerte tévedését:

> „Igenis, ez Berlinből jött, akkor mégsem tekézni küldtek oda. Ez teljesen világos."

Több hónapos időközzel kétszer is következetesen hazudott volna? Aligha. Az evakuálási akciók mindennapos tevékenységet jelentettek, ami az emlékezetében rögződött, az a tekézés a miniszterrel, a nagy megtiszteltetés, valamint a főnök halála. S az is teljes mértékben jellemző Eichmann „globális emlékezetére", hogy egyáltalán nem volt képes felidézni, melyik évben is volt ez a bizonyos emlékezetes nap, amikor cseh hazafiak a „hóhérral" végeztek.

Ha jobb emlékezettel bírt volna, soha nem mesélte volna el Theresienstadt történetét. Hisz mindez már abban az időben történt, amikor a „politikai megoldásnak" befellegzett, és a „fizikai megoldás" időszaka megkezdődött. Akkor történt, amikor – amint azt egy másik összefüggésben spontán módon és készségesen elismerte – a Führer *Endlösung*ra vonatkozó parancsát már ismerte. Ha tehát Heydrich 1942-ben megígérte Cseh- és Morvaország *judenrein*ná tételét, akkor az csak egyet jelenthetett: a zsidók deportálását és koncentrálását olyan helyeken, ahonnan kényelmesen továbbszállíthatták őket a megsemmisítőközpontokba. Hogy Theresienstadt más célokat szolgált – mégpedig kirakatként a külvilág felé (ez volt az egyetlen gettó vagy láger, ahová a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit beengedték) –, az más lapra tartozik; erről Eichmannt a Heydrichnél folytatott tárgyalás idején aligha értesítették, s ilyen ügyekről egyébként sem dönthetett, de még csak tanácsokat sem adhatott.

VI.

A ZSIDÓKÉRDÉS MEGOLDÁSA

UTOLSÓ FÁZIS – GYILKOSSÁG

Hitler 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót. Hat vagy nyolc héttel később Heydrich berlini irodájába rendelte Eichmannt. Ugyanis július 31-én kapott egy levelet Hermann Göringtől, aki nemcsak birodalmi marsall, a légierő főparancsnoka, porosz miniszterelnök és a négyéves terv teljhatalmú megbízottja volt, hanem az állami hierarchiában (a párthierarchiával szemben) Hitler helyettese is. E levélben megbízta Heydrichet a „német befolyás alatt álló európai területeken a zsidókérdés teljes megoldásának" *(Gesamtlösung)* előkészítésével, valamint „a zsidókérdés tervezett végső megoldásához *(Endlösung)* szükséges szervezeti, tárgyi és anyagi előfeltételek megteremtésére vonatkozó általános terv elkészítésével". Heydrichnek, amikor e megbízást megkapta, „már évek óta feladata volt az európai zsidókérdés végső megoldásának az előkészítése" (Reitlinger); s amint azt a Wehrmacht Főparancsnokságának 1941. november 6-án írt levelében megvilágította, a tömeggyilkosságok, amelyeket az *Einsatzgruppék* az orosz hadjárat kezdete óta keleten elkövettek, szintén az ő irányításával történtek.

Heydrich Eichmann-nal folytatott megbeszélését a kivándorlásról tartott „kis *speech*csel" kezdte (ami gyakorlatilag már leállt, holott Himmler a zsidók kivándorlását – a különleges eseteket nem számolva, amelyekről személyesen hozott döntést – hivatalosan csak néhány hónappal később tiltotta meg), majd azt mondta: *„A Führer megparancsolta a zsidók fizikai megsemmisítését."*

„S mintha csak a szavainak a hatását akarta volna leméri, szokása ellenére hosszú szünetet tartott. Még ma is emlékszem rá. Az első pillanatban fel sem tudtam mérni a horderejét, mert a szavait annyira megválogatta, de aztán már tudtam, és nem mondtam semmit, mert semmit sem tudtam mondani. Hiszen [...] ilyen dolgokra, ilyen erőszakos megoldásra én magam sohasem gondoltam. Minden megszűnt bennem. Minden munka, az összes fáradozás, minden érdeklődés; bizonyos értelemben kipukkadtam. Ekkor így szólt hozzám: »Eichmann, utazzon el Globocnikhoz, Lublin [...] A Reichsführer Globocniknak [az egyik felsőbb SS- és rendőrségi vezető a Főkormányzóságban] már megadta a megfelelő utasításokat, nézzen utána, hogy halad a dolgaival. Azt hiszem, orosz tankcsapdákat használ a zsidók megsemmisítéséhez.« Ezt, erre emlékszem most is, ezt sosem fogom elfelejteni, bármeddig éljek is, ezeket a mondatokat, melyeket e beszélgetésünk során mondott, ami ezzel be is fejeződött."

A valóságban azonban Heydrich többet mondott a beszélgetés során, amire Argentínában Eichmann még jól emlékezett, de Jeruzsálemben – saját maga kárára – már teljesen elfelejtette. Ugyanis a tényleges megsemmisítési folyamatban való személyes felelősségéről volt szó. Heydrich azt mondta, hogy az ő ügyosztályának „a fizikai likvidáláshoz semmi köze, az ő feladata tisztán rendőrségi, tehát ebben az esetben az összegyűjtésre korlátozódik", és „ez az ügy általánosságban a Gazdasági és Közigazgatási Főhivatal hatáskörébe tartozik". Még hozzá tette: a megsemmisítés hivatalos fedőneveként egyébként a „zsidókérdés végső megoldása" kifejezést kell használni.

Nos, Eichmann semmiképpen sem tartozott az elsők közé, akik Hitler parancsáról értesültek. Amint már említettük, Heydrich már évek óta, vélhetőleg a háború kezdetétől fogva munkálkodott ebben az irányban, Himmler pedig azt állította, hogy 1940 nyarán, közvetlenül Franciaország veresége után informálták a végleges „megoldásról", ami ellen akkoriban tiltakozott. 1941 márciusa táján, mintegy hat hónappal Eichmann és Heydrich említett beszélgetése előtt a „zsidók tömeges megsemmisítése [...] a párt magasabb köreiben már általánosan ismert volt", amint Victor Brack a Führer kancelláriájáról Nürnbergben vallotta. Csakhogy Eichmann, akármennyire hiábavalóan igyekezett is ezt Jeruzsálemben elmagyarázni, valóban nem tartozott a párt felsőbb köreibe, vele mindig csak annyit közöltek, amennyit bizonyos, jól körülhatárolt feladatai elvégzéséhez mindenképpen tudnia kellett. Az alacsonyabb rangú végrehajtók közül viszont valóban ő volt az egyik első, akit e „szigorúan titkos" ügyről

informáltak, ami még akkor is „titok" maradt, amikor az *Endlösung* már minden pártszervnél és állami hivatalnál, a rabszolga-munkaerőt használó ipari üzemeknél és a Wehrmachtban, legalábbis a tisztek körében, nyílt szóbeszéd tárgya volt. Mindezek ellenére a titoktartási előírásoknak volt némi gyakorlati haszna. Mindazok, akik a Führer parancsáról közvetlenül értesültek, az egyszerű „parancshordozókból" „titkok hordozóivá" léptek elő, akiknek különleges esküt kellett tenniük. (A Biztonsági Szolgálat tagjainak, amelyhez Eichmann már 1934 óta tartozott, ettől függetlenül külön „hallgatási fogadalmat" kellett tenniük.) Ezenkívül az üggyel kapcsolatos minden megnyilatkozás szigorú „nyelvi szabályozás" *(Sprachregelung)* alá esett, s az *Einsatzgruppék* nyílt jelentéseit nem számítva olyan egyértelmű szavak, mint „kiirtás", „likvidálás", „gyilkolás", a fennmaradt dokumentumokban alig szerepelnek. A gyilkosságot álcázó, kötelezően használandó kifejezés a „végső megoldás", a „kitelepítés" *(Aussiedlung)* és a „különleges kezelés" *(Sonderbehandlung)* volt. A deportálást – ha nem a theresienstadti „öregek gettójába" kerülő privilegizált zsidókról volt szó, mert az ő elszállításukat „a lakóhely megváltoztatásának" hívták – az „áttelepítés" *(Umsiedlung)*, illetve „keleti munkabevetés" *(Arbeitseinsatz im Osten)* szakkifejezésekkel illették, amiből annyi végül is igaz is volt, hogy zsidókat átmenetileg valóban gettókba telepítettek át, s egy meghatározott százalékuk munkaerejét tényleg felhasználták. Különleges esetek néha megkövetelték, hogy a nyelvi szabályozáson kismértékben változtassanak. Így például a Külügyminisztérium egyik magas rangú hivatalnoka javasolta, hogy a zsidók meggyilkolását a Vatikánnal folytatott levélváltásban nevezzék „radikális megoldásnak". Ravasz manőver volt, ugyanis Szlovákia katolikus bábkormánya, amelynél a Vatikán interveniált, a zsidó törvények meghozatalánál a nácik szemében nem volt „elég radikális", mivel elkövették azt a „fundamentális tévedést", hogy a kikeresztelkedett zsidókat kivételnek tekintették. Nyíltan csak a „titkok hordozói" beszélhettek, s ők is kizárólag egymás közt. Azonban igen valószínűtlen, hogy gyilkos kötelességeik hétköznapjai során meg is tették ezt, titkárnőik és egyéb hivatali alkalmazottaik jelenlétében pedig egészen bizonyosan nem. Bármily egyéb okból találták is ki a nyelvi szabályozást *(Sprachregelung)*, annak alkalmazása igen hasznosnak bizonyult az akció végrehajtásában nélkülözhetetlen szervezetek és hivatalok számos tagnak nyugalma, illetve a rend megőrzése szempontjából. Egyébként természetesen a „nyelvi szabályozás" fogalom már önmagában eufemizmus volt, azt takarta, amit közönségesen hazugságnak nevezünk. Amikor ugyanis egy „titokhordozónak" a külvilágból érkező emberrel kellett találkoznia – mint például Eichmann-nak, amikor a Nemzetközi Vöröskereszt svájci képviselőinek Theresienstadtot kellett megmutatnia –, akkor a feladathoz megkapta a külön erre az alkalomra szóló „nyelvi szabályozást", amely az említett esetben azt jelentette, hogy a svájciaknak, akik Bergen-Belsen koncentrációs táborát is meg akarták szemlélni, be kellett beszélnie, hogy ott éppen tífuszjárvány tört ki. Végeredményben a nyelvi szabályozások e rendszere nem azt a célt szolgálta, hogy a megsemmisítés szakértőit vakká tegye ténykedésük természetével szemben, hanem azt kellett megakadályoznia, hogy munkájuk, illetve a gyilkosságról és hazugságról vallott régi, „normális" nézeteik közé egyenlőségjelet tegyenek. Eichmannt a közhelyek és frázisok iránti fogékonysága, valamint a normális fogalmazásra való képtelensége természetesen a „nyelvi szabályozások" ideális alanyává tették.

Ez a rendszer persze nem volt hermetikusan elzárva a valóságtól, s ezt Eichmann idejekorán meg is tapasztalta. Elutazott Lublinba, és a nyelvi szabályozás szerint használta az *„Endlösung"* szót, e jelszóval igazolandó „titokhordozó" mivoltát, illetve azt, hogy Heydrich megbízottja. Hiszen Odilo Globocnik SS-*Brigadeführer*, Bécs egykori *Gauleitere* természetesen már mindenről tudott, Eichmann megbízása tehát nem arról szólt, hogy „a zsidók fizikai megsemmisítésének titkos parancsát személyesen nyújtsa neki át", amint azt a vád tévesen feltételezte. Azt, hogy a vád mily kevéssé ismerte ki magát a Harmadik Birodalom bürokratikus labirintusában, talán még jobban igazolja az az állítás, miszerint Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka is Eichmanntól értesült az *Endlösung*ról kiadott Führer-parancsról. Ez esetben azonban a védelem arra hívta fel a figyelmet, hogy „ezt más bizonyítékanyagok nem támasztják alá". Höss, akinek a vallomását a vád minden más pontban igen komolyan vette, Lengyelországban megtartott perében azt vallotta, hogy a parancsot 1941 júniusában egyenesen Himmlertől kapta, Eichmann-nal csak bizonyos „részleteket" beszéltek meg. Emlékirataiban az-

tán azt állította, hogy e részletek „a gáz használatáról" szóltak – amit Eichmann hevesen tagadott. Valószínűleg igaza is volt, ugyanis más források is ellentmondanak ennek a változatnak. (Höss kijelentéseinek megbízhatóságát illetően lásd még R. Pendorf: *Mörder und Ermordete*, [Hamburg, 1961]) Eichmann-nak valószínűleg nem volt köze a haláltáborokban használandó gázhoz, a megsemmisítésre vonatkozó parancsokat a táborok parancsnokai szóban vagy írásban a WVHA-tól kapták, vagy a Főhivatal vezetőjétől, Oswald Pohl *Obergruppenführer*től vagy Richard Glücks *Brigadeführer*től, Höss közvetlen főnökétől. Eichmann és Höss „részletekre" kiterjedő rendszeres megbeszéléseinek tárgya a tábor ölőkapacitása volt: hány vonatrakományt képes Auschwitz hetente elnyelni, esetleg a létesítmények bővítéséről tárgyalhattak még. Amikor Eichmann Lublinba érkezett, Globocnik igen előzékenynek bizonyult, egy beosztottjával együtt körbevezette Eichmannt. Végigmentek egy erdei úton, jobb szélén közönséges ház állt, amelyben munkások laktak. A rendőrség egy századosa (talán maga Christian Wirth felügyelő *[Kriminalkomissar]*, aki a Führer kancelláriájának irányítása alatt a „gyógyíthatatlan betegek" elgázosításának technikai oldaláért volt felelős) köszöntötte őt, majd elvezette néhány apró deszkabarakkhoz. Eichmann leírta, amint Wirth a százados „közönséges, bárdolatlan, [...] durva hangon, hogy úgy mondjam, idegenvezetőt játszott:

> Itt majd egy, egy orosz tengeralattjáró motorja fog dolgozni, és a motorgázokat ide vezetik majd be, amelyek megmérgezik majd a zsidókat. Ez számomra is szörnyűséges volt. Én nem vagyok olyan robusztus természetű, aki, mondjuk, ilyen dolgokat minden reagálás nélkül [...] el tud viselni. Ha ma egy tátongó sebet látok egy emberen, nem tudok odanézni. Én az embereknek ehhez a kategóriájához tartozom, gyakran mondták is rólam, hogy nem lehetett volna orvos belőlem. Még ma is tudom, hogyan képzeltem képszerűen el a dolgot, és valahogy teljesen elgyengültem. Mintha valamilyen izgalmas dolgot hagytam volna a hátam mögött, ami ugye mindenkivel előfordul, s utána egy halk belső remegés, vagy valami hasonló fogott el."

Nos, most még szerencséje volt, egyelőre csak a leendő szénmonoxid-kamrák előkészítését mutatták meg neki Treblinkában, a hat keleti haláltábor egyikében, ahol emberek százezreinek kellett

meghalniuk. Nem sokkal ez után az út után, még ugyanazon év őszén közvetlen főnöke, Müller a birodalomba újonnan inkorporált Warthegau megsemmisítőközpontjába küldte inspekcióra. A kulmhofi (lengyelül Chełmno) haláltáborba kellett tehát utaznia, ahol 1944-ben több mint 300 000, Európa minden tájáról érkező zsidót gyilkoltak meg, akiket előzőleg a łódzi gettóba „telepítettek át". Az akció itt már teljes erővel zajlott, igaz, más módszerekkel – gázkamrák helyett elgázosító teherautókat használtak. Eichmann a következőket látta: a zsidókat egy nagy helyiségbe terelték; megparancsolták, hogy vetkőzzenek le; egy teherautó állt közvetlenül a terem ajtaja elé, a meztelen zsidóknak be kellett szállniuk. Az ajtókat lezárták, a teherautó elindult. A kérdésre, hány ember fért be, Eichmann Jeruzsálemben így válaszolt:

> „Nem tudom pontosan megmondani. Még csak odanézni sem tudtam, egész idő alatt nem néztem oda. Nem tudtam, nem [sic!], elegem volt. Az üvöltés, és, és, túlságosan izgatott voltam, és így tovább. Elmondtam jelentésemben Müllernek is. Nem sok haszna volt a jelentésemből. Utána a kocsi után mentem – minden bizonnyal az ottani emberek egyikével, aki ismerte az utat, és akkor láttam a legborzasztóbbat, amit addig életemben láttam. A kocsi egy hosszúkás árok mentén haladt, kinyitották az ajtókat, és hullákat dobáltak kifelé, akik mintha még éltek volna, olyan hajlékonyak voltak még a tagjaik. Bedobálták őket az árokba, s még most is látom, amint egy civil fogóval kihúzza a hullák fogait. Nem bírtam már tovább, beugrottam az autóba. [...] órákat ülhettem ott [az autóban] anélkül, hogy a sofőrrel egy szót is váltottam volna. Elegem volt. Kész voltam. Még arra emlékszem, hogy egy ottani orvos, fehér köpenyben, azt mondta, nézzek be egy kukucskálón, hogyan voltak benn a kocsiban. Megtagadtam. Nem tudtam, nem tudtam semmit sem mondani, el kellett mennem."

Nem sokkal később még sokkal nagyobb szörnyűséget kellett végignéznie. Akkor, amikor Müller Fehéroroszországba, Minszkbe küldte a következő szavakkal: „Minszkben agyonlövik a zsidókat, jelentést kérek, hogyan is zajlik ez." Minszkbe utazott tehát, s eleinte úgy tűnt, ezúttal ép bőrrel megússza, mert amikor megérkezett,

„a dolog már véget ért, majdnem véget ért – én magam rettenetesen örültem ennek. De amikor odaértem, még éppen láthattam, amint fiatal lövészek [...] halálfejjel a parolijukon, célba lőttek az árokban fekvő hullák koponyáira [...] Belőttek és láttam egy nőt hátracsavarodott karokkal, és akkor remegni kezdett a térdem és eltűntem."

Minszkből visszafelé utaztában egy hirtelen ötlettől vezérelve megállt Lembergben (Lwów). Az ötlet eleinte kiválónak tűnt, mert amikor megérkezett az egykor osztrák városba, meglátta „az első barátságos képet" a sok „szörnyűség" után, nevezetesen „a pályaudvar épületét, amelyet Ferenc József császár uralkodásának hatvanadik évfordulójára építettek". E korszak neki, Eichmannnak, mindig nagyon kedves volt, mivel a szülői házban oly sok örömteli dolgot hallott róla, többek között azt, hogy mostohaanyja rokonsága (világosan utalt rá, hogy a család zsidó ágáról van szó) milyen jólétben, nagy tekintélynek örvendve élt akkoriban. A pályaudvar épületének látványa elűzte nyomasztó élményeit, még Jeruzsálemben is aprólékos részletességgel fel tudta idézni, hogy például milyen szépen vésték be a jubileum évszámát és még sok minden mást. De amikor legjobban érezte magát a szép Lembergben, elkövette azt a nagy hibát, hogy felkereste az SS helyi parancsnokát:

„Igen, mondom neki, ez valóban szörnyű, amit errefelé művelnek, a fiatal embereket szadistává nevelik [...] Hogyan lehetséges ez? Egyszerűen odapuffantani – egy nőre és gyerekekre? Hogyan lehet ezt? – kérdezem. Ezt nem lehet. Az emberek vagy megőrülnek, vagy szadistákká válnak. A mi saját embereink."

Sajnálatos módon kiderült, hogy Lembergben éppen ugyanazt csinálják, amit Minszkben. Vendéglátója nagyon is szívesen mutatta meg neki ezt a látványosságot, bár Eichmann határozottan próbálta kimenteni magát. Hiába:

„Ott más szörnyű dolgokat láttam. Ott volt egy árok, de már betemették. Mint egy gejzír [...] egy vérsugár fakadt ki onnan. Ilyesmit sem láttam még. Elegem lett a megbízásból, visszautaztam Berlinbe, és jelentést tettem Müller Gruppenführernek."

S még ez sem volt elég. Eichmann kérte ugyan: „Küldjön másvalakit ilyen helyekre. Valaki robusztusabbat [...] Én sosem voltam katona. Vannak elegen, akik bírják az ilyesmit. Azok nem borulnak ki. Én nem bírom ezt nézni, mondtam. Éjszaka nem tudok aludni. Rémálmaim vannak, nem bírom, Gruppenführer. De nem tette meg."

Kilenc hónappal később Müller ismét Lublin környékére küldte, ahol a meglehetősen serény Globocnik immár befejezte az előkészületeket. S ez volt életében határozottan a legszörnyűbb látvány, mondta Eichmann: amikor megérkezett, eleinte fel sem ismerte a helyet, ahol nemrégiben még csak néhány deszkabarakk állt. Ehelyett ugyanaz a közönséges hangú ember most egy „Treblinka" feliratot viselő állomásépületet mutatott be neki. Ugyanúgy nézett ki, mint bármely tetszőleges vasútállomás Németországban, ugyanolyan állomásépületekkel, melléképületekkel, jelzőkészülékekkel, órákkal és egyéb létesítményekkel: egy pontos másolat.

„Nagyon visszafogtam magam. Nem mentem túl közel, hogy mindent lássak! Láttam, amint szögesdróttal körülvett rámpákon meztelen zsidók egy csapata egy házba [...] egy csarnokszerű épületbe ment, elgázosításra. Ott aztán, amint elmesélték, megölték őket ezzel a – hogy is hívják – cián [...] ciánkáli vagy ciánsavval [...]"

A tény az, hogy Eichmann tehát valóban nem látott túl sokat. Noha többször is ellátogatott a legnagyobb és leghírhedtebb haláltáborba, a felső-sziléziai Auschwitz 40 km² kiterjedésű koncentrációs tábora azonban nem csak megsemmisítőtáborként működött. Óriási vállalkozás volt, megközelítőleg 100 000, a legkülönfélébb kategóriákba tartozó fogollyal, köztük nem zsidókkal és egyszerű kényszermunkásokkal, akiket nem akartak elgázosítani. Látogatóként könnyedén el lehetett kerülni a gyilkolóberendezéseket, s Höss, akivel Eichmann kiváló viszonyban volt, megkímélte őt a szörnyű látványtól. Eichmann sohasem volt közvetlenül jelen a golyó általi tömeges kivégzéseknél, közelről sohasem látta az elgázosítás folyamatát, soha nem volt tanúja a rámpákon a munkaképesek (átlagosan minden transzportból 25 százalék) kiválasztásának, ami Auschwitzban megelőzte az el-

gázosítást. Azonban éppen eleget látott a saját szemével ahhoz, hogy a megsemmisítés gépezetének működését pontosan ismerje: tudta, hogy a gyilkosságnak két módja van – az agyonlövés és az elgázosítás; tudta, hogy az agyonlövés az *Einsatzgruppék* feladata, az elgázosítás pedig a táborokban történik gázkamrákban vagy teherautókban, s azt is tudta, milyen ravaszul kimódolt intézkedéseket hoztak, hogy az áldozatokat sorsukat illetően mindvégig félre tudják vezetni.

A rendőrségi kihallgatáson készült hangszalagokat, ahonnan a fenti idézetek származnak, a bíróságon a százhuszonegy ülésből a tizediken játszották le, a majdnem kilenc hónapig tartó per kilencedik napján. A vallomások közül, amelyek különös, test nélküli hangon szóltak a szalagokról – duplán testtelenül, mivel a test, melyhez a hang tartozott, jelen volt ugyan, de az őt körülvevő vastag üvegfalon keresztül úgy hatott, mintha testi mivoltától megfosztották volna –, egyet sem vitatott sem ő, sem a védelem. Dr. Servatius nem tiltakozott, csupán annyit jegyzett meg, hogy később, amikor a védelemé lesz a szó, ő is idéz majd a bíróságnak a vádlott rendőrség előtt tett vallomásaiból, de ígéretét nem tartotta be. Az embernek az volt az érzése, hogy akár rögtön megtarthatná záró védőbeszédét is, hiszen a tényállások megállapítása a vádlottal szemben e „történelmi perben" teljesnek tűnt, minden, ami az elítéléséhez szükséges, kétségtelenül bizonyítottnak látszott. Nos, az ügy valódi tényeiben, az Eichmann által valóban elkövetett cselekményekben – még ha nem is az összesben, amellyel az államügyész megvádolta őt – nem is kételkedett soha senki; s nemcsak azért, mert már jóval a per kezdete előtt közismertek voltak, hanem mert Eichmann is újra és újra beismerte őket. (Alkalmanként, amikor a rendőrségi kihallgatáson rá akarták venni olyan dolgok beismerésére, amelyeket nem követett el, vagy már nem emlékezett rájuk, azt mondta az őt kihallgató tisztnek, minden további nélkül beismerné, ha igaz lenne, hiszen pontosan tudja, nem várhat mást, csak a halált, s nem érti, hogy mindez mire lenne jó: „Nekem úgyis elég van a rovásomon.") De mivel ő az áldozatok elszállítását intézte, s nem a meggyilkolásukat, legalábbis formális jogi szempontból egy kérdés még nyitva maradt: az a kérdés, hogy tudta-e, mit csinál, s hogy képes volt-e megítélni cselekményeinek szörnyűségét, tehát hogy jogilag felelősségre vonható-e, eltekintve attól a tényről, hogy klinikailag teljesen beszámítható volt. Mindkét pontra pozitív válasz született: látta azokat a létesítményeket, ahová a transzportokat küldték, s a sokktól majdnem eszét vesztette. Utolsónak maradt minden kérdés legnyugtalanítóbbika, amelyet a bírák s főként a törvényszék elnöke többször is föltett: „Van-e valami a vádlottnak a bíróság, illetve a rendőrség előtt tett vallomásában, ami arra utal, hogy a zsidók megsemmisítése ellenkezett a lelkiismeretével?" Ez persze morális kérdés volt, s lehet, hogy a válasz jogilag nem volt releváns.

A tényállás tisztázása után jogilag már csak két tisztázandó kérdés maradt. Először: fel lehet-e menteni őt a büntetőjogi felelősség alól annak a törvénynek a tizedik cikkelye alapján, amelynek nevében beperelték, mert cselekedeteit azért követte el, „hogy elkerülje az őt fenyegető azonnali halált"? Másodszor pedig: hivatkozhatott-e olyan körülményekre, amelyeket a törvény tizenegyedik cikkelye enyhítőként sorol fel: mindent megtett-e, hogy „enyhítse a bűncselekmény következményeit, vagy „szándékosan" úgy cselekedett-e, hogy „elhárítsa a még súlyosabb következményeket, mint amelyek a bűncselekményből származtak"? (A nácikat és cinkosaikat büntetendő 1950. évi törvény tizedik és tizenegyedik cikkelyét nyilvánvalóan a zsidó „kollaboránsokra" való tekintettel hozták meg. A tényleges megsemmisítési folyamatban mindenütt részt vettek zsidó *Sonderkommandók* [különleges különítmények], amelyek büntetendő cselekményeket követtek el, hogy magukat mentsék a közvetlen életveszélyben; illetve a zsidótanácsok és a zsidó vezetők azért kooperáltak, mert azt gondolták, ezáltal megakadályozhatják a súlyosabb következményeket.) Eichmann esetében saját vallomásai szerint mindkét esetben egyértelműen negatív volt a válasz. Egyszer ugyan azt mondta, hogy egyetlen választási lehetősége az öngyilkosság lett volna, de ez hazugság; tudjuk, milyen meglepően egyszerű volt a megsemmisített alakulatok tagjainak elhagyni szolgálati helyüket, anélkül hogy ennek rájuk nézve komolyabb következményei lettek volna. (A nürnbergi dokumentumanyagban „egyetlen bizonyított eset sem szerepel, amelyben egy SS-tag a gyilkossági parancs megtagadása esetén maga került volna kivégzőosztag elé" [Herbert Jäger: Betrachtungen zum Eichmann-Prozeß. *Kriminologie und Strafrechtsreform*, 1962, 3/4.].) A perben magában pedig a védelem rendelkezésére állt egy tanú, von dem

Bach-Zelewski vallomása: „A lehetőség, hogy valaki megbízatása teljesítése alól egy áthelyezési kérelemmel kibújjon, adott volt. Egyes esetekben bizonyos rendszabályokkal ugyan számolni kellett, de életveszéllyel semmiképpen sem." Eichmann maga sem ragaszkodott különösebben e megjegyzéséhez, valószínűleg nem is gondolta szó szerint. Pontosan tudta, hogy egyáltalán nem volt ama bizonyos katona klasszikus „nehéz helyzetében", aki – amint azt Dicey mondja híressé vált *Alkotmányjog*ának egy helyén – adott esetben „egy hadbíróság által golyó általi halálra ítéltethetik, ha egy parancsot megtagad, egy esküdtbíróság által pedig akasztófára, ha a parancsnak engedelmeskedik". Mindenesetre Eichmann az SS tagjaként soha nem került volna hadbíróság elé, hanem rendőrségi és SS-bíróság elé állították volna. A bíróság előtt tett utolsó megjegyzésében Eichmann beismerte, hogy akadt volna olyan ürügy, amely kibúvót jelenthetett volna, mások kerestek is ilyet: „Az egyes emberek titokban éppen eloldaloghattak. De én nem tartoztam azok közé, akik ezt megengedhetőnek tartották." A Belügyminisztérium zsidóreferensének, Lösener osztályvezetőnek a példáját hozta fel, aki előnyösebbnek tartotta a „csendes ellenzékbe" vonulást, ahol aztán a „Birodalmi Közigazgatási Bíróság jól fizetett bírájaként szolgálta Führerét". „Ilyen hát a prominensek civil kurázsija." Az esetleges nyílt parancsmegtagadás háború utáni felfogása mese: „Az akkori körülmények között az ilyesfajta viselkedés lehetetlen volt. Nem is viselkedett így senki"; számára ez „elképzelhetetlen" is lett volna. Ha barátjához, Hösshöz hasonlóan őt is egy haláltábor parancsnokává nevezték volna ki, „akkor golyót röpített volna a fejébe, hogy a lelkiismeret és a kötelesség konfliktusát megoldja". (Elfelejtette, hogy a bíróság és a rendőrség előtt egyaránt azt vallotta, hogy egy ilyen parancs számára a direkt ölésre való képesség, illetve képtelenség, valamint a kötelesség közötti konfliktust jelentette volna, illetve azt, hogy Höss sem önkezével gyilkolt. Mellesleg Höss fiatal korában elkövetett egy gyilkosságot. Egy bizonyos Walter Kadow-t ölt meg, aki állítólag Leo Schlageter, a Rajna-vidéki nacionalista terroristát, a nácik későbbi nemzeti hősét elárulta a francia megszálló hatóságoknak, s ezért egy német bíróság Hösst ötévi börtönbüntetésre ítélte. Auschwitzban természetesen nem kellett Hössnek saját kezével gyilkolnia.) Csakhogy Eichmannt valószínűleg sohasem helyezték

volna ilyen posztra, mert aki a Harmadik Birodalomban „parancsokat ad és engedelmeskedik, az tudja, hogy egy embertől mit várhat el". Nem, nem volt közvetlenül fenyegető életveszélyben. Ő, aki oly büszke volt arra, hogy „mindig megtette a kötelességét", minden parancsnak engedelmeskedett, amint azt az esküje megkövetelte, természetesen nagy fáradsággal igyekezett „a feladatából adódó következményeket" súlyosbítani, s nem pedig enyhíteni, hiszen az egyenlő lett volna a szabotázzsal. Egyetlen „enyhítő körülményként" azt hozta fel, hogy feladata teljesítése közben igyekezett a „felesleges keménységet lehetőség szerint elkerülni". Teljesen függetlenül attól, hogy ez igaz volt-e vagy sem, s hogy egy ilyen szörnyű ügyben e korlátozást egyáltalán enyhítő körülménynek lehet-e tekinteni – ez az érv már csak azért is roskatag, mert szolgálati előírásában hangsúlyozottan szerepelt a „felesleges keménység elkerülése".

Így miután a törvényszék előtt magnetofonról lejátszották Eichmann addigi vallomásait, a halálos ítélet jogilag tulajdonképpen készen is állt, ha eltekintünk attól, hogy az izraeli törvény 11. cikkelye alapján a „felsőbb parancsot" enyhítő körülményként figyelembe lehetett volna venni. Ezt a lehetőséget azonban nemigen vették figyelembe. A védelem sem felsőbb parancsra, hanem „szuverén aktusra" hivatkozott, s ennek alapján a vádlott felmentését kérte. Dr. Servatius ezt a stratégiát Fritz Sauckelnek, a Négyéves Terv munkaerőért felelős teljhatalmú megbízottjának védőjeként már Nürnbergben is sikertelenül alkalmazta: védencét, aki lengyelországi zsidó munkások tízezreinek meggyilkolásáért volt felelős, 1946-ban Nürnbergben felakasztották. A „szuverén aktusok", melyeket a német igazságszolgáltatásban jellemző módon „törvényen felül állónak" vagy „elbírálhatatlannak" definiálnak (*gerichtsfreie, justizlose Hoheitsakte*), az állam „szuverén hatalmának gyakorlásán" nyugszanak (E. C. S. Wade in: *British Year Book for International Law*, 1934), és ezáltal teljes mértékben kiesnek a jog hatásköréből, ellenben a parancsok és rendelkezések – legalábbis elméletileg – jogi kontroll alatt állnak. Ha Eichmann cselekményeit szuverén aktusoknak tekintették volna, akkor egyetlen felettesét – legkevésbé magát az államfőt, Hitlert – sem ítélhette volna el a világ egyetlen bírósága sem. A „törvénykezés felett álló szuverén aktus" elmélete oly kiválóan illett dr. Servatius világképébe, hogy senki sem csodálkozott

különösebben, amikor itt még egyszer próbálkozott vele; meglepetést pusztán az okozott, hogy az ítélet felolvasása után és a büntetés mértékének kihirdetése előtt enyhítő körülményt jelentő érvként nem hivatkozott a „felsőbb parancsra". Mindenesetre a per folyt tovább, akkor is, amikor jogilag már többé-kevésbé eldőlt. Bizonyos értelemben még hálás is lehetett az ember, hogy a normális büntetőperekkel ellentétben itt nem kellett a büntetőjogi eljárással közvetlen kapcsolatban nem álló vallomásokat irrelevánsként és jelentéktelenként mellőzni. A dolgok ugyanis nem voltak olyan egyszerűek, mint ahogy azt a törvényhozók képzelték. Bár jogilag valóban nincsen jelentősége, de politikailag mégis nagyon érdekes volt megállapítani, mennyi időre van szüksége egy normális embernek, hogy a bűnözéssel szembeni veleszületett irtózását levetkezze, s miként viselkedik egyes esetekben, ha azt a pontot már elérte. E kérdésre Adolf Eichmann esete olyan választ adott, ami világosabb és pontosabb már nem is lehetett volna.

Nem sokkal a keleti megsemmisítőközpontokban tett első hivatalos látogatása után, 1941 szeptemberében szervezte meg Eichmann az első tömeges deportálást Németországból és a protektorátusból, eleget téve Hitler Himmlernek kinyilvánított „kívánságának", aki a birodalmat olyan gyorsan, amint az csak lehetséges, *judenrein*nak szerette volna látni. Az első nagy transzporttal összefüggésben, amely 20 000 Rajna-vidéki zsidóból és 5000 cigányból állt, valami egészen különleges történt. Eichmann, aki soha nem hozott önálló döntéseket, aki mindig rendkívüli módon ügyelt, hogy parancsokkal „fedezze magát", most „első alkalommal és egyben utolsó alkalommal" olyasmit kezdeményezett, ami ellentétes volt a kiadott parancsokkal: az embereket nem Rigába vagy Minszkbe, a megszállt orosz területekre küldte, ahol az *Einsatzgruppék* azonnal agyonlőtték volna őket, hanem a łódzi gettóba irányította, ahol, amint azt ő is tudta, addig még nem történtek előkészületek a megsemmisítésre, vélhetően azért, mert a gettó parancsnoka, egy bizonyos Übelhör kormánytanácsos ismerte annak a rendjét és módját, hogy a „maga zsidóiból" miként húzzon óriási hasznot. (Egyébként az első gettót Łódzban hozták létre, s ezt likvidálták utolsóként; azok, akik időközben betegség vagy az éhezés következtében nem haltak meg, egészen 1944 nyaráig életben maradtak.) E döntése Eichmannt nehéz helyzetbe hozta. A gettó tömve volt, s Übelhör úrnak sem kedve nem volt az újonnan érkezőket befogadni, sem helye, ahová tehette volna őket. Olyannyira dühbe gurult, hogy Himmlernél panaszt emelt, mert Eichmann őt és az embereit „a cigányoktól tanult lókupectrükkökkel" csapta be. De Himmler és Heydrich fedezték Eichmannt, az esetet hamar megbocsátották és el is felejtették.

Elsősorban azonban maga Eichmann felejtette el, aki a rendőrségi kihallgatáson és a különböző emlékirataiban egyszer sem említette. Amikor védője az eset dokumentumai alapján a tanúk emelvényén az ügyről kikérdezte, ragaszkodott ahhoz, hogy akkoriban „választania" kellett.

> „A főnökömtől első alkalommal és egyben utolsó alkalommal [...] két lehetőséget kaptam, mégpedig először Litzmannstadtot [Łódz], s ha ott problémák adódtak volna, akkor keletre. Na most azt mondtam, láttam az előkészületeket, és ezeknek az előkészületeknek az alapján elhatároztam, hogy ezt az evakuálást Litzmannstadt célállomásként erőszakolom ki."

A védelem az esetet annak bizonyítékaként szerette volna láttatni, hogy Eichmann amikor csak tudott, zsidókat mentett meg – ami nyilvánvalóan nem volt igaz. A vádló, aki később ugyanezen eset miatt keresztkérdések alá vetette, úgy próbálta az ügyet interpretálni, mintha Eichmann minden egyes transzport végleges rendeltetéséről maga döntött volna; tehát arról dönthetett, hogy egy transzportot a halálba küld-e vagy sem – ami szintén nem volt igaz. Eichmann saját magyarázata, miszerint semmiképpen sem a parancs ellenében cselekedett, hanem csak kihasználta a „két lehetőség" közti választás előnyeit, ugyancsak nem volt igaz. Pontosan tudta ugyanis, hogy Łódzban nehézségekkel kell számolnia, parancsa tehát egyértelmű volt: a célállomás Minszk vagy Riga. Noha Eichmann az egész ügyet tökéletesen elfelejtette, mégis kétségtelenül ez volt az egyetlen alkalom, amikor valóban megpróbálta zsidók életét megmenteni. Csupán három héttel később azonban, amikor egy Heydrich által Prágába összehívott értekezleten vett részt, Eichmann már jobb belátásra tért, bejelentette: „Nebe és Rasch SS-*Brigadeführer*ek a hadműveleti területen a kommunista foglyok táborába [tehát az orosz komiszszárokéba, akiket az *Einsatzgruppék* a helyszínen azonnal likvi-

dáltak] zsidókat is felvehetnek", s ebben a kérdésben a helyőrségek parancsnokaival már „megegyezésre jutott". Az értekezleten hangsúlyozottan foglalkoztak a łódzi problémával, s végül elhatározták, hogy a birodalomból (Ausztriát, valamint Cseh- és Morvaországot is beleértve) 50 000 zsidót Rigába és Minszkbe, tehát közvetlenül az *Einsatzgruppék* működésének helyszínére deportálnak. Így most már talán megválaszolhatjuk Landau bíró kérdését, amely a per szinte összes megfigyelőjében felmerült, nevezetesen hogy a vádlottnak vajon volt-e lelkiismerete. A válasz egyértelműnek látszott: igen, Eichmann-nak volt lelkiismerete, s lelkiismerete körülbelül négy hétig úgy is működött, ahogyan ezt normális esetben el lehetett várni; ezután azonban mintegy megfordult, és éppen ellenkező módon kezdett működni.

Ám lelkiismerete még azokban a napokban és hetekben is, amikor normálisan működött, igencsak korlátozottan közt érvényesült. Nem szabad elfelejtenünk, hogy már hónapokkal azelőtt, mielőtt a Führer-parancsról értesítették volna, pontosan ismerte az *Einsatzgruppék* gyilkos akcióit, tudta, hogy az orosz funkcionáriusokat (a „komisszárokat") közvetlenül az arcvonalak mögött agyonlövik, hogy az egész lengyel értelmiséget, Hitler direktíváit követve, „nyugodtan ki lehetett irtani", és a helyi zsidó lakosság egészét tömegesen lemészárolták. Mindemellett ugyanezen év júliusában, néhány héttel azelőtt, hogy Heydrich magához rendelte, memorandumot kapott egy Warthegauban állomásozó SS-tagtól, amelyből megtudhatta:

> „A következő télen fennáll annak a veszélye, hogy az összes zsidót nem tudjuk már táplálni. Komolyan megfontolandó, nem az lenne-e a leghumánusabb megoldás, ha a zsidókat, amennyiben nem munkaképesek, valamilyen gyorsan ható szerrel elintéznénk. Mindenesetre kellemesebb lenne, mint hagyni őket éhen pusztulni."

A „kedves Eichmann bajtársnak" szóló kísérőlevélben a feladó hozzáfűzi, „e dolgok részben fantasztikusnak tűnnek, de *véleményem szerint tulajdonképpen kivitelezhetők*". A megengedő szerkezet használata mutatja, hogy a levél írója még nem ismerte a Führer lényegesen „fantasztikusabb" parancsát, de az látható, hogy a parancs ekkoriban már igencsak a levegőben lógott. Eichmann ezt az iromány soha nem említette, s valószínűleg akkoriban a legkisebb hatással sem volt rá. A javaslat ugyanis csak a

„keleti zsidókat" *(Ostjuden)* érintette, nem pedig a birodalomban, illetve más nyugat-európai országokban élőket. A gyilkosság mint olyan nyilvánvalóan soha nem nyomasztotta Eichmann lelkiismeretét, az csak arra a gondolatra mozdult meg, hogy német zsidókat, akiket ő maga is ismert, szintén meggyilkolnak. Megpróbálta ezt a bíróságnak is elmagyarázni:

> „Soha nem tagadtam, hogy tudtam, hogy az *Einsatzgruppék* gyilkolásra kaptak parancsot, de azt nem tudtam, hogy a birodalomból keletre szállított zsidókat ugyanilyen intézkedéseknek vetik alá."

Még akkor is ámították önmagukat, amikor a Führer-parancsot már megkapták, „mert a dolog olyan szokatlannak tűnt számunkra", és emiatt „úgy véltük, hogy a birodalomból származó zsidókat majd nem így kezelik". Joga volt a „mi" használatára, hiszen ugyanígy működött például az „öreg harcosnak", a megszállt Oroszország *Generalkomissar*jának, Wilhelm Kubénak a lelkiismerete is, aki felháborodott, amikor a Vaskereszttel kitüntetett német zsidók „különleges kezelésre" Minszkbe érkeztek. Mivel Kube pontosabban tudott fogalmazni Eichmann-nál, az ő szavaiból kihámozhatjuk, mi is mehetett végbe Eichmann fejében azokban a napokban, amikor lelkiismerete még gyötörte. Kube szavaival tehát: „Én bizonyosan kemény vagyok, és készen állok arra, hogy a zsidókérdés megoldásában segédkezzek – írta felettesének 1941 decemberében –, de az olyan emberek, akik a mi kultúrkörünkből származnak, csak mások, mint a földhözragadt, elállatiasodott hordák." A lelkiismeretnek ez a formája, amelyik a gyilkosság ellen – ha egyáltalán megteszi – akkor tiltakozik, ha az a „mi kultúrkörünkből származó" emberek ellen irányul, nem halt ki a Hitler-rezsimmel, a németek körében még ma is tartja magát az a „téves információ", mely szerint csak a keleti zsidókat és a kommunistákat, vagyis a „a földhözragadt, elállatiasodott hordákat" likvidálták. Az effajta lelkiismeret semmiképpen sem a német nép egy bizonyos rétegének a monopóliuma. Harry Mulisch írja, milyen kérdések támadtak benne Salo W. Baron professzornak a zsidóság szellemi és kulturális teljesítményeiről tett tanúvallomása kapcsán: „Vajon ha a zsidók egy kulturálatlan törzs lett volna, mondjuk olyanok, mint a szintén kiirtott cigányok, akkor a haláluk kevésbé lett volna megrázó?

Eichmann emberek megsemmisítőjeként vagy egy kultúra szétrombolójaként áll-e a bíróság előtt? Bűnösebb-e egy gyilkos, ha közben egy kultúra is odavész?" S amikor kérdéseit Hausner főállamügyésznek föltette, kiderült: „Szerinte igen – szerintem nem." E nem olyan ártatlan kérdés, amit a múlttal együtt eltemethetünk. Könnyen meggyőzhet bennünket erről a *Dr. Strangelove* című amerikai film, amelyben más módon ugyanez a kérdés tér vissza: a bombák fura szerelmese, akit ugyan egyfajta náciként ábrázolnak, azt javasolja, néhány százezer embert válasszanak ki, hogy bombabiztos óvóhelyeken túlélők lehessenek – mégpedig intelligenciahányadosuk figyelembevételével!

A lelkiismeret kérdését, amelyhez Jeruzsálemben oly nehezen lehetett hozzáférkőzni, a náci rezsim egyáltalán nem hanyagolta el. Sőt, ha megnézzük a német ellenállás történetét, ami a lelkiismeret oly egyszerű és egyértelmű kérdésének fényében furcsamód oly komplikáltnak tetszik, talán úgy is vélhetjük, hogy a nácik a lelkiismereti problémák gyakorlati jelentőségét talán túl is becsülték. A baloldali pártok tényleges antifasiszta ellenzékiségének korai stádiumától most eltekinthetünk, hisz ők a zsidóüldözésnek semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak, az ugyanis szerintük csak a figyelmet volt hivatott elterelni a kibontakozó osztályharcról; az általunk tárgyalt időszakban ez az ellenzék már egyébként is szinte teljesen megsemmisült, elpusztult az SA-bandák szörnyű terrorjában, a koncentrációs táborokban és a Gestapo pincéiben, felszámolódott a munkanélküliség újrafegyverkezés következtében bekövetkezett megszűnte, illetve a kommunista párt Sztálin irányította taktikájának következtében, melynek megfelelően a párttagok tömegesen léptek be az NSDAP-ba, hogy ott majd „trójai falóként" viselkedjenek. Ami megmaradt – néhány szakszervezeti vezető, a „hazátlan baloldal" néhány értelmiségije, akik maguk sem tudták, nem is tudhatták, ki áll mögöttük –, az csak annak az összeesküvésnek a fényében nyert jelentőséget, amely végül július 20-hoz vezetett. (Teljes mértékben helytelen az ellenzéket annak alapján megítélni, hogy hány ember járta meg a koncentrációs táborokat. A háború kitörése előtt rengeteg olyan ember került koncentrációs táborba, akiknek a legcsekélyebb közük sem volt semmiféle ellenálláshoz – teljesen „ártatlanok" voltak, mint a zsidók, „aszociálisak", mint a visszaeső bűnözők, homoszexuálisok vagy nácik, akik valamilyen bűnt követtek el; a háború idején aztán a már zsidóktól is megtisztított táborokat az egész megszállt Európából származó ellenállókkal népesítették be.) Az összeesküvők közt meglepően nagy számban voltak jelen a nácik egykori hívei, akik közül legtöbben a Harmadik Birodalom magas hivatalait töltötték be. Ellenzékiségüket nem a zsidókérdés váltotta ki, hanem a háború kérdésével kapcsolatban alakult ki, a végtelen lelkiismereti konfliktusok pedig, amelyekkel állandóan küszködtek, szinte kizárólag a hazaárulás és esküszegés problémája körül forogtak. Ehhez társult még egy valóban megoldhatatlan probléma: Hitler sikereinek idején nem csaphattak le, hiszen a nép nem értette volna, a vereségek éveiben pedig a tördöféslegenda feléledésétől tartottak. A legnagyobb gondot mindvégig a káosz elkerülése (a szövetségeseknek „okosan" kellett volna viselkedniük, és a rend helyreállításáig, ezzel együtt persze a német hadsereg ellenálló képességének visszanyeréséig „moratóriumot" kellett volna hirdetniük) és a polgárháború veszélyének elhárítása okozta. A keleten történtekkel mindannyian tisztában voltak, de aligha lehetett volna akár csak egyiküket is meggyőzni arról, hogy a sok szörnyűséget figyelembe véve Németország számára még mindig a nyílt lázadás, a polgárháború lenne a legjobb, ami megtörténhet. Tán a baloldalnál másként lett volna, de a német szociáldemokrácia történetét ismerve ebben is kételkedhetünk. (A „szocialisták szervezett ellenállásának" létében [Henk: *Tragödie des 20. Juli 1944*, 1946] Ritter joggal kételkedik [*Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, 1954, 532. o., 63. jegyzet], főként Haubach, Mierendorff és Leber kijelentéseit is figyelembe véve.)

Politikailag a helyzet éppoly egyszerű volt, mint amilyen kétségbeejtő: a német nép túlnyomó többsége hitt a Führerben, még Oroszország megtámadása és a rettegett kétfrontos háború kitörése után is, Amerika hadba lépése után is, sőt még Sztálingrád, Olaszország kilépése és a franciaországi partraszállás után is. Ezzel a masszív többséggel állt szemben néhány – teljesen bizonytalan, hogy valójában mennyi – elszigetelt, magányos ember, akik tökéletesen tisztában voltak a nemzeti és morális katasztrófával, alkalmanként találkoztak is egymással, eszmét cseréltek, de minden terv és a felkelés szándéka nélkül. Végül pedig ott volt a későbbi összeesküvők csoportja, akik politikailag sohasem jutottak egyezségre: amíg Carl Friedrich Goerdeler az örök-

letes monarchiát támogatta, melyhez az egykori szakszervezeti vezető, a szociáldemokrata Wilhelm Leuschner „a széles tömegek támogatását" ígérte, addig a Helmuth von Moltke befolyása alatt álló Kreisaui Kör a két keresztény felekezet közeledéséről vitázott, a „keresztény egyházak világi állambeli isteni misszió-járól beszéltek", és egyfajta radikális föderalizmus mellett döntöttek. (Az ellenállási mozgalom egészének 1933-tól kezdődő politikai csődjéről készült, kiválóan dokumentált, objektív munka Georg K. Romoser: *The Crisis of Political Direction in the German Resistance to Nazism – Its Nature, Origins, and Effects* [University of Chicago, 1958] című disszertációja.)

Minél tovább tartott a háború, minél biztosabbá vált a vereség, a politikai divergenciáknak annál inkább háttérbe kellett volna szorulniuk. Úgy tűnik azonban, Gerhard Ritternek jelen esetben is igaza van: gróf Klaus von „Stauffenberg határozottsága nélkül az ellenzéki mozgalom tanácstalan passzivitásba süllyedt volna". Az tartotta őket össze, hogy Hitlerben „szélhámost" láttak, egy olyan dilettánst, aki „a szakemberek tanácsai ellenére egész hadseregeket áldozott fel" (hasonlóan a Percy Ernst Schramm által újra életre keltett félművelt autodidakta legendájához, aki elmulasztotta, hogy szakemberek tanácsait kérje), egy „elmebeteget", „démont" „minden gonosz megtestesítőjét", amivel az akkori idők nyelvén és légkörében többet is, kevesebbet is mondtak, mint ha „bűnözőnek és bolondnak" nevezték volna, ami egyébként alkalmanként szintén előfordult. Ekkoriban mindez „semmiképpen sem zárta ki az SS-, illetve párttagságot vagy valamilyen magas állami hivatal birtoklását" (Fritz Hesse), következésképpen az összeesküvők köréből nem zárt ki számos olyan embert, akik – például Helldorf gróf, Berlin rendőrfőnöke (Goerdeler miniszterlistája szerint a felkelés után ő lett volna a rendőrség parancsnoka!) vagy Arthur Nebe az RSHA-ból, az *Einsatzgruppe B* egykori parancsnoka – maguk is súlyos bűnöket követtek el. Sőt, 1943 nyarán, amikor a Himmler vezényelte népirtó program elérte csúcsát, Goerdeler Himmlert (aki egyébként is valamennyit tudott a dolgokról, és csak az összeesküvők kudarca után lépett fel ellenük) és Goebbelst is lehetséges szövetségesei között vette számításba („hiszen e két ember is rég megértette már, hogy Hitlerrel együtt elvesztek", ami Himmlerre igaz volt, de Goebbelsre nem), mégpedig a von Kluge vezértábornagynak írt levele vázlatában, amelyben Ritter szerint „a legszenvedélyesebb módon mutatja ki a Hitler-rezsim iránti gyűlöletét". Ezt nem lehet a katonákkal szembeni taktikai megfontolásokkal magyarázni, ugyanis Kluge (és Rommel) éppen akkoriban „határozottan követelték annak a két szörnyetegnek [Himmler és Göring] a megsemmisítését is" (Ritter).

E férfiak mindegyike, függetlenül attól, hogy Kelet vagy Nyugat felé vonzódott, nemzeti kötődésű volt, nemzetpolitikai megfontolások értelmében cselekedett. „Az 1938. novemberi visszataszító zsidóüldözések politikai felháborodást" okoztak minden bizonnyal többükben (Ritter), például York von Wartenburg grófban, is de akkoriban, mivel zsinagógák égtek, az egész népet rettegés szállta meg: az Isten házait gyújtották fel, s a hívők, csakúgy mint a babonások, Isten bosszújától féltek. A Wehrmacht parancsnokait minden bizonnyal felettébb nyomasztotta Hitler 1941 májusában, az orosz hadjáratra vonatkozóan kiadott úgynevezett komisszárparancsa, mely szerint az összes politikai funkcionáriust és persze természetesen a zsidókat egyszerűen ki kellett végezni. E körökben magától értetődően mindenki elítélte, „hogy a megszállt területeken, valamint a zsidókkal szemben az emberek megsemmisítésének olyan módszereit alkalmazzák, [...] amelyek történelmünkön állandóan súlyos teherként fognak nyugodni" (Goerdeler). De hogy mindez többet és sokkal szörnyűségesebbet jelent, mint hogy „helyzetünket [a szövetségesekkel folytatandó béketárgyaláson] iszonyatosan megnehezíti", Németország jó hírnevét bemocskolja, és a hadsereg morálját aláássa („Mit tettek a [Napóleon ellen vívott] szabadságharcok és I. Vilmos büszke seregével!" – kiált fel Goerdeler az SS egyik tagja jelentését hallva, aki „teljes nyugalommal mesélte, hogy »nem túl szép dolog a zsidók ezreivel telezsúfolt árkokba géppuskával belekaszálni, majd földet hányni a még rángatózó testekre«"). És hogy mindennek a feltétel nélküli kapituláció – véleményük szerint „nacionalista" és „ostoba" – követeléséhez is köze lehet, nyilvánvalóan meg sem fordult a fejükben. Ezt ugyanis az elvakult gyűlölet jelének tartották. Még 1943-ban, amikor Németország veresége már nyilvánvaló volt, sőt, később is úgy gondolták, joguk van a szövetségesekkel „egyenrangú félként" tárgyalni az „igazságos béke" érdekében, holott mindannyian egészen pontosan tudták, Hitler milyen igazságtalan és senki

ltal nem provokált háborút robbantott ki. Mit képzeltek „igaz-
ágos békének"? Goerdeler, az ellenállás szellemi vezére számos
mlékiratában leírta: „A birodalmat 1914-es határaival [tehát
lzász-Lotaringiát is beleértve], kiegészítve Ausztriával és a Szu-
léta-vidékkel", „Németország vezető szerepét a kontinensen"
s esetleg Dél-Tirol visszacsatolását! S miként szándékoztak az
összeesküvők siker esetén a nép elé lépni? Ismerjük az államfő-
nek kiszemelt Ludwig Beck tábornok Wehrmachthoz intézendő
kiáltványának legalább a vázlatát – ebben sok szó esik a vezetés
„önzéséről", „tehetségtelenségéről és mértéktelenségéről", elbi-
zakodottságáról és hiúságáról", de a „leglelkiismeretlenebb csa-
pás" mégis az, hogy „most a Wehrmacht vezetőit akarják min-
den szerencsétlenségért felelőssé tenni", továbbá olyan bűnöket
követtek el, „melyek foltot ejtenek a német nép becsületén, és be-
mocskolják a világban kivívott jó hírnevét". Mi hát a teendő?
Addig kell folytatni a harcot, „amíg el nem érjük, hogy becsületün-
ket megőrizve léphessünk ki a háborúból". Ezen pedig Elzász-
Lotaringia, Ausztria és a Szudéta-vidék annektálását értette.

Ezeknek az embereknek a bátorsága csodálatra méltó, s nem kétséges, akik Hitlerrel szemben álltak, mindannyian életükkel fizettek érte, és szörnyű halált haltak. Sokuk bátorsága csodálatra méltó volt, ám azt nem erkölcsi megfontolás ösztönözte, s nem is mások szenvedése: majdnem kizárólag a Németország eljövendő vereségére vonatkozó meggyőződésük motiválta őket. Minden, amit az utólag írt visszaemlékezésektől és életrajzoktól függetlenül közvetlenül tudunk róluk, azt mutatja, mennyire igaza volt a Németországban mára elfeledett írónak, Friedrich Reck-Malleczewennek, amikor – röviddel azelőtt, hogy egy koncentrációs táborban meggyilkolták – a teljes ismeretlenségben maradt naplójába (*Tagebuch eines Verzweifelten*, 1947) a merénylet hírére, melynek kudarca természetesen elkeserítette, a következőket írta:

> „Egy kicsit késő, Uraim, Ti, akik megteremtettétek Németország elvetemült megrontóját, kik meneteltetek utána, míg minden rendben lévőnek tűnt, akik [...] letettetek minden, éppen általatok követelt hűségesküt, melyekkel magatokat alacsonyítottátok le a százezer gyilkossággal, a világ átkával és nyomorúságával sújtott gonosztevő szánalmas mamelukjaivá, és most eláruljátok őt, miképp tegnapelőtt a monarchiát, tegnap pedig a köztársaságot árultátok el [...] a nagy Moltke méltatlan utódai [...] most követnek el árulást, mikor a csőd már nem titkolható tovább, s a cég elbukik, hogy maguknak politikai alibit szerezhessenek – ők, akik a leghitványabb machiavellisták módjára árultak el mindent, ami hatalmi igényeik útjában állt."

Semmi nem utal arra, hogy Eichmann valaha is személyes kontaktusba került volna július 20. résztvevőivel, s azt is tudjuk, hogy még Argentínában is árulónak és gazembernek tartotta mindannyiukat. Azonban ha csak egyszer is lehetősége lett volna megismernie Goerdeler zsidókérdésről vallott „eredeti" nézeteit, tán akadtak volna bizonyos átfedések. Igaz ugyan, hogy Goerdeler „a német zsidókat veszteségeikért és gyötrelmeikért kárpótolni" kívánta – 1942-ben, amikor már nemcsak a *német* zsidókról volt szó, amikor már nem gyötörték és kirabolták, hanem a gázkamrába küldték őket –, de egy „hosszú távú megoldásra" is javaslatot tett, amely „megszabadítaná őket Európa országaiban a többé-kevésbé nemkívánatos »vendégnépként« betöltött méltatlan helyzetükből". (Eichmann szóhasználatában: „Szilárd talajt a lábuk alá.") E célból kívánt biztosítani számukra „szabad területen önálló államot" – Kanadában vagy Dél-Amerikában –, egyfajta Madagaszkárt tehát, melyről bizonyosan ő maga is hallott. A rezsim kezdeti stádiumának szellemében, az akkoriban alkalmazott „kategóriáknak" megfelelően kívánta elérni, hogy az olyan zsidóktól, „akik Németország érdekében kifejtett haditetteket vagy régi családi tradíciókat" tudnak igazolni (őket nevezték a nácik *Verdienstjuden*nek [érdemes zsidóknak]), „a német állampolgárság se tagadtassék majd meg". Láthatjuk, bármit jelentsen is Goerdeler „hosszú távú megoldása", túlságosan „eredeti" – ahogyan Ritter professzor, Goerdeler csodálója 1954-ben mondta – éppenséggel nem volt. Programjához szövetségeseket pedig a párt, sőt az SS köreiben is találhatott volna.

Goerdeler a von Kluge tábornagyhoz írott, föntebb idézett levelében Kluge „lelkiismeretére" hivatkozott. De ezen csupán annyit értett, hogy még egy tábornoknak is meg kell értenie: „a háborút folytatni, ha nincs esély a győzelemre, nyilvánvaló bűn". A feltárt forrásokból csak arra a következtetésre juthatunk, hogy Németországban a lelkiismeret mint olyan nyilvánvalóan kiveszett. Olyannyira, hogy szinte egyáltalán nem emlékeztek rá, s nem is ismerték föl, hogy a külvilágban senki sem osztotta a meg-

Bach-Zelewski vallomása: „A lehetőség, hogy valaki megbízatása teljesítése alól egy áthelyezési kérelemmel kibújjon, adott volt. Egyes esetekben bizonyos rendszabályokkal ugyan számolni kellett, de életveszéllyel semmiképpen sem." Eichmann maga sem ragaszkodott különösebben e megjegyzéséhez, valószínűleg nem is gondolta szó szerint. Pontosan tudta, hogy egyáltalán nem volt ama bizonyos katona klasszikus „nehéz helyzetében", aki – amint azt Dicey mondja híressé vált *Alkotmányjog*ának egy helyén – adott esetben „egy hadbíróság által golyó általi halálra ítéltethetik, ha egy parancsot megtagad, egy esküdtbíróság által pedig akasztófára, ha a parancsnak engedelmeskedik". Mindenesetre Eichmann az SS tagjaként soha nem került volna hadbíróság elé, hanem rendőrségi és SS-bíróság elé állították volna. A bíróság előtt tett utolsó megjegyzésében Eichmann beismerte, hogy akadt volna olyan ürügy, amely kibúvót jelenthetett volna, mások kerestek is ilyet: „Az egyes emberek titokban éppen eloldaloghattak. De én nem tartoztam azok közé, akik ezt megengedhetőnek tartották." A Belügyminisztérium zsidóreferensének, Lösener osztályvezetőnek a példáját hozta fel, aki előnyösebbnek tartotta a „csendes ellenzékbe" vonulást, ahol aztán a „Birodalmi Közigazgatási Bíróság jól fizetett bírájaként szolgálta Führerét". „Ilyen hát a prominensek civil kurázsija." Az esetleges nyílt parancsmegtagadás háború utáni felfogása mese: „Az akkori körülmények között az ilyesfajta viselkedés lehetetlen volt. Nem is viselkedett így senki"; számára ez „elképzelhetetlen" is lett volna. Ha barátjához, Hösshöz hasonlóan őt is egy haláltábor parancsnokává nevezték volna ki, „akkor golyót röpített volna a fejébe, hogy a lelkiismeret és a kötelesség konfliktusát megoldja". (Elfelejtette, hogy a bíróság és a rendőrség előtt egyaránt azt vallotta, hogy egy ilyen parancs számára a direkt ölésre való képesség, illetve képtelenség, valamint a kötelesség közötti konfliktust jelentette volna, illetve azt, hogy Höss sem önkezével gyilkolt. Mellesleg Höss fiatal korában elkövetett egy gyilkosságot. Egy bizonyos Walter Kadow-t ölt meg, aki állítólag Leo Schlagetert, a Rajna-vidéki nacionalista terroristát, a nácik későbbi nemzeti hősét elárulta a francia megszálló hatóságoknak, s ezért egy német bíróság Hösst ötévi börtönbüntetésre ítélte. Auschwitzban természetesen nem kellett Hössnek saját kezével gyilkolnia.) Csakhogy Eichmannt valószínűleg sohasem helyezték

volna ilyen posztra, mert aki a Harmadik Birodalomban „parancsokat ad és engedelmeskedik, az tudja, hogy egy embertől mit várhat el". Nem, nem volt közvetlenül fenyegető életveszélyben. Ő, aki oly büszke volt arra, hogy „mindig megtette a kötelességét", minden parancsnak engedelmeskedett, amint azt az esküje megkövetelte, természetesen nagy fáradsággal igyekezett „a feladatából adódó következményeket" súlyosbítani, s nem pedig enyhíteni, hiszen az egyenlő lett volna a szabotázzsal. Egyetlen „enyhítő körülményként" azt hozta fel, hogy feladata teljesítése közben igyekezett a „felesleges keménységet lehetőség szerint elkerülni". Teljesen függetlenül attól, hogy ez igaz volt-e vagy sem, s hogy egy ilyen szörnyű ügyben e korlátozást egyáltalán enyhítő körülménynek lehet-e tekinteni – ez az érv már csak azért is roskatag, mert szolgálati előírásában hangsúlyozottan szerepelt a „felesleges keménység elkerülése".

Így miután a törvényszék előtt magnetofonról lejátszották Eichmann addigi vallomásait, a halálos ítélet jogilag tulajdonképpen készen is állt, ha eltekintünk attól, hogy az izraeli törvény 11. cikkelye alapján a „felsőbb parancsot" enyhítő körülményként figyelembe lehetett volna venni. Ezt a lehetőséget azonban nemigen vették figyelembe. A védelem sem felsőbb parancsra, hanem „szuverén aktusra" hivatkozott, s ennek alapján a vádlott felmentését kérte. Dr. Servatius ezt a stratégiát Fritz Sauckelnek, a Négyéves Terv munkaerőért felelős teljhatalmú megbízottjának védőjeként már Nürnbergben is sikertelenül alkalmazta: védencét, aki lengyelországi zsidó munkások tízezreinek meggyilkolásáért volt felelős, 1946-ban Nürnbergben felakasztották. A „szuverén aktusok", melyeket a német igazságszolgáltatásban jellemző módon „törvényen felül állónak" vagy „elbírálhatatlannak" definiálnak *(gerichtsfreie, justizlose Hoheitsakte)*, az állam „szuverén hatalmának gyakorlásán" nyugszanak (E. C. S. Wade in: *British Year Book for International Law*, 1934), és ezáltal teljes mértékben kiesnek a jog hatásköréből, ellenben a parancsok és rendelkezések – legalábbis elméletileg – jogi kontroll alatt állnak. Ha Eichmann cselekményeit szuverén aktusoknak tekintették volna, akkor egyetlen felettesét – legkevésbé magát az államfőt, Hitlert – sem ítélhette volna el a világ egyetlen bírósága sem. A „törvénykezés felett álló szuverén aktus" elmélete oly kiválóan illett dr. Servatius világképébe, hogy senki sem csodálkozott

különösebben, amikor itt még egyszer próbálkozott vele; meglepetést pusztán az okozott, hogy az ítélet felolvasása után és a büntetés mértékének kihirdetése előtt enyhítő körülményt jelentő érvként nem hivatkozott a „felsőbb parancsra". Mindenesetre a per folyt tovább, akkor is, amikor jogilag már többé-kevésbé eldőlt. Bizonyos értelemben még hálás is lehetett az ember, hogy a normális büntetőperekkel ellentétben itt nem kellett a büntetőjogi eljárással közvetlen kapcsolatban nem álló vallomásokat irrelevánsként és jelentéktelenként mellőzni. A dolgok ugyanis nem voltak olyan egyszerűek, mint ahogy azt a törvényhozók képzelték. Bár jogilag valóban nincsen jelentősége, de politikailag mégis nagyon érdekes volt megállapítani, mennyi időre van szüksége egy normális embernek, hogy a bűnözéssel szembeni veleszületett irtózását levetkezze, s miként viselkedik egyes esetekben, ha azt a pontot már elérte. E kérdésre Adolf Eichmann esete olyan választ adott, ami világosabb és pontosabb már nem is lehetett volna.

Nem sokkal a keleti megsemmisítőközpontokban tett első hivatalos látogatása után, 1941 szeptemberében szervezte meg Eichmann az első tömeges deportálást Németországból és a protektorátusból, eleget téve Hitler Himmlernek kinyilvánított „kívánságának", aki a birodalmat olyan gyorsan, amint az csak lehetséges, *judenrein*nak szerette volna látni. Az első nagy transzporttal összefüggésben, amely 20 000 Rajna-vidéki zsidóból és 5000 cigányból állt, valami egészen különleges történt. Eichmann, aki soha nem hozott önálló döntéseket, aki mindig rendkívüli módon ügyelt, hogy parancsokkal „fedezze magát", most „első alkalommal és egyben utolsó alkalommal" olyasmit kezdeményezett, ami ellentétes volt a kiadott parancsokkal: az embereket nem Rigába vagy Minszkbe, a megszállt orosz területekre küldte, ahol az *Einsatzgruppék* azonnal agyonlőtték volna őket, hanem a łódzi gettóba irányította, ahol, amint azt ő is tudta, addig még nem történtek előkészületek a megsemmisítésre, vélhetően azért, mert a gettó parancsnoka, egy bizonyos Übelhör kormánytanácsos ismerte annak a rendjét és módját, hogy a „maga zsidóiból" miként húzzon óriási hasznot. (Egyébként az első gettót Łódzban hozták létre, s ezt likvidálták utolsóként; azok, akik időközben betegség vagy az éhezés következtében nem haltak meg, egészen 1944 nyaráig életben maradtak.) E döntése Eichmannt nehéz helyzetbe hozta. A gettó tömve volt, s Übelhör úrnak sem kedve nem volt az újonnan érkezőket befogadni, sem helye, ahová tehette volna őket. Olyannyira dühbe gurult, hogy Himmlernél panaszt emelt, mert Eichmann őt és az embereit „a cigányoktól tanult lókupectrükkökkel" csapta be. De Himmler és Heydrich fedezték Eichmannt, az esetet hamar megbocsátották és el is felejtették.

Elsősorban azonban maga Eichmann felejtette el, aki a rendőrségi kihallgatáson és a különböző emlékirataiban egyszer sem említette. Amikor védője az eset dokumentumai alapján a tanúk emelvényén az ügyről kikérdezte, ragaszkodott ahhoz, hogy akkoriban „választania" kellett.

> „A főnökömtől első alkalommal és egyben utolsó alkalommal [...] két lehetőséget kaptam, mégpedig először Litzmannstadtot [Łódz], s ha ott problémák adódtak volna, akkor keletre. Na most azt mondtam, láttam az előkészületeket, és ezeknek az előkészületeknek az alapján elhatároztam, hogy ezt az evakuálást Litzmannstadt célállomásként erőszakolom ki."

A védelem az esetet annak bizonyítékaként szerette volna láttatni, hogy Eichmann amikor csak tudott, zsidókat mentett meg – ami nyilvánvalóan nem volt igaz. A vádló, aki később ugyanezen eset miatt keresztkérdések alá vetette, úgy próbálta az ügyet interpretálni, mintha Eichmann minden egyes transzport végleges rendeltetéséről maga döntött volna; tehát arról dönthetett, hogy egy transzportot a halálba küld-e vagy sem – ami szintén nem volt igaz. Eichmann saját magyarázata, miszerint semmiképpen sem a parancs ellenében cselekedett, hanem csak kihasználta a „két lehetőség" közti választás előnyeit, ugyancsak nem volt igaz. Pontosan tudta ugyanis, hogy Łódzban nehézségekkel kell számolnia, parancsa tehát egyértelmű volt: a célállomás Minszk vagy Riga. Noha Eichmann az egész ügyet tökéletesen elfelejtette, mégis kétségtelenül ez volt az egyetlen alkalom, amikor valóban megpróbálta zsidók életét megmenteni. Csupán három héttel később azonban, amikor egy Heydrich által Prágába összehívott értekezleten vett részt, Eichmann már jobb belátásra tért, bejelentette: „Nebe és Rasch SS-*Brigadeführer*ek a hadműveleti területen a kommunista foglyok táborába [tehát az orosz komiszszárokéba, akiket az *Einsatzgruppék* a helyszínen azonnal likvi-

dáltak] zsidókat is felvehetnek", s ebben a kérdésben a helyőrségek parancsnokaival már „megegyezésre jutott". Az értekezleten hangsúlyozottan foglalkoztak a lódzi problémával, s végül elhatározták, hogy a birodalomból (Ausztriát, valamint Cseh- és Morvaországot is beleértve) 50 000 zsidót Rigába és Minszkbe, tehát közvetlenül az *Einsatzgruppék* működésének helyszínére deportálnak. Így most már talán megválaszolhatjuk Landau bíró kérdését, amely a per szinte összes megfigyelőjében felmerült, nevezetesen hogy a vádlottnak vajon volt-e lelkiismerete. A válasz egyértelműnek látszott: igen, Eichmann-nak volt lelkiismerete, s lelkiismerete körülbelül négy hétig úgy is működött, ahogyan ezt normális esetben el lehetett várni; ezután azonban mintegy megfordult, és éppen ellenkező módon kezdett működni.

Ám lelkiismerete még azokban a napokban és hetekben is, amikor normálisan működött, igencsak korlátozottan közt érvényesült. Nem szabad elfelejtenünk, hogy már hónapokkal azelőtt, mielőtt a Führer-parancsról értesítették volna, pontosan ismerte az *Einsatzgruppék* gyilkos akcióit, tudta, hogy az orosz funkcionáriusokat (a „komisszárokat") közvetlenül az arcvonalak mögött agyonlövik, hogy az egész lengyel értelmiséget, Hitler direktíváit követve, „nyugodtan ki lehetett irtani", és a helyi zsidó lakosság egészét tömegesen lemészárolták. Mindemellett ugyanezen év júliusában, néhány héttel azelőtt, hogy Heydrich magához rendelte, memorandumot kapott egy Warthegauban állomásozó SS-tagtól, amelyből megtudhatta:

> „A következő télen fennáll annak a veszélye, hogy az összes zsidót nem tudjuk már táplálni. Komolyan megfontolandó, nem az lenne-e a leghumánusabb megoldás, ha a zsidókat, amennyiben nem munkaképesek, valamilyen gyorsan ható szerrel elintéznénk. Mindenesetre kellemesebb lenne, mint hagyni őket éhen pusztulni."

A „kedves Eichmann bajtársnak" szóló kísérőlevélben a feladó hozzáfűzi, „e dolgok részben fantasztikusnak tűnnek, de *véleményem szerint tulajdonképpen kivitelezhetők*". A megengedő szerkezet használata mutatja, hogy a levél írója még nem ismerte a Führer lényegesen „fantasztikusabb" parancsát, de az látható, hogy a parancs ekkoriban már igencsak a levegőben lógott. Eichmann ezt az iromány soha nem említette, s valószínűleg akkoriban a legkisebb hatással sem volt rá. A javaslat ugyanis csak a

„keleti zsidókat" *(Ostjuden)* érintette, nem pedig a birodalomban, illetve más nyugat-európai országokban élőket. A gyilkosság mint olyan nyilvánvalóan soha nem nyomasztotta Eichmann lelkiismeretét, az csak arra a gondolatra mozdult meg, hogy német zsidókat, akiket ő maga is ismert, szintén meggyilkolnak. Megpróbálta ezt a bíróságnak is elmagyarázni:

> „Soha nem tagadtam, hogy tudtam, hogy az *Einsatzgruppék* gyilkolásra kaptak parancsot, de azt nem tudtam, hogy a birodalomból keletre szállított zsidókat ugyanilyen intézkedéseknek vetik alá."

Még akkor is ámították önmagukat, amikor a Führer-parancsot már megkapták, „mert a dolog olyan szokatlannak tűnt számunkra", és emiatt „úgy véltük, hogy a birodalomból származó zsidókat majd nem így kezelik". Joga volt a „mi" használatára, hiszen ugyanígy működött például az „öreg harcosnak", a megszállt Oroszország *Generalkomissar*jának, Wilhelm Kubénak a lelkiismerete is, aki felháborodott, amikor a Vaskereszttel kitüntetett német zsidók „különleges kezelésre" Minszkbe érkeztek. Mivel Kube pontosabban tudott fogalmazni Eichmann-nál, az ő szavaiból kihámozhatjuk, mi is mehetett végbe Eichmann fejében azokban a napokban, amikor lelkiismerete még gyötörte. Kube szavaival tehát: „Én bizonyosan kemény vagyok, és készen állok arra, hogy a zsidókérdés megoldásában segédkezzek – írta feletteseinek 1941 decemberében –, de az olyan emberek, akik a mi kultúrkörünkből származnak, csak mások, mint a földhözragadt, elállatiasodott hordák." A lelkiismeretnek ez a formája, amelyik a gyilkosság ellen – ha egyáltalán megteszi – akkor tiltakozik, ha az a „mi kultúrkörünkből származó" emberek ellen irányul, nem halt ki a Hitler-rezsimmel, a németek körében még ma is tartja magát az a „téves információ", mely szerint csak a keleti zsidókat és a kommunistákat, vagyis a „a földhözragadt, elállatiasodott hordákat" likvidálták. Az effajta lelkiismeret semmiképpen sem a német nép egy bizonyos rétegének a monopóliuma. Harry Mulisch írja, milyen kérdések támadtak benne Salo W. Baron professzornak a zsidóság szellemi és kulturális teljesítményeiről tett tanúvallomása kapcsán: „Vajon ha a zsidók egy kulturálatlan törzs lett volna, mondjuk olyanok, mint a szintén kiirtott cigányok, akkor a haláluk kevésbé lett volna megrázó?

Eichmann emberek megsemmisítőjeként vagy egy kultúra szétrombolójaként áll-e a bíróság előtt? Bűnösebb-e egy gyilkos, ha közben egy kultúra is odavész?" S amikor kérdéseit Hausner főállamügyésznek föltette, kiderült: „Szerinte igen – szerintem nem." E nem olyan ártatlan kérdés, amit a múlttal együtt eltemethetünk. Könnyen meggyőzhet bennünket erről a *Dr. Strangelove* című amerikai film, amelyben más módon ugyanez a kérdés tér vissza: a bombák fura szerelmese, akit ugyan egyfajta náciként ábrázolnak, azt javasolja, néhány százezer embert válasszanak ki, hogy bombabiztos óvóhelyeken túlélők lehessenek – mégpedig intelligenciahányadosuk figyelembevételével!

A lelkiismeret kérdését, amelyhez Jeruzsálemben oly nehezen lehetett hozzáférkőzni, a náci rezsim egyáltalán nem hanyagolta el. Sőt, ha megnézzük a német ellenállás történetét, ami a lelkiismeret oly egyszerű és egyértelmű kérdésének fényében furcsamód oly komplikáltnak tetszik, talán úgy is vélhetjük, hogy a nácik a lelkiismereti problémák gyakorlati jelentőségét talán túl is becsülték. A baloldali pártok tényleges antifasiszta ellenzékiségének korai stádiumától most eltekinthetünk, hisz ők a zsidóüldözésnek semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak, az ugyanis szerintük csak a figyelmet volt hivatott elterelni a kibontakozó osztályharcról; az általunk tárgyalt időszakban ez az ellenzék már egyébként is szinte teljesen megsemmisült, elpusztult az SA-bandák szörnyű terrorjában, a koncentrációs táborokban és a Gestapo pincéiben, felszámolódott a munkanélküliség újrafegyverkezés következtében bekövetkezett megszűnte, illetve a kommunista párt Sztálin irányította taktikájának következtében, melynek megfelelően a párttagok tömegesen léptek be az NSDAP-ba, hogy ott majd „trójai falóként" viselkedjenek. Ami megmaradt – néhány szakszervezeti vezető, a „hazátlan baloldal" néhány értelmiségije, akik maguk sem tudták, nem is tudhatták, ki áll mögöttük –, az csak annak az összeesküvésnek a fényében nyert jelentőséget, amely végül július 20-hoz vezetett. (Teljes mértékben helytelen az ellenzéket annak alapján megítélni, hogy hány ember járta meg a koncentrációs táborokat. A háború kitörése előtt rengeteg olyan ember került koncentrációs táborba, akiknek a legcsekélyebb közük sem volt semmiféle ellenálláshoz – teljesen „ártatlanok" voltak, mint a zsidók, „aszociálisak", mint a visszaeső bűnözők, homoszexuálisok vagy nácik, akik valamilyen bűnt követtek el; a háború idején aztán a már zsidóktól is megtisztított táborokat az egész megszállt Európából származó ellenállókkal népesítették be.) Az összeesküvők közt meglepően nagy számban voltak jelen a nácik egykori hívei, akik közül legtöbben a Harmadik Birodalom magas hivatalait töltötték be. Ellenzékiségüket nem a zsidókérdés váltotta ki, hanem a háború kérdésével kapcsolatban alakult ki, a végtelen lelkiismereti konfliktusok pedig, amelyekkel állandóan küszködtek, szinte kizárólag a hazaárulás és esküszegés problémája körül forogtak. Ehhez társult még egy valóban megoldhatatlan probléma: Hitler sikereinek idején nem csaphattak le, hiszen a nép nem értette volna, a vereségek éveiben pedig a tördöféslegenda feléledésétől tartottak. A legnagyobb gondot mindvégig a káosz elkerülése (a szövetségeseknek „okosan" kellett volna viselkedniük, és a rend helyreállításáig, ezzel együtt persze a német hadsereg ellenálló képességének visszanyeréséig „moratóriumot" kellett volna hirdetniük) és a polgárháború veszélyének elhárítása okozta. A keleten történtekkel mindannyian tisztában voltak, de aligha lehetett volna akár csak egyiküket is meggyőzni arról, hogy a sok szörnyűséget figyelembe véve Németország számára még mindig a nyílt lázadás, a polgárháború lenne a legjobb, ami megtörténhet. Tán a baloldalnál másként lett volna, de a német szociáldemokrácia történetét ismerve ebben is kételkedhetünk. (A „szocialisták szervezett ellenállásának" létében [Henk: *Tragödie des 20. Juli 1944*, 1946] Ritter joggal kételkedik [*Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, 1954, 532. o., 63. jegyzet], főként Haubach, Mierendorff és Leber kijelentéseit is figyelembe véve.)

Politikailag a helyzet éppoly egyszerű volt, mint amilyen kétségbeejtő: a német nép túlnyomó többsége hitt a Führerben, még Oroszország megtámadása és a rettegett kétfrontos háború kitörése után is, Amerika hadba lépése után is, sőt még Sztálingrád, Olaszország kilépése és a franciaországi partraszállás után is. Ezzel a masszív többséggel állt szemben néhány – teljesen bizonytalan, hogy valójában mennyi – elszigetelt, magányos ember, akik tökéletesen tisztában voltak a nemzeti és morális katasztrófával, alkalmanként találkoztak is egymással, eszmét cseréltek, de minden terv és a felkelés szándéka nélkül. Végül pedig ott volt a későbbi összeesküvők csoportja, akik politikailag sohasem jutottak egyezségre: amíg Carl Friedrich Goerdeler az örök-

letes monarchiát támogatta, melyhez az egykori szakszervezeti vezető, a szociáldemokrata Wilhelm Leuschner „a széles tömegek támogatását" ígérte, addig a Helmuth von Moltke befolyása alatt álló Kreisaui Kör a két keresztény felekezet közeledéséről vitázott, a „keresztény egyházak világi állambeli isteni misszió-járól beszéltek", és egyfajta radikális föderalizmus mellett döntöttek. (Az ellenállási mozgalom egészének 1933-tól kezdődő politikai csődjéről készült, kiválóan dokumentált, objektív munka Georg K. Romoser: *The Crisis of Political Direction in the German Resistance to Nazism – Its Nature, Origins, and Effects* [University of Chicago, 1958] című disszertációja.)

Minél tovább tartott a háború, minél biztosabbá vált a vereség, a politikai divergenciáknak annál inkább háttérbe kellett volna szorulniuk. Úgy tűnik azonban, Gerhard Ritternek jelen esetben is igaza van: gróf Klaus von „Stauffenberg határozottsága nélkül az ellenzéki mozgalom tanácstalan passzivitásba süllyedt volna". Az tartotta őket össze, hogy Hitlerben „szélhámost" láttak, egy olyan dilettánst, aki „a szakemberek tanácsai ellenére egész hadseregeket áldozott fel" (hasonlóan a Percy Ernst Schramm által újra életre keltett félművelt autodidakta legendájához, aki elmulasztotta, hogy szakemberek tanácsait kérje), egy „elmebeteget", „démont" „minden gonosz megtestesítőjét", amivel az akkori idők nyelvén és légkörében többet is, kevesebbet is mondtak, mint ha „bűnözőnek és bolondnak" nevezték volna, ami egyébként alkalmanként szintén előfordult. Ekkoriban mindez „semmiképpen sem zárta ki az SS-, illetve párttagságot vagy valamilyen magas állami hivatal birtoklását" (Fritz Hesse), következésképpen az összeesküvők köréből nem zárt ki számos olyan embert, akik – például Helldorf gróf, Berlin rendőrfőnöke (Goerdeler miniszterlistája szerint a felkelés után ő lett volna a rendőrség parancsnoka!) vagy Arthur Nebe az RSHA-ból, az *Einsatzgruppe B* egykori parancsnoka – maguk is súlyos bűnöket követtek el. Sőt, 1943 nyarán, amikor a Himmler vezényelte népirtó program elérte csúcsát, Goerdeler Himmlert (aki egyébként is valamennyit tudott a dolgokról, és csak az összeesküvők kudarca után lépett fel ellenük) és Goebbelst is lehetséges szövetségesei között vette számításba („hiszen e két ember is rég megértette már, hogy Hitlerrel együtt elvesztek", ami Himmlerre igaz volt, de Goebbelsre nem), mégpedig a von Kluge vezértábornagynak írt levele vázlatában, amelyben Ritter szerint „a legszenvedélyesebb módon mutatja ki a Hitler-rezsim iránti gyűlöletét". Ezt nem lehet a katonákkal szembeni taktikai megfontolásokkal magyarázni, ugyanis Kluge (és Rommel) éppen akkoriban „határozottan követelték annak a két szörnyetegnek [Himmler és Göring] a megsemmisítését is" (Ritter).

E férfiak mindegyike, függetlenül attól, hogy Kelet vagy Nyugat felé vonzódott, nemzeti kötődésű volt, nemzetpolitikai megfontolások értelmében cselekedett. „Az 1938. novemberi visszataszító zsidóüldözések politikai felháborodást" okoztak minden bizonnyal többükben (Ritter), például York von Wartenburg grófban, is de akkoriban, mivel zsinagógák égtek, az egész népet rettegés szállta meg: az Isten házait gyújtották fel, s a hívők, csakúgy mint a babonások, Isten bosszújától féltek. A Wehrmacht parancsnokait minden bizonnyal felettébb nyomasztotta Hitler 1941 májusában, az orosz hadjáratra vonatkozóan kiadott úgynevezett komisszárparancsa, mely szerint az összes politikai funkcionáriust és persze természetesen a zsidókat egyszerűen ki kellett végezni. E körökben magától értetődően mindenki elítélte, „hogy a megszállt területeken, valamint a zsidókkal szemben az emberek megsemmisítésének olyan módszereit alkalmazzák, [...] amelyek történelmünkön állandóan súlyos teherként fognak nyugodni" (Goerdeler). De hogy mindez többet és sokkal szörnyűségesebbet jelent, mint hogy „helyzetünket [a szövetségesekkel folytatandó béketárgyaláson] iszonyatosan megnehezíti", Németország jó hírnevét bemocskolja, és a hadsereg morálját aláássa („Mit tettek a [Napóleon ellen vívott] szabadságharcok és I. Vilmos büszke seregével!" – kiált fel Goerdeler az SS egyik tagja jelentését hallva, aki „teljes nyugalommal mesélte, hogy »nem túl szép dolog a zsidók ezreivel telezsúfolt árkokba géppuskával belekaszálni, majd földet hányni a még rángatózó testekre«"). És hogy mindennek a feltétel nélküli kapituláció – véleményük szerint „nacionalista" és „ostoba" – követeléséhez is köze lehet, nyilvánvalóan meg sem fordult a fejükben. Ezt ugyanis az elvakult gyűlölet jelének tartották. Még 1943-ban, amikor Németország veresége már nyilvánvaló volt, sőt, később is úgy gondolták, joguk van a szövetségesekkel „egyenrangú félként" tárgyalni az „igazságos béke" érdekében, holott mindannyian egészen pontosan tudták, Hitler milyen igazságtalan és senki

által nem provokált háborút robbantott ki. Mit képzeltek „igazságos békének"? Goerdeler, az ellenállás szellemi vezére számos emlékiratában leírta: „A birodalmat 1914-es határaival [tehát Elzász-Lotaringiát is beleértve], kiegészítve Ausztriával és a Szudéta-vidékkel", „Németország vezető szerepét a kontinensen" és esetleg Dél-Tirol visszacsatolását! S miként szándékoztak az összeesküvők siker esetén a nép elé lépni? Ismerjük az államfőnek kiszemelt Ludwig Beck tábornok Wehrmachthoz intézendő kiáltványának legalább a vázlatát – ebben sok szó esik a vezetés „önzéséről", „tehetségtelenségéről és mértéktelenségéről", elbizakodottságáról és hiúságáról", de a „leglelkiismeretlenebb csapás" mégis az, hogy „most a Wehrmacht vezetőit akarják minden szerencsétlenségért felelőssé tenni", továbbá olyan bűnöket követtek el, „melyek foltot ejtenek a német nép becsületén, és bemocskolják a világban kivívott jó hírnevét". Mi hát a teendő? Addig kell folytatni a harcot, „amíg el nem érjük, hogy becsületünket megőrizve léphessünk ki a háborúból". Ezen pedig Elzász-Lotaringia, Ausztria és a Szudéta-vidék annektálását értette.

Ezeknek az embereknek a bátorsága csodálatra méltó, s nem kétséges, akik Hitlerrel szemben álltak, mindannyian életükkel fizettek érte, és szörnyű halált haltak. Sokuk bátorsága csodálatra méltó volt, ám azt nem erkölcsi megfontolás ösztönözte, s nem is mások szenvedése: majdnem kizárólag a Németország eljövendő vereségére vonatkozó meggyőződésük motiválta őket. Minden, amit az utólag írt visszaemlékezésektől és életrajzoktól függetlenül közvetlenül tudunk róluk, azt mutatja, mennyire igaza volt a Németországban mára elfeledett írónak, Friedrich Reck-Malleczewennek, amikor – röviddel azelőtt, hogy egy koncentrációs táborban meggyilkolták – a teljes ismeretlenségben maradt naplójába (*Tagebuch eines Verzweifelten*, 1947) a merénylet hírére, melynek kudarca természetesen elkeserítette, a következőket írta:

> „Egy kicsit késő, Uraim, Ti, akik megteremtettétek Németország elvetemült megrontóját, kik meneteltetek utána, míg minden rendben lévőnek tűnt, akik [...] letettetek minden, éppen általatok követelt hűségesküt, melyekkel magatokat alacsonyítottátok le a százezer gyilkossággal, a világ átkával és nyomorúságával sújtott gonosztevő szánalmas mamelukjaivá, és most eláruljátok őt, miképp tegnapelőtt a monarchiát, tegnap pedig a köztársaságot árultátok el [...] a nagy Moltke méltatlan utódai [...] most követnek el árulást, mikor a csőd már nem titkolható tovább, s a cég elbukik, hogy maguknak politikai alibit szerezhessenek – ők, akik a leghitványabb machiavellisták módjára árultak el mindent, ami hatalmi igényeik útjában állt."

Semmi nem utal arra, hogy Eichmann valaha is személyes kontaktusba került volna július 20. résztvevőivel, s azt is tudjuk, hogy még Argentínában is árulónak és gazembernek tartotta mindannyiukat. Azonban ha csak egyszer is lehetősége lett volna megismernie Goerdeler zsidókérdésről vallott „eredeti" nézeteit, tán akadtak volna bizonyos átfedések. Igaz ugyan, hogy Goerdeler „a német zsidókat veszteségeikért és gyötrelmeikért kárpótolni" kívánta – 1942-ben, amikor már nemcsak a *német* zsidókról volt szó, amikor már nem gyötörték és kirabolták, hanem a gázkamrába küldték őket –, de egy „hosszú távú megoldásra" is javaslatot tett, amely „megszabadítaná őket Európa országaiban a többé-kevésbé nemkívánatos »vendégnépként« betöltött méltatlan helyzetükből". (Eichmann szóhasználatában: „Szilárd talajt a lábuk alá.") E célból kívánt biztosítani számukra „szabad területen önálló államot" – Kanadában vagy Dél-Amerikában –, egyfajta Madagaszkárt tehát, melyről bizonyosan ő maga is hallott. A rezsim kezdeti stádiumának szellemében, az akkoriban alkalmazott „kategóriáknak" megfelelően kívánta elérni, hogy az olyan zsidóktól, „akik Németország érdekében kifejtett haditetteket vagy régi családi tradíciókat" tudnak igazolni (őket nevezték a nácik *Verdienstjuden*nek [érdemes zsidóknak]), „a német állampolgárság se tagadtassék majd meg". Láthatjuk, bármit jelentsen is Goerdeler „hosszú távú megoldása", túlságosan „eredeti" – ahogyan Ritter professzor, Goerdeler csodálója 1954-ben mondta – éppenséggel nem volt. Programjához szövetségeseket pedig a párt, sőt az SS köreiben is találhatott volna.

Goerdeler a von Kluge tábornagyhoz írott, föntebb idézett levelében Kluge „lelkiismeretére" hivatkozott. De ezen csupán annyit értett, hogy még egy tábornoknak is meg kell értenie: „a háborút folytatni, ha nincs esély a győzelemre, nyilvánvaló bűn". A feltárt forrásokból csak arra a következtetésre juthatunk, hogy Németországban a lelkiismeret mint olyan nyilvánvalóan kiveszett. Olyannyira, hogy szinte egyáltalán nem emlékeztek rá, s nem is ismerték föl, hogy a külvilágban senki sem osztotta a meg-

lepő „új német értékeket". Ez persze nem a teljes igazság. Voltak egyes emberek, akik eleve és megingathatatlanul, de mégis teljes mértékben néma ellenzékiségben éltek. Senki sem tudhatja, valójában hányan is voltak – talán százezren, talán sokkal többen, talán sokkal kevesebben. Mindenütt ott voltak, a nép minden rétegében, minden pártban, tán még az NSDAP soraiban is. Kevés volt köztük az ismert személyiség – mint az említett Reck-Malleczewen vagy Karl Jaspers, a filozófus. Némelyikük valóban őszintén és mélyen jámbor volt, mint az az általam is ismert kézműves, aki vállalta, hogy önálló egzisztenciáját tönkretegyék, s inkább egyszerű munkás lett, mintsem hogy eleget tegyen egy „kis formalitásnak", s belépjen a pártba; a kevesek, akik esküjüket komolyan véve inkább feláldozták egyetemi karrierjüket, mintsem felesküdjenek Hitler személyére. Egy nagyobb csoport, főként berlini munkások és szocialista értelmiségiek, akik igyekeztek az ismerős zsidókon segíteni. S végül közéjük tartozott az a két parasztfiú is, akiket a háború végén besoroztak az SS-be, de megtagadták az aláírást, és halálra ítélték őket: „Mi ketten inkább meghalunk, de lelkiismeretünket ilyen gaztettekkel nem szennyezzük be. Tudjuk, mik az SS feladatai." (Lásd Günther Weisenborn: *Der lautlose Aufstand.*) A „lelkiismeret válsága" éppen ezeknél az embereknél nem lépett fel, de az ellenállás vagy az összeesküvés soraiban éppoly kis számban voltak jelen, mint bárhol másutt. Nem voltak hősök vagy szentek, „csak" feddhetetlen emberek. E magányosság és hangtalanság csak egyszer, egyetlen kétségbeesett gesztus erejéig lépett a nyilvánosság elé: amikor a Scholl testvérek, a müncheni egyetem diákjai, fivér és nővér tanáruk, Kurt Huber vezetésével szétszórták azokat a híres röpcédulákat, amelyeken Hitlert annak nevezték, ami valójában volt – „tömeggyilkosnak".

Ha megnézzük azonban azoknak az írásait és előkészített proklamációit, akik július 20. összeesküvői körébe tartoztak, és siker esetén a világ és Németország közvéleménye előtt a „másik Németországot" képviselték volna, akkor nehéz nem arra gondolnunk, hogy, amit általában lelkiismeretnek neveznek, az Németországban szinte teljesen kiveszett, sőt azt is alig vették tudomásul, hogy ők maguk is mily nagy mértékben kerültek a nácik által felállított értékrend bűvkörébe, s hogy mily nagy volt a szakadék, amely még ezt a „másik Németországot" is elválasztotta a világ többi részétől. Ez magyarázza az egyébként teljesen érthetetlen – főként Goerdeler által táplált – illúziókat, de megmagyarázza azt is, miként álmodhatta a háború utolsó hónapjaiban pont Himmler, de Ribbentrop is, hogy a legyőzött Németország nevében ők tárgyalhatnak majd a szövetségesekkel a békéről. Nos, Ribbentrop ostoba fajankó volt, Himmler csak korlátolt, de nem igazán buta.

Ez utóbbit igazolja az is, hogy a náci hierarchián belül éppen Himmler bírt a legnagyobb tehetséggel a lelkiismereti kérdések megoldásában. Az ő nevéhez fűződnek olyan frázisok, mint például az SS híres jelszava: *Treue ist die Mark der Ehre* („A hűség a becsület veleje"); vagy ő támasztotta fel azokat régi Hitler-beszédekből (mint a következőt 1931-ből): *Meine Ehre heißt Treue* („Hűségem a tisztességem") – frázisok, melyeket Eichmann „szállóigéknek", a bíróság pedig „üres locsogásnak" nevezett. E jelszavakat – emlékezett vissza Eichmann – Himmler „általában újév táján adta ki", vélhetőleg a karácsonyi jutalmazásokhoz is kapcsolódva. Eichmann emlékezetében egy ragadt meg közülük, amelyet igen gyakran ismételgetett: „Olyan csaták ezek, melyeket a jövendő nemzedékeknek már nem kell megvívniuk" – a védtelen emberek, férfiak, nők, gyerekek, öregek és más „haszontalan ételpusztítók" ellen vívott „csatát" értették ezen. Himmlernek az *Einsatzgruppé*k parancsnokai, illetve a főbb SS- és rendőrségi vezetők előtt tartott beszédeiből további, hasonló frázisokat idézhetünk: „A kitartás kötelezettsége és emellett – eltekintve az emberi gyarlóság néhány kivételétől – a tisztesség megőrzése az, ami keménnyé tett bennünket. Ez történelmünk még soha meg nem írt és soha többé meg nem írható, dicsőséges fejezete." Avagy: „A szervezet számára, melynek a feladatot el kellett végeznie, ez [a „zsidókérdés megoldását" elrendelő parancs] volt a legnehezebb, amit eddig kapott." Továbbá: „Jól tudjuk, »emberfelettit« várunk el tőletek, azt követeljük, hogy »emberfeletti módon emberteleneK« legyetek."

Csak annyit mondhatunk, hogy várakozásaikban általában nem kellett csalatkozniuk. Figyelemre méltó azonban, hogy Himmler alig-alig bajlódott ideológiai magyarázkodással, s ha mégis megtette, nyilván hamarosan el is felejtette. E férfiak fejében, akik gyilkosokká váltak, végeredményben csak egy képzet maradt meg: valami történelmi, nagyszerű és felülmúlhatatlan dologba

keveredtek, „egy minden kétezer évben egyszer előforduló ügyet szolgáltak", amelynek természetesen megfelelően nagyok a terhei. S erről volt szó; hiszen e gyilkosok nem közönséges bűnözők voltak, sem született szadisták vagy egyéb módon perverz alakok. Ellenkezőleg, szisztematikusan távolítottak el lehetőleg mindenkit, aki nem bizonyult normálisnak – szexuális bűnözőket, közönséges gyilkosokat stb. –, mindazokat, akik fizikai gyönyört éreztek tetteik nyomán, hiszen az SS közismerten elvetette a „civilizálatlan módszereket". Az *Einsatzgruppé*k legénységét a Waffen-SS tagjaiból válogatták, egy olyan katonai egységből tehát, amely valószínűleg nem követett el több bűnt bármely tetszőleges Wehrmacht-alakulatnál, parancsnokaikat pedig Heydrich az SS-intelligenciából nevezte ki, különös figyelmet fordítva a doktori címre. Normális emberekről volt tehát szó, s a fő problémát nem is az jelentette, hogy „normális lelkiismeretüket" miként lehet elhallgattatni, hanem inkább az, hogy miként lehet őket a szintén animális sajnálat reakcióitól „megszabadítani", ami normális embereknél a fizikai gyötrelem látványánál szinte elkerülhetetlen. Az ilyesfajta ösztönös reakciók iránt láthatólag különösen érzékeny Himmler trükkje igen egyszerű, s meglehetősen hatásos volt; abból állt, hogy a sajnálatot már ébredése pillanatában megfordította, s nem másokra, hanem a saját személyre irányította. Így tehát a gyilkosok, amikor tetteik szörnyűsége rájuk telepedett, nem azt mondták többé: „Uramisten, mit teszek!", hanem azt: „Mennyit kell szenvednem szörnyű kötelességem teljesítése közben, mennyire nehéz teher számomra e feladat!"

Az a tény, hogy Eichmann emlékezete Himmler éles elméjű jelszavait illetően olyannyira hiányos volt, tán azzal is magyarázható, hogy léteztek más, sokkal hatásosabb módszerek is a lelkiismeret problémáinak leküzdésére. A legfontosabb közülük, amint azt Hitler helyesen előre látta, az az egyszerű tény bizonyult, hogy háború volt. Eichmann ezt ismételten megemlítette:

> „Mindenütt halottakat lehetett látni, és az embernek, mondjuk, olyan személyes hozzáállása lehetett a dolgokhoz, ami ma már nincsen meg."

Akkoriban ugyebár olyan idők jártak, amikor az ember közönyösen állt a halállal szemben, a saját halálával szemben is, hiszen

> „éppúgy teljesen mindegy volt számunkra, hogy ma halunk meg, vagy csak holnap halunk meg, s voltak idők, amikor átkoztuk a reggelt – legalábbis én, de tudom ezt másokról is –, hogy még mindig élünk".

A halálnak és az erőszaknak ebben a légkörében az a tény sem maradt hatástalan, hogy az *Endlösung*ot kései fázisában nem agyonlövetéssel, tehát közvetlen erőszakkal, hanem a gázkamrákban hajtották végre, ami a kezdetektől a végig szorosan kapcsolódott Hitlernek a háború első heteiben elrendelt „eutanázia-programjához", amelyet az oroszországi hadjárat kezdetétől Németországban a szellemi fogyatékosok esetében alkalmaztak. Az 1941 nyarutóján útjára indított népirtó program úgyszólván két, teljesen különböző vágányon szaladt. Az egyik a gázkamrákba vezetett, a másik az *Einsatzgruppé*khoz, melyeknek front mögötti akcióit, kiváltképp Oroszországban, a partizánok elleni harccal magyarázták, s amelyeknek valóban nem csak zsidók estek áldozatul. A valódi partizánokon kívül az *Einsatzgruppé*k orosz tisztségviselők, cigányok, aszociális személyek és szellemi fogyatékosok, valamint zsidók ellen léptek fel. A zsidókat „potenciális ellenségként" kezelték, s szerencsétlen módon hetekig, hónapokig tartott, amíg az orosz zsidók mindezt felfogták; s ekkor már túl késő volt „eltűnni". (Az idősebb nemzedékek az I. világháborúra emlékeztek, amikor a német hadsereget felszabadítóként ünnepelték; sem a fiatalok, sem az idősek nem hallottak arról, hogy Németországban vagy akár Varsóban miként bántak a zsidókkal; „feltűnően rosszul voltak informálva", jelentette Fehéroroszországból a német titkosszolgálat [Hilberg, 207. o., 107. jegyzet].) Alkalmanként még német zsidók is eljutottak a térségbe, akik abban a figyelemre méltó tévhitben ringatták magukat, hogy a Harmadik Birodalom „pionírjaiként" küldték őket keletre. A „speciális feladattal megbízott" *SS-Einsatzgruppé*knak – mindössze négy volt belőlük, egyenként zászlóaljnyi erősségűek, tehát összesen mintegy 3000 ember – szükségük volt a Wehrmachttal való szoros együttműködésre, s ez létre is jött. Sőt, kapcsolatuk általában „kiváló", néhány esetben „szívélyes" (*herz-*

lich) volt. A német tábornokok „meglepően jól viszonyultak a zsidókhoz", nem csak egyszerűen kiszolgáltatták „zsidóikat" az *Einsatzgruppé*knak, hanem gyakran saját embereiket, közönséges Wehrmacht-katonákat is kölcsönadtak, hogy a tömeggyilkosságokban segédkezzenek. Az *Einsatzgruppé*k által kivégzett zsidók számát Hilberg adatai alapján másfél millióra becsülhetjük. Csakhogy ez nem a zsidó nép egészének kiirtására vonatkozó Führer-parancs eredménye volt, hanem egy olyan parancsé, amelyet Hitler már korábban, 1941 márciusában közölt Himmlerrel, miszerint az SS és a rendőrség Oroszországban „a politikai közigazgatás előkészítéseként speciális feladatokat végezzen el".

Az összes – tehát nem csak lengyel és orosz – zsidó kiirtására vonatkozó Führer-parancsot bár később adták ki, mégis sokkal régebbre vezethető vissza. Az eredete nem az RSHA-ban, sem pedig Heydrich és Himmler bármely másik irodájában, hanem Hitler személyes hivatalában, a Führer kancelláriájában keresendő. A parancsnak nem volt köze a háborúhoz, soha nem is próbálták a katonai szükségszerűség érvével megindokolni. Gerhard Reitlinger *Endlösung*jának (1953) egyik legnagyobb érdeme annak abszolút következetes, dokumentumokkal alátámasztott bizonyítása, hogy a keleti gázkamrákban működő népirtó rendszer Hitler eutanáziaprogramjára vezethető vissza. Sajnos az Eichmann-per erre a ténykomplexumra nem fordított figyelmet, noha céljai között szerepelt a „történelmi igazság" feltárása. Pedig fény derülhetett volna a sokat vitatott kérdésre, hogy Eichmann-nak az RSHA tagjaként vajon volt-e köze a „gázügyekhez" *(Gasgeschichten)*. Ez meglehetősen valószínűtlen, bár egyik embere, Rolf Günther magánszorgalomból, esetleg külön megbízás alapján az ügy iránt élénk érdeklődést mutatott. Globocnik például, aki a Lublin környéki gázkamrákat építtette (s akit, mint fentebb említettük, Eichmann meg is látogatott), ha emberekre volt szüksége, nem Himmlerhez vagy más rendőrségi, illetve SS-szervhez fordult, hanem a Führer kancelláriájába Victor Bracknak írt, aki aztán a kérelmet továbbította Himmler felé.

Az első gázkamrákat 1939-ben építették, Hitlernek napra pontosan a háború kitörésekor kiadott rendelkezése alapján, mely szerint „gyógyíthatatlan betegeknek [...] engedélyezhető a kegyes halál". (Dr. Servatius valószínűleg az elgázosítás ezen „orvosi" eredete miatt jutott arra a megdöbbentő következtetésre, hogy a

gázzal való gyilkolást „orvosi ügynek" kell tekinteni.) Maga az ötlet azonban lényegesen korábban született. Hitler már 1935-ben közölte a birodalmi orvosi vezetővel, Gerhard Wagnerrel, „hogy ha háború lesz, az eutanázia kérdését felkarolja és keresztül is viszi", mert „úgy vélte, egy ilyen problémát háború idején simábban és könnyebben meg lehet oldani [...]". Az említett rendelkezés alapján azonnal megkezdték a „kegyes halál"-akciók szellemi fogyatékosokon való végrehajtását: 1939 decemberétől 1941 augusztusáig mintegy 50 000 (lehet, hogy 100 000) németet gyilkoltak meg szénmonoxid-gázzal. A gyógyintézetek és elmegondozók kivégzőhelyiségeit ugyanúgy fürdőknek és zuhanyzóknak álcázták, mint később Auschwitzban a gázkamrákat. Azonban az eutanáziaprogram balul sült el. Az elgázosításokat lehetetlen volt az intézmények környékén élő német lakosság előtt titokban tartani; minden oldalról tiltakoztak. A lakosság szemmel láthatóan nem érett még meg arra, hogy „objektív" módon tekintsen az egészségügyre és az orvosok feladataira. Keleten az elgázosítások – avagy a nácik nyelvén: a gyilkolás „humánus módszere" a „kegyes halál lehetőségének biztosításával" – szinte napra pontosan akkor kezdődtek, amikor Németországban felhagytak alkalmazásukkal. A szakembereket, akik addig Németországban az eutanáziaprogram végrehajtásán szorgoskodtak, immár keletre küldték, hogy fölállítsák az egész népek kiirtására szolgáló új berendezéseket. A parancsokat Hitler kancelláriája vagy a Birodalmi Egészségügyi Hivatal osztogatta, nem pedig Himmler vagy az RSHA. A népirtó gépezet csak akkor került Himmler fennhatósága alá, amikor már minden előkészület lezárult.

Az álcázókifejezések és kulcsszavak ravaszul kimódolt rendszerében a náci „nyelvszabályozás" egyetlen más eredményének sem volt olyan döntő hatása az *Endlösung* résztvevőire, mint Hitler eme első rendeletének, amelyben a „gyilkosság" szót a „kegyes halál biztosítása" formulával helyettesítette. Amikor Eichmannt a rendőrségi kihallgatáson megkérdezték, hogy szerinte a „felesleges keménység elkerülendő" utasítás nem cseng-e ironikusan, mivel az érintett emberekre úgyis a biztos halál várt, a kérdést eleinte nem is értette. Ilyen mélyen gyökeret vert benne a meggyőződés, hogy nem a gyilkosság maga a megbocsáthatatlan bűn, hanem a felesleges fájdalom okozása. A per folyamán

többször is a legőszintébb felháborodás jeleit mutatta, amikor egyes tanúk az SS szörnyűségét és rémtetteit ecsetelték – felháborodását azonban a bíróság és a közönség egy része nem vette észre, mivel tartása megőrzésére fordított görcsös erőfeszítéseit, tévesen, közönyként értelmezték, s ebből arra következtettek, hogy „semmi sem érinti meg őt". Nem attól lett igazán izgatott, hogy emberek millióinak a halálba küldésével vádolták, hanem attól, hogy egy tanú (a bíróság által visszautasított) vádja szerint halálra vert egy zsidó fiút. Persze küldött ő embereket az *Einsatzgruppék* hatáskörébe is, s azok nem „biztosították a kegyes halált", hanem agyonlőtték áldozataikat, de az *Endlösung* későbbi stádiumában, amikor a gázkamrák egyre növekvő kapacitása lehetővé tette a „felesleges keménység" elkerülését, már valószínűleg megkönnyebbült. Sőt, az új módszerekben a náci kormányzat zsidókkal szembeni magatartásának döntő javulását látta, hiszen az elgázosítás kezdetekor kifejezetten hangsúlyozták, hogy „az eutanázia jótéteményében csakis németek részesülhetnek". Ahogy a háború tovább folyt, s mindenütt tombolt az erőszakos, szörnyű halál – a keleti fronton Oroszországban, Afrika homoksivatagjaiban, Olaszországban, Franciaország partjainál, a német városok romjai közt –, Auschwitz és Chełmno, Majdanek és Bełżek, Treblinka és Sobibór gázkamrái valóban „Gyógyintézeti Kezelési Közhasznú Alapítvány"-ként hathattak, amint a „kegyes halál" szakértői a szellemi fogyatékosok számára felállított gázkamrákat nevezték, hacsak nem egyszerűen az „alapítvány" rövidítést használták. Végül is a keleti fronton már 1942 eleje óta működtek az eutanáziakommandók, amelyek „a sebesülteken segítettek a hóban és a jégben", s a sebesült katonák legyilkolása bármennyire is „szigorúan titkos" ügynek számított, azért sokan tudtak róla, az *Endlösung* résztvevői egészen bizonyosan.

Sokan utaltak már arra, hogy Németországban a szellemi fogyatékosok elgázosítását azért kellett abbahagyni, mert a lakosság, valamint néhány bátor egyházi méltóság tiltakozott ellene; ám amikor az elgázosítás programját a zsidókra terjesztették ki, akkor a tiltakozó hangok elcsendesedtek, noha néhány haláltábor akkoriban német területen feküdt, német lakosságtól körülvéve. Csakhogy amikor még tiltakoztak, a háború épphogy elkezdődött; s az „eutanázia gondolatára való nevelés" következményeitől most eltekintve, igen könnyen elképzelhető, hogy a háború előrehaladtával „az elgázosítás általi fájdalommentes halálhoz" fűződő általános viszony változott meg alapvetően. Ezek persze nehezen bizonyítható dolgok; az egész vállalkozás titkossága miatt nincsenek dokumentumok, amelyekkel alátámaszthatók lennének, s a háborús bűnösök közül sem ejtett az ügyről soha senki egy szót sem, még a nürnbergi orvosper vádlottjai sem, akik pedig az eutanáziatéma nemzetközi irodalmával egyébként csak úgy vagdalkoztak. Talán időközben elfelejtették azt a közvéleményben eluralkodó légkört, amelyben gyilkoltak és gyilkosságokat rendeltek el, talán soha nem is törődtek vele, hiszen a maguk „objektív és tudományos" szemléletével magukat – tévesen – lényegesen haladóbbnak tekintették a közönséges embereknél. Csakhogy akad egy-két felülmúlhatatlan történet – olyan szavahihető emberek háborús naplóiban, akik tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy sokkreakcióikat szomszédaik már nem osztják –, egy-két olyan történet, amely túlélte egy egész nemzet morális összeomlását.

A már említett Reck-Malleczewen feljegyzett egy „*SS-Führerin*"-ről szóló történetet, aki 1944 nyarán bajor parasztoknak tartott kitartásra buzdító előadást. Nem sokáig vesztegette idejét a „csodafegyverekkel" és a győzelembe vetett hite hangoztatásával, hanem nyíltan beszélt az esetleges vereségről, amelytől azonban a jó németnek nem kell félnie, hiszen *a Führer*

> „[...] jóságában a háború szerencsétlen kimenetele esetére a német nép számára már előkészítette az elgázosítás általi gyengéd halált".

Az író hozzáfűzi:

> „Ó, nem fantáziálok, e szeretetre méltó hölgy bizony nem délibáb, magam láttam őt, saját szemeimmel: sárgás bőrű, negyvenes, őrülten csillogó szemekkel [...] S mi történt? A bajor parasztok [...] legalább megmártották az Obinger Seében? Eszükbe sem jutott. Hazamentek, és jobb híján csak csóválták a fejüket [...]"

A következő történet még találóbb, hiszen egy olyan asszonyról szól, aki nem hogy „Führerin" nem volt, de valószínűleg még párttag sem. Németország egészen más részében, Kelet-Poroszor-

ságban történt, 1945 januárjában, néhány nappal azelőtt, hogy az oroszok Königsberget szétbombázták, a romokban heverő várost megszállták, és az egész tartományt annektálták volna. Az elbeszélő, Hans von Lehndorff gróf (*Ostpreußisches Tagebuch*, 1961) orvosként maradt a városban, hogy gondozza azokat a sebesülteket, akiket már nem sikerült evakuálni. A Vörös Hadsereg által már megszállt területekről menekültek számára felállított óriási gyűjtőtáborok egyikébe hívatták. Ott szólította meg egy asszony, és megmutatta neki a visszereit, amelyektől már évek óta szenvedett, de most, hogy ideje volt rá, kezeltetni szerette volna magát.

„Megpróbálom elmagyarázni, hogy jelenleg fontosabb lenne Königsberget elhagynia. Később aztán, amikor nyugodtabb a helyzet, még mindig kezeltetheti magát. Hová megy tehát? – kérdeztem. »Azt nem tudom, csak azt, hogy mindenkinek a birodalomba kell mennie – s utána valami egészen elképesztő dolgot fűzött hozzá. – *A Führer úgysem engedi, hogy az orosz kezei közé kerüljünk, akkor inkább elgázosít bennünket.*« Lopva körülnéztem, de úgy láttam, e kijelentés senkinek sem tűnt fel."

E történet, a legtöbb igaz történethez hasonlóan, befejezetlennek tűnik. Hiányzik még egy mélyet sóhajtó – lehetőleg női – hang, amely így válaszolt volna: S lám, most meg azt a jó kis drága gázt is mind elpazarolták a zsidókra!

VII.

A WANNSEE-KONFERENCIA, AVAGY PONCIUS PILÁTUS

Tudósításom Eichmann lelkiismeretének rezdüléseiről eddig olyan bizonyítékokra támaszkodott, amelyekről ő maga már megfeledkezett. A fordulat – ahogyan saját maga előadta – nem négy héttel, hanem négy hónappal azután következett be, hogy „elhatározta", az első zsidó transzportot nem *Einsatzgruppé*khez, hanem gettóba küldi, vagyis az 1942 januárjában tartott, a nácik által „államtitkár-konferenciának" *(Staatsserkretärkonferenz)* nevezett, ma leginkább Wannsee-konferencia néven emlegetett titkos találkozón, tudniillik Heydrich Berlin egy ezen elővárosában álló házba hívta meg az urakat. A konferencia hivatalos elnevezése is utal rá, miért vált oly fontossá ez a találkozó: ahhoz, hogy az *Endlösung* egész Európában megvalósulhasson, nem volt elegendő a birodalom állami hatóságainak hallgatólagos egyetértése, hanem minden minisztérium és az egész hivatalnoki apparátus aktív közreműködésére volt szükség a program végrehajtásához . A Német Birodalom miniszterei kilenc évvel Hitler hatalomra jutása után mindannyian régi párttagok voltak – a rezsim kezdeti stádiumában viszonylag könnyen „gleichschaltoltakat" immár nácikkal helyettesítették. Mégis csak igen kevésnek volt közülük tekintélye; vagy nem voltak teljesen megbízhatóak, mert karrierjüket Heydrichhel és Himmlerrel ellentétben nem kizárólag a pártnak köszönhették, vagy ha nem ez vonatkozott rájuk, mint például az egykori pezsgőügynök, Joachim von Ribbentrop külügyminiszterre, akkor egész egyszerűen jelentéktelen senkik voltak. Egészen más volt viszont a helyzet azokkal a magas rangú hivatalnokokkal, akik közvetlenül a miniszterek beosztottjai voltak. Ezek az emberek, akik minden államformában a közigazgatás gerincét jelentik, nem voltak olyan egyszerűen lecserélhetők; Hitler megtűrte őket, mint ahogy utá-

na Adenauer is megtűrte őket, ha nem voltak teljesen reménytelenül kompromittálva. Nos, ezek az emberek most komoly problémát jelentettek a Harmadik Birodalom vezetésének, hiszen a különböző minisztériumok államtitkárai, jogi és egyéb szakértői gyakran még csak párttagok sem voltak. Ezért Heydrich kétségei afelől, hogy őket a tömeggyilkosságban való aktív részvételre rá lehet venni, eléggé érthetőek voltak. Heydrich, Eichmann szerint, a „legnagyobb nehézségekkel" számolt. Mint később kiderült, nagyot tévedett.

A Wannsee-konferencia célja az *Endlösung* megvalósításához szükséges összes intézkedés koordinálása volt. A vita tárgyát először olyan „bonyolult jogi kérdések" képezték, mint például a fél- és negyedzsidók kezelése: meg kell-e ölni őket, vagy elegendő a puszta sterilizálásuk? Ezt követte a „megoldás különböző lehetséges módjairól", magyarul a különböző ölési módszerekről folytatott nyílt, őszinte megbeszélés. Mint általában, most is „minden oldal örvendetes egyetértése" volt tapasztalható, sőt Eichmann egyértelmű visszaemlékezése szerint „ezenkívül valami egészen váratlan, azt mondanám, az *Endlösung* szorgalmazásának tekintetében az egyszerű egyetértést felülmúló, túlteljesítő egyetértés". A rendkívüli lelkesedésben elsősorban dr. Wilhelm Stuckart, a Belügyminisztérium államtitkára járt az élen, aki arról volt nevezetes, hogy a párt túl „radikális" intézkedéseivel szemben meglehetősen tartózkodó és visszahúzódó volt, mert – legalábbis dr. Hans Globkénak a nürnbergi törvényszék előtt tett vallomása szerint – a jog és törvényesség tántoríthatatlan harcosának számított. Bizonyos nehézségek azonban mégis akadtak. Josef Bühler államtitkárt, a lengyelországi Főkormányzóság második emberét aggasztotta annak a lehetősége, hogy a nyugati zsidóságot keletre telepítik, hisz ez újabb nagyszámú zsidót jelentett volna lengyel területeken. Ezért a következőt javasolta: várjanak még az áttelepítéssel, jobb lenne „ha e kérdés »végső megoldását« a Főkormányzóságban kezdenénk, mert itt [...] a szállítás problémája nem játszik túlságosan nagy szerepet". A Wilhelmstraße urai egy saját, gondosan kidolgozott memorandummal álltak elő, mely „A Külügyminisztérium kívánságai és elképzelései az európai zsidókérdés javasolt teljes megoldásához" címet viselte, ám ez nem keltett nagy érdeklődést. A legfontosabb az volt, amit Eichmann helyesen állapított meg: a

különböző területeken dolgozó állami hivatalnokok nem egyszerűen elmondták saját véleményüket, hanem konkrét javaslataik is voltak. Az egész ülés nem tartott tovább egy–másfél óránál, utána italokat szolgáltak fel, és közösen megebédeltek – „kedélyes együttlét" a személyes kapcsolatok szorosabbá fűzésére.

Ez a találkozó nagyon fontos esemény volt Eichmann számára, hiszen még sosem fordult meg olyan társaságban, „ahol ilyen magas személyiségek vettek részt". Rangban és társadalmi helyzetét illetően egyaránt mélyen a többi résztvevő alatt állt; ő küldte szét a meghívókat, és néhány (hihetetlen hibákkal megtűzdelt) statisztikai adatot gyűjtött össze Heydrich bevezető referátumához – 11 millió megölendő zsidóról, tehát egy meglehetősen nagyméretű vállalkozásról volt szó –; később neki kellett előkészítenie a konferencia jegyzőkönyvét; röviden: a konferencia titkárának szerepét töltötte be. Ezért maradhatott még akkor is főnökei társaságában, amikor az állami méltóságok már elmentek:

> „Tudom még, hogy ennek a »Wannsee-konferenciának« a végén Heydrich, Müller és csekélységem még kedélyesen elüldögéltünk egy kandalló mellett [...] nem azért, hogy szakmai dolgokról csevegjünk, hanem hogy a hosszú, fárasztó órák után átengedhessük magunkat a pihenésnek."

Még a börtönben is emlékezett Eichmann az általános elégedettségre, különösen Heydrich jókedvére:

> „Tudom még, hogy ekkor láttam először Heydrichet dohányozni [...] és még azt gondoltam, Heydrich ma dohányzik, amit egyébként én soha nem láttam. Konyakot iszik, amit éveken át soha nem láttam, hogy Heydrich valamilyen szeszes italt ivott."

A konferencia napja más okból is felejthetetlen maradt Eichmann számára. Bár mindent megtett azért, hogy az *Endlösung*ot útjára indítsa, azért mindig voltak kétségei „egy ilyen véres, erőszakos megoldás" kivitelezhetősége felől. Most viszont a kétségek szertefoszlottak. „Itt, a Wannsee-konferencián az akkori birodalom prominensei beszéltek, a pápák adták a parancsokat." Saját szemével látta, saját fülével hallotta, hogy nemcsak Hitler, nemcsak Heydrich és Müller a „szfinx", nemcsak az SS és a párt, hanem

a régi jó állami hivatalnokréteg elitje is részt vett az általános vetélkedésben, hogy ebben az „erőszakos" ügyben az élen járhasson. „E pillanatban pilátusi elégedettség szállt meg, hiszen minden bűntől mentesnek érezhettem magam." *Ki volt ő, hogy ítélkezni merészkedjen?* Az ilyen „arrogancia" távol állt tőle. „Miért törném ezen én, a kisember a fejem?" Nos, nem ő volt az első, nem is az utolsó, akinek a szerénység okozta a vesztét.

Ezek után – Eichmann emlékezete szerint – minden többé-kevésbé súrlódásmentesen történt, minden hamar rutinná vált. Hamarosan a zsidók „erőltetett kitelepítésének" szakértőjévé vált, amint korábban az „erőltetett kivándorlás" szakértője volt. Mindegyik országban, szépen sorjában, ugyanaz zajlott le: a zsidóknak regisztráltatniuk kellett magukat, ismertetőjelként a sárga csillagot kellett hordaniuk; összegyűjtötték, majd deportálták őket, a különböző transzportokat útnak indították valamelyik keleti megsemmisítőtáborba, aszerint, hogy melyiknek épp mekkora volt a kapacitása; ha egy zsidókkal teli vonat megérkezett egy táborba, az erősebbeket munkára vezényelték – elég gyakran a megsemmisítőberendezések működtetéséhez –, a többieket pedig azonnal meggyilkolták. Csak néha fordultak elő kisebb botlások. A Külügyminisztérium tartotta a kapcsolatot a nácik által megszállt vagy velük szövetséges országok hatóságaival, és nyomást gyakorolt rájuk, hogy zsidóikat deportálják, vagy – ami szintén előfordult – megakadályozta, hogy a külföldi hatóságok a zsidóikat fejetlenül keletre telepítsék, a megállapított sorrendet felrúgva, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a megsemmisítőközpontok teljesítőképességét. (Eichmann emlékezete legalábbis így őrizte meg mindezt; a valóság azonban nem volt ilyen egyszerű.) A jogi szakértők gondoskodtak az áldozatok állampolgárságtól való megfosztásának törvényi szabályozásáról, ami két okból volt fontos: először is megszűnt az államok lehetősége, hogy a deportáltak után érdeklődhessenek, másrészt jogilag lehetővé vált az adott országok számára, hogy a zsidók vagyonát elkobozhassák. A Birodalmi Pénzügyminisztérium és a Reichsbank gyűjtőhelyeket állított fel az egész Európából özönlő hatalmas zsákmány – az értéktárgyaktól az órákon át az aranyfogakig – fogadására, melyet a Reichsbankban szortíroztak, majd beolvasztásra a Porosz Állami Pénzverdébe küldtek. A Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium gondoskodott a szükséges vasúti

kocsikról – a legtöbbször tehervagonokról – még azokban az időkben is, amikor a szállítóeszközöknek a leginkább szűkében voltak, s a jelszó így hangzott: „Guruljanak a kerekek a győzelemért"; gondoskodott arról is, hogy a deportálóvonatok menetrendje ne ütközzék más vonatokéval. Eichmann vagy az emberei közölték a zsidó tanácsokkal, hogy az éppen jóváhagyott vonathoz hány zsidóra van szükségük, s a tanácsok összeállították a deportálandók listáját. És a zsidók regisztráltatták magukat, kitöltöttek számtalan nyomtatványt, végtelen kérdőívet a vagyonukról, hogy a lefoglalás komplikációk nélkül mehessen végbe, majd pontosan megjelentek a gyűjtőhelyeken, és beszálltak a tehervagonokba. Azon keveseket, akik megpróbáltak elbújni vagy megszökni, különleges zsidó rendőrosztagok kutatták fel. Eichmann csak azt látta, hogy senki nem tiltakozott, minden sikerült, mert mindenki „együttműködött". *„Immerzu fahren hier die Leute zu ihrem eigenen Begräbnis"* („Folyamatosan indulnak innen az emberek a saját temetésükre"), írta 1943-ban egy berlini zsidó nő. Mindenki tudott mindent.

A zsidó hatóságok és az áldozatok engedelmessége azonban önmagában aligha lett volna elegendő a hatalmas nehézségek leküzdésére, amelyekbe egy ilyen egész Európára, a nácik által megszállt és velük szövetséges minden országra kiterjedő akciónak ütköznie kellett. Önmagában az engedelmesség nem nyugtathatta volna meg a tettesek lelkiismeretét, hisz mégiscsak olyan emberek voltak, akik a „Ne ölj!" parancsolat szellemében nevelkedtek, és mindnyájan ismerték a „Gyilkoltál és még loptál is" kezdetű bibliai verset, amint a jeruzsálemi bíróság ítélete oly találóan idézte. Amikor Eichmann a szörnyűséges sztálingrádi veszteségek után a Németországra áradó „halálzuhatagról" beszélt, akkor ezen a német városok szőnyegbombázását értette, ami az ő szemében egyszer s mindenkorra igazolta a civilek kivégzésének jogosságát, s amit egyébként Németországban még ma is gyakran használnak a tömeggyilkosságokat megmagyarázó okként. A szüntelen bombatámadások ténylegesen hétköznapivá és mindennapos látvánnyá változtatták az iszonyatot – amely másféle, de nem kevésbé szörnyűséges volt, mint a Jeruzsálemben tárgyalt gaztettek. Mindez hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a lelkiismeret-furdalást nyugtatgassa vagy még inkább el-

hallgattassa, ha olyasmivel, mint a lelkiismeret, az érintettek még egyáltalán rendelkeztek volna. Ez azonban a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján igencsak kétséges. Hiszen a megsemmisítőgépezetet már jóval azelőtt megtervezték és részletekbe menően kidolgozták, mielőtt a háború borzalmai a Német Birodalmat elérték volna, a bonyolult bürokrácia pedig éppoly tévedhetetlen precizitással dolgozott az első évek diadalmámorában, mint az utolsó évek vereségei és „halálzuhataga" idején. Szabotázs vagy dezertálás alig fordult elő; az uralkodó elit, különösen a magas rangú SS-tisztek soraiban az akció kezdetén, amikor pedig az embereknek még lehetett volna lelkiismeretük, ilyen jelenségeket csak akkor lehetett tapasztalni, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút. Az ilyen akciók azonban még ekkor sem voltak eléggé átfogóak ahhoz, hogy kilendítsék működéséből a gépezetet; ezek egyes emberek akciói voltak, akik nem irgalomból cselekedtek, hanem erkölcsileg züllöttek voltak, nem a lelkiismeretük motiválta őket, hanem az a vágy, hogy az előttük álló sötét időkre ellássák magukat pénzzel és jó kapcsolatokkal. Himmler 1944. őszi parancsa a gyilkosságok megállítására és a haláltáborok létesítményeinek fölszámolására abból az abszurd, de komolyan gondolt meggyőződéséből származott, hogy a szövetségesek ezt az előzékeny gesztust méltányolni fogják. Himmler egy igen hitetlenkedő Eichmann előtt vázolta fel, hogyan fog ezen az alapon egy „új hubertusburgi békét" kötni, amelyben ő – hasonlatosan II. Frigyeshez, aki 1763-ban, a hétéves háború után a vereség dacára megtartotta Sziléziát Poroszország számára – a háború legfontosabb hódításait megmenti a birodalom számára.

Ahogy Eichmann előadta, egyetlen tényező sem befolyásolta oly mértékben lelkiismeretének megnyugtatását, mint az az egyszerű tény, hogy sehol senkit, abszolút senkit nem talált, aki az *Endlösung*ot valóban ellenezte volna. Ez alól egyetlen kivétel volt, akit többször is említett, s aki minden bizonnyal mély hatással volt rá: dr. Kasztner, akivel Magyarországon találkozott. Vele tárgyalt Eichmann Himmler ajánlatáról, hogy tízezer teherautó fejében egymillió zsidót engednek szabadon. Kasztner, a dolgok ilyetén fordulatán nyilvánvalóan felbátorodva, megkérte Eichmannt: „Állíttassa le az auschwitzi halálgyárat!" Eichmann válaszában elmondta, hogy „nagyon szívesen" *(herzlich gern)* megtenné, de ez nem tartozik a hatáskörébe, mint ahogy a felettesei hatáskörén is kívül áll – ami igaz is volt. Természetesen nem várta el, hogy a zsidók is osszák az általános lelkesedést a saját megsemmisítésükkel kapcsolatban, de egyszerű engedelmességnél azért kétségtelenül többet várt: együttműködést, amit valóban hihetetlen mértékben meg is kapott. Az, hogy a zsidó funkcionáriusokat még most is rá tudta venni az együttműködésre, szervezői és tárgyalási művészetének ugyanúgy alfája és ómegája volt, mint egykor Bécsben végzett munkájánál. Az ő segítségük nélkül, a közigazgatási vagy rendőri tevékenység során – mint már említettem, a berlini zsidóság végleges begyűjtését zsidó rendőrség végezte – vagy teljes káosz tört volna ki, vagy sokkal több német munkaerőre lett volna szükség, mint amennyit erre a célra be tudtak vetni. („Hogy az ellenállás vagy egyszerűen csak az együttműködés megtagadása használt volna-e valamit, nyitott kérdés. Az viszont kétségtelen, hogy az áldozatok együttműködése nélkül nehezen lett volna lehetséges, hogy néhány ezer ember, akik közül a legtöbb ráadásul irodákban ült, megsemmisítsen több százezer másik embert [...] Így a lengyel zsidók egész útjukon alig láttak többet egy maréknyi németnél" – írja R. Pendorf fentebb említett írásában. Ugyanez még nagyobb mértékben érvényes azokra a zsidókra, akiket Lengyelországba szállítottak meghalni.) Ezért hoztak létre a megszállt országokban a Quisling-kormányokkal párhuzamosan központi zsidó hivatalokat is – ahol a nácik nem tudtak bábkormányokat felállítani, ott lemondtak a zsidók együttműködésre való buzdításáról is (ahogy ezt a későbbiekben még látni fogjuk). Amíg azonban a Quisling-kabinetek tagjait általában addigi ellenzéki pártok politikusaiból verbuválták, addig a zsidó tanácsok tagjai rendszerint az ország elismert zsidó vezetői voltak, akiknek a nácik iszonyatos hatalmat adtak a kezükbe, hatalmat élet és halál felett – legalábbis addig, amíg őket magukat is nem deportálták. Igaz, ha közép- vagy nyugat-európaiak voltak, akkor általában „csak" Theresienstadtba vagy Bergen-Belsenbe vitték őket, míg a keleti zsidókat Auschwitzba.

A zsidó vezetőknek saját népük szétzúzásában betöltött szerepe kétségkívül az egész sötét történet legsötétebb fejezete a zsidók számára. Bár ezek a dolgok eddig sem voltak ismeretlenek, de e munka szörnyű és lealacsonyító részleteit csak most állítot-

ta össze Raul Hilberg *The Destruction of the European Jews* című alapvető könyvében úgy, hogy erről átfogó képet nyerhetünk. Az együttműködés kérdésében semmilyen különbséget nem látni Közép- és Nyugat-Európa többnyire asszimilálódott zsidó közösségei és Kelet-Európa jiddisül beszélő tömegei között. Amszterdamban ugyanúgy, mint Varsóban, Berlinben éppúgy, mint Budapesten biztosak lehettek a nácik abban, hogy a zsidó funkcionáriusok elkészítik a személyi és vagyonlistákat, beszedik a deportálások és kivégzések költségeit az érintettektől, szemmel tartják a megüresedett lakásokat, rendőri erőket állítanak fel, hogy segítsenek a összefogdosni zsidókat, és a vonatokra hurcolni – s utolsó gesztusként egészen a keserű végig gondoskodjanak a zsidó közösség vagyonának jó állapotban történő megőrzéséről a végső elkobzás pillanatáig. Ők osztották szét a sárga csillagokat is; néha, mint például Varsóban, a „karszalagok árusítása igazi üzletággá vált, voltak közönséges karszalagok textilből és lemosható luxuskarszalagok műanyagból". A nácik által inspirált, de nem általuk diktált kiáltványaik még ma is tanúskodnak arról, hogy mennyire élvezték új hatalmukat – „a zsidó központi tanács teljhatalommal rendelkezik a zsidók összes szellemi és anyagi javai, valamint a rendelkezésre álló zsidó munkaerő felett", hangzott a budapesti tanács első megnyilatkozása. Tudjuk, hogyan tekintettek magukra a zsidó funkcionáriusok, mikor a halál eszközeivé tették őket – mint kapitányokra, „akik a süllyedő hajót mégiscsak biztos kikötőbe vezették, az értékes rakomány egy részének vízbe dobása árán", mint a zsidó nép megmentőire, „akik száz áldozattal ezer embert mentettek meg, ezer áldozattal tízezret". (A valóság ennél sokkal hajmeresztőbb volt. Dr. Kasztner Magyarországon kb. 476 000 áldozattal vásárolta meg pontosan 1684 ember megmentését.) Mivel még „ezer áldozattal száz embert" sem sikerült megmenteni, a zsidó tanácsok véleménye szerint a kiválasztást nem volt szabad a „vak véletlenre" bízni; azok, akik a véletlent megelőzték, úgy gondolták, hogy „igazi szent elvek" birtokában vannak, ők „kormányozzák a gyenge emberi kezet, amely az ismeretlen nevét a papírra írja, így döntve életről és halálról". Kiknek a megmentését írták elő a „szent elvek"? Azokét, „akik egész életükön át a *ciburért* (a közösségért) dolgoztak", tehát a funkcionáriusokét és a „legprominensebb zsidókét" – miként a Kasztner-jelentésben olvasható.

Senki nem tartotta fontosnak, hogy a zsidó funkcionáriusokat hallgatási esküre kötelezze; mindannyian önkéntes *Geheimnisträger*ek voltak. Vagy azért, hogy a pánikot megakadályozandó fenntartsák a nyugalmat és a rendet, mint dr. Kasztner, vagy abból „az emberi megfontolásból, hogy az elgázosítás általi halálra várva az élet még keményebb lenne", mint ahogy dr. Leo Baeck, egykori berlini főrabbi vélte. Az Eichmann-perben egy nő tanúvallomása tette világossá, hogy az efféle „emberiességnek" a teljesen embertelen körülmények között milyen következményei lehetnek – Theresienstadtban az emberek önként jelentkeztek, hogy Auschwitzba deportálják őket, s aki megpróbálta nekik elmondani az igazságot, mint „nem normálist" megbélyegezték. Igen, ismerjük azoknak az embereknek a lelki alkatát, akik az *Endlösung* idején álltak a zsidó közösségek élén: a skála az I. Chaimnak nevezett Chaim Rumkowskitól, a łódzi zsidó elöljárótól, aki pénzt nyomatott az aláírásával, bélyeget a portréjával, és egy hintószerűségben kocsikáztatta magát az utcákon, a szelíd, nagy műveltségű tudós Leo Baecken keresztül, aki komolyan gondolta, hogy a zsidó rendőrök „szelídebbek és segítőkészebbek", és a „kínt elviselhetőbbé teszik" (ezzel szemben a valóságban természetesen sokkal keményebbek és kevésbé megvesztegethetők voltak, hiszen számukra is igen sok forgott a kockán), azon kevesekig terjed, akik öngyilkosok lettek, mint Adam Czerniakow. Ő a varsói zsidó tanács elnökeként nem volt rabbi, nem volt hívő, hanem lengyelül beszélő zsidó mérnök, de még emlékezett a rabbinisztikus mondásra: „Inkább hagyjátok magatokat megölni, de ne lépjétek át a határt."

Hogy a jeruzsálemi vádhatóság, amely már az Adenauer-kormánynak is igyekezett néhány kellemetlenséget megspórolni, súlyos és világos okokból nem akarta ezt a fejezetet megvilágítani, kézenfekvő volt. (Nyilvánvalóan féltek az egész világ elé tárni azt, amit egyébként az izraeli iskolák történelemkönyvei oly meglepő nyíltsággal tárgyalnak – amint ez Mark M. Krugnak a *Comparative Education Review* 1963. októberi számában megjelent Young Israelis and Jews Abroad – a Study of Selected History Textbooks című cikkéből könnyen megtudható.) Itt azonban meg kell említeni, hiszen csak így lehet megvilágítani néhány

megmagyarázhatatlannak tűnő dokumentációs hiányt ebben az egyébként túldokumentált ügyben. Egy ilyen mulasztást a bírók nyomatékosan említettek, H. G. Adler *Theresienstadt 1941–45* (1955) című könyvének hiányát a peranyagból – s a vád némi zavarral vallotta be, hogy a könyv valóban „autentikus, letagadhatatlan forrásokra épül". A kihagyás oka nyilvánvaló volt. A könyv részletesen leírja, hogyan állította össze a zsidó tanács Theresienstadtban a rettegett „transzportlistákat", miután az SS az általános irányvonalat megadta: az elküldendő emberek számát, adatokkal a „kifésülendők" koráról, neméről, foglalkozásáról és származási országáról. A vád bizonyítási eljárásának gyengítését jelentette volna annak elismerése, hogy a süllyesztőbe küldött emberek nevesítése kevés kivételtől eltekintve a zsidó adminisztráció feladata volt. Amikor a bírói emelvényről rákérdeztek Adler könyvére, Jákov Baror helyettes államügyész válaszában mindezt bizonyos mértékben elismerte: „Igyekszem úgy előadni azokat a dolgokat, amelyek valahogyan a vádlottra vonatkoznak, hogy az összkép ne sérüljön." Ha Adler könyvét hozzáveszik a peranyaghoz, a kép valóban komoly sérülést szenvedett volna. A jelentés ugyanis ellentmond a vád Theresienstadt kérdésében megidézett legfontosabb tanújának, aki azt állította, hogy Eichmann maga választotta ki az Auschwitzba küldendő személyeket. De elsősorban azért szenvedett volna sérülést a vád alkotta összkép, éles választóvonalat húzott üldözött és áldozat közé, holott közismert a minden táborban meglévő kápórendszer szerepe, illetve a zsidó *Sonderkommandók* – elsősorban Auschwitzban betöltött – funkciója. Olyan bizonyítékok összegyűjtése, melyek megdöntik a vád érvelését, szokás szerint a védő feladata. Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy dr. Servatius, aki lecsapott ennek a tanúvallomásnak néhány jelentéktelen ellentmondására, miért nem használta fel ezt a könnyen beszerezhető és széles körben ismert művet. Hivatkozhatott volna például arra, hogy Eichmann rögtön azután, hogy átalakult „kivándorlás-szakértőből" „kitelepítés-szakértővé", a régi emigrációs időszakból való zsidó összekötőit nevezte ki Theresienstadt elöljáróivá: dr. Paul Eppsteint, a berlini emigrációs hivatal vezetőjét és Benjamin Murmelstein rabbit, aki ugyanezt a tisztséget viselte Bécsben. Mindez jobban visszaadhatta volna a légkört, melyben Eichmann dolgozott, mint a védelem kellemetlen és gyakran kifejezetten felháborító beszédei esküről és hűségről, valamint a vakfegyelem előnyeiről az egészséges állami életben.

Charlotte Salzberger asszony Theresienstadtról tett tanúvallomása (amelyből már idéztem) legalább rövid bepillantást engedett számunkra a vád „összképének" ebbe az elhanyagolt részletébe. Az elnöklő bírónak sem a kifejezés, sem maga a kép nem tetszett. Többször figyelmeztette a főállamügyészt, hogy „mi itt nem képeket festünk", az ügy tárgya „egy vád, és ez a vád adja eljárásunk kereteit", a bíróság „az ügyről a vádindítvány alapján alakította ki saját nézetét", és az ügyészségnek „tartania kellene magát az irányvonalakhoz, melyeket a bíróság határoz meg" – megszívlelendő figyelmeztetések a célból, hogy betartassák a korrekt büntetőjogi eljárást, ám közülük egyet sem vettek figyelembe. Sőt, az ügyészség még tanúinak kikérdezését is elmulasztotta, s mikor a bírák erre nyomatékosan figyelmeztették, odavetett néhány csevegő kérdést a tanúnak – aminek az lett az eredménye, hogy a tanúk úgy viselkedtek, mintha a főállamügyész elnökletével tartott nagygyűlés szónokai lennének. Majdnem olyan hosszan beszélhettek, ahogy akartak, konkrét kérdéseket csak a legritkább esetekben tettek fel nekik.

Ez a légkör – nem annyira egy kirakatperé, mint inkább egy tömeggyűlésé, melyen egyik szónok a másik után próbálja meg a publikumot felizgatni – akkor vált különösen érzékelhetővé, amikor a vád a tanúkat a varsói, valamint a vilnai és kovnói gettólázadásokról hallgatta meg, tehát olyan eseményekről, amelyek a vádlott bűncselekményeivel semmilyen összefüggésben nem álltak. Ezek a tanúk akkor lettek volna használhatók, ha vallomásaikban a zsidó tanácsok tevékenységéről szóltak volna, amelyek saját hősies küzdelmeikkel és harcaikkal szemben oly nagy és végzetes szerepet töltöttek be. Természetesen erről is volt szó – azok a tanúk, akik az „SS-legényekről és segítőikről" beszéltek, utaltak rá, hogy ez utóbbiak közé sorolták a „gettórendőrséget, amelyet a náci gyilkosok mindig eszközként tudtak használni", csakúgy mint a *Judenrat*ot –, a tanúk azonban igen megkönnyebbültek, hogy nem kellett történetüknek ezt az oldalát közelebbről taglalniuk, inkább az igazi árulókra terelték a szót, akikből tényleg kevés volt: „névtelen emberek, akik a zsidó nyilvánosságban ismeretlenek voltak", és „akik miatt az összes nácik ellen harcoló földalatti mozgalom szenvedett". (Ezeknél a tanú-

vallomásoknál a közönség megint más, sajátos képet mutatott – most *kibucnyikok*ból, az izraeli közösségi települések tagjaiból állt, a zsidó ellenállási mozgalom összes tanúja közéjük tartozott.) A legvilágosabb és legtanulságosabb vallomást Zivia Lubetkin Zuckermann, egy ma közel negyvenéves és még mindig nagyon szép nő tette, aki minden érzelgősségtől és önimádattól mentes volt, jól rendszerezte a tényeket, és mindig biztosan tudta, mit akar mondani. Jogilag nézve e tanúk vallomásai jelentéktelenek voltak – Hausner úr záróbeszédében egyetlenegyet sem említett közülük –, esetleg a zsidó ellenállás, valamint a lengyel és orosz partizánok között fennálló szoros kapcsolatokat igazolhatták volna; de attól eltekintve, hogy ennek más vallomások ellentmondtak („az egész lakosság ellenünk volt"), csak a védelem számára lehettek volna hasznosak, hiszen a civilekkel szemben elkövetett tömeggyilkosság sokkal jobb igazolására szolgálhattak, mint Eichmann többször ismételt állítása, miszerint „Weizmann 1939-ben hadat üzent Németországnak". (Ez merő ostobaság volt. Cháim Weizmann a háború előtti utolsó cionista kongresszus zárásakor, röviddel a háború kitörése előtt nem mondott mást, mint hogy a nyugati demokráciák háborúja „a mi háborúnk, az ő harcuk a mi harcunk". Éppen az volt a zsidók szerencsétlensége, amint ezt Hausner helyesen hangsúlyozta, hogy a nácik nem ismerték el őket hadviselő nemzetként. Ugyanis ebben az esetben hadifogolytáborba és a civilek számára fenntartott internálótáborba kellett volna zárni őket, ahol a túlélési esélyek összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak.) Ha dr. Servatius utalt volna a földalatti mozgalmak összefüggéseire, ha arra hivatkozott volna, hogy a zsidók elleni intézkedések a partizánok elleni harc részei voltak, akkor ezzel a vádat annak beismerésére kényszerítette volna, mily elmondhatatlanul kicsik voltak az ellenálló csoportok, mily hihetetlenül gyengék és alapjában véve ártalmatlanok, és ezenfelül mily kevéssé reprezentálták a zsidó népességet, amely – mint az egyik tanú vallomásából kiderült – még fegyverrel is szembefordult velük.

Ezen időrabló kihallgatások jogi jelentéktelensége nem maradt rejtve a tudósítók elől, mint ahogy az egész mögött álló izraeli kormányzat politikai szándékait sem volt nehéz kitalálni. Vélhetőleg azt akarta Hausner úr (vagy ben Gurion miniszterelnök) demonstrálni, hogy a nácikkal szembeni összes ellenállás a cionistáktól indult ki, mintha a zsidók közül egyedül a cionisták tudnák, hogy – Jicchák Zuckermann szavaival – minden fáradságot megér a becsületet menteni, ha már az életet nem lehet; illetve hogy – feleségének szavaival – az akkori körülmények között nem történhetett rosszabb az emberrel, mint „ártatlannak" lenni és annak is maradni. Egyébként ez a „politikai" szándék hatástalan maradt, mivel a tanúk ragaszkodtak az igazsághoz, és a bíróságnak elmondták, hogy az ellenállásban minden zsidó szervezet és párt képviselve volt, a döntő különbség nem a cionisták és a nem cionisták, hanem a szervezettek és a szervezetlenek, és ami még fontosabb, a fiatal és a középkorú, illetve az idősebb generációk között volt. Az ellenállócsoportok nyilvánvalóan csak egy elenyésző kisebbséget jelentettek, mégis ebben a szituációban, mint ahogy egy tanú hangsúlyozta, „csoda, hogy ez a kisebbség egyáltalán létezett".

Minden jogi megfontolástól eltekintve kifejezetten jó érzés volt az egykori zsidó ellenállókkal találkozni a tárgyalóteremben, a tanúk emelvényén. Fellépésük előzte az általános engedelmesség szellemét, és az *Endlösung* fojtogató, mérgező légkörébe, mely a per ideje alatt újjáéledt, egy kis friss levegőt hozott. A vád által meghívott tanúk vallomásai egyértelműen megerősítették azt a közismert tényt, hogy a haláltáborokban az áldozatok megsemmisítésénél a zsidó kommandók tényleges segítséget nyújtottak – hogy a *Sonderkommandó*k a gázkamrákban és krematóriumokban dolgoztak, hogy a holttestek aranyfogait kihúzták, és a hajukat levágták, hogy a sírokat megásták, majd később ugyanezeket a sírokat újra kiásták, hogy a tömeggyilkosság nyomait megsemmisítsék, hogy zsidó technikusok építették meg a később ómégsem használt gázkamrákat Theresienstadtban, ahol a zsidó „autonómia" odáig terjedt, hogy maga a hóhér is zsidó volt. Bár mindez szörnyűséges volt, mégsem jelentett morális problémát. A táborokban a munkások kiválasztását és osztályozását az SS végezte, s az SS különös előszeretettel vonzódott a bűnöző elemekhez; így bizonyára minden esetben a legrosszabbakat választották ki. (Mindez különösen érvényes Lengyelországra, ahol a nácik a zsidó értelmiség nagy részét, a lengyel értelmiségiekkel és szabadfoglalkozásúakkal együtt, már az első háborús években meggyilkolták – éles ellentétben Nyugat-Európával, ahol a prominens zsidókat cseretárgyakként megőrizték, hogy értük in-

ternálótáborba került német civileket vagy hadifoglyokat kiválthassanak; Bergen-Belsen eredetileg az *Austauschjuden* [cserezsidók] számára épült tábor volt.) A morális probléma abban a picinyke igazságban rejtőzött, amit Eichmann beszámolója tartalmazott a zsidó funkcionáriusokkal az *Endlösung* körülményei között való együttműködéséről:

> „A zsidó tanács összeállítása [...] az egyes a feladatok megosztása, hogy mondjuk milyen szektorokat vállaltak egyesek, ez a zsidó tanácsra volt bízva. De a vezetők kiválasztása, hogy ki legyen a vezető, magától értetődően [tőlünk függött].
>
> De amint említettem [...] ez nem egy diktatórikus döntés formájában történt, hanem ezeket a funkcionáriusokat, akikkel állandóan dolgunk volt, többé-kevésbé, hogy is mondjam, mint hímes tojásokat kezeltük, hogy így fejezzem ki magam [...] tehát nem parancsoltunk nekik, abból az egyszerű okból, százados úr, hogy ha ezeknél a csúcsfunkcionáriusoknál valamit mondjuk ebben a formában mondtunk volna – neked kell megtenned ezt, te csináld stb., stb. –, akkor ez az ügy – akkor ez az ügyet nem szolgálta volna. Mert ha nem – nem – az illető ezt nem – nem szívesen csinálja, akkor annak az egész munka látja kárát [...] mindent valamiképp megpróbáltunk a szájuk íze szerint csinálni."

Kétségtelenül „mindent megpróbáltak", a probléma csak az, hogyan sikerülhetett ez nekik.

Így keletkezett Hausner főügyész „összképén" éppen ezen az elgondolkodtató helyen egy nagy, üres folt azáltal, hogy egyetlen tanút sem kérdeztek meg a nemzetiszocialista és a zsidó hatóságok közti együttműködésről; nem adódott tehát alkalom a súlyos kérdés feltevésére: Miért nem tagadtátok meg az együttműködést saját népetek elpusztításában és végül saját megsemmisítésetekben? A tanúk között csak egyetlenegy volt, aki annak idején egy *Judenrat* prominens tagja volt: Pinkász Freudiger, alias báró Freudiger Fülöp Budapestről. Nem véletlen, hogy az ő kihallgatása során történt az egyetlen komolyabb rendbontás a közönség soraiban: az emberek magyarul és jiddisül kiabáltak a tanúval, a bíróságnak be kellett rekesztenie az ülést. Freudiger, ez a tekintélyes ortodox zsidó, nagyon izgatott volt: „Vannak itt emberek, akik azt mondják, senki nem tanácsolta nekik a szökést. De azoknak az embereknek, akik szökni próbáltak, 50%-át

elfogták és megölték." – Ezzel szemben azok között, akik nem próbáltak szökni, 99% volt a halálos áldozatok aránya! „Hová mehettek volna? Hová szökhettek volna?" – ő maga azonban Romániába menekült, hiszen gazdag volt, és Wisliceny segített neki. „Mit tudtunk mi tenni? Mit kellett volna tennünk?" Válasz egyedül a bírói pulpitusról érkezett, Landau bíró mondta: „Nem hiszem, hogy ez a válasz a kérdésre" – a kérdésre, melyet nem a bíróság tett fel, hanem a közönség.

A bírák kétszer érintették a kooperáció kérdését. Jicchák Raveh bíró húzta ki az egyik tanúból, aki ellenálló volt, hogy a „gettórendőrség eszköz volt a gyilkosok kezében", és hogy a „zsidó tanács együttműködési politikája a nácikkal" valóság volt. Hálévi bíró Eichmann-nak feltett keresztkérdéseiből kiderült, hogy a nácik ezt az együttműködést zsidópolitikájuk tulajdonképpeni alapjának tekintették. De a kérdés, amit a vádló, az ellenállás harcosainak kivételével, mindenkinek feltett, a sztereotip kérdés, mely oly természetesen hangzott annak, aki a per valóságos hátterét nem ismerte: „Miért nem lázadtatok fel?", a valóságban a fel nem tett kérdés elködösítésére szolgált. Így történt, hogy a Hausner által feltett, megválaszolhatatlan kérdésre adott egyetlen válasz sem volt „az igaz, csakis az igaz, a színtiszta igaz". Igaz, a zsidó nép egészében nem volt szervezett; a zsidóknak nem volt területük, nem volt államuk, nem volt hadseregük, így aztán legnagyobb szükségük órájában nem volt emigráns kormányuk, amely a szövetségeseknél képviselhette volna őket (a Jewish Agency for Palestine dr. Weizmann elnökletével legjobb esetben is csak szegényes pótlék volt); nem voltak rejtett fegyvertartalékaik, nem volt katonailag kiképzett ifjúságuk. De mindez mégsem jelenti azt, hogy a zsidó nép teljesen szervezetlen és vezetők nélküli lett volna. A Szovjetunión kívül mindenütt megvoltak a közösségeik, a sajtó- és hírszolgálataik, melyeket a náciknak sikerült „gleichschaltolniuk", helyi és nemzetközi pártjaik és jótékonysági szervezeteik. Lengyelországtól Hollandiáig és Franciaországig, Skandináviától a Balkánig mindenütt voltak elismert zsidó vezetők, és ez a vezető réteg, kevés kivételtől eltekintve, bizonyos okokból valamilyen mértékben együttműködött a nácikkal. Ha a zsidó nép valóban szervezetlen és vezetők nélküli lett volna, akkor az *Endlösung* szörnyű káoszt és hallatlan nyomorúságot jelentett volna, de tekintettel a bonyolult bürokratikus

gépezetre, melyre a *Nyugat–Kelet* irányú „kifésülésnél" szükség volt, az eredmény csak a keleti területeken lett volna hasonlóan szörnyűséges, s az áldozatok száma aligha érhette volna el a négy és fél – hatmillió embert. (Freudiger számításai szerint mintegy ötven százalék menekülhetett volna meg, ha nem követik a zsidó tanácsok utasításait. Ez természetesen csak üres becslés, de az ember mégis elgondolkodik, ha látja, hogy ez a szám megegyezik azzal a megközelítőleg pontos adattal, amely Hollandiából származik, s melyet dr. L. de Jong, a Holland Állami Háborús Dokumentációs Intézet vezetője szívességének köszönhetek. Hollandiában ugyanis, ahol a *Joodsche Raad* a többi holland hatósághoz hasonlóan igen gyorsan a „nácik eszköze" lett, 103 000 zsidót deportáltak a szokásos módon, tehát a zsidó tanács közreműködésével a haláltáborokba, körülbelül ötezer embert pedig Theresienstadtba. A haláltáborokból 519-en tértek vissza. Ellenben abból a 20–25 000 zsidóból, akik a nácik – és ez a zsidó tanácsot is jelenti – intézkedései alól kivonták magukat és elbújtak, 10 000 életben maradt. Vagyis ismét 40–50%. A Theresienstadtba küldött zsidók többsége visszatért Hollandiába.)

Tudósításom azért foglalkozott hosszabban ezzel a problémával, mert e fejezetet a jeruzsálemi per nem tárta fel teljes mértékben a világ előtt, pedig ez nyújtaná a legmélyebb betekintést *a morális összeomlás totalitásába*, melyet a nácik egész Európában, főleg a magasabb társadalmi rétegekben okoztak, nemcsak Németországban, hanem majdnem minden országban, és nemcsak az üldözők, hanem az üldözöttek köreiben is. Eichmann a náci mozgalom más elemeivel ellentétben mindig nagy tiszteletet érzett a „jó társaság" tagjai iránt, és amikor németül beszélő zsidó funkcionáriusokkal gyakran udvariasan viselkedett, ezt főleg annak tudatában tette, hogy tárgyalópartnere társadalmilag fölötte állt. Semmiképpen sem volt *Landsknechtnatur* („zsoldosalkat"), ahogy a tanúk egyike állította, nem volt kalandor, nem volt cinikus, nihilista. A credo, melyben élete végéig áhítatosan hitt, a „siker" volt, a fő értékmérője annak, amit ő „jó társaságként" ismert. Tipikus példa erre, ahogy az Adolf Hitler-„témát" összefoglalta, melyről egyébként Sassennel úgy döntöttek, hogy „kihagyják" történetükből. Hitlernek, mondta Eichmann,

„lehet, hogy száz százalékig nem volt igaza, de egyvalami vitán felül áll: ez az ember képes volt arra, hogy magát a német hadsereg őrvezetőjéből egy majdnem 80 milliós nép vezérévé küzdje fel [...] Sikere önmagában bizonyította számomra, hogy alá kellett neki rendelnem magam."

Mint másokat, őt is „boldoggá tette, hogy a »nép embere«, egy vámhivatalnok fia képes volt egy nép élére állni". Ebben a karrierben ő is „legmagasabb ideájának, a népközösségnek" szimbólumát látta (Melitta Maschmann: *Fazit*, Stuttgart, 1963). Lelkiismeretét annál könnyebben tudta megnyugtatni, mikor látta, hogy a „jó társaság" milyen serényen és buzgón reagált mindenütt ugyanúgy, mint ő. Nem volt szüksége rá, mint ahogy az ítéletben áll, hogy „fülét bezárja a lelkiismeret hangjai elől"; nem mintha nem lett volna neki, hanem mert lelkiismeretének hangja ugyanazt mondta, mint az őt körülvevő, „tiszteletre méltó" társadalom hangja.

Eichmann egyik önfelmentő érve az volt, hogy kívülről semmilyen hang nem ért el hozzá, amely lelkiismeretét felrázhatta volna. A vád feladata volt annak bizonyítása, hogy ez nem így volt, hogy igenis voltak hangok, melyekre hallgathatott volna, és hogy munkáját sokkal nagyobb buzgalommal végezte, mint ahogy ez kötelessége lett volna, ami egyébként teljes mértékben igaz. Bármilyen furcsán hangzik is, gyilkos buzgalmát mégsem lehet teljesen elválasztani azon hangok sajátos kétértelműségétől, melyek néha-néha megállásra figyelmeztették. Ebből a szempontból figyelmen kívül hagyhatjuk a németországi úgynevezett „belső emigrációt" – mindazokat, akik a Harmadik Birodalomban állásokat, igen gyakran magas állásokat töltöttek be, majd a háború után maguknak és a világnak is bizonygatták, hogy *„belsőleg"* mindig „a rezsim ellenfelei voltak". Nem az a kérdés, hogy igazat mondanak-e vagy sem; jelen esetben az a döntő, hogy a Hitler-rezsim egész titkoktól fertőzött légkörében nem volt jobban őrzött titok az ilyesfajta „belső ellenzékiségnél". Ez a náci terror körülményei között majdnem magától értetődő volt; egyszer egy „belső emigráns", egyébként közismert személyiség, aki szubjektíve biztosan becsületes volt, bizonygatta nekem, hogy „kifelé" nácibbnak kellett lenniük a közönséges náciknál, hogy titkukat megőrizhessék – ez talán magyarázatként szolgálhat,

hogy az emberirtó program elleni, általunk ismert kevés tiltakozás inkább régi párttagoktól jött, mintsem a Wehrmacht parancsnokaitól. A Harmadik Birodalomban élve igazából egy út volt, hogy valaki ne váljék nácivá, mégpedig a visszavonulásé: „a közélettől való, lehetőség szerinti legteljesebb távolságtartás" volt az egyetlen módja annak, hogy valaki kimaradjon a bűncselekményekből. A *nem részvétel* volt az egyetlen kritérium, melynek alapján ma az egyének bűnösségét, illetve bűntelenségét mérni tudjuk, ahogy ezt Otto Kirchheimer *Political Justice* (1961) című könyvében megírta. Ha a kifejezésnek egyáltalán van értelme, akkor „belső emigráns" csak az lehetett, „aki borzongva, saját népéből számkivetve élt a vakon hívő, ezt az embert tévedhetetlenként istenítő tömegben", ahogy Hermann Jahrreiss professzor a nürnbergi törvényszék előtt, az egész védelem nevében tett nyilatkozatában előadta. Hiszen az ellenzékiség „teljesen értelmetlen" volt ott, ahol nem lehetett szervezkedni. Természetesen voltak németek, akik tizenkét évig így „borzongva és számkivetve" éltek, de számuk, beleértve az ellenállás harcosait is, az összlakossághoz képest nagyon kicsiny volt. Az utóbbi években a „belső emigráció" jelszava (a kifejezés önmagában véve is kétértelmű, jelenthet éppúgy visszahúzódást a belső életbe, mint olyan magatartást is, mely nagyon hasonló az idegen országban leélt emigránsélethez) kifejezetten komikussá vált. Egy olyan sötét figura, mint dr. Otto Bradfisch, az egyik *Einsatzgruppe* egykori tagja, aki legalább 15 000 ember agyonlövetését irányította, 1961-ben, egy müncheni bíróság előtt lefolytatott első perében kijelentette, hogy mindig is „belső ellenzéke" volt saját cselekedeteinek. Nyilván 15 000 halottra volt szüksége, hogy alibijét az igazi nácik szemében igazolni tudja. (Ugyanezt az érvet használta a Warthegau egykori Gauleitere, Arthur Greiser a lengyel bíróságon, igaz, kevesebb sikerrel: egyedül a „hivatalos lelke" követte el a bűncselekményeket, melyekért végül is 1946-ban felakasztották, a „magánlelke" mindig is ellene volt.)

Lehet, hogy Eichmann soha nem találkozott ilyen igazi „belső emigránssal", de sokat kellett ismernie azon hivatalnokok közül, akik ma állítják: azért maradtak hivatalukban, hogy „elejét vegyék a még rosszabbnak", „enyhítsék" a dolgokat, és megakadályozzák, hogy állásaikba „igazi nácik" kerüljenek. Nagyon jó példa erre a már említett szolgálaton kívüli államtitkár,

dr. Hans Globke esete, aki 1953–1963 között a Szövetségi Kancellári Hivatal személyzeti osztályának a vezetője volt. Mivel az Eichmann-per során egyetlen más, hasonlóan magas rangú hivatalnokot sem említettek, vessünk egy pillantást dr. Globke „enyhítő". tevékenységére. Hitler hatalomra jutása előtt a porosz Belügyminisztérium kötelékébe tartozott, ahol furcsamód korai érdeklődést mutatott a zsidókérdés iránt. Ő dolgozta ki 1932 novemberében azokat a javaslatokat, melyek a névváltoztatási kérelmek beadásakor most először „az árja származás igazolására szolgáló szükséges okiratok" bemutatását is előírták, ő volt a szerzője az 1932 decemberében (amikor Hitler hatalomra kerülése még nem volt biztos, de már nagyon valószínűnek látszott) kiadott „irányvonalaknak", amelyek szerint mivel a „közigazgatás útján történő névváltoztatás [...] a vér szerinti származást" elfátyolozza, ezért a „zsidó személyek azon törekvése, hogy zsidó származásukat zsidó nevük elvetésével vagy megváltoztatásával álcázzák [...] nem támogatandó", és „a visszataszító zsidó neveket rendszerint csak egy másik zsidó név engedélyezésével" szabad megváltoztatni. „A kereszténységre való áttérés sem szolgál indokul a névváltoztatásra", ami dr. Globkénak a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatait tekintve igen figyelemreméltó. (Lásd Reinhard-M. Strecker: *Dr. Hans Globke, Aktenauszüge, Dokumente*, Hamburg, 20. o.) Láthatjuk, a porosz Belügyminisztérium nagy buzgalommal hallgatott az idők szavára, s ehhez hozzátartozik a hangsúlyos utasítás: „az irányvonalak nyilvánosságra hozatalától tartózkodni kell"; az a gyakorlat ugyanis, hogy a törvényeket, amelyek szerint kormányoznak, és a közigazgatást működtetik, nem hozzák nyilvánosságra, még ha jóval később is, de a totális uralom egyik legfőbb ismertetőjele lett Németországban. Mint már említettük, dr. Globke a Harmadik Birodalom létrejötte után is megőrizte a nevek iránti érdeklődését, és mivel az 1935-ös nürnbergi törvényekhez fűzött megjegyzései jóval radikálisabbak voltak, mint a „fajgyalázás" *(Rassenschande)* korábbi értelmezése, melyet dr. Bernhard Lösener, régi párttag, a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője dolgozott ki, így még az is a szemére vethető, hogy rosszabb helyzetet teremtett, mint amelyet az „igazi nácik" tettek volna. Még ha el is hisszük neki az „enyhítés" jószándékát, akkor is nehéz elképzelni, hogy valójában mit tett, illetve az adott körülmények között mit

tehetett volna, hogy a dolgokat jobbá tegye, mint amilyenek nélküle lettek volna. Azonban röviddel ezelőtt egy német újság hosszas kutatást követően előállt az „enyhítés" gyötrő kérdésére adott válasszal. A szerzők találtak egy egyértelműen dr. Globke által aláírt dokumentumot, amely arról rendelkezett, hogy német katonák cseh menyasszonyai a házassági kérelem mellé egy fürdőruhás fényképet kötelesek csatolni. Dr. Globke azonban kimagyarázta: „Ezzel a bizalmas rendelkezéssel egy három éve tartó botrányt sikerült némileg *enyhíteni*", hisz beavatkozásáig a cseh menyasszonyoknak olyan felvételeket kellett benyújtaniuk, amelyen anyaszült meztelenül voltak láthatók.

Dr. Globkénak, mint Nürnbergben vallotta, olyan szerencséje volt, hogy egy másik „enyhítő", Wilhelm Stuckart államtitkár alatt dolgozhatott, akivel mint a Wannsee-konferencia szorgos résztvevőjével már találkoztunk. Stuckart enyhítőtevékenysége félzsidókra vonatkozott, akiket sterilizálni javasolt. (A nürnbergi törvényszék a Wannsee-jegyzőkönyv birtokában nem akarta elhinni neki, hogy a megsemmisítési programról semmit sem tudott, de tekintettel az egészségi állapotára, csak a vizsgálati fogságban eltöltött időre ítélte el. Egy német nácitlanító bíróság 500 márka pénzbüntetésre ítélte, és „névleges párttagnak" – *Mitläufer*nek (szimpatizánsnak) – nyilvánította, holott legalább azt tudniuk kellett, hogy Stuckart a párt „régi gárdájához" tartozott, és fizető tagként már korán belépett az SS-be.) A Hitler hivatalaiban lévő „enyhítőkről" szóló történetek nyilvánvalóan a háború utáni legendák körébe tartoznak, itt fölöslegesen hallgatózunk olyan figyelmeztető hangokra várva, melyek Eichmann lelkiismeretét esetleg elérhették volna.

Ezeknek a hangoknak a kérdése akkor vált komollyá Jeruzsálemben, mikor egyedüli németként Heinrich Grüber esperes jelent meg mint a vád tanúja a bíróság előtt. (Egyébként Michael Musmanno amerikai bíró kivételével ő volt az egyetlen nem zsidó tanú Jeruzsálemben; a németek a védelem tanúiként eleve ki voltak zárva, hiszen Izraelben ugyanazon törvény alapján, amely szerint Eichmann ellen folyt a per, esetleges letartóztatás és bűnügyi eljárás fenyegette volna őket.) Grüber esperes az embereknek ahhoz a számszerűen kicsi és minden politikai befolyást nélkülöző csoportjához tartozott, akik elvből és nem nacionalista megfontolásokból helyezkedtek szembe Hitlerrel, és akiknek a zsidókérdésben vallott nézetük mindig is egyértelmű volt. Minden esély megvolt rá, hogy nagyszerű tanú legyen, mivel Eichmann többször is tárgyalt vele, és már puszta megjelenése a tárgyalóteremben szenzációszámba ment. Sajnos vallomása minden pontosságot nélkülözött, ennyi év után sem arra nem emlékezett, hogy mikor, sem arra – ami nagyobb súllyal bírt –, hogy miről beszélt Eichmann-nal. Csak annyira emlékezett pontosan, hogy egyszer megkérte, pészáh ünnepére kovásztalan kenyeret küldhessen Magyarországra, és egyszer a háború elején Svájcba utazott, hogy keresztény barátainak megvilágítsa a helyzet veszélyességét, és több bevándorlási lehetőséget csikarjon ki. (E tárgyalásoknak valószínűleg még Oroszország megtámadása és az *Endlösung* meghirdetése előtt kellett történniük, mely időben egybeesett Himmler minden kivándorlást megtiltó rendeletével.) Grüber megkapta a kovásztalan kenyerét, biztonságban elment Svájcba, és vissza is tért. Nehézségei később támadtak, amikor a deportálások megkezdődtek. Grüber esperes és más protestáns papok, akik a Hitvalló Egyházhoz tartoztak, először csak azok érdekében interveniáltak, „akik az első világháborúban súlyosan megsebesültek, akik az első világháborúban magas katonai kitüntetést kaptak, aztán [szó volt] nagyon öreg emberekről és elesettek özvegyeiről is". Ezek a kategóriák megegyeztek azokkal, amelyekkel a nácik eredetileg maguk is kivételt tettek. Ezért csak azt vetették Grüber szemére, hogy „megengedhetetlen módon tiltakozott a kormány és a párt intézkedései ellen", egyébként békén hagyták. Nem sokkal később azonban Grüber esperes tényleg rendkívüli dolgot hajtott végre: megpróbált eljutni a dél-franciaországi Gurs koncentrációs táborába, ahol a Vichy-kormány a németországi zsidó emigránsokkal együtt több mint 7500 olyan badeni és saarpfalzi zsidót internált, akiket Eichmann 1940 őszén csempészett át a német–francia határon. Ezek a zsidók Grüber esperes információi szerint rosszabb helyzetben voltak, mint akiket Lengyelországba deportáltak. E miatt a kísérlet miatt letartóztatták és koncentrációs táborba csukták – először Sachsenhausenba, majd Dachauba. (Hasonlóan alakult a sorsa a berlini Szent Hedvig-katedrális nagyprépostjának, Bernard Lichtenbergnek, aki nemcsak arra merészkedett, hogy minden zsidóért – kikeresztelkedettekért és a kereszténységet fel nem

vettekért – nyilvánosan imádkozzon, ami jóval veszélyesebb volt, mint „különleges esetekért" interveniálni, hanem azt is követelte, hogy egy zsidó transzportot elkísérhessen a keletre vivő úton. Útban egy koncentrációs tábor felé halt meg.)

Attól eltekintve, hogy a „másik Németország" létét bizonyította, Grüber esperesnek a per jogi és történelmi jelentőségét illetően nem sok szerepe volt. Eichmannról alkotott ítéletei konvencionálisak voltak – egy „jégtömb", mintha „márványból" lenne, *Landsknechtnatur* („zsoldosalkat"), „kerékpáros" (korabeli német kifejezés arra a személyre, aki feletteseinek hízeleg, beosztottaiba pedig belerúg) –, és minden közelebbi pszichológiai betekintést nélkülöztek, arról nem is beszélve, hogy a „kerékpáros"-szemrehányásnak bizonyítékok mondanak ellent: Eichmann-nak nem volt szokása, hogy beosztottaival rosszul bánjon. Mindenesetre olyan interpretációi és következtetései voltak, melyeket minden normális bírósági jegyzőkönyvből kihúztak volna, ám Jeruzsálemben még az ítélet szövegében is idéztek belőlük. Nélkülük Grüber esperes vallomása inkább a védelemnek lehetett volna hasznára, hiszen Eichmann engedélyezte, amit engedélyezhetett: a kovásztalan kenyeret, a svájci utazást. Egyébként sosem adott Grübernek egyenes válaszokat, mindig visszahívatta, mivel előbb feletteseitől kellett instrukciókat kérnie. Még lényegesebb volt azonban a végre valamit kezdeményező dr. Servatius igen helyénvaló kérdése:

> „Próbált-e Ön hatni rá, lelkipásztorként mondta-e neki egyszer is határozottan, hogy viselkedése nem felel meg az erkölcsi normáknak, hanem amorális és erkölcstelen?"

Ám a nagyon bátor esperes természetesen semmi ilyesmit nem tett, későbbi magyarázkodása pedig inkább kínosan hatott. Azt mondta: „A tettek fontosabbak a szavaknál", és úgy vélte, „a szavak hatástalanok lettek volna"; klisékben beszélt, amelyeknek semmi közük nem volt a valóságos helyzethez, amelyben a „puszta szavak" már tetteknek számítottak volna, és amelyben talán egy lelkipásztor kötelessége lett volna, hogy a „szavak hasztalanságát" próbára tegye.

Dr. Servatius kérdésénél még pontosabban mutatta a tényállást az, amit Eichmann az utolsó szó jogán maga mondott a bíróságnak erről az epizódról: „Senki – ismételte – nem jött hozzám, hogy szemrehányásokat tegyen hivatali tevékenységem miatt. Ezt még maga Grüber esperes tanú sem állítja magáról. Mikor hozzám jött, mindig csak könnyítéseket kért, anélkül hogy hivatali tevékenységemet mint olyat kifogásolta volna." Saját vallomása szerint Grüber esperes nem az általános szenvedésen próbált „könnyíteni", hanem azt akarta elérni, hogy egyesekkel tegyenek kivételt, mégpedig azokkal, akik az előnyben részesítendő zsidók nácik által felállított kategóriáinak valamelyikébe tartoztak. Ezeket a kategóriákat a német zsidóság kezdettől fogva tiltakozás nélkül elfogadta. A kivételezett kategóriák elfogadásával – a német zsidóknak a lengyel zsidókkal szembeni, a háborús veteránoknak és kitüntetett zsidóknak a közönséges zsidókkal szembeni, olyan családoknak, melyeknek ősei Németországban születtek, a bevándorlókkal és honosítottakkal szembeni kiváltságainak elismerésével – kezdődött a német zsidó polgárság morális összeomlása. (Figyelembe véve azt a tényt, hogy manapság szokás úgy tekinteni, mintha az emberben létezne valamilyen természeti törvény, amely katasztrófahelyzetben arra kényszeríti, hogy emberi méltóságát elvesse, hadd emlékeztessünk a francia zsidó veteránokra, akik, mikor kormányuk ugyanezen privilégiumokat ajánlotta fel nekik, így válaszoltak: „Ünnepélyesen kijelentjük, hogy visszautasítunk minden különleges előnyt, melyet számunkra az biztosítana, hogy valamikor katonák voltunk." [*American Jewish Yearbook*, 1945.]) Maguk a nácik ezt a megkülönböztetést természetesen soha nem gondolták komolyan, számukra egy zsidó zsidó volt; ám e kategóriák annyiban mindvégig játszottak bizonyos szerepet, hogy tompították a német lakosság kellemetlen érzéseit: végül is csak lengyel zsidókat deportáltak, csak olyan embereket, akik megtagadták a katonai szolgálatot, és így tovább. Azok számára azonban, akik nem akartak szemet hunyni, a kezdetektől fogva világos volt, hogy „általános gyakorlatnak számított bizonyos kivételek engedélyezése, hogy ezáltal az általános szabály könnyebben fenntartható legyen" (Louis de Jong szavaival a *Jews and Non-Jews in Nazi-Occupied Holland* című tanulságos cikkéből).

A privilegizált kategóriák elfogadása erkölcsileg azért volt oly végzetes, mert mindenki, aki saját esetében „kivételes bánásmódért" folyamodott, közvetve elismerte a szabályszerűséget. Nyil-

vánvaló azonban, hogy a „jó emberek", legyenek zsidók vagy nem zsidók, akik kétségtelenül a legjobbat akarták, amikor olyan „különleges eseteknél" beavatkoztak, melyeknél az előnyös bánásmód iránti kérelem engedélyezett volt, ezt soha nem értették meg. A legfényesebb bizonyíték arra, hogy maguk a zsidó áldozatok mennyire elfogadták az *Endlösung* idején érvényes kategóriákat, a Németországban nyilvánosságra hozott úgynevezett Kasztner-jelentés (*Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*, 1961), melyből kiderül, hogy Kasztner még a háború befejezése után is milyen büszke volt eredményeire, melyeket a „prominens zsidók" – e kategóriát hivatalosan a nácik vezették be 1942-ben – megmentésénél ért el. Mintha számára is magától értetődő lett volna, hogy egy híres zsidónak több joga volt az életben maradáshoz, mint egy közönségesnek. „Prominensek vagy méteráru" – Kurt Becher SS-*Standartenführer* Kasztner által idézett szavaival –, ez volt a kérdés. Saját véleménye szerint akkor szolgálta a legjobban a zsidó nép érdekeit, amikor az SS urainak abban segédkezett, hogy a híresség eket kiválassza a névtelen tömegből. Ugyanis „a felelősségvállaláshoz több bátorság kellett, mint ahhoz, hogy szembenézzünk a halállal". Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy a „felelősségvállalás bátorsága" azzal a jogos reménnyel párosult, hogy nem kell bizonyítani „a halál vállalásának bátorságát".

Ha a „különleges esetek" zsidó és nem zsidó pártfogói nem is voltak feltétlenül tudatában akaratlan cinkosságuknak, ám a halálüzemek működtetőinek figyelmét nem kerülhette el, hogy a szabályok implicit elismerése a különleges esetnek nem minősülők számára a halált jelentette. Kivételeket kértek tőlük, s e kéréseket – áldozataik háláját megszerezve – alkalmanként teljesítették is. Ez bizonyára azt sugallta számukra, hogy maguk az ellenfeleik sem kételkednek tetteik törvényességében.

Egyébként Grüber esperes és a jeruzsálemi bíróság egyaránt tévedett, mikor azt feltételezték, hogy kizárólag a rezsim ellenfelei léptek fel a kivételek érdekében. Ellenkezőleg, ahogy Heydrich a Wannsee-konferencián kifejezetten hangsúlyozta, Theresienstadtban a privilegizált kategóriák gettójának fölállítását a minden oldalról megnyilvánuló nyomás kényszerítette ki. Theresienstadtot később a külföldről érkező látogatók számára Patyomkin-faluként rendezték be, de az eredeti *raison d'être* nem ez

volt. E „paradicsom" – „ha össze akarom hasonlítani az életet Theresienstadtban és egy másik koncentrációs táborban, akkor a különbség természetesen ég és föld volt", mondta Eichmann helyesen – a rendszeresen bekövetkező szörnyűséges kirostálására azért volt szükség, mert minden privilegizált elhelyezésére sosem volt elegendő hely. Mint az RSHA főnökének, Ernst Kaltenbrunnernek egy rendeletéből tudjuk, „az elszállításra szóba jöhető zsidók kiválasztásánál arra kell ügyelni, hogy kizárólag olyan zsidókat érintsen, akik nem rendelkeznek különleges ismeretségekkel és kapcsolatokkal". Másképp szólva a kevésbé „prominens zsidókat" állandóan feláldozták azok javára, akiknek keleten való eltűnése kellemetlen kérdezősködést vonhatott volna maga után. A „különleges ismeretségeknek és kapcsolatoknak" nem kellett feltétlenül Németországon túlra terjedniük. Himmler szerint „jön mind a 80 millió derék német, és mindegyiknek megvan a maga becsületes zsidója. Világos, a többi mind disznó, de az az egy, az egy nagyszerű zsidó" (Hilberg). Hitler maga állítólag 340 „nagyszerű zsidót" ismert, akiket vagy teljesen németnek ismert el, vagy a félzsidók privilégiumaival látta el őket. Félzsidók ezreit mentesítették mindenfajta korlátozástól, s ez magyarázhatja Heydrich szerepét az SS-ben, Erhard Milch vezértábornagy szerepét Göring Luftwafféjában vagy Robert Ley szerepét a Munkafrontban, hiszen köztudott volt, hogy Heydrich és Milch félzsidók voltak, valamint Ley származási igazolványával sem volt minden rendben, sőt mi több, „Himmler rokonságában zsidó nyomokat lehetett felfedezni" (J. C. Fest) – valószínűleg ezt nevezték akkoriban „zsidó atyafiságnak". (Egyes pletykák szerint Hans Frank, Lengyelország főkormányzója is zsidó származású volt.) Hitler a belső körökben igen nyíltan beszélt ezen kivételek előnyeiről. Heydrich kapcsán javasolta, hogy „ezt az igen tehetséges, de egyben nagyon veszélyes embert [...] tartsuk meg a mozgalom számára", mert az ilyen embereket nem árja származásuk miatt, teljesen kézben lehetett tartani; ezt a célt szolgálták azok a speciális személyi akták, melyeket Bormann, de Himmler és Heydrich is készített. (A háborús főbűnösök közül a halál árnyékában csak ketten bánták meg bűneiket: Frank és Ley Nürnbergben, a siralomházban. Hasonlót állítanak Heydrichről is: miután cseh hazafiak megsebesítették, és kilenc napig feküdt halálos ágyán, „elfordult egykori hatalmi túlkapásaitól" – írja

Fest. De még e késői megbánás gondolata sem elegendő ahhoz, hogy segítségünkre legyen a lelkiismeretre vonatkozó nyugtalanító kérdésben. Mivel mindegyik esetben „nem árjákról" van szó, erős lehet a gyanú, hogy nem a gyilkosságot mint olyat, hanem saját népük elárulását bánták meg.) Mikor „prominens" emberek léptek fel „prominens zsidók" érdekében, igen gyakran sikerrel jártak. Így lépett fel Sven Hedin, Hitler egyik leghőbb tisztelője, a neves bonni földrajztudós Philippsson professzor érdekében, aki „Theresienstadtban méltatlan körülmények között élt". Hedin Hitlernek írt levelében azzal fenyegetőzött, hogy „Németországhoz fűződő magatartása Philippsson sorsától függ", amire (mint H. G. Adler írja Theresienstadtról szóló könyvében) Philippsson professzor azonnal jobb szálláshelyhez jutott.

Németországban a „prominens zsidók" kifejezést a mai napig nem felejtették el. Amíg a háborús veteránokról és a többi privilegizált csoportról nem esik többé szó, a „prominens" vagy „híres" zsidók sorsát még mindig siratják, az összes többi rovására. Nem kevesen vannak, különösen a műveltebb körökben, akik még ma is nyilvánosan azt fájlalják, hogy Németország elüldözte Einsteint – anélkül, hogy megértenék, mennyivel nagyobb bűncselekmény volt megölni a szomszéd *Kohn Jancsikát*, még akkor is, ha nem volt zseni.

VIII.

A TÖRVÉNYTISZTELŐ POLGÁR KÖTELESSÉGEI

Ilyenformán Eichmann-nak bőségesen kínálkozott lehetősége arra, hogy Poncius Pilátusként bármiféle bűntől mentesnek érezhesse magát, a hónapok és évek múltával pedig egyre kevesebb igénye mutatkozott arra, hogy bármit is érezzen. Ilyen volt a dolgok állása, ez volt az ország új törvénye, a Führer parancsa szerint; ő úgy látta, bármit tett is, törvénytisztelő polgárként cselekedett. Ő, amint a rendőrségen és a bíróságon is újra és újra hangoztatta, a *kötelességét* teljesítette; nem pusztán *parancsokat* hajtott végre, hanem *törvényeknek* engedelmeskedett. Eichmann halványan sejtette, hogy ez fontos megkülönböztetés lehet, mindazonáltal sem a védelem, sem a bírák nem vették fel a kesztyűt. Minduntalan a „felsőbb parancs" és az „állami aktus" ellentétének jól bevált sablonjaival dobálóztak oda-vissza; ugyanezek uralták a nürnbergi perekben a hasonló ügyekben folytatott tárgyalásokat is pusztán azért, hogy meglegyen az illúzió: a teljes mértékben precedens nélküli megítélhető a precedensek és a belőlük levezethető mércék alapján. A tárgyalóteremben persze a szerény értelmi képességekkel megáldott Eichmanntól lehetett a legkevésbé elvárni, hogy megkérdőjelezze e fogalmakat, s hogy önállóan gondolkodva igyekezzen tisztázni őket. S mivel azon túl, hogy – saját felfogása szerint – törvénytisztelő polgárként cselekedett, még parancsokat is teljesített (hogy mindig gondosan „fedezve legyen"), teljesen összezavarodott, így végül felváltva hangsúlyozta a feltétlen engedelmesség, vagy ahogyan ő nevezte: a „hullaengedelmesség" *(Kadavergehorsam)** erényeit, illetve buktatóit.

A rendőrségi vizsgálat folyamán adta először Eichmann halvány tanújelét annak, hogy sejti, ebben az egész ügyben nem

* A kifejezés jelentése: „vakfegyelem". *(A ford.)*

pusztán arról a kérdésről van szó, hogy egy katonának teljesítenie kell a nyilvánvalóan bűnös szándékú és természetű parancsot; ez akkor nyilvánult meg, amikor meglepetésszerűen és nagyon hangsúlyozottan kijelentette, hogy ő az egész életét a kanti erkölcsi előírásoknak megfelelően élte le, mégpedig különös tekintettel a kanti kötelességmeghatározásra. Ez első hallásra megdöbbentő volt, és felfoghatatlan is, hiszen Kant morálfilozófiája annyira összekapcsolódik az ítélőerő képességével, hogy az éppenséggel kizárja a vak engedelmességet. A kihallgatást vezető tiszt nem kérdezősködött tovább ebben az irányban, Raveh bíró úr ellenben, akár kíváncsiságból, akár felháborodásában, amiért Eichmann bűntetteivel összefüggésben Kantra merészelt hivatkozni, úgy döntött, kifaggatja a vádlottat. És – mindenki meglepetésére – Eichmann a kategorikus imperatívusz megközelítően pontos meghatározásával állt elő: „A Kantra vonatkozó megjegyzésemmel azt akartam mondani, hogy saját akaratom és törekvésem elvének olyannak kell lennie, hogy az mindig az általános törvényadás elvévé emelkedhessen." (Az elv nem alkalmazható például a rablás vagy a gyilkosság esetében, mivel sem a gyilkos, sem a tolvaj nem kívánhatja komolyan, hogy olyan jogrendszerben éljen, amely másoknak is jogot ad arra, hogy őt kirabolhassák vagy megölhessék.) A további kérdések nyomán még hozzátette, hogy olvasta Kant *A gyakorlati ész kritikája* című művét. A továbbiakban pedig elmagyarázta, hogy attól a pillanattól fogva, hogy őt az *Endlösung* végrehajtásával bízták meg, már nem a kanti elveknek megfelelően élt, amivel ő tisztában is volt, ám azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy immár nem a „maga ura", és képtelen „bármit megváltoztatni". Azt viszont nem említette a bíróságon, hogy – amint ő maga mondta – abban „az időszakban, amikor az állam szentesítette a bűncselekményeket", az immár alkalmazhatatlanná vált kanti formulát nem egyszerűen elvetette, hanem eltorzítva így olvasta: cselekedj úgy, mintha cselekedeteid elve azonos lenne a törvényhozó, illetve az ország törvényeinek elvével – avagy Hans Frank megfogalmazásában, amit Eichmann is ismerhetett, a „kategorikus imperatívusz a Harmadik Birodalomban" így szólt: „Cselekedj úgy, hogy a Führer jóváhagyja cselekedeted, amennyiben tudomást szerez róla." (*Die Technik des Staates*, 1942, 15–16. o.) Kant természetesen egyáltalán nem kívánta a cselekvés elvét egyszerűen egy

ország éppen adott törvényhozójának az elvével vagy az éppen érvényes törvényekkel azonosítani. Éppen ellenkezőleg, számára az ember abban a pillanatban törvényhozóvá válik, ahogy cselekedni kezd: „gyakorlati eszének" használata révén olyan elvekre tehet szert, amelyek a törvény elveivé válhatnak, s kell is válniuk. Igaz viszont, hogy az Eichmann által öntudatlanul eltorzított változat megegyezik azzal, amit maga „a kisember házi használatára" szánt kategorikus imperatívusznak nevezett. E házi használatban Kant szelleméből mindössze az a morális követelmény maradt meg, hogy nem elégséges a törvény betűjének engedelmeskedni, és így a legalitás határán belül maradni, hanem a saját akaratot kell azonosítani azzal az elvvel, amely forrásból a törvény fakad. Kant filozófiájában ez a forrás a gyakorlati ész; Eichmann házi használatában ez a Führer akaratával vált azonossá. Az *Endlösung* végrehajtásában megmutatkozó kísértetiesen gondos alaposság – amit a megfigyelő általában mint tipikusan német vonást vagy mint tökéletes hivatalnokjellegzetességet azonosít – arra a sajátos és Németországban valóban széles körben elterjedt elképzelésre vezethető vissza, hogy a törvénytisztelet nem pusztán a törvényeknek való engedelmességet jelenti, hanem azt is, hogy mindenkinek oly módon kell cselekednie, mintha alkotója lenne azoknak a törvényeknek, amelyeknek engedelmeskedik. Innen a meggyőződés, hogy a legkevesebb a kötelesség teljesítése.

Ám bármilyen szerepe legyen is Kantnak a német „kisember" mentalitásának kialakulásában, az egy pillanatig sem kétséges, hogy Eichmann egy ponton valóban követte a kanti előírásokat: a törvény törvény, alóla nem lehet kivétel. Jeruzsálemben azonban bevallotta, hogy két esetben kivételt tett azokban az időben, amikor „nyolcvanmillió német" mindegyikének megvolt a maga „kedvenc" zsidója: segített egy félzsidó unokatestvérén és nagybátyja közbenjárására egy bécsi zsidó házaspáron. Ez a következetlenség bizonyos mértékben még a per folyamán is kínosan érintette, és amikor a keresztkérdések folyamán rákérdeztek, leplezetlenül apologetikus választ adott: „feletteseimnek elmondtam, vagy jobban mondva meggyóntam bűneimet." Gyilkos kötelességének teljesítésével szemben tanúsított megalkuvásmentes magatartása bírái szemében terhelőbb volt, mint bármi más, ami érthető is, azonban az ő szempontjából éppen ez volt az, ami

igazolta, mint ahogy annak idején éppen ez nyugtatta meg lelkiismeretét, bármi is maradt abból. Nincs kivétel: ez volt a bizonyíték arra, hogy mindig, akár érzelemből, akár érdekből fakadó „hajlamaival" szemben cselekedett, mint ahogy arra is, hogy ő mindig a „kötelességét" teljesítette.

Kérlelhetetlen kötelességtudata, amely már akkor majdnem vesztét okozta, végül nyílt konfliktusba hozta feletteseivel. A háború utolsó évében, jó két évvel a Wannsee-konferencia után, Eichmann utolsó lelkiismereti válságát élte át. A bukás közeledtével a vele egyenrangúak közül is egyre többen és egyre kitartóbban harcoltak a kivételekért, mi több, az *Endlösung* teljes leállításáért. Ez volt az a pillanat, amikor felhagyott megszokott óvatosságával, és – ismételten – kezdeményezett: ő szervezte meg például a zsidók erőltetett menetét Budapesttől az osztrák határig, miután a szövetségesek szétbombázták a szállítási vonalakat. Ekkor, 1944 őszén Eichmann már tudta, hogy Himmler parancsot adott az auschwitzi megsemmisítő-létesítmények lebontására; tudta, hogy vége a játszmának. Ez idő tájt került sor a Himmler és Eichmann közötti ritka személyes megbeszélések egyikére, melynek során Himmler állítólag ráüvöltött: „Ha mind ez idáig irtotta a zsidókat, akkor mostantól, ha én úgy parancsolom, vigyázzon a zsidókra, a zsidók ápolója lesz. Emlékeztetnem kell, hogy nem Müller *Gruppenführer* vagy maga, hanem én alapítottam 1933-ban az RSHA-t; itt én parancsolok." Az egyedüli tanú, aki alá tudja támasztani az elhangzottakat, a szerfelett kétes hitelű Kurt Becher. Eichmann tagadta, hogy Himmler üvöltözött vele, de azt nem, hogy sor került egy ilyen beszélgetésre. Himmler nem mondhatta ugyan szó szerint pontosan ezt, hiszen ő nyilván tudta, hogy az RSHA-t 1939-ben, nem pedig 1933-ban hozták létre, és nem ő, hanem – az ő jóváhagyásával – Heydrich volt az alapító. Mindazonáltal valami hasonló dolognak történnie kellett, ugyanis Himmler akkoriban minden irányba azt a parancsot adta, hogy a zsidókkal bánjanak jól – lévén ők képezik a „legjobb tőkéjét". Eichmann számára mindez bizonyára letaglózó élmény lehetett.

Eichmann utolsó lelkiismereti válsága az 1944 márciusában induló magyarországi missziójával kezdődött, amikor a Vörös Hadsereg a Kárpátokon keresztül már a magyar határ felé közeledett. Magyarország 1941-ben, Hitler oldalán lépett be a hábo-

rúba, abból a célból, hogy további területeket szerezzen szomszédaitól, Szlovákiától, Romániától és Jugoszláviától. A magyar kormány már a hadba lépés előtt kifejezetten antiszemita politikát folytatott, ekkor pedig megkezdte a hontalan zsidók deportálását az újonnan szerzett területekről. (A zsidóellenes akciók majdnem mindegyik országban a hontalan személyekkel szemben kezdődtek.) Ez nem képezte az *Endlösung* részét, tulajdonképpen nem is illeszkedett bele a részletesen előkészített tervbe, melynek célja Európa „nyugatról keletre történő átfésülése" volt, s így Magyarország sürgősség tekintetében az utolsók között volt. A hontalan zsidókat a magyar rendőrség Oroszország legközelebbi területeire szállította, ami miatt a német katonai hatóságok azonnal tiltakoztak; a magyarok néhány ezer munkaképes embert visszaszállítottak, és hagyták, hogy a többieket a magyar csapatok a német rendőri egységek felügyelete alatt főbe lőjék. Horthy admirális, az ország fasiszta vezetője azonban – feltehetően Mussolini és az olasz fasizmus mérséklő hatásának köszönhetően – nem akart ennél többet, így Olaszországhoz hasonlóan Magyarország is a zsidók menedékévé vált, ahová időnként még a lengyelországi és a szlovákiai menekültek is átszökhettek. Az új területek annektálása, illetve a zsidó menekülők beszivárgása megnövelte a magyarországi zsidóság létszámát; 1944-re, amikor Eichmann tevékenységét elkezdte, számuk a háború előtti ötszázezerről körülbelül nyolcszázezerre nőtt.

Mai ismereteink alapján azt mondhatjuk, hogy ennek a Magyarország által újonnan szerzett háromszázezer zsidónak a biztonsága nem annyira a magyarok védelmet nyújtó igyekezetének volt köszönhető, mint inkább a német alaposságnak: nem érték be a „részmegoldásokkal". 1942-ben a német Külügyminisztérium – amelyik soha nem mulasztotta el szövetségesei tudomására hozni, hogy megbízhatóságuk próbakövének nem annyira azt tekintik, mennyire veszik ki részüket a végső győzelemből, hanem hogy milyen mértékben segédkeznek a „zsidókérdés megoldásában" – nyomására Magyarország felajánlotta, hogy kiadja az összes zsidó menekültet. Ezt a Külügyminisztérium kész volt a jó irányba tett lépésként üdvözölni, ám Eichmann ellenkezett; ő úgy vélte, hogy – technikai okok miatt – „ajánlatosabb elhalasztani az akciót mindaddig, amíg Magyarország hajlandó lesz a magyar zsidókat is alávetni az intézkedéseknek".

Túl költséges lenne pusztán egy kategória miatt „az egész evakuációs mechanizmust mozgásba hozni [...] anélkül, hogy a magyarországi zsidókérdés megoldásához közelebb kerülnénk". Most azonban, 1944-ben, Magyarország „közelebb került a megoldáshoz", hiszen március 19-én a német hadsereg két hadosztálya megszállta az országot. Ugyanekkor érkezett a birodalom új, teljhatalmú megbízottja, dr. Edmund Veesenmayer SS-*Standartenführer*, Himmler bizalmi embere a Külügyminisztériumból, továbbá Otto Winkelmann SS-*Obergruppenführer*, az SS vezérkarának és a rendőrség vezető testületének tagja, tehát Himmler közvetlen beosztottja. Az SS harmadik hivatalos küldöttjeként érkezett az országba az RSHA-ban Müller és Kaltenbrunner parancsnoksága alatt álló Eichmann, a zsidó evakuáció és deportálás szakértője. Hitler nem hagyott kétséget afelől, hogy mit jelent a három úriember megérkezése; az ország megszállása előtti híres tárgyaláson közölte Horthyval, hogy „Magyarország még nem tette meg a szükséges lépéseket a zsidókérdés rendezésére", illetve azzal vádolta őt, hogy „nem engedte meg a zsidók lemészárlását" (Hilberg).

Eichmann feladata nyilvánvaló volt. Hivatalával együtt Budapestre költöztették, hogy megfigyelhesse: minden „szükséges lépést" végrehajtanak. „Önmagában ismét egy lecsúszás – írja Eichmann –, hiszen egy központi hatóság referenséből egy másodrangú hatóság referensévé váltam. De ez a fizetésemre nem volt hatással [ezt nem felejtette el megjegyezni a karrierjét mindig szem előtt tartó Eichmann], így a dolog végül is rendben volt." Mindazonáltal halvány fogalma sem volt a jövőt illetően; leginkább a lehetséges magyar ellenállás miatt aggódott, amellyel képtelen lett volna megbirkózni, hiszen sem elegendő emberrel, sem helyismerettel nem rendelkezett. Ám aggodalmai teljesen alaptalannak bizonyultak. A magyar *csendőrség* a szükségesnél is készségesebbnek bizonyult, a belügyminisztérium politikai (zsidó-) ügyekért felelős államtitkára, Endre László pedig, aki „nagyon jól ismerte a zsidókérdést", oly közeli barátjává vált, hogy Eichmann szabadidejének nagy részét is vele töltötte. Minden „álomszerűen ment, súrlódás nélkül, magától, olyan simán, hogy álmodni sem mertem volna", ismételgette, valahányszor erre az epizódra emlékezett. Semmiféle nehézség nem mutatkozott – amennyiben nem nevezzük nehézségnek azokat a kisebb

eltéréseket, amelyek kapott utasításai és új barátainak kívánságai között időnként előfordultak. Ilyen volt például az, hogy utasításai – feltehetőleg a Vörös Hadsereg közeledte miatt – az ország keletről nyugatra történő átfésülését irányozták elő, ami azt jelentette, hogy a budapesti zsidók evakuálására nem az első hetekben vagy hónapokban került volna sor – ez a magyarok között mély szomorúságot okozott, mert ők természetesen azt akarták, hogy fővárosuk legyen elsőként *judenrein*. (Eichmann „álma" elképesztő rémálom volt a zsidók számára, ugyanakkor a magyar csendőrség „ütőképessége" és „zökkenőmentes" működése olyan tény, amely még ezekben az időkben is párját ritkítóan szörnyű katasztrófát okozott: sehol másutt nem deportáltak és semmisítettek meg ennyi embert ilyen rövid idő alatt. Nem teljes két hónapon belül 147 lepecsételt marhavagon-szerelvény, kocsinként száz fővel, 434 351 ember hagyta el az országot; Auschwitz gázkamrái alig győzték ezt a hatalmas tömeget.)

A nehézségek máshol jelentkeztek: nem egy személy, hanem három kapott arra parancsot, hogy segédkezzenek „a zsidókérdés megoldásában", és mindegyikük különböző egységhez, tehát különböző parancsnoki lánchoz tartozott. Technikailag Winkelmann Eichmann felettese lett volna, ám az SS vezérkara és a rendőrség vezető testülete nem állt az RSHA (ide tartozott Eichmann) irányítása alatt. Veesenmayer pedig, aki a Külügyminisztériumtól jött, független volt mindkettőtől. Eichmann mindenesetre megtagadta, hogy teljesítse bármelyikük parancsát, illetve rossz néven vette jelenlétüket. Ám a legnagyobb nehézséget egy negyedik ember jelentette, akit Himmler „különleges feladattal" küldött abba az egyetlen európai országba, amely nem csupán jelentős számú zsidónak nyújtott menedéket, de ahol a zsidók még mindig fontos gazdasági szerepet töltöttek be. (Becslések szerint Magyarországon az összesen száztízezer kereskedelmi és ipari vállalatból negyvenezer zsidók kezében volt.) Ez a negyedik ember Kurt Becher *Obersturmbannführer* (később *Standartenführer*) volt.

Különös módon Becher, Eichmann régi ellensége, ma tehetős kereskedő Brémában, a védelem oldalán jelent meg a bíróságon. Nyilvánvaló okok miatt nem jelenhetett meg személyesen Jeruzsálemben, így németországi tartózkodási helyén hallgatták ki. Tanúvallomását azonban a bíróság nem vette figyelembe, mivel

a kérdéseket, amelyekre eskü alatt kellett válaszolnia, már jó előre megmutatták neki. Nem pusztán a per szempontjából sajnálatos, hogy Eichmannt és Bechert nem került szembesítették, mivel ez az „összkép" egy másik, akár jogi szempontból sem érdektelen oldalát tárhatta volna fel. Saját beszámolója szerint Becher azért csatlakozott az SS-hez, mert „1932-től mindmáig aktívan érdekelte a lovaglás". Harminc évvel ezelőtt ezt a sportágat Európában csak a legfelsőbb osztályok élvezhették. 1934-ben oktatója rávette, hogy csatlakozzon az SS lovasezredéhez, ami abban a pillanatban a lehető legjobb megoldás volt annak, aki csatlakozni kívánt a „mozgalomhoz", ugyanakkor társadalmi státusát sem akarta elveszíteni. (Egy lehetséges okát annak, hogy Becher a tanúvallomásában miért hangsúlyozta a lovaglást, soha nem említették: a nürnbergi bíróság a *Reiter-SS*-t levette a háborús bűnökért felelős szervezetek listájáról.) A háború kezdetén Becher aktív szolgálatot teljesített a fronton, de nem a Wehrmacht, hanem a Waffen-SS tagjaként, mint összekötő tiszt a hadseregparancsnoksággal. Hamarosan azonban elhagyta a frontszolgálatot, és az SS személyi hivatalának lóvásárlásait irányította, mely minőségében az akkoriban elérhető szinte valamennyi kitüntetést megszerezte.

Bechert, állítása szerint, pusztán azért küldték Magyarországra, hogy az SS részére húszezer lovat vásároljon, ami azonban nem valószínű, ugyanis nyomban megérkezése után egy sor eredményes tárgyalást bonyolított le a nagy zsidó cégek vezetőivel. Kapcsolata Himmlerrel kiváló volt, kedve szerint bármikor találkozhatott vele. „Különleges feladata" nyilvánvaló volt: a magyar kormány háta mögött ellenőrzése alá kellett vonnia a fontosabb zsidó vállalatokat, s ennek fejében az országból szabad távozást és tekintélyes mennyiségű valutát biztosított a tulajdonosoknak. Legjelentősebb tranzakciója a harmincezer munkást foglalkoztató mamutvállalat, a Weiss Manfréd-acélművekhez fűződik, amelyben mindent gyártottak, repülőgépektől, teherautóktól és kerékpároktól kezdve a konzervdobozokig, varró- és biztosítótűkig. Az akció eredményeként a Weiss család negyvenöt tagja Portugáliába emigrált, Becher úr pedig vállalatuk vezetője lett. Eichmann tombolt, amikor ez a *Schweinerei* a tudomására jutott: ez a megegyezés a magyarokkal fenntartott jó viszonyát fenyegette, akik természetesen azt várták, hogy a saját földjükön el-

kobzott zsidó tulajdon az ő birtokukba kerül. Volt is oka a felháborodásra, hiszen ezek a megegyezések ellentétben álltak az ebből a szempontból nagyvonalú náci politikával. A németek a zsidókérdés megoldásában nyújtott segítségük fejében egyik országban sem kértek részt a zsidó tulajdonból, csupán a deportálás és a megsemmisítés költségeit fizettették ki, de az e célból kért összeget is a fizetőképességtől függően, országonként eltérően állapították meg – a szlovákoknak 300–500, a horvátoknak csak 30, a franciáknak 700, a belgáknak 250 birodalmi márkát kellett fizetniük minden egyes zsidó után. (Úgy tűnik, a horvátokat kivéve, végül senki nem fizetett.) A háború e kései szakaszában Magyarországtól a németek természetbeni javakat kértek – élelmiszerszállítmányokat a birodalomba, olyan menynyiségben, amennyit a deportált zsidók állítólag elfogyasztottak.

Ám a Weiss-ügylet csak a kezdet volt, a dolgok menete – legalábbis Eichmann szempontjából – számottevően rosszabbra fordult. Becher született üzletember volt, és ahol Eichmann pusztán a szervezés és az adminisztráció felmérhetetlen gondjait látta, ott ő a pénzcsinálás szinte korlátlan lehetőségeit fedezte fel. Az egyetlen akadály, amely útját állta, az Eichmann-szerű, alacsonyrendű teremtmények szűkagyúsága volt, mivel azok komolyan vették munkájukat. Terveinek végrehajtása során Becher *Obersturmbannführer* szoros kapcsolatba került dr. Kasztner Rudolf (Rezső) mentőakcióival. (Kasztner Nürnbergben Becher mellett tanúskodott, aki ennek köszönhette szabadságát. Régi cionista lévén Kasztner a háború után Izraelbe költözött, ahol magas tisztséget töltött be egészen addig, amíg egy újságíró egy cikket publikált; kollaborált az SS-szel, válaszként Kasztner beperelte őt rágalmazásért. Kasztner Nürnbergben tett tanúvallomása súlyosan esett a latba ellene, s amikor az ügy a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé került, Hálévi bíró – az Eichmann-per három bírájának egyike – azzal vádolta, hogy „eladta a lelkét az ördögnek". 1957 márciusában, röviddel azelőtt, hogy ügyének fellebbviteli tárgyalására az izraeli Legfelsőbb Bíróságon sor került volna, Kasztner gyilkosság áldozata lett; úgy tűnik, gyilkosainak egyike sem volt magyarországi származású. Ezt követően az alsófokú bíróság ítéletét érvénytelenítették, és Kasztnert teljes mértékben rehabilitálták.) Bechernek a Kasztner közvetítésével bonyolított üzletei jóval egyszerűbbek voltak a gazdasági

élet mágnásaival folytatott bonyolult tárgyalásoknál, és valójában abból álltak, hogy árat szabtak minden egyes kimentendő zsidó életéért. Kemény, ám meglehetősen kicsinyes alkudozások voltak ezek, és úgy tűnik, egy ponton Eichmann is bekapcsolódott az előkészítő tárgyalások némelyikébe. Jellemző módon az általa tett árajánlat volt a legalacsonyabb, zsidónként potom kétszáz dollár – természetesen nem azért, mintha több zsidót óhajtott volna megmenteni, hanem egyszerűen azért, mert nem szokott hozzá, hogy nagyban gondolkodjék. Végül ezer dollárban egyeztek meg, és egy 1684 zsidóból álló csoport – benne dr. Kasztner családja – Magyarországról a bergen-belseni cseretáborba, végül Svájcba távozott. Egy hasonló ügylet nyélbe ütése (melynek révén Becher és Himmler az Amerikai Szövetséges Elosztó Bizottságtól húszmillió svájci frankot remélt mindenféle áru kereskedelme után) kötött le mindenkit egészen addig, amíg az oroszok felszabadították Magyarországot – ám ebből az üzletből semmi nem lett.

Kétségtelen, hogy Becher ténykedése Himmler teljes jóváhagyásával történt, és a legélesebb ellentétben állt a régi „radikális" parancsokkal, amelyeket Eichmann közvetlenül RSHA-s főnökeitől, Müllertől és Kaltenbrunnertől kapott. Eichmann szemében a Becher-féle emberek korruptak voltak, azonban a korrupció nemigen okozhatott neki lelkiismereti válságot, mert noha ő maga nyilvánvalóan érzéketlen volt az efféle kísértésekkel szemben, már évek óta korrupció vette körül. Nehéz elképzelni, de mégsem teljesen lehetetlen, hogy ne tudott volna arról, hogy barátja és beosztottja, Dieter Wisliceny *Hauptsturmführer* még 1942-ben a Zsidó Megmentési Bizottságtól Pozsonyban ötvenezer dollárt fogadott el a szlovákiai deportálások késleltetéséért; ám arról a tényről már kétségtelenül tudnia kellett, hogy 1942 őszén Himmler megkísérelt kivándorlási engedélyeket eladni szlovákiai zsidóknak megfelelő összegű valuta fejében, hogy így fedezze egy új SS-hadosztály felállításának költségeit. Most, 1944 őszének Magyarországán azonban más volt a helyzet, és nem azért, mert Himmler is érdekelt volt az „üzletben", hanem azért, mert az üzlet ekkorra hivatalos politikává vált; immár nem puszta korrupció volt.

Kezdetben Eichmann igyekezett bekapcsolódni a játékba, és elfogadni az új szabályokat – ez akkor történt, amikor belekeveredett a fantasztikus „vért áruért" (azaz egymillió zsidóért tízezer teherkocsit a széthulló német hadsereg számára) tárgyalásokba, amelyeket minden bizonnyal nem ő kezdeményezett. Ahogyan Jeruzsálemben magyarázta az ügyben betöltött szerepét, világosan mutatja, hogy miképp igazolta akkoriban mindezt önmaga számára: olyan katonai kényszerűségnek tartotta, amely azzal az előnnyel járt, hogy új és fontos szerephez juttatja az emigrációs ügyletekben. Azt viszont vélhetőleg soha nem ismerte be önmagának, hogy a minden oldalról növekvő nehézségek napról napra inkább azt valószínűsítették, hogy hamarosan munka nélkül marad (ez néhány hónap múltán valóban be is következett), amennyiben nem sikerül megvetnie a lábát a körülötte dúló, újabb hatalmi harcban. Amikor a csereterv kudarcba fulladt, amit előre látni lehetett, már mindenki tudott arról, hogy Himmler – dacára a főként Hitlertől való indokolt fizikai félelméből eredő állandó bizonytalankodásának – döntött az egész *Endlösung* befejezéséről, az üzlettől vagy a katonai szempontoktól függetlenül, semmi mással nem törődve, mint azzal a saját szerepéről kiagyalt illuzióval, amely szerint ő a német béke megteremtője. Ebben az időben jött létre az SS „mérsékelt szárnya", amely részben azokból állt, akik elég ostobák voltak azt hinni, hogy csodálatra méltó alibi az, ha egy gyilkos bizonyítani tudja, hogy nem gyilkolt annyit, mint amennyit gyilkolhatott volna, részben pedig azokból, akik elég okosak voltak, hogy előre lássák a „normális feltételek" visszatértét, amikor a pénz és a jó kapcsolatok ismét kulcsszerepet játszanak majd.

Eichmann soha nem csatlakozott ehhez a „mérsékelt szárnyhoz", és kérdéses, hogy befogadták volna-e, ha egyáltalán megpróbálja. Nem pusztán azért, mert túlságosan kompromittálódott, vagy mert – a zsidó tisztviselőkkel fenntartott folyamatos kapcsolata miatt – túl közismertté vált, hanem mert túl primitív volt ezeknek a felső középosztálybeli, jó nevelésben részesült „úriembereknek" a szemében, akik iránt az utolsó pillanatig a legkeserűbb haragot táplálta magában. Teljes mértékben képes volt arra, hogy milliókat a halálba küldjön, ám képtelen volt erről „nyelvszabályozás" *(Sprachregelung)* nélkül, nyíltan beszélni. Jeruzsálemben viszont már nyelvi szabályok nélkül, szabadon beszélt „gyilkosságról", „ölésről" és „az állam által törvényesített bűntettekről"; nevén nevezte a dolgot, ellentétben védőivel,

akik többször is érzékeltették, hogy társadalmilag Eichmann fölött állnak. (Servatius segéde, dr. Dieter Wechtenbruch – Carl Schmitt hajdani tanítványa, aki a tárgyalás első heteiben volt jelen, majd Németországba küldték, hogy a védelem számára tanúvallomásokat gyűjtsön, és majd csak az utolsó héten, augusztusban jelent meg újra – készségesen állt a riporterek rendelkezésére a tárgyalótermen kívül, és úgy tűnt, hogy őt nem annyira az Eichmann által elkövetett bűnök döbbentették meg, mint inkább a vádlott ízlésének és műveltségének hiánya. „Majd meglátjuk – mondta –, hogyan húzzuk ki a balfácánt a pácból!" *[... wie wir das Würstchen über die Runden bringen].* Maga Servatius még a per előtt úgy nyilatkozott, hogy ügyfelének jelleme semmiben nem tér el „egy közönséges postásétól".)

Miután Himmler „mérsékeltté" vált, Eichmann szabotálta a parancsait, amennyire csak merte, vagy legalábbis addig a pontig, ameddig úgy érezte, hogy közvetlen felettesei „fedezik". Kasztner egyszer megkérdezte Wislicenyt, hogy „Hogyan merészeli Himmler parancsait Eichmann szabotálni?" – ebben az esetben, 1944 őszén az erőltetett menetek leállítására vonatkozót. A válasz az volt, hogy „valamilyen táviratot nyilván fel tud mutatni. Müller és Kaltenbrunner bizonyára fedezik." Meglehetősen valószínűnek, hogy volt valamilyen zavaros terve Theresienstadt – még a Vörös Hadsereg megérkezése előtti – likvidálására, ám erről csupán Dieter Wisliceny kétes értékű tanúvallomásából tudunk (ő már hónapokkal, talán évekkel a vég előtt gondosan hozzálátott, hogy – Eichmann rovására – alibit készítsen elő a maga számára, amit Nürnbergben, ahol a vád tanúja volt, feltálalt a bíróságnak; azonban ez sem segített rajta, mert kiadták Csehszlovákiának, és Prágában, ahol nem voltak kapcsolatai, a pénzzel pedig semmire sem ment, bíróság elé állították és kivégezték). Más tanúk azt állították, hogy ezt Eichmann egyik embere, Rolf Günther tervelte ki, és hogy Eichmann éppenséggel írásos parancsot adott ki arra, hogy a gettónak sértetlenül kell maradnia. Mindenesetre kétségtelen, hogy 1945 áprilisában, amikor már gyakorlatilag mindenki meglehetősen „mérsékeltté" vált, Eichmann arra használta a svájci Vöröskeresztet képviselő M. Paul Dunand Theresienstadtban tett látogatását, hogy nyilvánosságra hozza: ő személy szerint nem ért egyet Himmlernek a zsidókra vonatkozó új irányvonalával.

Így tehát soha nem volt kétséges, hogy Eichmann mindig mindent megtett azért, hogy a végső megoldás, az *Endlösung* valóban végső legyen. A kérdés pusztán az, hogy ez valójában fanatizmusának, a zsidók iránt táplált határtalan gyűlöletének volt-e bizonyítéka, és hogy hazudott-e a rendőrségnek, illetve hamisan tanúskodott-e a bíróságon, amikor azt állította, hogy ő mindig parancsokat teljesített. Ennél jobb magyarázatot nem találtak a bírák, akik kemény erőfeszítéseket tettek, hogy megértsék a vádlottat, mi több oly előzékenységgel és oly hiteles, ragyogó emberséggel bántak vele, amilyennel az vélhetőleg egész addigi életében nem találkozott. (Dr. Wechtenbruch elmondta a riportereknek, hogy Eichmann olyan „nagy bizalommal tekint Landau bíró úrra", mintha az helyre tudná állítani az ő erkölcsi világrendjét, és ezt a bizalmat Wechtenbruch Eichmann tekintély iránti igényének tulajdonította. Bármin is alapult, a bizalom a per folyamán végig nyilvánvaló volt, és ez lehetett az oka annak, hogy az ítélet Eichmannt annyira „kiábrándította": összetévesztette az emberséget a puhasággal.) A három férfi „jóságát", foglalkozásuk erkölcsi alapjai iránti rendíthetetlen és némileg régi vágású hitét igazolhatja az, hogy soha nem értették meg őt teljes mértékben. Mert az ügy szomorú és fölöttébb nyomasztó igazsága valószínűleg az, hogy nem a fanatizmusa, hanem maga a lelkiismeret sarkallta arra Eichmannt, hogy a háború utolsó évében megalkuvást nem ismerő magatartást tanúsítson, mint ahogyan három évvel korábban éppen ez késztette őt arra, hogy rövid ideig az ellenkező irányba mozduljon. Eichmann tudta, hogy Himmler rendelkezései homlokegyenest ellentmondtak a Führer parancsának. Éppen ezért nem volt szüksége tényszerű részletekre, noha azok őt támogatták volna – amint az ügyészség is hangsúlyozta a legfelső bírósági tárgyaláson, „Himmler pozíciója Hitler szemében teljes mértékben megrendült" –, miután Hitler Kaltenbrunner révén tudomást szerzett a zsidók és teherkocsik cseréjéről folytatott tárgyalásokról. Alig néhány héttel az előtt, hogy Himmler leállíttatta az auschwitzi halálgyárat, Hitler – nyilvánvalóan mit sem sejtve Himmler legújabb lépéséről – ultimátumot intézett Horthyhoz, mely ezt tartalmazta: „A Führer elvárja, hogy a magyar kormány minden további késlekedés nélkül hajtsa végre a budapesti zsidók ellen hozott intézkedéseket." Amikor Budapesten megkapták Himmler parancsát, miszerint a magyar

zsidók evakuálását le kell állítani, Eichmann – egy Veesenmayertől származó távirat szerint – azzal fenyegetőzött, hogy „adott esetben újra a Führer döntését kéri". Az ítélet szerint ez a távirat „terhelőbb volt, mint amilyen száz tanúvallomás lehetett volna".

Eichmann elveszítette harcát a „mérsékelt szárny" ellen, melynek élén maga a német rendőrség parancsnoka, a *Reichsführer SS* állt. Vereségének első jelét 1945 januárjában tapasztalhatta, amikor Kurt Becher *Obersturmbannführer*t *Standartenführer*ré léptették elő, azaz éppen azt a rangot kapta, amelyről Eichmann a háború egész ideje alatt álmodott. (Az, hogy szolgálati helyén nem lehetett magasabb rangot elérni, csupán féligazság; ha nem ragad le a IV–B–4 irodájában, a IV–B osztály vezetőjévé nevezhették volna ki, és akkor automatikusan megkapja a magasabb rangot. Az igazság valószínűleg az volt, hogy azok, akik Eichmannhoz hasonlóan a közállományból emelkedtek fel, nem juthattak alezredesi rangnál magasabb pozícióhoz, legfeljebb csak a fronton.) Ekkor már folyt Magyarország felszabadítása, és Eichmannt visszahívták Berlinbe. Ugyanakkor Himmler Eichmann ellenségét, Bechert nevezte ki a valamennyi koncentrációs táborért felelős *Reichssonderkommissar* posztra, őt pedig a „zsidó ügyek" irodájából áthelyezték egy másik, teljesen jelentéktelen irodába, amely az „egyházak elleni harccal" foglalkozott, mely területen tökéletesen járatlan volt. A háború utolsó hónapjaiban bekövetkezett bukásának gyorsasága a legárulkodóbb jel arra, hogy Hitlernek mennyire igaza volt, amikor 1945 áprilisában berlini bunkerében kijelentette: az SS nem megbízható többé.

Amikor Jeruzsálemben Eichmannt szembesítették a Hitler, illetve az ominózus Führer-parancs iránti rendkívüli lojalitásának bizonyítékaival, ő újra és újra megkísérelte megmagyarázni, hogy a Harmadik Birodalomban „a Führer szava törvényerővel bírt" *(Führerworte hatten Gesetzkraft)*, ami többek között azt jelentette, hogy ha a parancs közvetlenül Hitlertől eredt, akkor annak nem kellett írásban érkeznie. Igyekezett megmagyarázni, hogy éppen ezért nem kért soha írásos parancsot Hitlertől (soha nem került elő az *Endlösung*ra vonatkozó Führer-parancs írásos dokumentuma, valószínűleg nem is létezett ilyen), ellenben írásos parancsot szeretett volna látni Himmlertől. Ne feledjük, ilyen fantasztikus volt akkoriban a dolgok állása, s egész könyvtárak teltek meg olyan nagyon „tudós" jogászi kommentárokkal, amelyek mind azt demonstrálták, hogy a Führer *szavai*, szóbeli kijelentései az ország alaptörvényét jelentették. Ilyen „törvényi" keretek között minden parancs és rendelkezés, amelyik betűjében vagy szellemében ellentétes volt a Hitler által kimondott szavakkal, definíció szerint törvénytelennek minősült. Eichmann helyzete ezért nyomasztó módon hasonlított annak a sokat emlegetett katonának az esetére, aki normális törvényi keretek között megtagadja, hogy olyan parancsokat hajtson végre, amelyek ellentmondanak a törvényességről szerzett addigi tapasztalatainak, amelyek „nyilvánvalóan törvénytelenek", ahogyan az izraeli büntető törvénykönyv 19. b §-a fogalmaz, melyet mindazonáltal a nácik és kollaboránsaik megbüntetésére hozott törvény hatályon kívül helyezett. A téma kiterjedt irodalma általában azt a megszokott kétértelmű „törvény" szót használja, ami ebben a szövegkörnyezetben időnként az ország törvényét – azaz lefektetett, pozitív törvényt – jelenti, időnként pedig azt a törvényt, amely állítólag minden ember szívében ugyanolyan hangon szólal meg. Gyakorlatiasan fogalmazva azonban a visszautasítandó parancsoknak „nyilvánvalóan törvényelleneseknek" kell lenniük, és a törvényellenességnek mint „fekete zászlónak kell lobognia [felettük] figyelmeztetésként, amely így szól: Tilos" – mutatott rá az ítélet. Egy bűnös rendszerben ez a „fekete zászló" a „figyelmeztető jellel" éppen olyan „nyilvánvalóan" ott lobog a normális esetben törvényes parancs fölött – például hogy ne ölj meg ártatlan embert csak azért, mert az történetesen zsidó –, amiképpen jogállamban egy bűnös parancs fölött. A lelkiismeret egyértelmű hangjára vagy – a jogászok még homályosabb nyelvén fogalmazva – az „emberiesség általános érzésére" (lásd Oppenheim–Lauterpacht: *International Law*, 1952) hivatkozni nem csupán a kérdés megkerülését jelenti, de annak tudatos elutasítását is, hogy észrevegyük századunk központi morális, jogi és politikai problémáját.

Eichmann tetteit természetesen nem csak az a meggyőződése határozta meg, hogy Himmler ekkoriban „bűnös" parancsokat adott ki. Kétségtelen, a meghatározó személyes mozzanat nem a fanatizmus volt, hanem a valódi, „határtalan és mértéktelen csodálata Hitler iránt" (amint a védelem egyik tanúja, dr. Wilhelm Höttl is megállapította) – azon ember iránt, aki „őrvezetőből a birodalom kancellárja" lett. Meddő kísérlet lenne eldönteni, hogy

a Hitler iránti csodálat volt-e benne erősebb, vagy elszántsága, hogy a Harmadik Birodalom törvénytisztelő polgára maradjon akkor is, amikor Németország már romokban hever. A háború utolsó napjaiban mindkét tényező ismét szerepet kapott, amikor Berlinbe visszatérve elkeseredett dühvel tapasztalta, hogy körülötte mindenki hamis papírokat szerez, így biztosítva magát az orosz vagy az amerikai csapatok megérkezése előtt. Néhány héttel később Eichmann maga is álnéven kezdett utazni, ám Hitler ekkor már halott volt, „az ország törvénye" már érvényét veszítette, így – mint mondta – már nem kötötte esküje. Az SS tagjainak esküje ugyanis annyiban tért el a hadsereg katonai esküjétől, hogy csak Hitlerhez kötődött, és nem Németországhoz.

Adolf Eichmann lelkiismeretének ügye, mely kétségtelenül bonyolult, ám semmi esetre sem egyedülálló, aligha hasonlítható össze a német tábornokok esetével. Egyikük Nürnbergben arra a kérdésre: „Hogyan volt lehetséges, hogy Önök, tiszteletre méltó tábornokok mindvégig megkérdőjelezhetetlen lojalitással engedelmeskedtek egy gyilkosnak?" – azzal válaszolt, hogy „nem egy katona feladata, hogy legfelső parancsnokának bírájaként cselekedjen. Tegye meg azt a történelem vagy Isten az égben!" (Mindezt egyébként a Nürnbergben felakasztott Alfred Jodl tábornok mondta.) A jóval kevésbé intelligens és teljesen iskolázatlan Eichmann legfeljebb halványan fogta fel, hogy nem egy parancs, hanem egy törvény csinált mindannyiukból bűnözőt. A parancs és a Führer szava közti különbség az, hogy ez utóbbi érvényességének nem voltak tér- és időbeli korlátai, amelyek a legjellegzetesebb ismérvei a parancsnak. Ez volt a valódi magyarázata annak is, hogy az *Endlösung*ra vonatkozó Führer-parancsot szabályozások és direktívák özöne követte, melyeket mind jogász szakértők és tanácsadók fogalmaztak meg – és nem egyszerűen hivatalnokok; a szokásos parancsokkal ellentétben ezt a parancsot törvénynek tekintették. Fölösleges hangsúlyozni, hogy az ezzel kapcsolatos jogászi hókuszpókusz, ami távolról sem csak a német pedantéria és alaposság tünete, a leghatékonyabb eszközként járult hozzá ahhoz, hogy az egész ügy a törvényesség külső látszatával bírjon.

És amiképpen a civilizált országokban a törvény feltételezi, hogy a lelkiismeret hangja mindenkihez így szól: „Ne ölj!", még ha az ember természetes vágyai és hajlamai időnként a gyilkosságra ösztönöznek is, Hitler országának törvénye éppen úgy elvárta, hogy a lelkiismeret hangja mindenkihez így szóljon: „Ölj!", noha a mészárlások szervezői nagyon is tudatában voltak annak, hogy a gyilkosság ellenkezik a legtöbb ember normális vágyaival és hajlamaival. A Harmadik Birodalomban a gonosz elveszítette azt a sajátosságát, amelyről a legtöbb ember felismeri – a kísértés jegyét. Sok német és sok náci, vélhetőleg túlnyomó többségük, bizonyára kísértésbe esett, hogy *ne* öljön, hogy *ne* raboljon, hogy *ne* engedje felebarátait a pusztulásba masírozni (mert természetesen mindannyian tudták, hogy a zsidókat a pusztulásba szállították, noha nem mindenki tudhatott a borzalmas részletekről), és hogy mindezen bűntettekben a zsákmányban való részesedés által *ne* váljék bűnrészessé. Ám, Isten tudja, hogyan, megtanulták, hogyan küzdjék le vágyaikat, miként álljanak ellen a kísértésnek.

IX.

DEPORTÁLÁSOK A BIRODALOMBÓL

NÉMETORSZÁG, AUSZTRIA ÉS A PROTEKTORÁTUS

Eichmannt nem gyötörte lelkiismereti válság az 1942. januári Wannsee-konferenciától – amikor még Poncius Pilátus ártatlanságával mosta kezeit – az 1944 nyaráig–őszéig tartó időszakban, vagyis addig, amikor Himmler (Hitler háta mögött) kiadta a parancsot az *Endlösung* befejezésére, mintha a tömegmészárlás pusztán sajnálatos tévedés lett volna. Ebben az időszakban sohasem jutott eszébe, hogy „valamely saját döntése miatt kellemetlen helyzetbe kerülhet"; gondolatait teljes mértékben lekötötték az adminisztráció és a szervezés szörnyű feladatai, amelyeket nemcsak a háborús körülmények nehezítettek, hanem – és ez számára sokkal fontosabb volt – „a zsidókérdés megoldásában" serénykedő számtalan állami és párthivatalnok végeérhetetlen intrikái, hatalmi befolyásért vívott harcai is. Legfőbb vetélytársai a magasabb SS és rendőrparancsnokok voltak, akik közvetlenül Himmler alá voltak rendelve, állandó bejárásuk volt hozzá, és Eichmann-nál kivétel nélkül magasabb rangot viseltek. Eichmann-nak a Külügyminisztériummal is számolnia kellett, amely ugyancsak igen aktív lett a zsidóügyekben az új államtitkár, a Ribbentrop által protezsált dr. Martin Luther irányítása alatt. (Luther egy gondosan előkészített akcióval 1943-ban megkísérelte kitúrni Ribbentropot a pozíciójából, ám ő húzta a rövidebbet, és koncentrációs táborba került. Utóda alatt Eberhard von Thadden követségi tanácsos lett a zsidóügyek *referense*, aki a jeruzsálemi perben a védelem oldalán tanúskodott.) A Külügyminisztérium időnként deportálás végrehajtására adott parancsot külföldi képviselőinek, ám ők presztízsokokból szívesebben végeztették el a munkát a magasabb SS- és rendőrparancsnokokkal. A megszállt keleti területeken ráadásul ott voltak a hadsereg parancsnokai is, akik szerették a „tetthelyen" megoldani a prob-

államügyész kifejtette a pert megnyitó beszédében. Ám e beállítottság mögött már régóta az a dicsőséges meggyőződés húzódott, hogy Izrael *népe* élni fog, »*Ám Jiszráel cháj*« zsidó személyek, egész zsidó családok elveszhetnek a pogromokban, egész közösségeket elsöpörhetnek, de a nép túl fog élni mindent: genocídiummal még soha nem szembesültek. A nép fennmaradásáról alkotott régi elképzelés mellesleg egyre kevésbé nyújtott már további vigaszt, legalábbis Nyugat-Európában. A zsidóság a római korszak óta, tehát az európai történelem fogantatásának pillanatától az európai nemzetek közösségéhez tartozott, jóban-rosszban, nyomorúságban és tündöklésben egyaránt. És mivel az utóbbi százötven év során sokkal inkább a jóban osztozott, és a tündöklés pillanatai voltak gyakoriak, Közép- és Nyugat-Európában, olybá tűnt hogy ez a szabály. Ezért nem volt különösebb jelentősége a zsidó közösségek széles rétegei számára annak a meggyőződésnek, hogy a nép végül fennmarad. A *judenrein* Európa képe éppen annyira elképzelhetetlen volt számukra, mint az, hogy az európai civilizáció keretein kívül lehetséges zsidó élet.

Noha figyelemre méltó monotonitással valósították meg, a világvége mégis majdnem annyi alakot és megjelenési formát öltött, ahány ország volt Európában. Az európai népek fejlődésének történetét, a nemzetállami rendszer kialakulását jól ismerő történész számára ez nem okozhat meglepetést, viszont annál nagyobb meglepetést szerzett a náciknak, hiszen mélységes meggyőződésük szerint, az antiszemitizmus közös zászlaja alatt egész Európának egyesülnie kellett volna. Óriási tévedés volt, amiért nagy árat kellett fizetniük. Ha az elméletben talán nem is annyira, ám a gyakorlatban hamarosan kiderült, hogy igen nagy eltérések mutatkoztak a különböző országok antiszemitái között. Különösen zavarba ejtő – noha könnyen megjósolható – volt, hogy a német „radikális" változatot csak azok a keleti nemzetek fogadják el teljes mértékben – így az ukránok, észtek, lettek, litvánok és bizonyos mértékig a románok –, amelyekről a nácik eldöntötték, hogy „alsóbbrendű", barbár hordáknak fogják tekinteni őket. Kiváltképpen a skandináv népek mutattak fogyatékosságokat a zsidókkal szemben tanúsítandó gyűlölet tekintetében (Knut Hamsun és Sven Hedin kivételt képeztek), akiket pedig a nácik Németország vértestvéreiként tartottak számon.

A világvége természetesen Németországban vette kezdetét, amely akkortájt nemcsak Németországot, de Ausztriát, a Cseh-Morva Protektorátust és Lengyelország annektált nyugati területeit is jelentette. Ami ez utóbbit illeti, az úgynevezett *Warthegau* területéről a zsidókat a háború kitörése után a lengyelekkel együtt, az első nagyszabású keleti áttelepítés keretében keletre deportálták – „a szervezett népvándorlásban", olvashatjuk a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság ítéletében –, míg a német származású lengyeleket *(Volksdeutsche)* nyugatra szállították, „vissza a birodalomba". Ugyanakkor Himmler mint a német nép megerősítésének birodalmi komisszárja *(Reichskomissar für die Festigung des Deutschen Volkstums)* Heydrichet bízta meg a „ki- és áttelepítési kérdésekkel", és 1940 januárjában létrehozták Eichmann első hivatalos irodáját az RSHA keretében, a IV–D–4 irodát. S jóllehet ez a pozíció ugródeszkának bizonyult a későbbi referatúrájához a IV–B–4 irodában, Eichmann számára ennek a pozíciónak mégsem volt jelentősége, pusztán egyfajta átmenetet jelentett régi munkája, a kivándorlási ügyek intézése és új munkája, a deportálás között. A deportálással kapcsolatos első megbízásai nem képezték az *Endlösung* részét, azok a Hitler hivatalos parancsát megelőző időszakra datálhatók. A későbbiek fényében ezeket próbáknak tekinthetjük, mintha azt akarták volna felmérni, hogyan viselkednének a katasztrófában a zsidók és nem zsidók. Az első deportálásra 1940. február 13-án került sor, amikor egyetlen éjszaka alatt ezerháromszáz zsidót hurcoltak el Stettinből. Ez volt az első alkalom, hogy német zsidókat deportáltak, amit Heydrich azzal az ürüggyel rendelt el, hogy „lakásaik iránt sürgős hadigazdasági szükséglet mutatkozott". Szokatlanul brutális körülmények között toloncolták őket Lengyelország lublini körzetébe. A második deportálásra ugyanezen év őszén került sor: Baden és Saarpfalz valamennyi zsidó lakosát – mintegy hétezerötszáz férfit, nőt és gyermeket – szállítottak, mint már említettem, Franciaországnak megszállás alatt nem lévő részébe; az adott pillanatban ez csak csellel volt lehetséges, hiszen a francia–német fegyverszüneti egyezmény egyik pontja sem tette lehetővé, hogy a Vichy-Franciaországot zsidólerakó helyként használhassák. Eichmann személyesen kísérte el a szerelvényt, hogy meggyőzze a francia állomásfőnököt a határon: német „katonai szállítmányt" kísér.

Mindkét művelet nyilvánvalóan improvizált volt, mindenesetre hiányzott a későbbiekben jellemző alapos „jogi" előkészület. Még nem volt meg az a törvény, amely megfosztotta állampolgárságuktól a zsidókat abban a pillanatban, hogy deportálták őket a birodalomból, és – szemben a későbbi eljárással, amikor a zsidóknak rengeteg űrlapot kellett kitölteniük vagyonuk elkobzásakor – a stettini zsidóknak egyszerűen egy általános, minden birtokukban lévő tulajdonra vonatkozó lemondási nyilatkozatot kellett aláírniuk. Az első műveletek nyilvánvaló módon nem a hivatali apparátust voltak hivatva tesztelni, hanem – úgy tűnik – az általános politikai feltételeket akarták kipuhatolni: vajon rá lehet-e venni a zsidókat, hogy minden előzetes felszólítás nélkül, az éj leple alatt, saját lábukon, kezükben kicsiny bőröndjeikkel masírozzanak a végzetükbe; vajon miként reagálnak a szomszédok, amikor másnap reggel felfedezik az üres lakásokat; és végül, de nem utolsósorban: a badeni zsidók esetében hogyan reagál egy külföldi kormány, ha váratlanul meglepik több ezer zsidó „menekülttel"? És ami azt illeti, a nácik elégedetten vehették tudomásul, hogy minden a legnagyobb rendben történt. Németországban több esetben is közbenjártak „különleges elbánásért" – így például Alfred Mombert költő, a Stefan George-kör tagja érdekében, aki engedéllyel Svájcba távozhatott –, de az érintett népesség nagyobb részével senki nem törődött. (Feltehetően ekkor értette meg Heydrich, hogy milyen fontos a kapcsolatokkal rendelkező zsidókat elválasztani a névtelen tömegektől, s ezért határozta el – Hitler jóváhagyásával – Theresienstadt és Bergen-Belsen létrehozását; az előbbi az „idősek gettója", az utóbbi a „cseretábor", az úgynevezett *Austauschlager* volt.) Franciaországban még kedvezőbben alakult a helyzet, ugyanis a Badenből érkezett hétezerötszáz zsidót a Vichy-kormány a Pireneusok lábánál lévő hírhedt gurs-i koncentrációs táborba szállíttatta, amelyet eredetileg a spanyol Köztársasági Hadsereg tagjai számára állítottak fel, 1940 májusa után pedig az úgynevezett *„réfugiés provenant d'Alemagne"* [Németországból érkezett menekültek] töltötték meg, akik többsége természetesen zsidó volt. (Amikor az *Endlösung* Franciaországban is megkezdődött, a gurs-i tábor lakóit mind Auschwitzba szállították.) A mindig szívesen általánosító nácik azt gondolták, hogy ezzel demonstrálták: a zsidók mindenütt „nemkívánatos" személyek, s aki nem zsidó, az mind

igazi vagy potenciális antiszemita. Miért zavartatná magát bárki, ha ők „radikálisan" kezelik a problémát? Eichmann még ezeknek a rövidre zárt általánosításoknak az igezetében panaszolta unos-untalan Jeruzsálemben, hogy egyik ország sem állt készen a zsidók befogadására, és ez, és csakis ez okozta az óriási katasztrófát. (Mintha bizony a szilárd intézményrendszerrel rendelkező európai nemzetállamok másképpen is reagálhattak volna, ha bármely más idegen nép fiai hordákban lepték volna meg őket – egy fillér és útlevél nélkül, és anélkül, hogy beszélnék az ország nyelvét!) A náci hatóságok végtelen meglepetésére azonban még a legmeggyőződésesebb külföldi antiszemiták sem voltak hajlandóak „következetesek" lenni, és az a sajnálatos tendencia volt megfigyelhető, hogy visszariadtak a „radikális" lépésektől. Csak igen kevesen fogalmaztak olyan világosan, mint a berlini spanyol követség egyik tagja: „Bár biztosak lehetnénk abban, hogy nem likvidálják őket!" – nyilatkozta arról a hatszáz spanyol származású zsidóról, akik spanyol útlevelet kaptak, noha még csak nem is jártak soha Spanyolországban, s akiket a Franco-kormány a német igazságszolgáltatás kezére akart játszani, de a nagy többség pontosan ugyanígy gondolkodott.

A deportálások első kísérletei után pangás következett be, és Eichmann, mint láttuk, kényszerű tétlenségében a Madagaszkár-terv gondolatával játszadozott. 1941 márciusában aztán, az Oroszország elleni háború előkészületei közepette, váratlanul új alosztály vezetésével bízták meg, pontosabban az irodája nevét *emigrációs és evakuációs ügyek*ről *zsidóügyek és evakuációs ügyek*re változtatták. S noha még nem tájékoztatták az *Endlösung*ról, attól a pillanattól kezdve nemcsak arról kellett volna tudnia, hogy az emigráció végérvényesen befejeződött, hanem arról is, hogy azt a deportálás váltja fel. Ám Eichmann nem az a típus volt, aki fél szavakból ért, utasítás hiányában pedig továbbra is az emigráció fogalmaiban gondolkodott. Így 1940 októberében, a Külügyminisztérium képviselőivel tartott megbeszélésen a legélénkebben tiltakozott az ellen a javaslat ellen, hogy a külföldön tartózkodó német zsidóktól meg kell vonni a német állampolgárságot, mondván, „egy ilyen lépés megzavarhat némely országokat, amelyek e pillanatban készek kinyitni kapuikat, és belépési engedélyt adni a zsidó emigránsoknak". Mindig az adott pillanatban érvényes törvények és rendeletek szűk keretén belül gondolkodott, viszont a zsidóellenes új jogszabályok özöne csak azt követően árasztotta el a birodalomban élő zsidókat, hogy Hitlernek az *Endlösung*ra vonatkozó parancsát hivatalosan továbbították azoknak, akik a végrehajtására megbízást kaptak. Ugyanekkor határoztak arról is, hogy a birodalom abszolút elsőséget élvez, területét a legsürgősebben *judenrein*ná kell tenni; meglepő, hogy még így is csak két év alatt sikerült ezt a feladatot teljesíteni. A többi ország számára is mintául szolgáló előkészületi intézkedések az alábbi sorrendben születtek meg: először a sárga csillag bevezetésére került sor, ami a „rendőrségi regisztrálás" szempontjából volt igen fontos (1941. szeptember 1.); ezután következett az állampolgársági törvény megváltoztatása, mely szerint a zsidó a német határ átlépésekor automatikusan elveszti állampolgárságát (a „határátlépés" természetesen a deportáláskor következett be); a harmadik határozat értelmében a birodalom elkobozza az állampolgárságát elveszített német zsidó minden vagyonát (1941. november 25.). Az előkészületek csúcspontját az Otto Thierack igazságügyi miniszter és Himmler által megkötött egyezmény jelentette, amely szerint az előbbi lemondott a „lengyelek, oroszok, zsidók és cigányok" fölötti hatáskörről az SS javára, mivel „[...] az Igazságügyi-minisztérium csak csekély mértékben járulhat hozzá e népek kiirtásához [sic!]". (Figyelemre méltó az igazságügy miniszter 1942 októberében a pártkancellária vezetőjéhez, Martin Bormannhoz intézett levelének nyílt szóhasználata.) Némileg más intézkedések voltak érvényesek a theresienstadti deportáltak esetében: mivel Theresienstadt még a birodalom területén feküdt, az oda deportáltak nem váltak automatikusan hontalanná. E „privilegizált kategóriák" esetében egy régebbi, 1933-as törvényt alkalmaztak, mely szerint a kormány vagyonelkobzással büntetheti a „nép *[Volk]* és az állam ellen elkövetett bűncselekményeket". Az efféle vagyonelkobzás szokásos eljárás volt a koncentrációs táborokba juttatott politikai foglyok esetében, s noha a zsidók nem tartoztak ebbe a kategóriába, 1942 őszére Németország és Ausztria valamennyi koncentrációs tábora *judenrein* lett, s csak egy további rendeletre (ez 1942 márciusában született meg) volt szükség ahhoz, hogy minden deportált zsidót „a nemzet és az állam el-

lenségének" nyilvánítsanak. A nácik elég komolyan vették saját törvényeiket, és annak ellenére, hogy egymás között „theresienstadti gettóról" vagy „az öregek gettójáról" beszéltek, hivatalosan Theresienstadt mégis koncentrációs tábornak számított, noha erről csak azok nem tudtak, akik oda kerültek – mivel nem akarták megsérteni a „kivételezettek" érzéseit, hiszen mégiscsak számukra tartották fenn ezt a „lakhelyet". S hogy az odairányított zsidók ne fogjanak gyanút, a berlini Zsidó Egyesületet *(Reichsvereinigung)* utasították, hogy minden egyes deportálttal különkülön szerződést írjon alá a theresienstadti „lakásátvételről". Az otthonvárományos szerződő fél minden vagyonát a Zsidó Egyesületre hagyta, hogy ennek fejében az lakásáról, élelmezéséről, ruházatáról és orvosi ellátásáról életfogytiglan gondoskodjék. Mikor végül a *Reichsvereinigung* utolsó tisztviselőit is Theresienstadtba szállították, a birodalom egyszerűen elkobozta az egyesület pénztárának számottevő vagyonát.

A bíróságon nem vitatta senki azt a tényt, hogy a nyugatról keletre történő valamennyi deportálást Eichmann szervezte meg és koordinálta az RSHA IV–B–4 irodában dolgozó munkatársaival. Ám ahhoz, hogy a zsidókat vonatra tegyék, a reguláris rendőri egységek segítségére volt szükség. Németországban a Közrendészet *(Ordnungspolizei)* őrizte a vonatokat, és biztosította a kíséretet, míg keleten a Biztonsági Rendőrség (nem tévesztendő össze Himmler Biztonsági Szolgálatával, az SD-vel) fogadta a célállomáson a szerelvényeket, és adta át az elhurcoltakat a megsemmisítőközpontok hatóságainak. A jeruzsálemi bíróság a Nürnbergben használt fogalmaknak megfelelően „bűnös szervezetekről" beszélt; a Közrendészetet és a Biztonsági Rendőrséget így meg sem említették, noha mára teljes bizonyítást nyert, hogy az *Endlösung* végrehajtásában aktív szerepet vállaltak. Azonban a nürnbergi megkülönböztetések akkor sem lettek volna megfelelőek, és alkalmazhatatlanoknak bizonyultak volna a Harmadik Birodalom tényleges működését tekintve, ha a „bűnösnek" nyilvánított négy szervezethez (az NSDAP vezető testületei, a Gestapo, az SD és az SS) hozzáveszik még az összes rendőri egységet is. Hiszen, legalábbis a háborús években, Németországban valójában egyetlen olyan szervezet vagy hivatalos intézmény sem volt, amely ne vált volna a bűnös akciók és tranzakciók részesévé.

Miután Theresienstadt létesítésével a személyes közbelépések terhes problémáját sikerült megoldani, még mindig két akadály állt a „radikális" és „végleges" megoldás útjában. Az első problémát a félzsidók jelentették, akiket a „radikálisok" a többi zsidóval együtt deportálni akartak, míg a „mérsékeltek" beérték volna a sterilizálásukkal; a félzsidók megölése „vérük német felének" feláldozását is jelenti, fogalmazta meg a Wannsee-konferencián Stuckart a Belügyminisztériumból. (Gyakorlatilag semmi nem történt a *Mischlinge*-ügyben, illetve azokkal, akik vegyes házasságot kötöttek; Eichmann szavaival élve „a végrehajtási rendeletek erdeje" vette körül és védelmezte őket – részben nem zsidó rokonaik, részben az a kiábrándító tény, hogy a náci orvosok minden ígéretük ellenére sem találták fel a tömeges sterilizálás gyors módszerét.) A másik problémát néhány ezer külföldi zsidó németországi jelenléte képezte, hiszen deportálással nem lehetett megfosztani őket állampolgárságuktól. Néhány száz amerikai és angol zsidót majdani csere céljából internáltak, de érdemes megjegyezni, milyen módszereket alkalmaztak a Németországgal szövetséges vagy éppen semleges országok állampolgáraival szemben, különösen azért, mert ennek a kérdésnek a per során is volt bizonyos szerepe. Eichmannt éppen e személyek vonatkozásában vádolták azzal, hogy rendkívüli lelkesedéssel igyekezett, hogy közülük egyetlenegy se csússzon ki a keze közül. Ebbéli igyekezetében osztozott a Külügyminisztérium karrierdiplomatáival, akiket Reitlinger fogalmazásával: „rögtön a pástra szólított az a tény, hogy néhány zsidó megmenekült a kínzástól és a lassú haláltól", és akikkel minden ilyen esetben konzultálnia kellett. Eichmann szerint a legegyszerűbb és leglogikusabb megoldás az lett volna, ha állampolgárságukra való tekintet nélkül minden zsidót deportálnak. A Wannsee-konferencia irányelvei értelmében, amelyek még Hitler győzelmeinek fénykorában születtek, az *Endlösung* a teljes, 11 milliónyira becsült európai zsidóság vonatkozásában érvényes volt, és fel sem vetődtek olyan apróságok, mint az állampolgárság vagy a szövetséges és semleges országok jogai saját polgáraikat illetően. Ám Németország még a háború legfényesebb napjaiban sem vehette félvállról ezeket az apró formalitásokat, hiszen mindenütt rákényszerült a helyi hatóságok jóakaratára és segítőkészségére. A kül-

ügyi szolgálat tapasztalt diplomatáinak kellett megtalálniuk a kiutat a „végrehajtási rendeletek erdejéből". A legrafináltabb közülük az volt, amelyik a Németország területén tartózkodó külföldi zsidókat a saját hazájukban uralkodó általános hangulat felmérésére használta. Ez egyszerű, ám valamelyest kifinomult módszer volt, amely messze meghaladta Eichmann értelmi és politikai képességeit. (Ennek dokumentációs bizonyítéka van: Eichmann irodájából az ilyen ügyekben a Külügyminisztériumhoz küldött leveleket Kaltenbrunner vagy Müller írta alá.) A Külügyminisztérium arról tájékoztatta az országok hatóságait, hogy a Német Birodalom rövidesen *judenrein* lesz, s így tanácsos, ha hazahívják saját zsidó állampolgáraikat, hogy ne essenek a zsidóellenes intézkedések hatálya alá. Több volt ebben az ultimátum, mint amennyi első pillantásra látszik. Az említett külföldi zsidók általában vagy az illető ország honosított polgárai voltak, vagy – rosszabb esetben – valójában hontalanok, akik valami fölöttébb kétes úton jutottak útlevélhez, ami valamelyes védelmet biztosított, amíg külföldön tartózkodtak. Ez különösképp áll a latin-amerikai országokra, amelyek külföldi konzulátusai egészen nyíltan árultak útleveleket zsidóknak; az ilyen útlevelek szerencsés gazdái valamennyi jogukat gyakorolhatták, némi konzuli védelemre is számíthattak, kivéve azt a jogot, hogy belépjenek „anyaországukba". Ennek megfelelően a Külügyminisztérium ultimátuma azt a célt szolgálta, hogy kicsikarják a külföldi kormányok beleegyezését, hogy az *Endlösung* legalább azokra a zsidókra kiterjeszthető legyen, akik csak névlegesen állampolgáraik. Nem volt-e logikus feltételezni, hogy azok a kormányok, amelyek vonakodtak menedéket nyújtani néhány száz vagy néhány ezer zsidónak (akik semmilyen formában sem tudták teljesíteni a tartós letelepedés feltételeit), valószínűleg nem emelnek kifogást akkor sem, amikor a teljes zsidó lakosságukat kiutasításra és kiirtásra ítélik? Ez a feltevés talán logikusnak tűnt, ám – mint látni fogjuk – téves volt.

Jóval később, mint ahogyan azt Hitler remélte, 1943. június 30-án a birodalmat – tehát Németországot, Ausztriát és a Cseh-Morva Protektorátust – *judenrein*nak nyilvánították. Nincsenek pontos adatok arra nézve, hogy voltaképpen hány zsidót deportáltak erről a területről, ám tudjuk, hogy a német statisztikák

szerint kétszázhatvanötezer embert már vagy deportáltak, vagy 1942 januárjáig deportálásra szántak, s csak nagyon kevesen menekültek meg. Talán néhány százan, legfeljebb néhány ezren tudtak elrejtőzni és élték túl a háborút. A pártkancellária által 1942 őszén kibocsátott körlevél jól mutatja, hogy milyen könnyű volt megnyugtatni a zsidók szomszédainak lelkiismeretét: „A dolgok természetében rejlik, hogy ezek a bizonyos tekintetben súlyos problémák a népünk végleges biztonsága érdekében csak *könyörtelen keménységgel [mit rücksichtloser Härte]* oldhatók meg." (Hannah Arendt kiemelése.)

X.

DEPORTÁLÁSOK NYUGAT-EURÓPÁBÓL

FRANCIAORSZÁG, BELGIUM, HOLLANDIA, DÁNIA, OLASZORSZÁG

A háború utáni Németországban, amely figyelemre méltó tehetséget fejlesztett ki náci múltja bagatellizálására, a Harmadik Birodalom vezetői által legjobban becsült „könyörtelen keménység" tulajdonságát *„ungut"*-nak – azaz nem jónak – nevezték, mintha semmi más baj nem volna azokkal, akik ezen kvalitással áldattak meg, mint hogy sajnálatos, ám emberileg érthető módon képtelenek voltak magukat szigorúan tartani a keresztény felebaráti szeretet parancsához, hiszen akkoriban „túl voltak terhelve". Mindenesetre az Eichmann hivatala által a különböző országokba kiküldött „zsidóügyi tanácsadókat" – akiket a rendes diplomáciai missziókhoz, a katonai testületekhez vagy a helyi Biztonsági Rendőrséghez rendeltek – aszerint válogatták ki, hogy a legteljesebb mértékben birtokolják-e ezt a kvalitást. Úgy tűnik, a kezdeti időszakban, tehát 1941–1942 őszén és telén, az volt a legfontosabb feladatuk, hogy jó viszonyt létesítsenek az illető ország más német hivatalos közegeivel, különös tekintettel az elvileg független országokban működő német követségekre, illetve az elfoglalt területeken tartózkodó birodalmi megbízottakra; mindkét esetben állandósultak a zsidóügyek fölötti hatáskört firtató konfliktusok.

Eichmann 1942 júniusában Berlinbe hívatta zsidóügyi referenseit Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából, hogy kidolgozzák a deportálás terveit ezen országokra vonatkozóan. Himmler rendelkezése szerint Franciaország kiemelt helyen szerepelt „Európa nyugatról keletre történő átfésülésében", részben a *nation par excellence* magától értetődő jelentősége miatt, részben pedig azért, mert a Vichy-kormányzat valóban bámulatos „megértést" mutatott a zsidókérdés iránt, és saját kezdeményezésére több zsidóellenes törvényt léptetett életbe; sőt, külön Zsidóügyi Hivatalt is alapított, amelyet kezdetben Xavier Vallant, valamivel később Darquier de Pellepoix irányított – mindketten közismert antiszemiták. Az antiszemitizmus francia válfajának (amely szorosan összekapcsolódott a lakosság minden rétegére jellemző erős, általában soviniszta xenofóbiával) tett engedményként, a műveleteket a külföldi zsidókkal kezdték, s miután 1942 óta a Franciaországban tartózkodó külföldi zsidók több mint fele hontalan volt – mindannyian Oroszországból, Németországból, Ausztriából, Lengyelországból, Romániából, illetve Magyarországról, tehát olyan területekről emigráltak vagy menekültek, amelyek vagy német megszállás alatt álltak, vagy már a háború kitörése előtt zsidóellenes törvényeket léptettek életbe –, úgy döntöttek, hogy a százezer főre becsült hontalan zsidó deportálásával fogják kezdeni. (Az ország teljes zsidó népessége ekkor már jóval meghaladta a háromszázezer főt; 1939-ben, tehát még a belgiumi és hollandiai zsidók 1940. tavaszi beáramlása előtt kb. kétszázhetvenezer zsidó lehetett, akik közül legalább százhetvenezer külföldi vagy külföldi származású volt.) A megszállt területekről és a Vichy-Franciaországból egyaránt ötven-ötvenezer zsidót kellett a leggyorsabban evakuálni. Ehhez a nagyszabású vállalkozáshoz nem volt elegendő a Vichy-kormányzat beleegyezése, szükség volt a francia rendőrség tevékeny segítségére is: nekik kellett elvégezniük azt a munkát, ami Németországban a Közrendészetre hárult. Kezdetben semmiféle probléma nem mutatkozott, mert – amint arra Pierre Laval, Pétain marsall miniszterelnöke rámutatott – „ezek a külföldi zsidók mindig is terhet jelentettek Franciaország számára", így aztán „a francia kormány örömmel vette tudomásul, hogy a német álláspont megváltozása lehetővé tette, hogy Franciaország megszabadulhasson tőlük". Hozzá kell tenni, hogy Lavalnak és Pétainnek egyaránt az volt az elképzelése, hogy a zsidókat valóban keletre telepítik; ekkor még nem tudták, hogy mit jelent a „visszatelepítés".

Különösen két eset vonta magára a jeruzsálemi bíróság figyelmét; mindkettő 1942 nyarán, néhány héttel a műveletek megindítása után történt. Az első esetben egy bordeaux-i szerelvény július 15-én esedékes indulását kellett lemondani, mivel alig százötven hontalan zsidót találtak Bordeaux-ban – vagyis nem voltak elegen, hogy megtöltsék a vonatot, amit Eichmann csak kínkeservesen tudott megszerezni. Eichmann, akár felismerte,

hogy ez az eset az első jele annak, hogy a dolgok nem feltétlenül olyan egyszerűek, ahogyan mindenki hinni vélte, akár nem, roppant ideges lett, és figyelmeztette beosztottait, hogy „presztízskérdésről" van szó – nem annyira a franciák, mint a Közlekedési Minisztérium szemében, mivel ez utóbbi irányítói esetleg téves képzeteket alkothatnak az ő apparátusának hatékonyságáról; meg kell fontolnia továbbá, „hogy ne mondjanak-e le Franciaországról az evakuációt illetőleg", ha egy ilyen eset még egyszer előfordul. Jeruzsálemben szerfölött komolyan vették ezt a figyelmeztetést mint Eichmann hatalmának bizonyítékát: ha akarta, „lemondhatott Franciaországról". Valójában ez volt Eichmann egyik legnevetségesebb hetvenkedése, amely legfeljebb „átütő erejét" bizonyította, s csak annyiban volt „pozíciójának bizonyítéka beosztottai szemében", hogy nyíltan fenyegethette őket: elveszíthetik kényelmes háborús pozíciójukat. Ám ha a bordeaux-i incidens csak bohózat volt, a másik eset egyike volt a Jeruzsálemben elmesélt számtalan, a szó szoros értelmében hajmeresztő történetnek. Ez a történet négyezer gyermekről szól, akiknek a szülei már útban voltak Auschwitz felé. Az árván maradt gyermekeket az egyik francia gyűjtőállomáson, a drancyi koncentrációs táborban hagyták; Eichmannt franciaországi képviselője, Theodor Dannecker *Hauptsturmführer* július 10-én felhívta, s megkérdezte, mi történjék velük. Eichmann tíz nap múlva döntött, s közölte Danneckerrel, hogy „a gyermekszállítmányok gurulhatnak, amint újabb transzport lesz indítható a [lengyelországi] főkormányzóság területére". Dr. Servatius azt fejtette ki, hogy az egész eset alapjában véve azt bizonyítja, hogy „sem a vádlott, sem hivatalának valamely tagja nem befolyásolta az érintett személyek döntését". Jeruzsálemben azonban sajnálatos módon senki sem tett említést arról az információról, melyet Dannecker adott tovább Eichmann-nak, hogy tudniillik maga Laval javasolta a tizenhat éven aluliak deportálását; ez az egész tehát még csak nem is „felsőbb parancsra" történt, hanem Franciaország és Németország legmagasabb szinten megkötött megegyezésének következménye volt.

1942 nyarán és őszén huszonhétezer hontalan zsidót küldtek Auschwitzba – tizennyolcezret Párizsból és kilencezret Vichy-Franciaországból. És ekkor a németek, amikor mintegy hetvenezer hontalan zsidó maradt egész Franciaországban, elkövették

az első hibát. Bíztak abban, hogy a franciák immár hozzászoktak a zsidók deportálásához, így azt sem fogják bánni, ha a francia zsidókra vonatkozóan is engedélyt kérnek, ami úgymond megkönnyítené az adminisztrációs ügyeket. Ez azonban teljes fordulatot eredményezett: szó sem lehetett arról, hogy a franciák kiadják zsidó polgáraikat a németeknek. S miután Himmler értesült a fejleményekről – történetesen nem Eichmanntól vagy valamelyik emberétől, hanem a magasabb SS és rendőrparancsnokok valamelyikétől –, azonnal beadta a derekát, s megígérte, hogy nem bántja a francia zsidókat. De már késő volt. Franciaországot is elérték a „visszatelepítésről" szóló első híresztelések, s bár a francia antiszemiták és nem antiszemiták egyaránt azt szerették volna, hogy a külföldi zsidókat valahol máshol telepítsék le, még az antiszemiták sem kívántak a tömeggyilkosságok cinkosaivá válni. Ezért a franciák visszakoztak egy olyan döntés meghozatalától, amelyet röviddel azelőtt még erősen fontolgattak, tudniillik hogy visszavonják az 1927 után (vagy 1933 után) honosított zsidók állampolgárságát, amely további ötvenezer zsidó deportálását tette volna lehetővé. Ezután folyton különböző nehézségeket támasztottak a hontalan és más külföldi zsidók deportálásának megnehezítése céljából, s ez olyan komoly méreteket öltött, hogy valóban „le kellett mondani" a franciaországi zsidók evakuálásának nagyszabású terveiről. Hontalanok tízezrei kezdtek bujkálni, több ezren az olaszok által megszállt francia területre menekültek: a Côte d'Azur menedéket nyújtott minden zsidónak, bármilyen nemzetiségű vagy állampolgárságú volt is. 1943 nyaráig, amikor Németországot *judenrein*nak nyilvánították, s a szövetségesek éppen partra szálltak Szicíliában nem több mint ötvenkétezer zsidót, tehát az összlétszám kevesebb mint húsz százalékát deportálták, s közülük is csak hatezer volt francia állampolgár. Még a francia hadsereg német internálótáborokba került katonái közül sem válogatták ki a zsidókat, hogy „különleges bánásmódban" részesítsék őket. 1944 áprilisában pedig, tehát két hónappal azelőtt, hogy a szövetségesek partra szálltak Franciaországban, még kétszázötvenezer zsidó tartózkodott az országban, akik mind túlélték a háborút. Kiderült, hogy a náciknak sem elegendő emberük, sem elég akaratuk nincs ahhoz, hogy „kemények" maradjanak, ha határozott ellenállásra találtak. Az igazság, mint látni fogjuk, az, hogy meglepő módon

még a Gestapo és az SS tagjai is tudták puhasággal ötvözni a könyörtelenséget.

Az 1942. júniusi berlini találkozón a belgiumi és hollandiai azonnali deportálások tekintetében elég alacsony számokat állapítottak meg, amit valószínűleg a Franciaországra kiszabott magas kvótának tulajdoníthatunk. Belgiumban nem több mint tízezer, Hollandiában pedig tizenötezer zsidót kellett a legrövidebb időn belül összegyűjteni és deportálni. A későbbiek folyamán mindkét számot jelentősen megemelték, bizonyára a Franciaországban felmerült bonyodalmak miatt. Bizonyos tekintetben Belgium különleges helyzetben volt. Az országot kizárólag a német katonai hatóságok irányították, a rendőrség pedig „nem rendelkezett olyan befolyással a többi német hatóság felett, mint amilyet máshol megszoktak" – olvashatjuk a belga kormányzatnak a bírósághoz küldött jelentésében. (Belgium kormányzója, Alexander von Falkenhausen tábornok később a Hitler elleni 1944. júliusi összeesküvés egyik résztvevője volt.) Náci kollaboránsok jelentős számban csak a flamand területeken fordultak elő, a francia nyelvű vallonok körében a Degrelle vezette fasiszta mozgalom nem volt jelentős. A belga rendőrség nem működött együtt a németekkel, a vasúti dolgozókat pedig még a deportálásra szántak vagonjaival sem lehetett egyedül hagyni. Valahogyan sikerült az ajtókat lezáratlanul hagyniuk, vagy egyéb lehetőséget biztosítaniuk, hogy a zsidók megszökhessenek. Igen különös volt azonban a zsidó népesség összetétele is. A háború kitörése előtt kilencvenezer zsidó tartózkodott az országban, ebből mintegy harmincezer németországi menekült volt, további ötvenezer pedig más európai országból érkezett. 1940 végére majdnem negyvenezer zsidó menekült el az országból, s az ottmaradt ötvenezerből legfeljebb ötezer volt a született belga állampolgár. Ráadásul az elmenekültek között voltak a legfontosabb zsidó vezető személyiségek – akik többnyire külföldiek voltak –, és a belga zsidó tanács nem rendelkezett tekintéllyel a „bennszülött" zsidók körében. Figyelembe véve a „megértésnek" ezt a minden oldalon megmutatkozó „hiányát", nem meglepő, hogy csak nagyon kevés belga zsidót deportáltak. Azonban az újonnan honosított vagy hontalan zsidók – akik nemrég érkeztek cseh, lengyel, orosz vagy német területekről – nem nagyon tudtak elrejtőzni a parányi, teljesen iparosított országban, s könnyen

meg lehetett találni őket. 1942 végére tizenötezren kerültek Auschwitzba, és 1944 őszéig, amikor a szövetségesek felszabadították az országot, összesen huszonötezret gyilkoltak meg. Eichmann a megszokott módon „tanácsadót" küldött Belgiumba, aki azonban a jelek szerint nem vett komolyan részt ezekben a műveletekben, amelyeket végül is a Külügyminisztérium fokozott nyomására a katonai vezetés hajtott végre.

Amint gyakorlatilag az összes országban, Hollandiában is a hontalan zsidókat deportálták először, akik mindannyian Németországból és Ausztriából menekültek, s akiket a háború előtti holland kormányzat hivatalosan is nemkívánatosnak nyilvánított. (A háború alatt a Londonban székelő holland emigráns kormány sem törődött túl sokat zsidó alattvalóinak sorsával. Ehhez lásd Louis de Jong igen tanulságos tudósítását, in: *On the Track of Tyrants*, [MacBelof, Wiener Library, London]) A zsidóság összlétszáma százegyvenezer volt, ebből tizenötezer a külföldi. Belgiumtól eltérően Hollandia polgári kormányzat alatt maradt, Franciaországtól eltérő módon viszont nem volt saját kormánya, mivel a kormány, a királyi családdal együtt, Londonba menekült. A kicsiny nemzet így teljes mértékben ki volt szolgáltatva a németeknek, illetve Eichmann hollandiai tanácsadójának, bizonyos Willi Zöpf *Sturmbannführer*nek (akit nemrégiben tartóztattak le Németországban, míg a jóval eredményesebb franciaországi tanácsadó, Dannecker úr még mindig szabadlábon van), aki viszont kevés vizet zavart, s alig tehetett többet, mint hogy tartotta a postai kapcsolatot Berlinnel. A deportálást és minden azzal összefüggő dolgot (mint az újonnan megismert hollandiai forrásokból tudjuk) az a jogász, Erich Rajakowitch szervezte, aki korábban Eichmann jogi tanácsadója volt a zsidók kivándorlását illetően a legfontosabb helyeken, azaz Bécsben és Prágában, s akit éppen Eichmann ajánlására vett fel soraiba az SS. Heydrich küldte Hollandiába 1941 áprilisában Rajakowitchot, s közvetlenül nem a berlini RSHA alá tartozott, hanem a Biztonsági Szolgálat helyi, hágai vezetője, dr. Wilhelm Harsten beosztottja volt, aki viszont az SS és rendőrségi vezető Hans Rauter vezérkari, illetve a zsidóügyekben illetékes munkatársa, Ferdinand aus der Fünten parancsnoksága alá tartozott. (Rautert és aus der Füntent egy holland bíróság halálra ítélte; Rautert kivégezték, aus der Fünten ítéletét viszont, állítólag Adenauer

külön közbenjárása nyomán, életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. Harstent szintén elítélték Hollandiában, tizenkét év börtönt kapott, 1957-ben szabadult, azután főtanácsos lett a bajor tartományi kormánynál. Rajakowitch – aki ellen a holland hatóságok fontolgatják, hogy vádat emelnek – valószínűleg Svájcban vagy Olaszországban él. Mindezen részletek az elmúlt év során kerültek napvilágra, miután megjelentek a holland dokumentumok, illetve E. Jacob, a *Basler Nationalzeitung* tudósítójának a riportja.) A jeruzsálemi ügyészség szerint mindezen tisztek Eichmann parancsát hajtották végre. Az ügyészség ezt részben azért állította, mert mindenáron „fel akarta építeni" Eichmannt, részben pedig azért, mert valóban elvesztette a fonalat a német bürokrácia útvesztőjében. A magasabb SS és rendőrparancsnokok azonban közvetlenül Himmlertől kapták a parancsokat, s különösen a bekövetkező hollandiai események fényében nem valószínű, hogy Rajakowitchot ez idő tájt még mindig Eichmann utasította volna. Az ítélet, noha nem mélyült el a vitatott kérdésben, csendben korrigálta az ügyészség hibáinak nagy részét, ha nem is valamennyit, és utalt arra az állandó pozícióharcra – Eichmann szavaival: „az örökös, véget nem érő egyezkedésekre" –, amely mindig is jellemezte az RSHA, a magasabb SS és rendőrség vezetőségének, illetve a többi hivatalok viszonyát.

Eichmannt különösképpen dühítették a hollandiai állapotok, hiszen maga Himmler volt az, aki félreérthetetlenül semmibe vette őt – más lapra tartozik, hogy a helyben tartózkodó urak buzgalma komoly gondokat okozott neki szállítmányainak időbeosztása során, és ráadásul ezek az emberek folyton gúnyt űztek a berlini „koordinálóközpontból". Így rögtön kezdetben tizenötezer helyett húszezer zsidót deportáltak, és 1943-ban Eichmann emberét, Zöpf urat, aki rangban és pozícióban egyaránt messze a jelenlévők alatt állt, szinte kényszerítették, hogy gyorsítsa fel a deportálás menetét. Eichmannt állandóan a hatáskörök miatti konfliktusok gyötörték, s hiába magyarázta mindenkinek, aki csak meghallgatta, hogy az „ellentmond az *SS Reichsführer* (azaz Himmler) parancsának, és értelmetlen az adott helyzetben, ha más hatóságok ismét bele akarnak szólni a zsidóügyekbe". Az utolsó hollandiai összetűzéskor egyenesen Kaltenbrunner próbált meg közbelépni az irányvonalak egységének megőrzése végett. Hollandiában a spanyol eredetű szefárd zsidókat mentesítették, míg a szaloniki szefárd zsidókat tömegesen vitték Auschwitzba. Az ítélet tehát tévesen állította, hogy az RSHA „győzött ebben a konfliktusban" – hiszen isten tudja, hogyan, de mintegy háromszázhetven szefárd zsidó bántatlan maradt Amszterdamban.

Egyszerű oka volt annak, hogy Himmler miért inkább a magasabb SS és rendőrparancsnokokon keresztül tevékenykedett Hollandiában: ők ismerték az országot, márpedig a holland nép kemény diónak bizonyult. Hollandia volt az egyetlen ország Európában, ahol a diákok sztrájkot hirdettek, amikor zsidó tanáraikat elbocsátották, és ahol már az első alkalommal sztrájkok robbantak ki, amikor zsidókat deportáltak német koncentrációs táborokba – és ezek a deportálások még nem is megsemmisítőtáborokba vezettek, hanem pusztán úgynevezett büntetőintézkedések voltak, amelyeket jóval az *Endlösung* hollandiai kezdete előtt foganatosítottak. (A németek megtanulták a leckét, mutat rá de Jong. Ezután „nem a náci rohamcsapatok husángjai uralták a zsidók üldöztetését [...], hanem a zsidó tanácsok, a *Verordeningenblad*-ban megjelent rendeletek, [...] amelyeket a *Joodsche Weekblad* is kénytelen volt megjelentetni". Többé nem fordultak elő az utcán rendőri rajtaütések, és a lakosság részéről sem sztrájkolt senki.) Két tényező azonban általában, még az antiszemitákat is beleértve, ellensúlyozta a zsidótörvényekkel szembeni, általában ellenséges hangulatot, illetve a lakosság antiszemitizmus iránti immunitását – s mindkét tényező végzetesnek bizonyult a zsidóságra nézve. Először is Hollandiában létezett egy nagyon erős náci mozgalom, amely megbízható segítséget nyújtott olyan rendőri akciókban, mint a zsidók kézre kerítése, rejtekhelyeik felkutatása stb. Másodszor az őshonos zsidók szokatlanul erős hajlandóságot mutattak arra, hogy határvonalat húzzanak maguk és az újonnan jöttek közé, ami valószínűleg a holland kormány németországi menekültekkel szemben tanúsított barátságtalan magatartásának eredménye volt, és bizonyára annak is, hogy az antiszemitizmus – Franciaországhoz hasonlóan – elsősorban a külföldi zsidókra irányult. Mindez megkönnyítette a náciknak, hogy létrehozzák a saját zsidó tanácsukat (*Joodsche Raad*), amely sokáig abban a hitben élt, hogy csak a német és más külföldi zsidók lesznek a deportálás áldozatai, s ez hozzájárult ahhoz is, hogy a holland rendőri egységeken kívül zsidó rend-

őri csoportot is ki tudtak állítani. Az eredmény a nyugati országokat tekintve összehasonlíthatatlan katasztrófa, amit csak a lengyelországi zsidóság megsemmisüléséhez lehet hasonlítani, az viszont már eleve egészen más és teljesen reménytelen feltételek között következett be. S noha Lengyelországgal ellentétben a holland nép magatartása megengedte, hogy a zsidók nagy számban elrejtőzhessenek (húsz–huszonötezer fő, ami igen magas szám egy ilyen kicsi ország viszonylatában), a hivatásos és alkalmi besúgók erőfeszítésének köszönhetően a rejtőzködők legalább felét mégis megtalálták, s ez úgyszintén igen magas arány. 1944 júliusáig száztizenháromezer zsidót deportáltak, többségüket a Bug folyó melletti Sobiborba (Lengyelország, lublini körzet), ahol még a munkára alkalmasakat sem válogatták ki. A Hollandiában élő zsidók háromnegyedét megölték, s kétharmaduk hollandiai születésű volt. Az utolsó szállítmány 1944 őszén indult útjára, amikor a szövetséges csapatok már a határon álltak. A rejtekhelyen túlélő tízezer zsidó hetvenöt százaléka külföldi volt – s ez az arány azt mutatja, hogy a hollandiai zsidók igen drágán megfizettek illúziójukért.

A Wannsee-konferencián Martin Luther a Külügyminisztériumból figyelmeztetett a Skandináviában, konkrétan a Norvégiában és Dániában várható komoly nehézségekre. (Svédországot egyáltalán nem szállták meg, Finnországot pedig, noha a tengelyhatalmak oldalán vett részt a háborúban, a nácik nem is próbálták bevonni a zsidókérdés megoldásába. A Finnországban élő mintegy kétezer zsidó e meglepő kivételezettsége talán annak tulajdonítható, hogy Hitler nagyra becsülte a finneket, s talán nem akarta kitenni őket a fenyegetéseknek és a megalázó zsarolásoknak.) Luther azt javasolta, hogy ideiglenesen halasszák el a skandináviai evakuációt. Ami pedig Dániát illeti, ez a kérdés nem is vetődött fel, mivel megőrizte független kormányát, és 1943 őszéig tiszteletben tartották semlegességét is, noha 1940 áprilisában megszállta a német hadsereg, ahogy Norvégiát is. Dániában nem létezett említésre méltó fasiszta vagy náci mozgalom, így kollaboránsok sem voltak. Ezzel szemben Norvégiában a németek lelkes támogatókra lelhettek; sőt Vidkun Quislingnek, a norvég nácibarát és antiszemita párt vezetőjének a neve később a kollaboránsok és kormányaik gyűjtőnevévé vált. Norvégiában az ezerhétszáz zsidó döntő többsége hontalan, németországi menekült volt, akiket 1942 októbere és novembere folyamán néhány villámakció során fogtak el és internáltak. Amikor Eichmann hivatala elrendelte a deportálásukat Auschwitzba, Quisling saját emberei közül néhányan lemondtak kormányzati tisztségükről. Ez nem lephette meg Luthert és a Külügyminisztériumot, ám ennél jóval komolyabb és bizonyára teljes mértékben váratlan volt, hogy Svédország azonnal menedéket s némely esetben svéd állampolgárságot ajánlott fel az üldözötteknek. A Külügyminisztérium államtitkára, Ernst von Weizsäcker, akinek átadták ezt a javaslatot, elutasította még a megvitatását is, ám a felajánlás mindenképpen segítséget jelentett. Mindig aránylag könnyű egy országot illegálisan elhagyni, ám jóformán lehetetlen engedély nélkül egy másik országban menedéket találni és szót érteni a bevándorlási hatóságokkal. A svéd ajánlat nyomán ilyenformán kilencszáz főt, a kicsiny norvég közösségnek valamivel több mint a felét sikerült Svédországba menekíteni.

Mindazonáltal a németek Dániában jöttek rá, hogy mennyire megalapozottak voltak a Külügyminisztérium aggodalmai. *Sui generis* a dániai zsidók története, a dán nép, illetve a dán kormány magatartása egész Európában egyedülálló, legyen szó akár megszállt vagy a tengelyhatalmakkal szövetséges, akár semleges és valóban független országról. A történet nyugodtan ajánlható kötelező olvasmányként a politikai tudományok hallgatóinak, akik tanulni akarnak abból, hogy mekkora potenciális hatalom rejlik az erőszakmentes cselekvésben és az erőszak eszközeit tekintve sokszoros túlerőben lévő ellenféllel szembeni ellenállásban. Természetesen néhány más európai országban is hiányzott a készség a „zsidókérdés megértésére", s az országok többsége voltaképpen ellenezte a „radikális" és „végső" megoldást. Dániához hasonlóan Svédország, Olaszország és Bulgária is jóformán immunisnak bizonyult az antiszemitizmussal szemben, de a három német érdekszférába tartozó ország közül egyedül Dánia mert e kérdésben nyíltan ujjat húzni német uraival. Olaszország és Bulgária szabotálták a német parancsokat, a kétkulacsos politizálás és kétszínűség bonyolult játszmáit engedték meg maguknak, a puszta leleményesség bűvészmutatványaival mentvén zsidó lakosságukat, de soha nem vállalták volna nyíltan ezt a politikát. Ez teljességgel eltért attól, ami Dániában történt. Amikor a németek – meglehetősen óvatosan – felvetették a sárga csil-

lag bevezetését, a dánok egyszerűen közölték, hogy a király viselné azt elsőként, a dán kormány tagjai pedig gondosan közölték, hogy bárminemű zsidóellenes intézkedés bevezetése az azonnali lemondásukat vonja maga után. Döntő jelentőséggel bírt, hogy a németeknek még azt sem sikerült elérniük, hogy meghúzzák a kulcsfontosságú határvonalat a hatezernégyszáz fős dániai bennszülött zsidóság, illetve az ezernégyszáz németországi zsidó menekült között; ez utóbbiak még a háború kitörése előtt leltek menedéket az országban, s utóbb a német kormány hontalannak nyilvánította őket. Az elutasítás bizonyára határtalan meglepetést okozott a németeknek, hiszen „logikátlannak" tűnt, hogy egy kormány oltalmat nyújt azoknak, akiktől kategorikusan megvonta a honosítást, sőt a munkaengedélyt is. (Jogi szempontból a menekültek helyzete Dániában semmiben sem különbözött a franciaországitól, kivéve hogy a Harmadik Köztársaság hatóságainak általános megvesztegethetősége lehetővé tette, hogy néhányan „kapcsolatok" vagy kenőpénz árán állampolgársághoz jussanak, s a legtöbb franciaországi menekült engedély nélkül, illegálisan munkához juthatott. Dánia azonban, Svájchoz hasonlóan, nem volt *pour se débrouiller* – itt nem lehetett ügyeskedni.) A dánok azonban kifejtették a német hivataloknak, hogy mivel a hontalan menekültek immár nem német állampolgárok, a dánok beleegyezése nélkül nem is kérhetik ki őket. Ez volt azon kevés esetek egyike, amikor a hontalanság előnynek bizonyult, noha természetesen nem maga a hontalanság mentette meg a zsidókat, hanem az, hogy a dán kormány a megoltalmazásuk mellett döntött. Ilyenformán a gyilkolás bürokráciája számára oly fontos előkészítő intézkedések egyikét sem lehetett bevezetni, s e műveleteket 1943 őszéig el kellett halasztani.

Ami ezután következett, az valóban bámulatos volt. Ahhoz képest, ami más országban a dolgok „normális" menete volt, Dániában mintha egy fordított világban találnánk magunkat. 1943 augusztusában, miután az oroszországi offenzíva kudarcot vallott, az afrikai hadtest letette a fegyvert Tunéziában, és a szövetségesek partra szálltak Itáliában, a svéd kormány felmondta azt a Németországgal 1940-ben kötött egyezményt, amely biztosította a német csapatok jogát, hogy átvonulhatnak az országon. Ezek után a dán munkások úgy határoztak, hogy egy kicsit felgyorsítják az események menetét; lázongások törtek ki a kikötőkben, a dokkmunkások nem voltak hajlandóak a német hajókat megjavítani, és sztrájkokat szerveztek. A német katonai vezetés rendkívüli állapotot és statáriumot vezetett be. Himmler ekkor azt gondolta, hogy eljött az ideje a zsidókérdés régóta esedékes „megoldásának." Azzal a – dán ellenállástól teljesen független – fontos tényezővel viszont nem számolt, hogy a német tisztviselők, akik immár évek óta ebben az országban éltek, már nem ugyanazok, mint akik voltak. Nem csupán arról van szó, hogy a katonai parancsnok, von Hannecken tábornok elutasította csapatok rendelkezésre bocsátását a birodalmi teljhatalmú megbízott, dr. Werner Best részére. Az SS dániai különleges egységei *(Einsatzkommandos)* maguk is nagyon gyakran visszautasítottak olyan „intézkedéseket, amelyek végrehajtására a központi szervektől kaptak parancsot" – amint azt Best Nürnbergben tanúsította. És maga Best – régi Gestapo-ember, Heydrich egykori jogi tanácsadója, egy akkoriban híres, a rendőrségről szóló könyv szerzője, aki Párizsban felettesei legnagyobb megelégedésére dolgozott a katonai kormányzatnak – vált immár megbízhatatlanná, noha kétséges, hogy ennek mértékéről Berlinben valaha is tudomást szereztek volna. Már a kezdetektől fogva tudni lehetett, hogy Dániában nem a megfelelő kerékvágásban haladnak a dolgok, Eichmann hivatala ezért egyik legjobb emberét küldte oda: Rolf Günthert, akit nem lehetett azzal vádolni, hogy nem rendelkezik az elvárt „könyörtelen keménységgel". Günther azonban csak annyit tudott elérni koppenhágai kollégáinál, hogy von Hannecken most már egy olyan rendelet kibocsátását is megtagadta, amely a zsidókat munkaszolgálatos jelentkezésre kötelezte volna.

Best Berlinbe ment, ahol ígéretet kapott, hogy Dániából valamennyi zsidót Theresienstadtba viszik, függetlenül attól, hogy melyik kategóriába tartoznak – ez a nácik szempontjából rendkívül fontos engedmény volt. Október elsejének éjszakáját jelölték ki az elfogásukra és azonnali elszállításukra – a hajók készen álltak a kikötőben –, s mivel sem a dánok, sem a zsidók, sem a Dániában állomásozó német csapatok segítségére nem lehetett számítani, Németországból érkeztek rendőri egységek, hogy az országot házról házra kutassák át. Az utolsó pillanatban Best közölte, hogy ezek az egységek nem törhetnek be a lakásokba, mivel akkor a dán rendőrség beavatkozhat, és nincs felhatalma-

zás arra sem, hogy a dánokkal harcba keveredjenek. Ilyenformán csupán azokat foghatták el, akik önkéntesen nyitottak ajtót. Az összességében több mint 7800 főből pontosan 477 embert találtak, aki otthon tartózkodott, és kész volt ajtót nyitni. Néhány nappal a végzetes nap előtt egy Georg F. Duckwitz nevű német hajózási ügynök, akit feltételezhetően maga Best informált, az egész tervet elárulta a dán kormánytisztviselőknek, akik viszont sürgősen közölték ezt a zsidó közösség vezetőivel. Ezek a vezetők pedig, ellentétben más országok zsidó vezetőivel, nyíltan beszámoltak minderről a zsinagógákban az újévi szertartások alkalmával. A zsidóknak éppen annyi idejük maradt, hogy elhagyhassák otthonaikat, s elrejtőzhessenek, ami Dániában szerfölött könnyű volt, ugyanis – amint az ítélet szövegében olvashatjuk – „a dán nép egésze, a királytól az egyszerű állampolgárig" készen állt a befogadásukra.

Lehet, hogy akár a háború végéig is a rejtekhelyükön kellett volna maradniuk, ha – szerencséjükre – nem Svédország Dánia szomszédja. Ésszerűnek látszott a zsidókat Svédországba menekíteni, ami a dán halászflotta segítségével meg is történt. A vagyontalanok szállításának költségeit – fejenként mintegy száz dollárt – többnyire tehetősebb dán állampolgárok fizették, s talán ez volt a legmeghökkentőbb e fordított világban, hiszen ekkoriban a zsidókkal fizettették meg a saját deportálásukat, a gazdagok pedig egyenesen vagyonokat fizettek a kiutazási engedélyekért (Hollandiában, Szlovákiában és utóbb Magyarországon), vagy úgy, hogy megvesztegették a helyi hatóságokat, vagy „jogszerűen" tárgyaltak az SS képviselőivel, akik csak keményvalutát fogadtak el; Hollandiában például fejenként öt–tízezer dollárért árulták a kiutazási engedélyt. Még akkor is fizetniük kellett a zsidóknak, ha valódi rokonszenvvel és őszinte segítőkészséggel találkoztak, a szegényeknek tehát semmi esélyük sem volt arra, hogy megmeneküljenek.

Jóformán az egész októbert igénybe vette a zsidók áthajózása a Dániát és Svédországot elválasztó 10–25 km széles tengerszakaszon. A svédek 5 919 menekültet fogadtak be, közülük legalább ezren német származásúak, további 1310-en félzsidók, 686-an pedig zsidók nem zsidó házastársai voltak. (Úgy tűnik, a dániai zsidók majdnem fele az országban maradt, és rejtekhelyein élte túl a háborút.) A nem dán származású zsidók jobban éltek, mint

valaha, miután mind kaptak munkavállalási engedélyt. A német rendőrségnek sikerült néhány száz zsidót elfogni, őket Theresienstadtba vitték; mindannyian idősek vagy szegények voltak, akik vagy nem kapták meg a hírt, vagy képtelenek voltak felfogni annak jelentését. A gettóban a többi csoporthoz képest sokkal több kiváltságot élveztek, hála a véget nem érő „hűhónak", amit a dán intézmények és magánszemélyek csaptak körülöttük. Negyvennyolc fő vesztette életét, ami a csoport életkorát figyelembe véve nem tekinthető különösebben nagy számnak. Amikor már mindennek vége volt, Eichmann meggyőződéssel vallotta, hogy „a zsidók elleni akció Dániában, számos okból kifolyólag, kudarcot vallott", míg a különös dr. Best azt nyilatkozta, hogy a „műveletek célja nem az volt, hogy nagy számban fogjanak el zsidókat, hanem az, hogy megtisztítsák Dániát a zsidóktól, s e feladatot immár sikerült teljesíteni".

Az eset politikai és pszichológiai szempontból talán legérdekesebb mozzanata a német hatóságok dániai szereplése: az, hogy nyilvánvalóan elszabotálták a berlini parancsokat. Erről az egyetlen esetről tudunk, amelyben a nácik a hazaiak *nyílt* ellenállásába ütköztek, s ennek eredménye, úgy tűnik, az volt, hogy megváltozott a felfogásuk mindazoknak, akik ezt megtapasztalták. Ők maguk szemmel láthatóan nem tartották már magától értetődőnek egy egész nép megsemmisítését. Elvi alapokon nyugvó ellenállással találkoztak, és a „keménységük" úgy olvadt el, akár a vaj, s néha még valóban bátor tettek félszeg kezdeményezésére is képesnek mutatkoztak. Mi sem bizonyította jobban azt, hogy – néhány brutális félőrültet nem számítva – a „keménység" ideálja nem volt egyéb, mint az önámítás mítosza, amely csupán a bármi áron való konformitás könyörtelen vágyát leplezte, mint az a tény, hogy a nürnbergi tárgyalások folyamán a vádlottak egymást vádolták és árulták el, s biztosították a világot, hogy „ők mindig ellene voltak", és azt állították, mint Eichmann tette később, hogy a feletteseik „visszaéltek" legkiválóbb tulajdonságaikkal. (Jeruzsálemben Eichmann a „hatalmon lévőket" vádolta azzal, hogy visszaéltek „kötelességtudatával". „Egy jó kormányzat alattvalója szerencsés, egy rossz kormányzat alattvalója balszerencsés. Nekem nem volt szerencsém.") A háború utáni megváltozott világban egyikükben sem volt kurázsi megvédelmezni a náci ideológiát, noha többségüknek tudnia kellett, hogy halál-

ra fogják ítélni őket. Werner Best azt állította Nürnbergben, hogy ő nagyon komplikált, kettős szerepet játszott, és neki köszönhető, hogy a dán hatóságok idejében figyelmeztetést kaptak a közelgő katasztrófáról. A dokumentációs bizonyíték ezzel szemben éppen azt mutatta, hogy ő maga javasolta Berlinben a dán műveleteket, ám magyarázata szerint ez a játék részét képezte. Bestet kiadták Dániának, ahol halálra ítélték, ám miután megfellebbezte az ítéletet, meglepő eredmény született: „az új bizonyítékok" nyomására az ítéletet öt év fegyházra módosították, ahonnan rövidesen kiengedték. Minden bizonnyal igazolni tudta a dán bíróság előtt, hogy valóban minden tőle telhetőt elkövetett.

Olaszország volt Németország egyetlen valódi, európai szövetségese, amelyet egyenrangú partnerként kezelt, és szuverén, független államként tisztelt. A szövetség feltehetően azonos természetű érdekeken alapult, összekötve két hasonló – még ha nem is ugyanolyan – új kormányzati formát; és való igaz, Mussolinit egykor hatalmas csodálattal övezték a német náci körökben. Ám ez már csak múlt időben lehetett igaz a háború kitörésének idején, amikor némi habozás után Olaszország csatlakozott a német vállalkozáshoz. A nácik meglehetősen pontosan tudták, hogy több közük van Sztálin kommunizmusához, mint az olasz fasizmushoz, másfelől viszont Mussolini a maga részéről nem táplált túlzott bizalmat Németországgal szemben, és Hitlernek sem adózott különösebb csodálattal. Mindez ugyanakkor csak a legfelső körök titka volt, különösen Németországban; a totalitáriánus és a fasiszta kormányzási formák mélyebb, meghatározó különbségeit pedig soha sem értette meg világosan a világ. Ezek sehol sem jelentkeztek olyan nyilvánvaló módon, mint a zsidókérdés kezelésében.

Eichmann és emberei számára tilos volt Olaszországban tevékenykedni egészen 1943 ősze, tehát Badoglio államcsínye, illetve Róma és Észak-Olaszország német megszállása előtt. Ám szembesülniük kellett a problémák *nem* megoldásának olasz módjával Franciaország, Görögország és Jugoszlávia olaszok által megszállt területein, mivel az üldözött zsidók folyamatosan szöktek át ezekbe a zónákba, ahol biztosan számíthattak ideiglenes menedékre. Az Eichmann működési területénél jóval magasabb szinteken igen komoly következményekkel járt az *Endlösung* olasz szabotálása, elsősorban Európa más fasiszta kormányaira gyakorolt hatása miatt, így Franciaországban Pétain, Magyarországon Horthy, Romániában Antonescu kormányzatára, sőt még a Franco-rezsimre is. Ha Olaszország képes volt megtenni, hogy ne gyilkolja le a zsidókat, akkor a németek csatlós országai is megpróbálhatják ugyanazt. Sztójay Döme például, akit Horthy német nyomásra nevezett ki miniszterelnöknek, mindig tudni akarta, hogy egy bevezetés előtt álló zsidóellenes intézkedés hatályos-e már Olaszországban is. Eichmann főnöke, Müller *Gruppenführer* hosszú levelet írt e tárgyban a Külügyminisztériumnak, részletesen kifejtve mindezt, ám a külügy urai nem sokat tehettek, hiszen ők is állandóan ugyanabba az ügyesen csomagolt ellenállásba ütköztek, ugyanazokkal az ígéretekkel és ugyanezen ígéretek be nem tartásával hadakoztak. A szabotázs annál is dühítőbb volt, mivel nyíltan, már-már gúnyolódva folyt. Az ígéreteket mindig maga Mussolini vagy más magas rangú tisztviselő tette, s a Duce mindig kimentette a tábornokokat, ha azok nem ennek szellemében cselekedtek, mondván: „mégis csak más a szellemi formátumuk." A nácik csak elvétve találkoztak határozott visszautasítással, mint amikor Roatta tábornok kijelentette: „az olasz hadsereg méltóságával összeegyeztethetetlen", hogy Jugoszlávia olaszok által elfoglalt területeiről a zsidókat átadják az illetékes német hatóságoknak.

Csak rontott a helyzeten, amikor az olaszok látszólag betartották ígéreteiket. Az egyik ilyen eset akkor történt, amikor a szövetségesek partra szálltak Észak-Afrikában, s már egész Franciaország német megszállás alatt állt, a déli olasz zóna kivételével, ahol mintegy ötvenezer zsidó lelt menedéket. Erőteljes német nyomásra egy olasz Zsidóügyi Hivatalt hoztak létre, amelynek kizárólagos feladata az volt, hogy összeírja a régióban fellelhető zsidókat, és kiutasítsa őket a mediterrán partvidékről. Huszonkétezer zsidót valóban el is fogtak, és az olasz zóna belső területeire szállítottak, aminek Reitlinger beszámolója szerint az lett a következménye, hogy „ezernyi, a legszegényebb sorból való zsidó Savoya és Isère legjobb szállóiban lakott". Emiatt Eichmann egyik legkeményebb emberét, Alois Brunnert küldte Nizzába és Marseilles-be, ám mire megérkezett, a francia rendőrség megsemmisítette a nyilvántartásba vett zsidókról készült listákat. 1943 őszén, amikor Olaszország hadat üzent Németországnak, s a németek végre bevonulhattak Nizzába, Eichmann személyesen

Egyetemi Könyvtár SZEGED

sietett a Côte d'Azurre. Ott azt állították – s ő tényleg el is hitte –, hogy tíz–tizenötezer zsidó bujkál Monacóban (az egész hercegségnek összesen mintegy huszonötezer lakója volt, ami pedig a területét illeti, a *New York Times Magazine* megjegyzése szerint „kényelmesen elférne a Central Parkban"), ami arra ösztönözte az RSHA-t, hogy valamiféle felkutatóprogramot kezdeményezzen. Az egész olyan volt, mint egy igazi olasz vicc. Mindenesetre a zsidókat már nem találták sehol: átmenekültek Olaszországba, s azok, akik még mindig a környező hegyekben bujdostak, megtalálták az utat Svájcba vagy Spanyolországba. Ugyanez ismétlődött meg akkor is, amikor az olaszoknak távozniuk kellett az általuk ellenőrzött jugoszláv zónából; a zsidók az olasz katonákkal együtt távoztak, majd Fiumében leltek menedéket.

Bohózatra emlékeztető elemek jellemezték az olaszok legkomolyabb kísérleteit is, amikor igazodni igyekeztek hatalmas barátjukhoz és szövetségesükhöz. Amikor német nyomásra Mussolini a harmincas évek végén zsidóellenes törvényeket vezetett be, a szokásos kiváltságos rétegeken túl – a háborús veteránok, a magas kitüntetések viselői és ehhez hasonlók – még egy további kategóriát is beiktatott, nevezetesen a fasiszta párt korábbi tagjait; ezek – még a szüleiket, nagyszüleiket, házastársukat, gyermekeiket, sőt unokáikat is beleértve – mentességet élveztek. Nincs tudomásom erre vonatkozó statisztikákról, ám az eredmény mégiscsak az lehetett, hogy az olasz zsidók nagy többsége a kivételezettek kategóriájához tartozott. Aligha volt ugyanis olyan zsidó család, amelyiknek legalább egy tagja ne lett volna a fasiszta párt tagja, miután ez idő tájt a zsidók, csakúgy, mint az egyéb olaszok, már húsz éve folyamatosan özönlöttek a mozgalomba, mivel a közszolgálati tisztségek elnyerésének ez volt a feltétele. Azok pedig, akik elvi alapon ellenezték a fasizmust, főleg a szocialisták és a kommunisták, már régen elhagyták az országot. Még a meggyőződéses olasz antiszemiták sem vették egészen komolyan a dolgot, így például az olasz antiszemita mozgalom vezérének, Roberto Farinaccinak is zsidó volt az egyik titkára. Természetesen Németországban is előfordultak ehhez hasonló jelenségek. Eichmann is említette, s nincs okunk kételkedni a szavában, hogy a közönséges SS-tagok között is volt jó néhány zsidó, ám Heydrich, Milch és mások zsidó származása bizalmas ügynek számított, amiről alig néhányan tudtak, míg Olaszországban az

efféle ügyek közismertek voltak, s meglehetősen ártatlanul kezelték őket. A rejtély kulcsa természetesen az, hogy Olaszország azon kevés európai országok közé tartozott, ahol a zsidóellenes intézkedések népszerűtlennek számítottak, ahogyan Ciano mondta: „olyan problémát érintenek, amelyik szerencsére itt nem is létezik."

Az asszimiláció gyakran tévesen használt és ideológiailag oly terhelt fogalma Olaszországban egyszerűen tényt jelölt: az alig ötvenezer főt számláló zsidó közösség története még a Római Birodalom évszázadaira nyúlt vissza. Az asszimiláció itt nem önámítás volt, nem olyasmi, amiben kötelező volt hinni, ahogyan valamennyi német nyelvű országban, nem mítosz és öncsalás, mint Franciaországban. Az olasz fasizmus, hogy ne érje kritika a „könyörtelen keménységét", még a háború kitörése előtt igyekezett megszabadulni a külföldi és hontalan zsidó személyektől. Ez sem járt azonban túl sok sikerrel, tekintve hogy az alacsonyabb beosztású tisztviselők nem voltak hajlandóak „kemények" lenni, s amikor élethalálkérdéssé vált az ügy, Olaszország szuverenitásának fenntartására hivatkozva utasították vissza azt a követelést, hogy szabaduljanak meg a zsidó lakosságuk e részétől; pusztán annyi történt, hogy olaszországi táborokba vitték őket, ahol az ország német megszállásáig teljes biztonságban voltak. Ez azonban nem tudható be egyszerűen az objektív feltételnek – azaz a „zsidókérdés" hiányának –, hiszen a külföldiek jelenléte Olaszországban éppúgy problémát jelentett, mint az összes többi európai nemzetállamban, amelyek mind a homogén etnikai és kulturális nép eszméjén alapultak. Ami Dániában az autentikus politikai érzék, a polgári létet és függetlenséget garantáló előfeltételek és kötelezettségek szinte ösztönös megértésének eredménye volt – „a dánok számára a zsidókérdés politikai és nem emberiességi kérdésként vetődött fel" (Leni Yahil) –, az Olaszországban egy ősi és civilizált nép általános emberségéből, mondhatni önmagából következett.

Mi több, az olasz emberiesség a háború utolsó másfél évében megélt terror próbáját is kiállta. 1943 decemberében a német Külügyminisztérium formális kérést intézett Eichmann főnökéhez, Müllerhez: „Tekintettel az olasz hatóságok részéről az utóbbi hónapokban mutatkozó közönyre a Duce által javasolt zsidóellenes intézkedések bevezetését illetően, a Külügyminisztérium

részéről sürgősnek és szükségesnek ítéljük, hogy azok bevezetése [...] a német hatóságok felügyelete alatt történjék." E célból hírhedt zsidógyilkosokat küldtek oda Lengyelországból, így például Odilo Globocnikot a lublini körzet haláltáboraiból; sőt a katonai kormányzat feje sem egy katona, hanem Galícia korábbi kormányzója, Otto Wächter *Gruppenführer* volt. Így ért véget a korábbi bűvészkedés kora. Eichmann hivatala körlevelet adott ki, amelyben a fegyvernemek parancsnokainak azt tanácsolta, hogy azonnal terjesszék ki a „szükséges intézkedéseket az olasz állampolgárságú zsidókra". Az első csapással Róma nyolcezer fős zsidó közösségét akarták sújtani, amelynek tagjait a német rendőri egységeknek kellett letartóztatniuk, miután az olasz rendőrséget megbízhatatlannak tartották. Azonban, többnyire idősebb fasiszták révén, sikerült időben értesíteni őket, s így hétezren megmenekültek. Mint általában, ha ellenállásba ütköztek, a németek engedtek, ezúttal beleegyeztek abba, hogy az olasz zsidókat ne vessék alá a deportálásnak, még ha nem tartoztak is valamelyik kiváltságos kategóriába, és megelégedtek azzal, ha olasz táborokba gyűjtik őket – a „végső megoldásból" elég ennyi Olaszországban. Észak-Itáliában mintegy harmincötezer zsidót szállítottak az osztrák határ menti koncentrációs táborokba. 1944 tavaszán, amikor a Vörös Hadsereg már Romániában nyomult előre, a szövetségesek pedig Róma falai alatt álltak, a németek megszegték ígéretüket, s megkezdték a zsidók bevagonírozását Auschwitz felé – az odaszállított mintegy hétezerötszáz ember közül alig hatszáz tért vissza. Mégis mindez az akkori olaszországi zsidóság kevesebb mint tíz százalékát érintette.

XI.

DEPORTÁLÁSOK A BALKÁNRÓL

JUGOSZLÁVIA, BULGÁRIA, GÖRÖGORSZÁG, ROMÁNIA

Azok, akik követték a bűnvádi eljárást, és olvasták az ítéletet, amely egyébként átrajzolta a vád zavaros és zavaró „összképét", meglepetéssel állapíthatták meg, hogy a dokumentumokban alig említették a zsidóság kelet- és délkelet-európai, illetve a közép- és nyugat-európai helyzete közti nyilvánvaló és éles különbségek a zsidókat az előbbi országokban többnyire kisebbségnek tekintették, míg az utóbbi nemzetállamokban már generációkkal korábban asszimilálódtak, és megtörtént az emancipációjuk. A Balti-tengertől az Adriáig húzódó vegyes lakosságú övezet, amelynek nagyobb része ma a vasfüggöny mögött található*, akkoriban a győztes hatalmak által az I. világháború után létrehozott úgynevezett utódállamokat foglalta magában. Új politikai rendet adományoztak annak a számtalan etnikai csoportnak, amelyek addig évszázadokon át különböző birodalmak – északon az Orosz Birodalom, délen az Osztrák–Magyar Monarchia, délkeleten a Török Birodalom – uralma alatt éltek. Az így megszületett nemzetállamok egyike sem közelítette meg etnikai homogenitás tekintetében azokat a régi európai nemzetállamokat, amelyek politikai berendezkedésük mintájául szolgáltak. Ezen országok mindegyikében voltak olyan nagy etnikai csoportok, amelyek rendkívül ellenségesen viszonyultak az új államukhoz, hiszen saját nemzeti törekvéseik az alig valamivel nagyobb létszámú szomszédaik javára hiúsultak meg. Ha egyáltalán szükség van bizonyíték a frissen alakult országok politikai instabilitását illetően, akkor Csehszlovákia esete bőségesen elegendő bizonyítékot nyújt erre. Amikor Hitler 1939 márciusában bevonult Prágába, nemcsak a német kisebbség, a *szudétanémetek* üdvözöl-

* [1961! – *a szerk.*]

ték lelkesen, hanem a szlovákok is, mivel „felszabadította" őket azáltal, hogy „független" államot ajánlott fel a számukra. Később ugyanez ismétlődött meg Jugoszláviában, ahol a korábban uralkodó szerb többséget ellenségnek tekintették, és a horvát kisebbség saját nemzeti kormányzatot kapott. Továbbá a régió lakosságának fluktuációja miatt nem léteztek sem természetes, sem történelmi határok, a Trianonban és St. Germainben meghúzott határok pedig meglehetősen önkényesek voltak. Nem csoda, hogy Magyarországot, Romániát és Bulgáriát nagyvonalú területi ígéretek révén a tengelyhatalmak saját oldalukra tudták állítani; ezek az országok pedig az újonnan annektált területeken mindig megtagadták a zsidóktól az állampolgárságot, akik így automatikusan hontalanokká váltak, vagyis ugyanarra a sorsra jutottak, mint a menekültek Nyugat-Európában: kivétel nélkül mindig őket deportálták és likvidálták elsőként.

A kelet- és délkelet-európai államrendszer összeomlása természetesen a kisebbségi szerződések bonyolult rendszerének összeomlását is magával vonta, amelytől a szövetségesek amúgy sem remélhették annak a problémának a megoldását, ami a nemzetállam politikai keretei között megoldhatatlan. A zsidóság az utódállamok mindegyikében hivatalosan elismert kisebbségnek számított, és ezt a státust nem rájuk kényszerítették, hanem saját küldötteik tárgyalásainak eredménye volt, akik a versailles-i békekonferencián ezzel az igénnyel léptek fel. Jelentős fordulópontnak bizonyult ez a zsidóság történetében, mivel ez volt az első alkalom, hogy a nyugati, tehát asszimilálódott zsidókat nem ismerték el az egész zsidó nép szószólóinak. A nyugati műveltségű zsidó „előkelőségek" meglepetésére, s nemegyszer megdöbbenésére kiderült, hogy a nép nagyobb része kívánatosnak tart valamiféle kulturális és társadalmi, jóllehet nem politikai autonómiát. Jogi szempontból semmiben sem különbözött a kelet-európai zsidók helyzete bármely más kisebbségétől, ám politikailag – s ez döntőnek bizonyult – ők voltak a régióban az egyetlen olyan etnikai csoport, amelynek nem volt „anyaországa", tehát olyan területe, ahol ők alkották volna a lakosság többségét. Ugyanakkor nem éltek olyan szétszórva, mint nyugat- és közép-európai testvéreik, s míg Hitler színre lépése előtt az antiszemitizmus jelének számított, ha egy zsidót zsidónak neveztek, addig Kelet-Európában a zsidóságot barát és ellenség egyaránt

különálló népnek tartotta. Ez komoly következménnyel járt a *már* asszimilálódott keleti zsidók helyzetét illetően, mely igen különbözött a nyugat-európaitól, ahol az asszimiláció valamely formája számított szabálynak. A Nyugat- és Közép-Európára oly jellemző masszív zsidó középréteg nem létezett Keleten; ehelyett a felső középosztálybeli családok egy vékony rétegét találjuk, amely valójában az uralkodó osztályokhoz tartozott, s amelynek a nem zsidó társadalomba való asszimilációjának mértéke – pénz, kikeresztelkedés és házasság révén – sokkal nagyobb mértékű volt, mint a nyugati zsidóság esetében.

A bábállam Horvátország az első országok között volt, ahol az *Endlösung* végrehajtói ezekkel a számukra ismeretlen körülményekkel szembesültek. A dr. Ante Pavelić vezette horvát kormány alig három héttel felállása után igen készségesen vezette be a zsidóellenes törvényeket, s arra a kérdésre, hogy vajon mi legyen a Németországban élő néhány tucat horvát zsidó sorsa, azt válaszolta, hogy „hálás lenne keleti deportálásukért". A birodalom belügyminisztere elvárta, hogy az ország 1942 februárjáig *judenrein* legyen, és Eichmann Franz Abromeit *Hauptsturmführert* küldte a zágrábi német rendőrségi attasé mellé. A deportáláshoz szükséges előkészületeket maguk a horvátok végezték, jelesül az erős fasiszta mozgalom, az usztasa tagjai; a horvátok minden egyes deportált zsidó után harminc márkát fizettek a náciknak, cserében megkapták a deportáltak teljes vagyonát. Mindez megfelelt annak a minden európai országban érvényesítendő hivatalos német „területi elvnek", amelynek értelmében a németek a meggyilkolt zsidók vagyonát – tekintet nélkül állampolgárságukra – meghagyták annak az államnak, melyben az *Endlösung* idején tartózkodtak. (A nácik persze korántsem tartották magukat szigorúan minden esetben a „területi elvhez"; ha megérte, számtalan módját találták, hogy megkerüljék, hiszen a német üzletemberek közvetlenül vásárolhattak a zsidóktól deportálásuk előtt, és a Rosenberg-*Einsatzstab* pedig, amelyet eredetileg azzal hatalmaztak fel, hogy a németországi antiszemita kutatóközpontok számára elkobozza az összes *hebraicát* és *judaicát*, hamarosan kiterjesztette hatáskörét az értékes bútorokra és művészeti alkotásokra is.) Az 1942 februárjára kitűzött eredeti határidőt nem lehetett tartani, mivel a zsidók át tudtak szökni az olaszok által megszállt területre, ám a Badoglio-államcsíny

után Eichmann egy másik embere, Hermann Krumey érkezett Zágrábba, s 1943 őszéig harmincezer zsidót deportáltak a megsemmisítőközpontokba.

A németek csak ekkor – amikor már kimerítettek minden jogi lehetőséget – eszméltek rá, hogy az ország még mindig nem *judenrein*. Az eredeti zsidóellenes törvényekben egy különös paragrafusra bukkantak, amely „tiszteletbeli árjává" változtatott minden zsidót, aki a „horvát ügyet" szolgálta. Ezen zsidók száma az évek folyamán természetesen egyre nőtt. Más szóval a nagyon gazdagok mentességet kaptak, amennyiben önkéntesen lemondtak a vagyonukról. Ennél is érdekesebb az a tény, amit az SS hírszerzése fedezett fel, hogy tudniillik a horvát uralkodó körök majdnem valamennyi tagjának, a kormány fejétől az usztasák vezéréig, zsidó felesége volt – „sógorságban voltak a zsidókkal", fogalmazott Wilhelm Höttl *Sturmbannführer* az RSHA külföldi hírszerző szolgálatától Kaltenbrunnernek küldött jelentésében. Höttl előbb a védelem tanúja volt Jeruzsálemben, ám tanúvallomását a vád használta fel. A térség ezerötszáz zsidó túlélője – egy jugoszláv kormányjelentés szerint az itt élt zsidók öt százaléka – nyilvánvalóan ebből az erősen asszimilálódott és roppant gazdag zsidó rétegből került ki. És ha figyelembe vesszük, hogy a keleti tömegek zsidóságának asszimilált részét általában öt százalékra becsülik, kísértést érezhetünk arra a következtetésre, hogy keleten az asszimiláció, ha egyáltalán lehetséges volt, sokkal nagyobb esélyt adott a túlélésre, mint Európa többi részében.

Egészen más volt a helyzet a szomszédos Szerbia területén, ahol a német megszálló hadseregnek gyakorlatilag már az első naptól fogva egy olyasféle partizán-hadviseléssel kellett szembenéznie, amilyet csak az orosz front mögött tapasztalt. Említettem már korábban azt az egyetlen esetet, amely összekapcsolta Eichmannt a szerbiai zsidók likvidálásával. Az ítélet megállapította, hogy „nem egészen tisztázott a szokásos parancslánc a szerbiai zsidók kezelésének vonatkozásában", ami azzal magyarázható, hogy Eichmann hivatala egyáltalán nem játszott szerepet ezen a területen, mivel innen nem deportáltak zsidókat: a „problémát" mindig a helyszínen oldották meg a német katonai hatóságok. A partizánháborúban ejtett túszok kivégzésének ürügyén a hadsereg agyonlövette a zsidó férfiakat. Az asszonyokat és a gyermekeket pedig a biztonsági rendőrség parancsnoka, egy

bizonyos dr. Emanuel Schäfer, Heydrich különleges protezsáltja kezére adták, aki azután elgázosító teherautókban végzett velük. 1942 augusztusában Harald Turner államtanácsos, a katonai kormányzat polgári feje büszkén jelentette, hogy Szerbia „az egyetlen ország, ahol a zsidó- és cigánykérdést egyaránt sikerült megoldani", és az elgázosító teherautókat visszaküldte Berlinbe. Mintegy ötezer zsidó csatlakozott a partizánokhoz, ami a megmenekülés egyetlen módját jelenthette.

Schäfert a háború után bíróság elé állították Németországban. Hat év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték 6280 asszony és gyermek elgázosításáért. A régió katonai parancsnoka, Franz Böhme tábornok öngyilkos lett, viszont Harald Turner államtanácsost átadták a jugoszláv kormánynak, amely halálra ítélte. Újra és újra ugyanaz a történet ismétlődik meg: azok, akik megúszták a nürnbergi pereket, és akiket nem adtak át azoknak az országoknak, ahol bűntetteiket elkövették, soha nem kerültek bíróság elé, vagy a lehető legnagyobb „megértésre" számíthattak a német bíróságokon. A háború utáni német joggyakorlat a weimari köztársaságra emlékeztet, melynek sajnálatos módon specialitása volt, hogy elnézte a politikai gyilkosságot, vagy enyhe büntetést szabott ki, ha a gyilkos a jobboldal valamelyik szélsőségesen köztársaság-ellenes csoportjához tartozott.

A Balkán országai közül Bulgária lehetett a leghálásabb a náci Németországnak, tekintettel arra a komoly területi gyarapodásra, amelyet Románia, Jugoszlávia és Görögország rovására ért el. Bulgária azonban mégsem volt hálás, sem kormánya, sem népe nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a „könyörtelen keménység" politikáját hatékonyan alkalmazza. Ez nem csak a zsidókérdéssel kapcsolatban nyilvánult meg. A bolgár királyságnak nem kellett tartania a hazai fasiszta mozgalomtól, a *ratnicik* ugyanis számszerűen kevesen voltak, s nem rendelkeztek különösebb politikai befolyással, a parlament pedig megőrizte tekintélyét, és jó kapcsolatot tartott fenn a cárral. Volt bátorságuk visszautasítani, hogy hadat üzenjenek Oroszországnak, s még egy jelképes „önkéntes" egységet sem küldtek soha a keleti frontra. A legmeglepőbb az egészben, hogy ebben a vegyes etnikumú övezetben, ahol valamennyi etnikai csoport kitermelte, és már jóval Hitler előtt hivatalos politikai rangra emelte a maga anti-

szemitizmusát, a bolgárok a legcsekélyebb „megértést" sem mutatták a „zsidókérdés iránt". Igaz, a bolgár hadsereg beleegyezett, hogy a katonai irányítás alatt álló újonnan annektált területekről, ahol a lakosság antiszemita volt, valamennyi zsidót deportálják – számuk mintegy tizenötezer lehetett –, ám kétséges, hogy tudomásuk lett volna arról, hogy valójában mit jelent a „keleti áttelepítés". Valamivel korábban, 1941 januárjában a kormány abba is beleegyezett, hogy néhány zsidóellenes törvényt vezessen be, ám azok náci szemszögből egyszerűen nevetségesek voltak: körülbelül hatezer munkaképes férfit munkára mozgósítottak; mentességet kapott minden kikeresztelkedett zsidó, függetlenül az áttérés időpontjától, aminek következtében kikeresztelkedési járvány tört ki; az összesen megközelítőleg ötvenezer fős zsidó népességből további ötezren különleges kiváltságokban részesültek. Az orvosok és kereskedők körében *numerus clausust* vezettek be; az arányt elég magasan szabták meg, tekintve hogy nem az egész ország, hanem csak a városlakók arányszámát vették figyelembe. Mindezen intézkedések meghozatala után a bolgár kormány tisztviselői hivatalosan bejelentették, hogy az ügyet mindenki megelégedésére sikerült rendezni. Világos, a náciknak nemcsak a „zsidókérdés megoldásának" követelményei felől kellett volna őket felvilágosítaniuk, hanem azt is a tudomásukra kellett volna hozniuk, hogy a törvényi stabilitás és a totalitárius mozgalom nem egyeztethetők össze.

A német hatóságoknak bizonyára volt némi sejtelmük arról, hogy milyen nehézségekkel kell számolniuk. Eichmann 1942 februárjában a Külügyminisztériumhoz címzett levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy „kielégítő lehetőségek állnak rendelkezésre a bulgáriai zsidók elhelyezésére"; javaslata értelmében a bolgár kormányt kell megkörnyékezni, és biztosította a Külügyminisztériumot, hogy a szófiai rendőrségi attasé „gondoskodni fog a deportálás technikai kivitelezéséről". (Úgy tűnik azonban, hogy ez a rendőrségi attasé sem végezhette a dolgát kellő lelkesedéssel, mert Eichmann nem sokkal később Párizsból Szófiába küldte tanácsadóként saját emberét, Theodor Danneckert.) Különös és igen figyelemreméltó, hogy ez a levél homlokegyenest az ellenkezőjét állítja, annak a jegyzéknek, amelyet Eichmann alig néhány hónappal korábban küldött Szerbiába, s amely szerint nem áll rendelkezésre megfelelő kapacitás a zsidók elhelyezésére, s még a birodalomból sem lehet deportálni a zsidókat. Berlinben minden bizonnyal pontos információkat kaptak arra vonatkozóan, hogy a lehető leggyorsabban kell eljárni, ha egyáltalán el akarnak érni valamit: csak ezzel magyarázható, miért lett kiemelten fontos feladat, hogy Bulgária *judenrein* legyen. A német követségen keresztül valóban közelebb kerültek a bolgárokhoz, ám azok csak hat hónap múltán tették meg az első lépést a „radikális" intézkedések irányába – bevezették a sárga csillagot. A náciknak azonban még ez is súlyos csalódást okozott. Először is, mint kötelességtudóan jelentették, a csillag „nagyon kicsi" volt; másodszor, a legtöbb zsidó egyszerűen nem viselte; harmadszor, „azok is büszkék voltak rá, akik viselték, mivel oly sok rokonszenv-megnyilvánulás vette őket körül a megtévesztett lakosság részéről" – számolt be erről Walter Schellenberg, az RSHA elhárítási osztályának főnöke egy Külügyminisztériumhoz küldött SD-jelentésben, 1942 novemberében. Mindezek után a bolgár kormány visszavonta a rendeletet. Komoly német nyomásra a bolgár kormány végül úgy döntött, hogy a szófiai zsidókat vidéki területekre toloncolják, ám a németek nyilvánvalóan nem ilyen intézkedésre gondoltak, hiszen így szétszórták a zsidókat, ahelyett hogy koncentrálták volna.

Ez a kitelepítés minden tekintetben fontos fordulópontnak bizonyult, miután Szófia lakossága igyekezett megakadályozni, hogy a zsidók a vasútállomásra menjenek, majd tüntetésre került sor a cár palotája előtt. A németek arra a meggyőződésre jutottak, hogy Borisz cár felelős az ország zsidóságának biztonságos helyzetéért, és szinte biztosra vehető, hogy az uralkodót a német titkosszolgálat ügynökei gyilkolták meg. Mindazonáltal sem a cár halála, sem Dannecker 1943. eleji megérkezése nem változtatott érdemben a helyzeten, mivel a parlament és a nép egyértelműen a zsidók pártján maradt. Danneckernek sikerült megállapodást kötnie a zsidóügyekért felelős bolgár biztossal hatezer „vezető zsidó" treblinkai deportálásáról, ám ezek egyike sem hagyta el az országot. A megállapodás önmagában is figyelemre méltó, mivel arra utal, hogy a nácik nem remélhették, hogy a zsidó vezetőséget saját céljaik szolgálatába tudják állítani. A szófiai főrabbi elérhetetlen volt, ugyanis Sztepán szófiai metropolita bújtatta, aki nyilvánosan is kijelentette, hogy „Isten rendelte el a zsidók sorsát, embernek nem lehet joga sem kínozni, sem ül-

dözni őket" (Hilberg), ami jóval világosabb beszéd volt mindannál, amit a Vatikántól hallani lehetett. Bulgáriában végül ugyanaz történt, mint néhány hónappal később Dániában: a helyben állomásozó német tisztek elbizonytalanodtak, és megbízhatatlanokká váltak. Ez érvényes mind a rendőrségi attasé – aki az SS tagja volt, s azt a feladatot kapta, hogy felkutassa és letartóztassa a zsidókat –, mind a szófiai német nagykövet, Adolf Beckerle esetében, aki 1943 júniusában arról tudósította a Külügyminisztériumot, hogy a helyzet reménytelen, mondván: „a bolgárok képtelenek felfogni a zsidókérdést, tekintve hogy túl sok ideig éltek együtt olyan népekkel, mint az örmények, görögök és cigányok" – ami természetesen merő képtelenség, hiszen akkor *mutatis mutandis* ugyanezt lehetne állítani az összes többi keleti és délkeleti országról is. Ugyancsak Beckerle volt az, aki igen felháborodott hangnemben tudatta az RSHA-val, hogy semmit nem lehet tenni. A végeredmény az volt, hogy egyetlen zsidót sem deportáltak, egy sem halt meg természetellenes halállal 1944 augusztusáig, amikor is a Vörös Hadsereg közeledtével a zsidóellenes törvényeket visszavonták.

Nincs tudomásom arról, hogy történt-e kísérlet a bolgár nép magatartásának megmagyarázására, amely a vegyes etnikumú övezetben teljesen egyedülálló volt. Eszünkbe juthat azonban Georgi Dimitrov, a bolgár kommunista, aki a nácik hatalomra kerülésekor éppen Németországban tartózkodott, s akit kiszemeltek, hogy a *Reichstag* felgyújtásának (a berlini parlament 1933. február 27-i rejtélyes tűzesetének) vádjával bíróság elé állítsák. A németországi Legfelső Bíróságon folyt tárgyaláson Dimitrovnak Göringgel kellett szembeszállnia, s úgy vonta őt kérdőre, mintha az lenne a per vádlottja. És Dimitrovnak köszönhető az is, hogy az összes többi vádlottat, van der Lubbe kivételével, fel kellett menteni. Magatartásával elnyerte az egész világ csodálatát, Németországot is beleértve. „Még mindig maradt egy férfi Németországban – járta a szóbeszéd akkoriban –, ám ő is bolgár."

Görögország semmilyen különösebb problémát nem jelenthetett, miután északi része német, déli része pedig olasz megszállás alatt állt, s így várhatott, hogy később *judenrein* legyen. Eichmann két *Hauptsturmführer* rangú szakembere, Dieter Wisliceny és Alois Brunner 1943 februárjában érkezett meg, hogy előkészítsék a zsidók deportálását Szalonikiből, ahol a görög zsidóság

kétharmada, mintegy ötvenötezer fő koncentrálódott. A IV–B–4-től kapott megbízólevelük szerint ez beleilleszkedett „az európai zsidókérdés végső megoldásának a keretébe". Szoros együttműködésben a régió katonai kormányzatának képviselőjével, dr. Max Mertennel, azonnal felállították a szokásos zsidó tanácsot Koretz főrabbi vezetésével. Wisliceny, a szaloniki *Sonderkommando für Judenangelegenheiten* feje bevezette a sárga csillagot, és sietett mindenki tudomására hozni, hogy semmiféle kivételt nem fog eltűrni. Dr. Merten a teljes zsidó lakosságot gettóba vitette, ahonnan könnyen el lehetett őket szállítani, mivel a gettót éppen a vasútállomás szomszédságában állították fel. Az egyedüli kivételezett kategóriát a külföldi útlevéllel rendelkezők és – szokás szerint – a *Judenrat* tisztviselői képezték, ami nem volt több mint néhány száz fő, mind idősek, akiket végül is a bergen-belseni cseretáborba szállítottak. A menekülésnek semmilyen módja nem volt, kivéve a szökést a déli területekre, ahol az olaszok, mint mindenütt, megtagadták, hogy átadják a zsidókat a németeknek, ám az olasz zóna csak ideiglenes biztonságot nyújtott. A görög lakosság legjobb esetben is csak közömbös maradt, s még a partizáncsapatok között is akadtak, amelyek „egyetértőleg" szemlélték az eseményeket. Két hónap alatt az egész közösséget deportálták, jóformán naponta indult vonat Auschwitz felé, kétezer–kétezer-ötszáz zsidóval a marhavagonokban. Ugyanez év őszén, az olasz hadsereg összeomlása után a déli részekről, Athént és a szigeteket is beleértve, mintegy tizenháromezer zsidó villámgyors evakuálására került sor.

Auschwitzban a gázkamrákban és a krematóriumban tevékenykedő úgynevezett halálbrigádokban számos görög zsidót alkalmaztak, akik mind életben voltak 1944 nyarán, amikor a magyarországi zsidókat megsemmisítették, és a łódzi gettót likvidálták. A nyár végén hírek kaptak szárnyra, hogy hamarosan befejezik az elgázosítást, a kamrákat pedig lebontják. Ekkor tört ki egyike, a táborokban ritka lázadásoknak; a *Sonderkommandók* biztosra vették, hogy ezúttal velük is leszámolnak. A lázadás teljes kudarcba fulladt – egy túlélő maradt csak, hogy elmesélje, mi történt.

A jelek szerint a görögök zsidó honfitársaik sorsa iránti közömbössége valamiképpen túlélte a felszabadulást. Dr. Merten, aki Eichmann oldalán tanúskodott a perben, és némileg ellentmon-

dásos módon egyaránt állította, hogy nem tudott semmiről, illetve hogy zsidókat mentett meg attól a sorstól, amelyről nem volt tudomása, a háború után egy utazási iroda képviselőjeként csendben visszatért Görögországba; ott letartóztatták, ám hamar szabadon engedték, s hagyták, hogy visszatérjen Németországba. Valószínűleg egyedi ez az eset, hiszen a Németországon kívül perbe fogott háborús bűnösök mind szigorú büntetésben részesültek. Amint bizonyára egyedi dr. Mertennek az a tanúvallomása is, amelyet Berlinben a vád és a védelem képviselőinek jelenlétében tett. Kijelentette, hogy Eichmann nagyon készségesen segített mintegy húszezer szaloniki asszony és gyermek megmentésében, s hogy minden baj forrása Wisliceny volt. Azonban azt is mondta, hogy tanúvallomása előtt megkereste őt Eichmann testvére, aki Linzben jogász, és egy korábbi SS-tagokból álló német szervezet is. Eichmann mindent tagadott – soha nem járt Szalonikiben, és soha nem látta a segítőkész dr. Mertent.

Eichmann többször is kijelentette, hogy az ő szervezőkészsége, a hivatala által koordinált evakuációk és deportálások valójában segítettek áldozatain: megkönnyítették sorsukat. Úgy érvelt, hogy amennyiben mindezt meg kellett tenni, akkor jobb volt, ha minden szép rendben történt. A tárgyalás folyamán senki, még a védelem sem szentelt figyelmet ennek a kijelentésnek, amely nyilvánvalóan ugyanabba a kategóriába tartozott, mint az az őrült és makacs meggyőződése, mely szerint zsidók százezreit mentette meg a „kényszeremigráció" révén. Ám a Romániában történtek fényében gondolkodóba eshetünk, hogy tényleg nincs-e mégis valami ebben a gyilkos rendszeretetben. Itt ugyancsak fordított világban találjuk magunkat, Dániával ellentétben, ahol még a Gestapo emberei is szabotálni kezdték a berlini parancsokat, Romániában még az SS is megdöbbent, alkalmilag elszörnyedt a hatalmas méreteket öltő, ódivatú és spontán pogromok borzalmai láttán; többször közbeléptek, hogy a zsidókat megmentsék a szörnyű hentesmunkától, persze azért, hogy az öldöklést – ahogy ők mondták – civilizált módon lehessen végrehajtani.

Aligha túlzás azt állítani, hogy Románia volt a háború előtti Európa legantiszemitább országa. A román antiszemitizmus már a XIX. században is közismert tény volt. A nagyhatalmak már 1878-ban, a berlini szerződésben igyekeztek rávenni a román kormányt, hogy a zsidó lakosságnak állampolgárságot adjon – még ha csak másodrendű polgárok lennének is. Nem értek el semmit, s még az I. világháború végén is, néhány száz szefárd, illetve német eredetű családot leszámítva, a romániai zsidókat megtűrt idegennek tekintették. A béketárgyalásokon a szövetségesek teljes hatalmukat latba vetették, hogy a román kormánnyal el tudják fogadtatni a kisebbségi szerződést, s így a zsidó kisebbség állampolgárságához jusson. A világ közvéleményének tett ezen engedményeket 1937-ben és 1938-ban visszavonták, amikor a románok a hitleri Németország erejében bízva úgy érezték, hogy megkockáztathatják a „szuverenitásukat" csorbító kisebbségi szerződések hatályon kívül helyezését és azt, hogy megfosszanak állampolgárságuktól néhány százezer zsidót, ami a teljes zsidó lakosság mintegy negyedét érintette. Két évvel később, 1940 augusztusában, néhány hónappal azelőtt, hogy Románia a hitleri Németország oldalán belépett a háborúba, Ion Antonescu marsall, az új Vasgárda-diktatúra feje az összes romániai zsidót hontalannak nyilvánította, kivéve azt a néhány száz családot, akik már az első világháborús békeszerződések előtt román állampolgárok voltak. Még ugyanabban a hónapban zsidóellenes törvényeket vezetett be, amelyek Európában – még Németországot is beleértve – a legdurvábbak voltak. Csak a háborús veteránok és az 1918 előtti román állampolgárok kaptak mentességet, ami csupán tízezer főre, a teljes közösség alig egy százalékára terjedt ki. Hitler maga is tisztában volt azzal a veszéllyel, hogy Románia még Németországon is túltesz; 1941 augusztusában, pár héttel azután, hogy kiadta a parancsot az *Endlösung* végrehajtására, panaszkodott Göbbelsnek, hogy „egy olyan ember, mint Antonescu, hozzánk képest egészen mostanáig sokkal radikálisabb módon járt el".

Románia 1941 februárjában lépett be a háborúba, és a román Légió olyan katonai erőt képviselt, amellyel a küszöbönálló oroszországi hadjárat során számolni kellett. Csak Odesszában hatvanezer ember legyilkolásáért volt felelős a román katonaság. A Balkán többi országának kormányaival ellentétben a román kormány kezdettől fogva pontos információkkal rendelkezett a keleti zsidók lemészárlásáról, ám a román katonaság, még azután is, hogy a kormányból 1941 nyarán eltávolították a Vasgárdát, a mészárlás és deportálás olyan hatalmas programjához

látott, amely mellett a Vasgárda ugyanezen év februárjában történt „bukaresti tombolása is eltörpült" – egy olyan programhoz, amely a puszta horrort tekintve páratlan ebben az egész borzalomfejezetben (Hilberg). A deportálás román módra abból állt, hogy ötezer emberrel tömtek tele egy-egy tehervonatot, és kivárták, amíg mindenki megfulladt, miközben a vonat cél nélkül, szakadatlan a vidéket járta napokon keresztül. Kedvelt kísérőjelensége volt e gyilkos műveleteknek, hogy a holttesteket a zsidó húsboltok kirakatában tették közszemlére. A romániai koncentrációs táborok esetében, amelyeket maguk a románok hoztak létre és tartottak fenn, mivel a keleti deportálás nem volt „jóváhagyva", az ismert németországi borzalmakhoz képest sokkal durvább és erőszakosabb formákkal találkozhatunk. Amikor Eichmann a szokásos módon Bukarestbe küldte zsidóügyi tanácsadóját, Gustav Richter *Hauptsturmführer*t, ő azt jelentette neki, hogy Antonescu likvidálás végett száztízezer zsidót óhajt „a Bug folyón túli két erdőbe", azaz német megszállás alatt lévő orosz területekre szállíttatni. A németek megrémültek, s mindenki közbeavatkozott: a hadsereg vezérkara, a Rosenberg irányította Keleti Megszállt Területek Minisztériuma, a berlini Külügyminisztérium, Manfred von Killinger báró bukaresti követ. Ez utóbbi korábban magas rangú SA-tiszt volt, Röhm személyes barátja, s emiatt gyanús az SS szemében, és valószínűleg Richter tartotta megfigyelés alatt, aki amúgy a zsidóügyekben „tanácsadója" volt. Ebben a kérdésben azonban mindnyájan egyetértettek. Maga Eichmann, 1942. áprilisi levelében kérte könyörögve a Külügyminisztériumot, hogy állíttassák le Romániában a szervezetlen és idő előtti erőfeszítéseket a „zsidótlanítási törekvések ügyében"; meg kell értetni a románokkal, hogy a „német zsidóság evakuálása, amely már teljes lendülettel folyik", prioritást élvez, és végezetül azzal fenyegetőzött, hogy „arra az esetre mégis, ha a román kormányzat nem cselekedne az illegális zsidótranszportok leállítására irányuló kérésnek megfelelően, a Biztonsági Rendőrség intézkedéseit helyezem kilátásba".

Bármennyire vonakodtak is a németek a tervezetthez képest előnyben részesíteni Romániát az *Endlösung* balkáni végrehajtása során, mégis változtatásra kényszerültek, ha nem akarták, hogy a helyzet egyetlen véres káosszá fajuljon, és akármennyire élvezte is Eichmann, hogy a Biztonsági Rendőrséggel fenyegetőzhet, végső soron mégsem a zsidók megmentése volt a feladata. Ezért augusztus közepén – amikorra a románok jobbára német segítség nélkül közel háromszázezer zsidót gyilkoltak meg – a Külügyminisztérium megállapodást kötött Antonescuval, hogy „a német hatóságok [...] maguk fogják végrehajtani a kitelepítést", és meghatározott körzetekből „azonnal megkezdik a zsidók elszállítását". Eichmann azonnal tárgyalásokat kezdeményezett a német vasúttársasággal, hogy elegendő szerelvényt bocsássanak rendelkezésre kétszázezer zsidó elszállítására a Lublin környéki haláltáborokba. Ám ekkor, amikor már minden készen állt, és komoly engedményeket kaptak, a románok váratlanul visszakoztak. Mint derült égből a villámcsapás érkezett Berlinbe a megbízható Richter levele: Antonescu marsall meggondolta magát. Amint Killinger nagykövet úr jelentette, a marsall immár „kényelmesebb módon" kíván megszabadulni a zsidóktól. A németek ugyanis nem számoltak azzal, hogy ebben az országban nemcsak rendkívül magas arányban éltek közönséges gyilkosok, de Románia volt a Balkán legkorruptabb országa is. A mészárlásokkal párhuzamosan felvirágzott a mentességek vásárlásának üzlete is, amelyhez boldogan csatlakozott a bürokrácia minden ága, helyi és országos szinten egyaránt. A kormány saját specialitása az volt, hogy találomra nagyon magas adókat vetett ki bizonyos zsidó csoportokra vagy egész közösségekre. Most rájöttek, hogy a zsidókat külföldön valutáért el lehet adni, így Románia a zsidó emigráció leglelkesebb hívévé lépett elő – 1300 dollárért fejenként. Ily módon Románia a háború alatti palesztinai zsidó bevándorlás egyik fő forrásává vált. És a Vörös Hadsereg közeledett, Antonescu egyre inkább hajlandónak mutatkozott a zsidókat minden térítés nélkül elengedni.

Különös tény, hogy Antonescu sem az első percben, sem az utolsóban nem volt „radikálisabb" a náciknál (mint Hitler gondolta), csupán egy lépéssel mindig megelőzte a németországi fejleményeket. Elsőként fosztotta meg a zsidókat állampolgárságuktól, és már akkor nyíltan és szemérmetlenül hozzáfogott a nagyszabású mészárláshoz, amikor a németeket még csak az első kísérletek kötötték le. A zsidók eladásának ötletét már egy évvel azelőtt felfedezte, hogy Himmler az „életért teherautót" ajánlatát megtette, s végül Himmlerhez hasonlóan ő is oly módon igyekezett érvényteleníteni a történteket, mintha csupán tévedésről

lett volna szó. 1944 augusztusában Románia megadta magát a Vörös Hadseregnek, Eichmannt pedig, evakuáció-szakértőként, sebbel-lobbal a helyszínre küldték, hogy kimentsen néhány „népi németet" *(Volksdeutsch)*, ám nem járt sikerrel. A nyolcszázötvenezer fős romániai zsidóságnak mintegy a fele élte túl a háborút, ennek nagy része – több százezer ember – Izraelben kötött ki. Senki nem tudja, hány zsidó él még az országban. A román gyilkosokat annak rendje és módja szerint kivégezték, Killinger öngyilkosságot követett el, mielőtt az oroszok kezére került volna; egyedül Gustav Richter maradt életben, akinek valóban soha nem volt esélye arra, hogy cselekvő helyzetbe kerüljön, és egészen 1961-ig békésen élt Németországban, amikor is az Eichmann-per kései áldozatává vált.

XII.

DEPORTÁLÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁBÓL

MAGYARORSZÁG ÉS SZLOVÁKIA

Eichmann problematikus lelkiismeretével összefüggésben már említésre került Magyarország. Ezt országot, annak ellenére, hogy se tengeri kijárata, se hadi- vagy kereskedelmi flottája nem volt, egy admirális, Horthy Miklós kormányzó *(Reichsverweser)* irányította, pontosabban ő helyettesítette a nem létező királyt. A királyság egyetlen látható jele a nem létező udvar nagy számban található tanácsosai *(Hofräte)* voltak. Régebben Magyarország királyai a Habsburg német-római császárok voltak, később pedig, 1806 után, a Habsburgok Ausztria császáraiként és Magyarország királyaiként tettek kétes kísérleteket a *kaiserlichkönigliche Monarchie* egyben tartására. A Habsburg Birodalom 1918-ban az utódállamokra vált szét, Ausztria köztársaság lett, és vágyakozott az *Anschluss*ra. Az utolsó császár és király fia, Habsburg Ottó száműzetésben élt. Őt a vadul nacionalista magyarok a világért sem fogadták volna el az ország királyának, másfelől viszont, autentikus nemzeti királyi háznak már a történeti emlékezetben sem volt nyoma. Így aztán Horthy admirális titka maradt, hogy az elismert kormányzati formák szerint Magyarország mi is volt tulajdonképpen.

A királyi *grandeur* káprázata mögött egy örökölt feudális társadalmi rendszer állt, a föld nélküli parasztok nagyobb nyomorával és az országot szó szerint birtokló néhány arisztokrata család nagyobb fényűzésével, mint bárhol máshol e szegénység sújtotta régióban, Európa mostohagyermekeinek hazájában. Budapest sajátos levegőjét a megoldatlan szociális kérdések és az általános elmaradottság határozta meg; mintha a magyarok szemfényvesztők lettek volna, akik oly sokáig éltek önámításban, hogy minden valóságérzéküket elveszítették. Az olasz fasizmus hatására az 1930-as évek elején megjelent az erősen fasiszta, úgy-

nevezett nyilaskeresztes mozgalom, és 1938-ban – az olaszok után – életbe léptették az első zsidótörvényt, amely a katolikus egyház erős befolyása ellenére is érintette az 1919 után megkeresztelteket, s három évvel később pedig a korábban megkeresztelteket is kiterjesztették. És mégis, amikor már hivatalos kormánypolitikává vált az általános és faji alapú antiszemitizmus, a parlament felsőházában tizenegy zsidó továbbra is megőrizte helyét, továbbá Magyarország volt az egyetlen tengelyállam, amely zsidó csapatokat küldött a keleti frontra – százharmincezer munkaszolgálatost, de magyar egyenruhában. Mindezen következetlenség oka az volt, hogy a magyarok, a hivatalos politika ellenére, más nemzetekhez képest sokkal hangsúlyosabban különböztették meg a honi zsidókat a keleti zsidóktól *(Ostjuden)*, a „trianoni Magyarországon" (amelyet, más utódállamokhoz hasonlóan, a trianoni szerződés hívott életre) élő „elmagyarosodott" zsidókat az újonnan annektált területek zsidó népességétől. A náci vezetés 1944 márciusáig tiszteletben tartotta Magyarország szuverenitását, s ennek eredményeként az ország a zsidók számára a biztonság szigetévé vált „a pusztulás óceánján". Noha eléggé kézenfekvő volt, hogy – mivel a Vörös Hadsereg a Kárpátokhoz közeledett, és a magyar kormány kétségbeesetten igyekezett az olaszokhoz hasonló különbékét kötni – a németek megszállják az országot, az már majdnem hihetetlen, hogy a nácik számára még a játék ilyen állásánál is „több okból az idő parancsa volt a zsidókérdés megragadása", amelynek „tisztázását Magyarországnak a Birodalom védelmi és létharcába történő betagozódása előfeltételének tekintették", ahogy Veesenmayer fogalmazott a Külügyminisztériumnak szóló tájékoztatójában 1943 decemberében. A „kérdés tisztázása" nyolcszázezer zsidó, illetve becslések szerint további száz- vagy százötvenezer megkeresztelkedett zsidó evakuálását jelentette.

Akárhogyan is volt, a feladat nagyságrendje és sürgőssége miatt – mint már említettem – Eichmann 1944 márciusában Budapestre érkezett, s vele jött egész stábja is, amit nem volt nehéz összetrombitálni, hiszen a munka már mindenütt véget ért. Wisliceny t és Brunnert Szlovákiából és Görögországból hívatta, Abromeit Jugoszláviából, Dannecker Párizsból, illetve Bulgáriából, Siegfied Seidl Theresienstadt parancsnokaként a protektorátusból érkezett, míg Bécsből Hermann Krumey jött, aki Magyarországon Eichmann helyettese lett. Eichmann Berlinből magával hozta hivatalának valamennyi fontosabb emberét: Rolf Günthert, aki az első helyettese volt, Franz Novakot, a deportációs tisztjét és jogi szakértőjét, Otto Hunschét. Ily módon az *Eichmann Sondereinsatzkommando* mintegy tíz emberből s némi hivatali személyzetből állt, amikor felállította főhadiszállását Budapesten. Eichmann és emberei már megérkezésük estéjén megbeszélésre hívták össze a zsidó vezetőket a zsidó tanács megalakítása végett, amelyen keresztül ők kiadhatják parancsaikat, és amelyen keresztül a zsidó tanács tagjai, mintegy viszonzásként, teljes körű fennhatóságuk alá vonhatják a teljes magyarországi zsidóságot. Nem volt ez olyan egyszerű trükk ott és abban az órában. Ekkor már, ahogyan a pápai nuncius fogalmazott, „az egész világ tudta, mit jelent valójában a deportálás"; mi több, „a budapesti zsidók egyedülálló módon tudták követni az európai zsidóság sorsát. Nagyon is tudtunk az *Einsatzgruppe*k tevékenységéről. A kelleténél is többet tudtunk Auschwitzról!" – tanúsította dr. Kasztner Nürnbergben. Minden valószínűség szerint többre volt szükség Eichmann állítólagos „hipnotikus képességeinél", ha a nácik bárkit meg akartak győzni arról, hogy elismerik az „elmagyarosodott" és a keleti zsidók közti szent különbséget; a zsidó vezetőknek igen magas fokra kellett fejleszteniük az önámítás művészetét, hogy e percben abban a hitben ringathassák magukat, hogy „ez nálunk nem fordulhat elő". „Hogyan is küldhetnék a magyarországi zsidókat a magyar határon túlra?" – vélték, és ehhez a hithez még akkor is ragaszkodtak, amikor a hét minden napján ennek ellenkezőjét tapasztalták. A per folyamán az egyik tanú szájából olyan *non sequitur* hangzott el, amelyik rávilágít arra, hogyan történhetett ez: a Központi Zsidó Tanács (ez volt a zsidó tanács magyarországi elnevezése) már értesült a szlovák fejleményekről, vagyis arról, hogy Wisliceny, akivel most nekik kellett tárgyalni, készségesen elfogadta a pénzt, s azt is tudták, hogy a megvesztegetés ellenére „az összes zsidót deportáltatta Szlovákiából. [...] Ebből Freudiger úr ezt a következtetést vonta le: »Megértettem, hogy mindenképpen kapcsolatba kell lépni Wislicenyvel.«"

Eichmann legfurfangosabb csele a tárgyalások folyamán az volt, hogy ő és emberei úgy tettek, mintha meg lehetne őket vesztegetni. A pesti Zsidó Hitközség elnöke, Stern Samu udvari ta-

nácsos, Horthy tanácsadóinak egyike megkülönböztetett előzékenységben részesült, és hozzájárultak, hogy ő legyen a zsidó tanács vezetője. Ő és a tanács többi tagja igazolva érezték magukat, amikor Eichmannék felszólították őket, hogy szolgáltassanak be írógépeket, tükröket, női ruházatot és illatszereket, eredeti Watteau-képeket és nyolc zongorát. A zongorák közül hetet nagyvonalúan visszaküldtek, mert – mint Novak *Hauptsturmführer* mondta –: „No de uraim, csupán zongorázni szeretnék, nem pedig zongoraszalont nyitni!" Eichmann személyesen látogatott el a Rabbiszeminárium könyvtárába és a Zsidó Múzeumba, s mindenkit biztosított afelől, hogy az intézkedések csak ideiglenesek. A kezdetben csupán szimulált korrupció azonban eléggé valóságosnak bizonyult, ha nem is abban a formában, ahogy a zsidók remélték. A zsidók sehol máshol nem költöttek ilyen sok pénzt megvesztegetésre ennyire eredménytelenül. A rejtélyes dr. Kasztner erről így nyilatkozott: „Az a zsidó, aki a saját és a családja életéért retteg, elveszíti minden érzékét a pénz iránt." (Sic!) Mindezt a tárgyaláson tanúvallomásban erősítette meg a már említett Freudiger Fülöp, továbbá Joel Brand, aki a riválisa magyarországi zsidó szervezetet, a zsidó mentőbizottságot (Cionista Segélyező- és Mentőbizottság) képviselte. Krumey 1944 áprilisában nem kevesebb mint kétszázötvenezer dollárt kapott Freudigertől, a mentőbizottság húszezer dollárt fizetett csak azért a kiváltságért, hogy Wisliceny és az SS kémelhárításának néhány embere fogadja őket. A találkozón a jelenlévők további ezer dollárt kaptak, és Wisliceny újból elővette az úgynevezett Európa-tervet, amelyet 1942-ben már – igaz, hiába – javasolt; eszerint Himmler mintegy két- vagy hárommillió dollár váltságdíj ellenében kész lenne a lengyelországi zsidókon kívül mindenkin megkönyörülni. Bízva a különben már régen *ad acta* tett javaslat érvényességében a zsidók megkezdték a pénz részleteinek folyósítását Wisliceny részére. Még Eichmann „idealizmusa" is megtört a hallatlan bőség földjén. Ha a vád nem is tudta bizonyítani, hogy Eichmann anyagi hasznot húzott hivatalából, jogosan hívta fel a figyelmet magas budapesti életszínvonalára; megengedhette magának, hogy az egyik legjobb szállodában lakjon, sofőr vezette a kétéltű személygépkocsiját, ami későbbi ellensége, Kurt Becher felejthetetlen ajándéka volt; vadászott, lovagolt, s élvezhette a számára korábban ismeretlen fényűzések valamennyi fajtáját a magyar kormányban ülő új barátainak gyámkodása alatt.

Létezett azonban az országban egy számottevő zsidó csoport, amelynek legalábbis a vezetői kevésbé engedték meg maguknak az önámítás luxusát. A cionista mozgalom mindig erős volt Magyarországon,* és képviselői most ott ültek az újonnan alakított mentőbizottságban *(Váádát há'Ezrá ve'há Házálá)*, amelyik szoros kapcsolatban állt a Palesztina Hivatallal, segített a lengyelországi, szlovákiai, romániai és jugoszláviai menekülteken; a mentőbizottság állandó érintkezésben volt az őket anyagilag is támogató amerikai zsidó segélyszervezettel, a Jointtal, és legálisan vagy illegálisan számos zsidót sikerült Palesztinába juttatnia. Most, hogy a katasztrófa saját országukat fenyegette, elkezdtek „keresztleveleket" hamisítani, így azok tulajdonosai könnyebben elrejtőzhettek. Bármilyenek voltak is egyébként a cionista vezetők, azt tudták, hogy törvényen kívül állnak, s ennek megfelelően cselekedtek. A mentőbizottság egyik vezető tisztviselője Joel Brand volt, neki jutott az a szerencsétlen feladat, hogy a háború kellős közepén a szövetségesekhez továbbítsa Himmlernek az „egymillió zsidó életéért tízezer teherautót cserébe" javaslatát. Brand megjelent Jeruzsálemben, hogy az Eichmannnal folytatott tárgyalásairól tanúvallomást tegyen, és így tett korábbi riválisa, Freudiger Fülöp is. Míg Freudiger, akire Eichmann véletlenül egyáltalán nem emlékezett, arról számolt be, hogy a beszélgetések során durván bántak vele, Brand vallomása voltaképpen alátámasztotta Eichmann visszaemlékezését arról, hogy hogyan folytak a tárgyalások a cionistákkal. Brand megtudhatta, hogy egy „idealista német" beszél vele, az „idealista zsidóval" – két tiszteletre méltó ellenfél, akik egyenlő felekként találkoznak a csatározások tűzszünetében. Eichmann azt mondta neki: „Holnap talán ismét a harcmezőn találkozunk." Ez természetesen vérfagyasztó komédia, de jól példázza, hogy Eichmann igazi gyöngéje volt a semmit sem jelentő, ám felemelő frázisok gyártása, és nem direkt a jeruzsálemi per számára találta ki őket. Ennél is érdekesebb, és lehetetlen nem észrevenni, hogy a cio-

* Arendt itt – és a magyarországi helyzet leírásában több más alkalommal is – téved. A szerző iránti tiszteletből nem változtattunk a szövegen. *(A szerk.)*

nista vezetők előtt sem Eichmann, sem a *Sonderkommando* más tagja nem taktikázott azokkal a hazugságokkal, amelyek a zsidó tanács tagjainál oly sikeresen beváltak. Még a „nyelvi szabályokat" is félretették, s többnyire nevén nevezték a dolgokat. Mi több, magától értetődő módon a cionistákhoz fordult mindenki, ha valamilyen komolyabb tárgyalási téma vetődött fel – mint amilyen a kivándorlási engedélyek ára, az Európa-terv, a „teherautókért életet" ajánlat volt –, és nemcsak Eichmann, de valamennyi érintett: Wisliceny, Becher és a kémelhárítás emberei is, akikkel Joel Brand reggelente valamelyik kávéházban találkozott. Ennek az a magyarázata, hogy a mentőbizottság sokkal jobb nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, és jóval könnyebben jutott valutához, miközben a zsidó tanács mögött semmi sem állt, legfeljebb Horthy Miklós fölöttébb kétes értékű támogatása. Az is világossá vált, hogy Magyarországon a cionista tisztviselők sokkal több kiváltsággal bírtak, mint a zsidó tanács tagjai, akik ideiglenes mentességet élveztek a letartóztatások és deportálások alól. A cionisták gyakorlatilag szabadon járhattak-kelhettek tetszésük szerint, nem kellett a sárga csillagot viselniük, látogatási engedélyeket kaptak a magyarországi koncentrációs táborokba, később pedig dr. Kasztner, a mentőbizottság eredeti alapítója a náci Németországban is utazhatott anélkül, hogy irataiból kiderült volna zsidó volta.

Eichmann számára – bécsi, prágai, berlini tapasztalatok birtokában – rutinmunkának számított a zsidó tanács megszervezése, nem is kellett hozzá több két hétnél. A kérdés ezúttal az volt, hogy a magyar hatóságok segítségét meg tudja-e nyerni egy ilyen hatalmas művelethez. Számára ez egészen új volt. A dolgok szokásos menete szerint ezt a Külügyminisztériumnak és annak képviselőinek kellett volna intézniük, ebben az esetben a frissen kinevezett, teljhatalmú birodalmi megbízott dr. Edmund Veesenmayer mellé kellett volna Eichmann-nak egy „zsidóügyi szakértőt" rendelnie. Eichmann nem érzett hajlandóságot arra, hogy maga játssza e tanácsadó szerepét, egy olyan pozícióban, amelyet sehol sem töltött be *Hauptsturmführer*nél magasabb rangú tiszt, ő viszont *Obersturmbannführer*, azaz alezredes volt, vagyis két fokozattal magasabb rangot viselt. Eichmann legnagyobb magyarországi sikerének azt könyvelhette el, hogy sikerült kiépítenie saját kapcsolatrendszerét. Három embert kell elsősorban megemlíteni: a magyar Belügyminisztérium politikai (zsidó-) ügyekért felelős államtitkárává újonnan kinevezett Endre Lászlót, aki annyira antiszemita volt, hogy azt már Horthy is „elmebetegségnek" tartotta; Baky Lászlót, aki szintén a Belügyminisztériumban volt államtitkár, és a csendőrséget irányította, s végül Ferenczy csendőr alezredest, aki közvetlenül felelt a deportálásokért. Az ő segítségükkel Eichmann biztosan számíthatott arra, hogy a szükséges rendeletek kibocsátásától a vidéki zsidók koncentrálásáig „úgy fog menni minden, mint a karikacsapás". Bécsben külön értekezletet tartottak a német birodalmi vasutak vezetőinek részvételével, hiszen majdnem félmillió ember azonnali szállítását kívánták megoldani. Auschwitzban Höss közvetlen WVHA-fölöttesétől, Richard Glücks tábornoktól értesült a tervekről, és új vágányok lefektetését rendelte el, hogy a szerelvények teljesen megközelíthessék a krematóriumokat. A gázkamrákban dolgozó halálbrigádok létszámát 224 főről 860-ra emelték, tehát minden készen állt, hogy naponta hat–tizenkétezer embert halálba küldjenek. Az első szerelvények 1944 májusában érkeztek, és alig néhány „munkaképes férfit" válogattak ki munkára, akiket azután az auschwitzi gyutacsgyárban dolgoztattak. (Krupp Wrocław melletti gyára, az újonnan épített Berthawerk mindenhonnan, ahonnan csak lehetett, zsidó munkaerőt gyűjtött, s olyan körülmények között tartotta az odakerült embereket, amilyeneket még a haláltáborok munkabrigádjai sem ismertek.)

Az egész magyarországi művelet két hónapig sem tartott, és július elején váratlanul véget ért. Elsősorban a cionistáknak köszönhetően a magyarországi események sokkal nagyobb publicitást kaptak, mint a zsidó katasztrófa bármely másik fejezete, és Horthyt elárasztották a semleges országokból és a Vatikánból érkező tiltakozások. A pápai nuncius ugyanakkor szükségesnek vélte kinyilvánítani, hogy a Vatikán tiltakozása nem valamilyen „rosszul értelmezett együttérzésből ered" – ez a kifejezés feltehetően örök emlékművéül szolgálhat annak, hogy még az egyház legmagasabb méltóságainak a mentalitására is milyen hatást gyakorolt a kompromisszumkészség és a folyamatos egyezkedés azokkal, akik a „könyörtelen keménység" evangéliumát hirdették. A gyakorlati lépések terén ismét Svédország jeleskedett, beutazási engedélyeket adott ki, Svájc, Spanyolország és

Portugália követte a svédek példáját, így végül mintegy harmincháromezer zsidó lakott különleges házakban Budapesten, semleges országok védelme alatt. A szövetségesek megkaptak és nyilvánosságra is hoztak egy hetvenes listát azokról, akiket főbűnösként tartottak számon, Roosevelt pedig ultimátumban figyelmeztetett, hogy „Magyarország nem fog osztozni a többi civilizált nemzet sorsában, [...] amennyiben nem állítja le a deportálást". Július 2-án egy különösen kemény budapesti bombázás nyomatékosította a figyelmeztetést. A minden oldalról szorongatott Horthy kiadta a parancsot a deportálás leállítására, és Eichmann ellen az egyik legsúlyosabb bizonyíték volt az a meglehetősen nyilvánvaló tény, hogy nem engedelmeskedett „a vén bolond" parancsának, sőt július közepén további ezerötszáz zsidót deportált, akik éppen kéznél voltak az egyik Budapesthez közeli koncentrációs táborban. Meg akarta akadályozni, hogy a zsidó funkcionáriusok értesíthessék Horthyt, ezért hivatalába kérette a két reprezentatív szervezet képviselőit, ahol azután dr. Hunsche különböző ürügyekkel addig tartóztatta őket, ameddig meg nem kapta a hírt, hogy a szerelvény elhagyta a magyar határt. Eichmann egyáltalán nem emlékezett erre az epizódra Jeruzsálemben, s noha a bírák meg voltak győződve arról, hogy „a vádlott nagyon is jól emlékszik a Horthy fölött aratott győzelmére", ezt kétségbe vonhatjuk, hiszen Eichmann számára Horthy nem számított különösebben jelentős személyiségnek.

Úgy tűnik, ez volt az utolsó szerelvény, amely Magyarországról Auschwitzba indult. A Vörös Hadsereg 1944 augusztusában már Romániában volt, s Eichmannt odaküldték, hogy eljárjon az ottani népi németek evakuálásában. Mire visszaérkezett, a Horthy-rezsim elegendő bátorságot gyűjtött, hogy az Eichmann-kommandó visszahívását követelje, majd Eichmann maga is azt kérte Berlintől, hogy embereivel együtt visszatérhessen, mondván, hogy „fölöslegessé" vált a munkájuk. Berlin azonban nem tett semmit, s mint kiderült, igaza volt, mivel a helyzet október közepén váratlanul ismét gyökeresen megváltozott. Az oroszok már csak alig pár száz kilométerre voltak Budapesttől, amikor a náciknak sikerült megbuktatni Horthy kormányát, és államfőnek kinevezni a nyilaskeresztesek vezérét, Szálasi Ferencet. Auschwitzba már nem lehetett transzportokat küldeni, mivel akkor már bontották a megsemmisítőüzemeket, ugyanakkor kétségbeejtően

megnőtt a német munkaerőhiány. Ezúttal a teljhatalmú birodalmi megbízott, Veesenmayer tárgyalt a magyar Belügyminisztériummal, hogy engedélyt kapjon ötvenezer zsidó – tizenhat és hatvan év közötti férfiak és negyven évnél fiatalabb nők – birodalomba szállítására; Veesenmayer a jelentésében hozzátette, hogy Eichmann további ötvenezer embert remél elküldeni. Miután a vasútvonalakat már szétbombázták, ez az engedély az 1944 novemberében indított erőltetett menetekhez vezetett, amelyeknek csak Himmler parancsa vetett véget. A menetek összeállításában a magyar csendőrség segédkezett, találomra tartóztattak le mindenkit – tekintet nélkül a mentességekre, amihez ekkorra már elég sokan hozzájutottak, illetve az eredeti direktívákban meghatározott korhatárra. A menetoszlopokat nyilaskeresztesek kísérték, akik kirabolták foglyaikat, és a lehető legbrutálisabban bántak velük. Ez volt a vég. Az eredetileg nyolcszázezer fős zsidó lakosságból talán még százhatvanezer volt életben a budapesti gettóban – a vidék immár teljesen *judenrein* lett –, s ezek közül is tízezrek váltak a spontán pogromok áldozataivá. 1945. február 13-án az ország kapitulált a Vörös Hadsereg előtt.

A tömeggyilkosságokért felelős magyar főbűnösök közül valamennyit bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték. A német felelősök – kezdeményezők – mindegyike, Eichmannt kivéve, megúszta pár év börtönnel.

Szlovákia, éppen úgy, mint Horvátország, a német Külügyminisztérium találmánya volt. A szlovákok már azelőtt Berlinbe siettek „függetlenségükről" tárgyalni, mielőtt 1939 márciusában Németország megszállta Csehszlovákiát, s már akkor megígérték Göringnek, hogy hűségesen fogják követni a németeket a zsidókérdés kezelésében. Igaz, ez még 1938–1939 telén történt, amikor még senki nem hallott olyasmiről, mint az *Endlösung*. A parányi ország, körülbelül két és fél milliós mélyen katolikus szegényparaszti lakosságával és kilencvenezer fős zsidóságával egyszerű, elmaradott volt. Ez idő tájt egy katolikus pap, Josef Tiso állt az állam élén. Még a fasiszta mozgalom, a Hlinka-gárda is katolikus volt, és e klerikális fasiszták avagy fasiszta klerikálisok antiszemitizmusa stílusában és tartalmában egyaránt elütött német uraik ultramodern fajgyűlöletétől. A szlovák kormányban csak egy modern antiszemita volt, Eichmann jó barátja, Sano Mach, a belügyminiszter. Mindenki más keresztény volt,

vagy annak gondolta magát, míg a nácik elvileg egyaránt keresztény- és zsidóellenesek voltak. A szlovákok kereszténysége nemcsak azt jelentette, hogy fontosnak tartották hangsúlyozni a nácik által „ósdinak" tartott különbséget a megkeresztelt és nem megkeresztelt zsidók között, hanem általában az egész kérdést illetően középkori fogalmakban gondolkodtak. Számukra a „megoldás" azt jelentette, hogy a zsidókat kitoloncolják, és elkobozzák a vagyonukat, de semmi esetre sem a szisztematikus „megsemmisítésüket", még ha az alkalom szülte gyilkolás nem volt is ellenükre. A zsidók legnagyobb „bűne" nem az volt, hogy idegen „fajhoz" tartoztak, hanem hogy gazdagok voltak. Nyugati mérce szerint a szlovákiai zsidók persze nem voltak nagyon gazdagok, ám amikor közülük ötvenkétezernek vagyonnyilatkozatot kellett tennie, mert kétszáz dollárnál többet birtokolt, és kiderült, hogy az összvagyonuk eléri a százmillió dollárt, akkor bizonyára mindegyikükre úgy néztek a szlovákok, mint a megtestesült Krőzusokra.

„Függetlenségük" első másfél évében a szlovákok a zsidókérdést saját elképzeléseik szerint iparkodtak megoldani. A nagyobb zsidó vállalatokat nem zsidók kezére adták, zsidóellenes törvényeket vezettek be, amelyek a németek szerint abban az „alapvető fogyatékosságban" szenvedtek, hogy mentességet biztosítottak az 1918 előtt megkeresztelt zsidóknak; továbbá terveket készítettek gettók létrehozására a „Főkormányzóság példáját követve", és kényszermunkára mozgósítottak számos zsidót. Nagyon hamar, 1940 szeptemberében egy zsidóügyi szakértőt kaptak: Eichmann barátját és egykor mélyen csodált főnökét a Biztonsági Szolgálatnál, Dieter Wisliceny *Hauptsturmführer*t, akivel immár egyenrangú volt, küldték a pozsonyi német konzulátusra. (Eichmann elsőszülött fia utána kapta a Dieter nevet.) Wisliceny nem nősült meg, s ezért nem léphetett előrébb, így Eichmann egy éven belül fölébe kerekedett, és a főnöke lett. Eichmann úgy vélte, hogy ez fájhatott a régi barátnak, s ez magyarázhatta azt is, hogy Nürnbergben tett tanúvallomásában miért szolgáltatott oly sok terhelő bizonyítékot ellene, sőt felajánlotta segítségét rejtekhelyének felfedéséhez is. Ez azonban kétséges. Wisliceny tökéletesen különbözött Eichmanntól, valószínűleg csak azzal törődött, hogy a bőrét mentse. Ő az SS művelt rétegéhez tartozott, könyvek és hanglemezek között élt, „Bárónak" szólította magát a magyarországi zsidókkal, és általában is sokkal inkább a pénz érdekelte, mint hogy karrierje miatt aggódjék; következésképpen a legelsők között volt az SS-ben, akik „mérsékelt" hangot ütöttek meg.

Szlovákiában e korai években szinte semmi sem történt egészen 1942 márciusáig, amikor Eichmann megjelent Pozsonyban, hogy húszezer „fiatal és erős zsidó munkaerő" evakuálásáról tárgyaljon. Négy héttel később maga Heydrich érkezett, hogy találkozzon Vojtech Tuka miniszterelnökkel, és rábeszélje az összes zsidó keleti áttelepítésére, beleértve a megkeresztelt zsidókat is, akik mind ez ideig mentességet élveztek. A kormány, egy pappal az élén, egyáltalán nem vette zokon, hogy kiigazítsák a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók közti, a keresztség szentsége alapján történő különbségtevést, ellenkezőleg: amikor megtudta, hogy „a németek semmilyen igényt nem támasztanak ezen zsidók vagyonára vonatkozóan, leszámítva a minden egyes zsidó után fizetendő ötszáz birodalmi márkát", kiegészítő garanciát kért a német Külügyminisztériumtól arra nézve, hogy „a Szlovákiából eltávolított és [a németek által] befogadott zsidók mindörökké a keleti területeken maradnak, illetőleg nem kapnak lehetőséget arra, hogy visszatérjenek Szlovákiába". Annak érdekében, hogy a legmagasabb szinten haladjanak a tárgyalások, Eichmann másodszor is Pozsonyba látogatott – ez a látogatás egybeesett a Heydrich elleni merénylet időpontjával –, és 1942 júniusáig a szlovák rendőrség ötvenkétezer zsidót deportált a lengyelországi megsemmisítőközpontokba.

Még mindig maradt vagy harmincötezer zsidó az országban, ők mind az eredetileg mentességgel bíró kategóriákba tartoztak: megkeresztelt zsidók és azok szülei, bizonyos foglalkozási ágak képviselői, a kényszermunkabrigádokban dolgozó fiatalemberek, néhány kereskedő. Ebben a helyzetben került sor arra, amikor a zsidók többségét már „áttelepítették", hogy a pozsonyi mentőbizottságnak (ez a magyarországi cionista csoport társszervezete volt) sikerült megvesztegetnie Wislicenyt, aki megígérte, hogy segít lelassítani a deportálás ütemét, és előállt az úgynevezett Európa-tervvel, amit utóbb Budapesten újból felvetett. Nagyon valószínűtlen, hogy Wisliceny valaha is tett volna az ügyben valamit azonkívül, hogy könyveket olvasott, zenét hallgatott, és természetesen minden megvesztegetést elfogadott, amit

csak lehetett. Ám ez volt az a pillanat is, amikor a Vatikán tájékoztatta a katolikus klérust az „áttelepítés" kifejezés valódi jelentéséről. Ettől kezdve, ahogy a német nagykövet, Hans Elard Ludin a berlini Külügyminisztériumnak jelentette, a deportálás nagyon népszerűtlenné vált, és a szlovák kormány nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy a németek engedélyezzék az „áttelepítőközpontok" meglátogatását – amit természetesen sem Wisliceny, sem Eichmann nem tehetett meg, hiszen az „áttelepített" zsidók már nem voltak az élők sorában. 1943 decemberében dr. Edmund Veesenmayer Pozsonyba ment, hogy Tiso atyával személyesen találkozzék; Hitler küldte oda azzal a parancscsal, hogy Tisónak „be kell olvasnia" *(Fraktur mit ihm reden)*. Tiso megígérte, hogy tizenhat–tizennyolcezer megkereszteletlen zsidót koncentrációs táborokba küld, s a mintegy tízezer megkeresztelt zsidó számára különleges táborokat állíttat fel – de a deportálásba nem egyezett bele. Veesenmayer 1944 júniusában már mint magyarországi teljhatalmú birodalmi megbízott ismét megjelent Pozsonyban, és azt követelte, hogy a megmaradt zsidókat vonják be a magyarországi műveletekbe. Tiso azonban ismét nemet mondott.

A Vörös Hadsereg közeledtére 1944 augusztusában igazi népfelkelés tört ki Szlovákiában, s a németek megszállták az országot. Wisliceny ekkor már Magyarországon volt, és már bizonyosan nem számított megbízhatónak. Az RSHA Alois Brunnert küldte Pozsonyba, hogy a megmaradt zsidókat letartóztassa és deportálja. Brunner legelőször a mentőbizottság vezetőit tartóztatta le és deportálta, majd – immár a német SS-egységek segítségével – további tizenkét- vagy tizennégyezer embert deportáltatott. 1945. április 4-én, amikor az oroszok elérték Pozsonyt, talán ha húszezer szlovákiai zsidó maradt, aki túlélte a katasztrófát.

XIII.

A KELETI HALÁLTÁBOROK

Amikor a nácik Keletről beszéltek, akkor ezen azt a hatalmas térséget értették, amely magában foglalta Lengyelországot, a balti államokat és Oroszország megszállt részeit. Ezt a területet négy adminisztratív egységre osztották fel: a birodalom által annektált nyugati lengyel területeket magában foglaló *Warthegau*ra, amely Artur Greisler *Gauleiter* irányítása alatt állt; *Ostland*ra, amely Litvániát, Lettországot, Észtországot, valamint Fehéroroszország részben nem definiált területeit ölelte fel Rigával mint a megszálló hatóságok központjával; Lengyelország középső része alkotta a Főkormányzóságot – Hans Frank irányítása alatt; s végül a negyedik egység Ukrajna volt, amely az Alfred Rosenberg vezette Megszállt Keleti Területek Minisztériumának fennhatósága alatt állt. Az ügyész éppen ezekre a területekre vonatkozóan kérte az első tanúvallomásokat, míg az ítéletben az utolsó helyen szerepeltek.

Kétségtelenül egyformán alapos megfontolások késztették az ügyészséget is, a bírákat is arra, hogy ellentétesen döntsenek. Kelet jelentette a zsidók számára a veszteségek fő színterét, minden deportálás nyomorúságos végállomását, a menekülés legcsekélyebb valószínűségét, ahol a túlélők aránya elvétve haladta meg az öt százalékot. Ráadásul keleten volt a háború előtti zsidó népesség központja; több mint hárommillió zsidó élt Lengyelországban, kétszázhatvanezer a balti államokban, s a hárommilliósra becsült orosz zsidóság több mint fele Fehéroroszországban, Ukrajnában és a Krím-félszigeten volt található. Mivel az ügyész elsősorban a zsidó nép szenvedésének és a vele szemben elkövetett „genocídium dimenzióinak" felmutatásában volt érdekelt, logikusan ezt is helyezte előtérbe, hogy csak azután vizsgálja meg a vádlott egyéni felelősségét a pokoli szenvedésekért.

A probléma ott jelentkezett, hogy e tárgyban „hiányosnak" mutatkoztak az Eichmann elleni bizonyítékok, amit annak a ténynek lehetett tulajdonítani, hogy a Gestapo és különösen Eichmann osztályának aktáit a nácik megsemmisítették. A dokumentációs bizonyítékok hiánya kiváló ürügyként szolgált a vád számára, hogy a keleti eseményekkel kapcsolatos tanúvallomások végtelen sorozatát indítványozza, ám más okok is közrejátszottak ebben. Amint már korábban is történt rá utalás, noha ez csak később került teljes egészében napvilágra (lásd a *Jád Vásem Bulletin*jének 1962. áprilisi különszámát), az Izraelben élő túlélők, akik az ország jelenlegi lakosságának mintegy húsz százalékát teszik ki, meglehetősen komoly nyomást gyakoroltak az ügyészségre. Spontán módon, tömegesen jelentkeztek tanúnak a perben érintett hatóságoknál és a *Jád Vásem*nél, amely hivatalos megbízása szerint a per dokumentációját készítette elő. Sikerült ugyan kiszűrni a „dús fantázia" legsúlyosabb reprezentánsait, akik „ott is látni vélték Eichmannt, ahol az sohasem járt", ám végül a bíróság által „a zsidó nép szenvedései tanúinak" nevezettek közül ötvenhatan lehetőséget kaptak a megszólalásra, noha eredetileg csak tizenöt–húsz „háttértanúról" volt szó. Az összesen százhuszonegy ülésnapból huszonhármat teljes mértékben e „háttérnek" szenteltek, amelynek nyilvánvalóan semmi köze sem volt a tárgyaláshoz. A vád tanúit sem a védelem, sem a bírák nem vetették alá keresztkérdéseknek, és az ítélet csak akkor vette figyelembe az Eichmannt érintő kijelentéseiket, ha azt más bizonyítékok is alátámasztották. (Emiatt ejtették a bírák a magyarországi zsidó kisfiú meggyilkolásának vádját; azt is, amely felbujtással terhelte Eichmannt a németországi és ausztriai *Kristallnacht* ügyében, amelyekről ő bizonyára kevesebbet tudott akkor vagy akár a per idején is, mint bárki, aki tanulmányozta a náci rezsimet; vagy azt a vádat, amely neki tulajdonította a kilencvenhárom lidicei gyermek meggyilkolását, akiket a Heydrich elleni merénylet után deportáltak Łódzba, mivel „nem nyert minden kétséget kizáróan bizonyítást az a tény, hogy gyilkosság áldozatai lettek". Továbbá azokat is, amelyek felelősséggel terhelték „az ügyészség által előterjesztett bizonyítékanyag legborzasztóbb részéért", az 1005-ös egység förtelmes tevékenységéért: ennek az volt a feladata, hogy felnyissa a keleti tömegsírokat, és megszabaduljon a tetemektől, a mészárlások nyomait eltüntetendő –

mindez Paul Blobel *Standartenführer* parancsnoksága alatt történt, aki – saját Nürnbergben tett tanúvallomása szerint – Müllertől, az RSHA IV. alosztályának főnökétől kapta a parancsokat; s végül ejtették azokat a vádakat is, amelyek Eichmannt a megsemmisítőtáborokban életben maradt és a háború utolsó hónapjaiban német koncentrációs táborokban, különösen Bergen-Belsenben sorsukra hagyott zsidók borzalmas állapotáért tették felelőssé.) Nem vitatta senki a háttértanúk tanúvallomásainak lényegi mondanivalóját a lengyel gettókban uralkodó állapotokról, a haláltáborokban alkalmazott eljárásokról, a kényszermunkáról és általában a halálra dolgoztatásról, éppen ellenkezőleg: e vallomások semmi olyat nem tartalmaztak, ami azelőtt ne lett volna ismert. Ha meg is említették Eichmann nevét, akkor is csak nyilvánvalóan szóbeszédre, „a híresztelések is tanúsítják" jellegű, azaz nem hiteles bizonyítékokra támaszkodtak. Az első kérdés nyomán összeomlottak azon tanúk tanúvallomásai, akik „saját szemükkel" látták őt, és az ítélet azt állapította meg, hogy Eichmann „tevékenysége a Birodalomra, a Protektorátusra, Európa nyugati, északi, déli-délkeleti országaira és Közép-Európára terjedt ki" – azaz mindenhová, csak éppen keletre nem. Akkor miért nem mellőzte a bíróság e tanúvallomásokat, amelyek összességében hetekig, hónapokig tartottak? Ebben a kérdésben az ítélet némileg mentegetőzésre kényszerült, és egy sajátosan következetlen magyarázattal szolgált: „Mivel a vádlott a vád valamennyi pontját tagadta", a bírák nem mellőzhették „a tényekre vonatkozó háttérbizonyítékokat". A vádlott azonban nem az említett tényeket tagadta, hanem csak azt, hogy azokért „a vádirat értelmében" felelős volna.

A bírák valójában egy fölöttébb kellemetlen dilemma előtt álltak. Dr. Servatius a tárgyalás első percében megkérdőjelezte a bírák pártatlanságát; véleménye szerint egyetlen zsidónak sem lehet felhatalmazása arra, hogy az *Endlösung* végrehajtói fölött ítélkezzék, az elnöklő bíró így válaszolt erre: „Hivatásos bírák vagyunk, akiknek az a feladatuk, hogy az elénk tárt bizonyítékokat mérlegeljük, és akik a nyilvánosság előtt, a nyilvánosság kritikájának kitéve végezzük munkánkat [...] Minden ítéletet hozó törvényszéket emberi lények alkotnak, hús-vér emberek, emberi érzelmekkel és érzékekkel, akiknek azonban a törvény által előírt kötelességük, hogy érzelmeiket és érzékeiket megfé-

kezzék. Különben sohasem akadna bíró, aki ítéletet mondana egy bűnös fölött, ha a gyűlölet venne erőt rajta [...] tagadhatatlan, hogy a náci holokauszt minden zsidó számára megrázó élményt jelent, ám ameddig ezen ügyben nekünk kell döntenünk, addig a mi kötelességünk, hogy érzelmeinket megfékezzük, s e kötelességnek eleget fogunk tenni." Ez megfelelő és tisztességes válasz volt, már amennyiben dr. Servatius nem azt akarta sugallni, hogy a zsidók esetleg képtelenek megérteni azt a problémát, amelyet éppen az ő jelenlétük okozott a világ nemzetei között, s emiatt nem is méltányolhatják a probléma „végső megoldását". A helyzet iróniája viszont az volt, hogy amennyiben előhozza ezt az érvet, akkor azt a választ kaphatta volna, hogy a vádlott – saját, ismételt és hangsúlyos vallomása szerint – mindazt, amit a zsidókérdésről tudott, a zsidó-cionista szerzőktől tanulta, azaz Theodor Herzl és Adolf Böhm „alapvető munkáiból". Akkor tehát kik lehettek volna alkalmasabbak őt megítélni, mint éppen ez a három ember, akik kora fiatalságuk óta cionisták voltak?

A bírák zsidó volta tehát nem a vádlott, hanem a háttértanúk miatt okozott gondot és válságot, mivel olyan országban éltek, ahol minden ötödik lakos túlélő volt. Hausner főügyész úr a szenvedők „tragikus tömegét" hívta össze, akik közül egy sem akarta elszalasztani a ritka lehetőséget, s mindegyikük meg volt győződve arról, hogy joga van saját napjához az ítélőszék előtt. A bírák vitathatták és vitatták is az ügyész bölcsességét s a pillanat alkalmasságát is „általános képek festésére", de mint Landau bíró úr mondta: „a tanú iránti tisztelet és az általa érintett események miatt" nem lehetett sem félbeszakítani, sem megrövidíteni a tanúvallomást, ha a tanú már szót kapott. Az emberség nyelvén szólva, kik voltak ők, hogy megtagadhatták volna ezen emberek jogát saját napjukra az ítélőszék előtt? És ki merte volna, az emberség nyelvén szólva, megkérdőjelezni igazságukat, amikor „a tanúk emelvényén állva kiöntötték szívükből mindazt, amit eddig nem mondtak el", még ha mindaz, amit elmondtak, el tudtak mondani, csupán „a tárgyalás melléktermékének volt is tekinthető"?

Akadt azonban még további jogi nehézség is. Izraelben, ahogyan a legtöbb országban is, a még el nem ítélt vádlott ártatlannak tekintendő. Ez azonban Eichmann esetében merő fikció volt. Ha nem tekintették volna már Jeruzsálembe hozatala előtt kétségtelen kizáróan bűnösnek, akkor az izraeliek sohasem merészelték vagy akarták volna elrabolni őt. ben Gurion miniszterelnök 1960. június 3-án kelt levelében magyarázattal szolgált Argentína elnökének, hogy Izrael miért sértette meg „formálisan Argentína törvényeit": „Eichmann szervezte meg az egész Európát érintő, soha nem látott és gigantikus léptékű (népünktől hatmilliós áldozatot követelő) tömeggyilkosságot." A szokásos bűnügyekben a letartóztatást alapos és kézenfekvő, jóllehet nem minden ésszerű kétséget kizáró – ennek tárgyalása a per feladata – okokkal kell igazolni. Eichmann törvénytelen letartóztatását ezzel szemben csak az igazolhatta és igazolta is a világ szemében, hogy a per kimenetelét biztonsággal lehetett előre jelezni, továbbá ugyanezen okokból annak is bizonyosnak kellett lennie, hogy Eichmann döntő szerepet játszott az „*Endlösung*ban". Most viszont kiderült, hogy bár Eichmann kétségtelenül bűnös volt, de az *Endlösung* során betöltött szerepéről és felelősségéről kialakult kép mértéktelenül túlzó volt – ez részint Eichmann hetvenkedésének, másrészt annak tulajdonítható, hogy a vádlottak Nürnbergben s más háború utáni perekben is Eichmann számlájára igyekeztek menteni magukat, ám ennél döntőbb volt, hogy közeli kapcsolatot tartott fenn a zsidó tisztviselőkkel, miután ő volt az egyetlen német tiszt, aki kizárólag „a zsidóügyek szakértője" volt. A cseppet sem felnagyított szenvedésekre támaszkodó vád a túlzást minden visszafogottságot és mértéket meghaladó módon felfújta, s ami még rosszabb, a Fellebbviteli Bíróság ezt csak tovább fokozta: „tény, hogy a fellebbező fél nem kapott »felsőbb utasításokat«, hanem saját felettese volt, és a zsidóügyek vonatkozásában minden parancsot ő adott ki." Pontosan így érvelt a vád is; a Kerületi Bíróság csendben kiigazította ezt az elképzelést, ám a Fellebbviteli Bíróság újra megerősítette ezt a képtelenséget. (Ezt különösen Michael A. Musmanno bíró tanúvallomása támasztotta alá. Musmanno korábban Nürnbergben bíráskodott, (a *Ten Days to Die* [1950] szerzője) Amerikából érkezett, hogy a vád oldalán tanúskodjék. Musmanno az esküdtszék tagja volt a koncentrációs táborok vezetőinek és a keleti mobil halálbrigádok tagjainak pereiben; s jóllehet Eichmann neve többször is előfordult a tárgyalások folyamán, az ítéletek mégis mindössze egyszer említik meg mellékesen a nevét. Ugyanakkor Musmanno kikérdezte a nürnbergi vádlottakat fogságuk idején, és Ribbentrop azt

mondta neki, hogy minden rendben lett volna Hitlerrel, ha nem befolyásolja őt Eichmann. Persze Musmanno nem hitt el mindent, amit hallott, azt azonban elhitte, hogy Eichmann magától Hitlertől kapta a megbízását, és „akkora hatalma volt, hogy Himmler és Heydrich fogalmazták meg a gondolatait". Néhány ülésnappal később a vád oldalán tett tanúvallomást Gustave M. Gilbert, a Long Island-i Egyetem pszichológiaprofesszora, a *Nürnbergi napló* [*Nurenberg Diary*, 1947] szerzője. Sokkal óvatosabb volt Musmannónál, akit ő mutatott be a nürnbergi vádlottaknak. Gilbert tanúvallomása szerint „a fő háborús bűnösök [...] akkoriban [...] nem sokra tartották Eichmannt", és a mindkettőjük által halottnak hitt Eichmann neve nem került szóba a háborús bűnösökről Gilbert és Musmanno között folyt megbeszéléseken.) A Kerületi Bíróság bírái, mivel átláttak a vád túlzásain, és nem óhajtották Eichmannt Himmler fölöttesévé és Hitler ötletadójává tenni, a vádlott védelmezőjének helyzetébe kerültek. Kellemetlenségétől eltekintve a feladat nem befolyásolta az ítéletet, mivel „véleményünk szerint semmivel sem kisebb, s talán még nagyobb is annak a személynek a jogi és morális felelőssége, aki az áldozatot kiszolgáltatja a halál okozójának, mint annak, aki saját kezűleg öli meg áldozatát".

A bírák kompromisszumos megoldással igyekeztek áthidalni az említett nehézségeket. Az ítéletet két részre osztották, és a jóval terjedelmesebb részt a vádirat újrafogalmazása képezte. Alapvetően eltérő felfogást követve Németországgal kezdték, és kelettel fejezték be; ez azt jelentette, hogy a tettekre és nem a zsidó nép szenvedésére kívántak összpontosítani. Az ügyésznek szóló kemény oldalvágással félreérthetetlenül leszögezték, hogy a minden mértéket meghaladó szenvedés „meghaladja az emberi megértést"; lehet a „nagy írók és költők" témája, de nem tartozik a bíróságra, ezzel szemben az azt okozó tettek és indítékok sem a megértés, sem az ítéletalkotás lehetőségeit nem haladják meg. Odáig mentek, hogy kijelentették: bírói döntésüket a tényanyagról alkotott saját elképzeléseik alapján fogják meghozni – és valóban elvesztek volna, ha nem végzik el az ezzel járó hihetetlen munkát. Mélyrehatóan meg kellett ismerkedniük a náci pusztítógépezet szövevényes bürokráciájával, hogy pontosan megértsék a vádlott pozícióját. Hausner vádiratával ellentétben, amely egyébként már könyv alakban is megjelent, az ítéletet – ami könyv

formájában sajnos nem jelent meg – haszonnal forgathatják azok is, akik történészként kívánják tanulmányozni a korszakot. Ugyanakkor azonban az olcsó retorikát oly üdítően mellőző ítélet teljesen összeroppantotta volna a vádat, ha nem talál okot arra, hogy Eichmannt a keleti bűnökben is felelősnek tartsa, túl az általa is elismert fő bűnön, nevezetesen hogy tudatosan küldött embereket a biztos halálba.

Különösen négy pont képezte a vita tárgyát. Először az, hogy Eichmann részt vett-e, és hogyan az *Einsatzgruppék* keleti tömegmészárlásaiban. Az egységek felállításáról még Heydrich döntött egy 1941 márciusában tartott ülésen, s ezen Eichmann is jelen volt. Mivel tudjuk, hogy az *Einsatzgruppék* parancsnokai az SS szellemi elitjéből kerültek ki, míg egységeik bűnözőkből vagy büntetésre ítélt sorkatonákból álltak, senki sem volt közülük önkéntes, így Eichman-nak csak annyiban volt köze az *Endlösung* e fontos fejezetéhez, hogy hozzá futottak be a gyilkosságokról szóló jelentések, és felettesei számára ő írt róluk összefoglalót. E jelentéseket, annak ellenére, hogy „szigorúan titkosnak" számították, mintegy ötven–hetven példányban sokszorosították a birodalom más hivatalai számára, ahol természetesen ott ült egy-egy *Oberregierungsrat*, aki a felettesei számára az összefoglalókat írta. Továbbá számításba kellett venni Musmanno bíró úr vallomását is, amely szerint Walter Schellenberg egy beszélgetésük alkalmával azt közölte vele Nürnbergben, hogy Eichmann „ellenőrizte a műveleteket", sőt „személyes felügyeletet gyakorolt" fölöttük; Schellenberg készítette elő Heydrich és a katonai vezetést képviselő Walter von Brauchitsch tábornok megállapodását, mely szerint az *Einsatzgruppék* teljes önállóságot élveztek „a civil lakosságot érintő tervek végrehajtásában", azaz a civilek legyilkolásában. A bírák „óvatossági okokból" vonakodtak Schellenberg meg nem erősített állítására hagyatkozni, ezért azt nem tekintették bizonyítéknak. Schellenberg bizonyára nem becsülte nagyra a nürnbergi bírákat, így azt a képességüket sem, hogy kiigazodhatnak a Harmadik Birodalom adminisztrációs rendszerének útvesztőjében. Így mindössze azt sikerült bizonyítani, hogy Eichmann tudott a keleten végbemenő eseményekről, de ezt nem is vitatta soha senki; ám meglepő módon az ítélet arra következtetett, hogy ennyi elegendő a valóságos részvétel igazolására.

Ígéretesebbnek látszott a második pont, amely a zsidók lengyelországi gettókból a közeli halálközpontokba történt deportálását érintette. Valóban „logikus" feltételezni, hogy a transzportszakértő a Főkormányzóság területein is tevékeny volt. Azonban számos más forrásból tudjuk, hogy az egész terület szállítási feladataival a magasabb rangú SS- és rendőrparancsnokok voltak megbízva – a főkormányzó, Hans Frank legnagyobb sajnálatára, aki naplóiban vég nélkül panaszkodik a beavatkozás miatt, ám Eichmann nevét egyáltalán nem említi meg. Eichmann szállítmányozási tisztje, Franz Novak megerősítette főnöke verzióját: alkalomadtán természetszerűleg egyeztettek az *Ostbahn*, a Keleti Vasúttársaság igazgatóságával, mivel az Európa nyugati területeiről érkező szállítmányokat koordinálni kellett a helyi műveletekkel. (Mindezen tranzakciókról kielégítő beszámolót adott Nürnbergben Wisliceny. Novak a Közlekedési Minisztériummal tartotta a kapcsolatot, amelynek viszont a hadsereg engedélyét kellett kérnie, ha a szerelvények a hadszíntérre mentek. A hadsereg vétót emelhetett a szállítmányok ellen. Amit Wisliceny viszont nem mondott el, s ami talán még érdekesebb, az az, hogy a hadsereg csupán az első években élt vétójogával, amikor a német csapatok még offenzívában voltak; ám egyszer sem emeltek vétót 1944-ben, amikor a magyarországi deportálás szerelvényei a kétségbeesetten menekülő egész német hadtestektől zárták el a vonalat.) Amikor azonban Himmler maga tárgyalt a vasúti hatóságokkal, mint például 1942-ben, amikor a varsói gettóból átlagban napi ötezer embert szállítottak el, Eichmann-nak és az RSHA-nak nem volt beleszólása az eseményekbe. Az ítélet végül is csak a Höss-per egyik tanúvallomására szorítkozhatott, mely szerint a Főkormányzóságból Auschwitzba érkező zsidókkal együtt olyanok is jöttek, akiket Białystokból hoztak, így Eichmann hatáskörébe tartoztak, mivel ezt a lengyel várost a németországi Kelet-Poroszországhoz csatolták; ám még a birodalom területéhez tartozó *Warthegau* sem az RSHA, hanem a deportálásért és megsemmisítésért felelős Greiser *Gauleiter* hatáskörébe tartozott. És jóllehet Eichmann meglátogatta a łódzi gettót, amely keleten a legnagyobb volt, és utolsónak likvidálták, mégis Himmler volt az, aki egy hónappal később személyesen látogatta meg Greislert, és maga adta ki a parancsot Łódz likvidálására. Ha nem fogadjuk el a vád nevetséges állítását, miszerint Eichmann

inspirálta Himmler parancsait, akkor az a puszta tény, hogy Eichmann Auschwitzba szállíttatott zsidókat, nem bizonyíthatja, hogy ő küldte oda az összes zsidót. Eichmann makacs tagadásának és a megerősítő bizonyítékok hiányának fényében sajnálatos módon úgy tűnik, hogy az ítélet e pontján az *in dubio contra reum** esete áll fenn.

A harmadik mérlegelendő kérdés Eichmann felelősségét érintette a megsemmisítőtáborokban történtekért; a vád szerint a vádlott nagy hatáskörrel rendelkezett e téren. A bírák nagyfokú függetlensége és tisztessége javára írható, hogy félresöpörték a tárgyban felhalmozódott tanúvallomásokat. Érvelésük egyszerű és sziklaszilárd volt, tisztánlátásukról tett tanúbizonyságot. Először is azt igyekeztek megértetni, hogy a zsidókat a táborokban két kategóriába sorolták; a nagy többséget alkotó úgynevezett transzportzsidók *(Transportjuden)* még a nácik szemében sem követtek el soha semmiféle bűncselekményt, az „előzetes letartóztatásban lévő" zsidók *(Schutzhaftjuden)* viszont valamilyen törvénysértés miatt kerültek német koncentrációs táborokba. A totalitárius elv szellemében a rendszer teljes terrorját az „ártatlanok" ellen kell fordítani, így a másik kategóriához tartozók számottevően jobb körülmények között voltak, mint a többiek, még akkor is, amikor keletre szállították őket, hogy a birodalom koncentrációs táborai *judenrein* legyenek. (Az Auschwitz kapcsán kitűnő tanúnak mutatkozó Raja Kagan asszony szavaival ez volt „Auschwitz nagy paradoxona. A többiekhez képest sokkal jobban bántak azokkal, akik bűncselekmény miatt kerültek oda." Őket nem tették ki a válogatásnak, és rendszerint közülük kerültek ki a túlélők is.) A *Schutzhaftjuden* egyáltalán nem tartoztak Eichmann hatáskörébe, ellenben az ő szakterületét képezték a *Transportjuden*, akik *per definitionem* halálra voltak ítélve, kivéve huszonöt százalékukat, vagyis azokat, akik jó erőben voltak, és akiket bizonyos táborokban munkára foghattak. Ám ez a válogatás nem volt különösebben fontos az ítélet szempontjából. Eichmann természetesen tudta, hogy áldozatainak túlnyomó többsége halálra van ítélve; minthogy azonban a munkára válogatást az SS-orvosok végezték el a helyszínen, és mivel a deportálandók listáját általában a zsidó tanácsok vagy a rendőrség

* Kétség esetén a vádlott ellen.

állította össze saját hazájukban – Eichmann vagy emberei viszont soha –, ezért az igazság az, hogy neki semmiféle hatásköre nem volt arra nézve, hogy ki marad életben és ki nem; még csak nem is tudott róla. A kérdés az volt, hogy hazudott-e Eichmann, amikor azt állította: „Soha nem öltem meg zsidót, de nem zsidót sem öltem meg soha. Egyáltalán senkit sem öltem meg. [...] Soha nem adtam parancsot, hogy öljenek meg egy zsidót, egy parancsot sem, hogy öljenek meg nem zsidót." A vád, mivel képtelen volt felfogni, hogy létezhet olyan tömeggyilkos, aki soha nem ölt (és akinek ebben a sajátos esetben még mersze sem lett volna ölni), folyamatosan a személyes gyilkosságot igyekezett bizonyítani.

Ez vezet el a negyedik és utolsó kérdéshez, amely Eichmann általános felelősségét firtatta a keleti területek vonatkozásában; felelősségét a gettók életkörülményeiért, az ott uralkodó elmondhatatlan nyomorért és a gettók likvidálásáért: e pontok képezték a legtöbb tanúvallomás tárgyát. Az előzőekhez hasonlóan Eichmann mindenről tudott, de ezek közül semmi sem tartozott a munkájához. A vád kínkeserves erőfeszítéseket tett ennek bizonyítására azon az alapon, hogy Eichmann beismerte: a folyton változó direktívákhoz alkalmazkodva minden egyes alkalommal neki kellett döntenie a Lengyelországban rekedt idegen állampolgárságú zsidók ügyében. Amint mondta, „birodalmi jelentőségű" kérdésről volt szó, amely a Külügyminisztériumot is érintette, és a helyi hatóságok „horizontját messze meghaladta". Az ilyen zsidók esetében két trend rajzolódott ki valamennyi német hatóságnál; a „radikális" vonal nem szándékozott megkülönböztetést tenni, mondván: a zsidó az zsidó, és kész, míg a „mérsékelt" vonal úgy gondolta, hogy jobb csere céljára „jegelni" őket. (Úgy tűnik, a cserezsidók ötlete Himmlertől származott. Miután az Egyesült Államok belépett a háborúba 1942 decemberében, Himmler azt írta Müllernek, hogy „minden, az Egyesült Államokban befolyással rendelkező zsidót különleges táborokba kell gyűjteni [...] és életben hagyni", azzal a kiegészítéssel, hogy „Minden ilyen zsidó számunkra értékes tusz. Tízezer főre gondolok.") Mondanunk sem kell, Eichmann adminisztratív és „idealisztikus" okokból egyaránt a „radikális" vonalhoz tartozott. Ám aligha lépett fel „döntési felhatalmazással az RSHA nevében" keleten, és bizonyosan nem rendelkezett ott „teljhatalommal döntései végrehajtására", amikor azt írta 1942 áprilisában a Külügyminisztériumnak, hogy „a jövőben a külföldi állampolgárokra is ki kell terjeszteni a Biztonsági Rendőrség által a varsói gettóban foganatosított intézkedéseket", amelyektől addig gondosan megkímélték a külföldi útlevéllel rendelkező zsidókat. Még ennél is kevésbé lehet hatalomra vagy hatáskörre következtetni abból, hogy Heydrich vagy Himmler felhasználta őt arra, hogy időnként bizonyos parancsokat küldjön vele a helyi parancsnokoknak.

Az igazság még annál is súlyosabb volt, mint a jeruzsálemi bíróság feltételezte. Az ítélet érvelése szerint Heydrich volt az *Endlösung* végrehajtásának legfőbb felelőse, minden területi korlátozás nélkül, tehát Eichmann mint első helyettese e téren ugyanolyan korlátlan felelősséggel rendelkezett. Ám ez csak a valóban a „végső megoldás" keretében végrehajtott műveletekre érvényes, s nem tartoztak ezek közé a megszállt keleti területeken végrehajtott műveletek, mégpedig abból az egyszerű okból nem, hogy a „keleti zsidók sorsáról" már régen a „végső megoldás" elhatározása előtt döntés született. Jóllehet Heydrich meghívta a Főkormányzóság képviselőjét, dr. Josef Bühler államtitkárt a Wannsee-konferenciára, ám nem azért, hogy a lengyel zsidóság megsemmisítését vitassa meg vele, hanem azért, hogy e megsemmisítő akciókat összehangolják az összeurópai zsidóság likvidálásának a „végső megoldásból" adódó feladataival. A lengyel zsidóság megsemmisítéséről Hitler döntött, ám nem 1941 májusában vagy júniusában, amikor az *Endlösung*ot elrendelte, hanem 1939 szeptemberében, mint azt a bírák is tudták a német hírszerzés emberének, Erwin Lahousennek Nürnbergben tett tanúvallomásából: „Hitler már 1939 szeptemberében döntött a lengyel zsidók legyilkolásáról." (Ez a magyarázata annak, hogy a Főkormányzóságban rögtön a megszállás után, tehát 1939 novemberében bevezették a sárga csillagot, míg a Német Birodalomban csak 1941-ben, az *Endlösung* kezdetén.) A bírák előtt ismert volt a háború kezdetén tartott két konferencia jegyzőkönyve. (Az egyiket Heydrich kezdeményezte a „mozgó halálosztagok osztagvezetői és parancsnokai" számára 1939 szeptemberében – ezen Eichmann a berlini Zsidó Emigrációs Központ képviseletében vett részt, ekkor még csak *Hauptsturmführer*ként; a másik konferenciát 1940. január 30-án tartották, s az az „evakuáció és áttelepítés kérdéseivel" foglalkozott.) Mindkét találkozón a megszállt

területek egész lakosságának sorsát – tehát a lengyel- és a „zsidókérdés" megoldását – tárgyalták.

„A lengyel probléma megoldása" már ebben a korai időpontban igen előrehaladott fázisban volt. A jelentések szerint, „a politikai vezetés" nem több mint három százaléka maradt meg: „e három százalékot – ártalmatlanná tétele érdekében – koncentrációs táborokba kell küldeni." A lengyel értelmiség középrétegét, vagyis a „tanárokat, papságot, nemességet, legionáriusokat, nyugállományú tiszteket stb." össze kell írni és le kell tartóztatni, a „primitív lengyeleket" pedig „vándorló munkásokként" a német munkaerőhöz kell csatolni, s otthonaikból „evakuálni kell". „A cél: a lengyelek váljanak örökös szezonális és vándorló munkásokká, állandó lakhelyük a krakkói régió legyen." A zsidókat a városi központokba kell gyűjteni, „gettókba, ahol könnyen ellenőrzés alatt tarthatók, s ahonnan a későbbiekben nehézség nélkül evakuálhatók. A birodalom által bekebelezett keleti területeket, az úgynevezett Warthegaut, Nyugat-Poroszországot, Danzigot, Posent és Felső-Sziléziát azonnal meg kell tisztítani a zsidóktól." Valamennyiüket – harmincezer cigánnyal együtt – marhavagonokban a Főkormányzóságba szállították. Végül Himmler a „német nép megerősítéséért felelős birodalmi megbízottként" elrendelte az ezeken az újonnan annektált területeken élő lengyel lakosság nagy részének az evakuálását. Az ítéletben is említett „szervezett népvándorlás" végrehajtásával Eichmannt bízták meg mint az RSHA IV–D–4 irodájának vezetőjét, akinek a feladata az „emigráció, evakuáció" volt. (Fontos emlékeztetni arra, hogy a „negatív népességpolitikát" semmiképpen sem vélhetjük a keleten aratott győzelmek improvizált következményének. Sokkal korábban, 1937 novemberében, a német vezérkar tagjai előtt tartott titkos beszédében ezt Hitler már körvonalazta – lásd az úgynevezett Hössbach-jegyzőkönyvet. Hitler hangsúlyozta, hogy nem idegen népeket akar meghódítani, hanem „üres teret" *[volkloser Raum]* követel keleten a németek letelepítése érdekében. Hallgatósága – többek között Blomberg, Fritsch és Räder – pontosan tudta, hogy nem létezik ilyen „üres tér", tehát tudniuk kellett, hogy a keleti győzelmeket automatikusan az ott honos népek egészének „evakuálása" fogja követni. A keleti zsidóság elleni intézkedés tehát nem csupán az antiszemitizmusból következett, hanem része és hozadéka volt egy átfogó népes-

ségpolitikának, amelynek folyamán a lengyeleket, amennyiben a németek megnyerik a háborút, ugyanaz a végzet érte volna utol, mint a zsidóságot – a genocídium. És ez nem puszta feltételezés: a lengyel rabszolgamunkásoknak Németországban már megkülönböztető jelet kellett viselniük, a „P" betű helyettesítette a sárga csillagot, amely – mint láttuk – mindig az első rendőri intézkedésnek számított a népirtás folyamatának elindításában.)

Különös figyelmet szenteltek annak a per irataihoz csatolt expresszlevélnek, amelyet a szeptemberi értekezlet után küldtek a mozgó halálosztagok parancsnokainak. A szigorúan titkos levél csupán a „megszállt területek zsidókérdésére" utal, és megkülönbözteti a titokban tartandó „végső célt", illetve az ahhoz vezető „előzetes intézkedéseket". Az utóbbiak között a dokumentumban nyomatékosan szerepel a zsidók koncentrálása a vasútvonalak mentén. Jellemző, hogy a „zsidókérdés végső megoldása", tehát az *„Endlösung"* kifejezés nem is fordul elő a szövegben, a „végső cél" valószínűleg a lengyel zsidók megsemmisítésére vonatkozott, ami bizonyára nem mondott újat a jelenlevőknek. Újdonság csak az volt, hogy Lengyelországba kell evakuálni azokat a zsidókat, akik a birodalom újonnan annektált területein éltek, mivel ez valóban az első lépés volt abban az irányba, hogy Németország *judenrein* legyen, tehát az *Endlösung* felé is.

Ami Eichmannt illeti, a dokumentumok világosan megmutatták, hogy neki még ezen a szinten sem volt tulajdonképpen semmi köze ahhoz, ami keleten történt. Ezúttal is a „szállítmányozás" és „emigráció" szakértőjének szerepét kapta. Keleten nem volt szükség „zsidószakértőre", „különleges direktívákra", s nem léteztek privilegizált kategóriák sem. Még a zsidó tanácsok tagjai is mindig a megsemmisítés sorsára jutottak, miután a gettókat végleg likvidálták. Nem volt kivétel, hiszen a rabszolgamunkára fogottak sorsa is csupán annyiban volt más, hogy a lassabb halál jutott számukra osztályrészül. Ezért itt a zsidók elfogása és koncentrálása során nem játszott szerepet a zsidó bürokrácia, amit oly fontosnak tartottak az adminisztratív tömeggyilkosságok vonatkozásában, hogy mindig rögtön felállították a „zsidó tanácsot". Az egész epizód a hadsereg háta mögött folyó, kezdeti vad és tömeges öldöklés végét jelzi. A jelek szerint a hadsereg tiltakozott a civilek tömeges lemészárlása ellen, és Heydrich meg-

egyezett a német vezérkarral a zsidók, a lengyel értelmiség, a katolikus klérus, a nemesség „teljes és egyszer s mindenkorra szóló felszámolásáról", ám arról is döntöttek, hogy mivel egy olyan hatalmas műveletről van szó, melynek során kétmillió zsidót kell „felszámolni", ezért először a zsidókat gettókba kell koncentrálni.

Azonban a bírák végső soron akkor sem juthattak volna más megállapításra Eichmann bűnösségét illetően, s Eichmann sem úszhatta volna meg a halálos ítéletet, ha teljes mértékben felmentik a tárgyalás során az újra és újra elismételt hajmeresztő történetekkel illusztrált vádpontok alól. Az eredmény ugyanaz lett volna. Ám tökéletesen és kíméletlenül megcáfolhatták volna a vád által alkotott képet.

XIV.

BIZONYÍTÉKOK ÉS TANÚK

A háború utolsó heteiben az SS-bürokrácia fő foglalatossága a hamis papírok beszerzésére és azoknak az aktahegyeknek a megsemmisítésére korlátozódott, amelyek hat év szisztematikus gyilkolásáról tanúskodtak. Eichmann részlegénél alaposabban sikerült az iratok elégetése, mint másutt, ám ezzel nem sokra mentek, ugyanis a IV–B–4 levelezése más állami és pártszerveknél is megvolt, s ezek a szövetségesek kezére kerültek. Több mint elég dokumentum maradt fenn ahhoz, hogy az *Endlösung* történetét el lehessen beszélni; az Eichmann-per idején a legtöbb a nürnbergi perekből és az utóperekből már rég közismert volt. A történetet bizonyítandó, számos eskü alatt vagy eskü nélkül tett vallomás állt rendelkezésre, leginkább korábbi perek tanúitól és vádlottjaitól, gyakran olyan személyektől, akik már nem éltek. (Mindezt elfogadták bizonyítékanyagként, csakúgy, mint bizonyos mértékben a mendemondákon alapuló vallomásokat is, ugyanis a törvény 15. cikkelyének megfelelően – amely az Eichmann elleni per alapjául szolgált – a bíróság „a bizonyítási eljárás szabályaitól eltérhet", amennyiben „az eltérés indokai kellőképpen megalapozottnak bizonyulnak".) Kiegészítésképpen jött még ehhez 16 olyan tanú külföldön, német, olasz és osztrák bíróságok előtt tett vallomása, akik nem jöhettek el Jeruzsálembe, mert a főállamügyész előre jelezte, hogy „a zsidó nép ellen elkövetett bűnök miatt szándékában áll őket bíróság elé állítani". Mindez kifejezett (és soha fel nem oldott) ellentmondásban állt az első ülésen általa elmondottakkal: „S ha a védelemnek olyan személyek állnak rendelkezésére, akik tanúként hajlandók lennének ide eljönni, nem állok az útjukba. Nem fogok akadályokat emelni." (A szabad eltávozás biztosításának megtagadását nyilván a kormány határozta el, mivel a „nácikat és cinkosai-

kat büntető törvény" alapján a vádemelés nem kötelező.) Nos, igen valószínűtlennek tűnt, hogy a tizenhat úr bármelyike is akármilyen feltételekkel Izraelbe jöjjön – heten közülük börtönben ültek –, ezért ez pusztán technikai – bár nagy jelentőségű – részletkérdés volt. Ez azt az izraeli állítást cáfolta, mely szerint egy izraeli törvényszék elsősorban technikailag „a legalkalmasabb az *Endlösung* végrehajtóival szembeni eljárások lefolytatására", mivel Izraelben a dokumentumok és tanúk „bármely más országnál nagyobb számban" állnak rendelkezésre. (Ez az állítás mindenképpen igen kétséges, hiszen az izraeli Jád Vásem intézetet viszonylag későn alapították, és semmiképpen sem múlja felül a többi nagy archívumot.) Az azonban hamarosan kiderült, hogy Izrael volt az egyetlen ország a Földön, ahol a védelem tanúit nem hallgathatták ki, s a védelem a vád egyes tanúit, nevezetesen azokat, akik korábban más perekben eskü hatályával bíró nyilatkozatokat tettek, nem vethette alá keresztkérdéseknek. Ez annál is nagyobb súllyal esett a latba, mivel „a vádlott maga a saját védelmére felhasználható dokumentumok beszerzésére" valóban képtelen volt. (Dr. Servatius a vád 1500 dokumentumával szemben 110-et mutatott be, melyek közül mintegy tucatnyit szerzett be saját maga, s ráadásul ezeket is javarészt Poliakov és Reitlinger könyveiből szemezgette ki, Eichmann maga 17 feljegyzést készített, az összes többi általa bemutatott dokumentumot az államügyész, valamint az izraeli rendőrség által összegyűjtött anyag tömkelegéből válogatta ki. Az ügyvéd nyilvánvalóan a gazdag ember asztalán maradt morzsákból táplálkozott.) A védelemnek valóban nem volt meg „sem az elegendő ideje, sem a szükséges eszköze", hogy a vádlottat megfelelően képviselhesse, neki nem álltak rendelkezésre „a világ összes archívumai és a kormány hatalmi eszközei". Ugyanezzel a szemrehányással már a nürnbergi perekben is éltek, ahol a vád és a védelem egyenlőtlen helyzete még nyilvánvalóbb volt. A védelem Nürnbergben és Jeruzsálemben egyaránt attól szenvedett, hogy nem rendelkezett képzett munkatársak seregével, akik a dokumentumok hatalmas tömegét átnézhették volna, kikeresve azokat, amelyek adott esetben a védelem javát szolgálhatták volna. Még ma, csaknem húsz évvel a háború után sem ismerünk sokkal többet a náci rezsim iszonyú aktarengetegéből azoknál, amelyeket a büntetőeljárások céljaira válogattak ki és hoztak nyilvánosságra.

A védelem ilyen esetekben fennálló elvi hátrányait senki sem ismerhette jobban dr. Servatiusnál, aki már Nürnbergben is ügyvédként lépett fel. Ez csak még érdekesebbé teszi a már önmagában is eléggé érdekes kérdést, hogy miért is ajánlotta fel a szolgálatait. Saját állítása szerint számára ez „tisztán üzleti causa" (sic!) volt, „nem más, mint amikor kollégáim egy büntetőügyet elvállalnak, hogy pénzt keressenek". Csakhogy nürnbergi tapasztalatai alapján tudnia kellett, hogy az izraeli kormány által kifizetett összeg – saját javaslata alapján 20 000 dollár – nevetségesen alacsony volt, még ha hozzávesszük azt a 15 000 márkát is, amit Eichmann családja küldött Linzből. Szinte a per első napjától kezdve panaszkodott a váratlanul magas költségeire, s nyíltan megvallotta, reméli, el tudja majd adni Eichmann „memoárjait", amit a börtönben a „jövendő generációk" okulására szándékozott írni. Eltekintve az ügyfelével folytatott ilyesfajta üzlet foglalkozásetikai oldalától, reményeiben csalatkoznia kellett. Az izraeli kormányzat mindent lefoglalt, amit Eichmann a börtönben papírra vetett. (E papírokat jelenleg a Nemzeti Levéltárban tárolják.) A feljegyzéseket, melyek a *Meine Memoiren* címet viselik, a sajtónak soha nem mutatták be, noha azokat Hausner bizonyítékanyagként kezelte, Servatius pedig a fellebbezési eljárás során mint „új tényanyagot" – ami természetesen nem volt igaz – prezentálta.

Ami a vádlott saját álláspontját illeti, a bíróság az izraeli rendőrtisztnek tett részletes vallomásra támaszkodhatott, amelyet az a számtalan kézírásos jegyzet egészített ki, amit a tizenegy hónapig tartó vizsgálati fogság idején nyújtott be. E nyilatkozatok önkéntességét soha senki nem vonta kétségbe, a legtöbb nem is vonatkozott előzetesen feltett kérdésre. Eichmannt 1600 dokumentummal szembesítették, melyek közül, mint kiderült, néhányat már ismert; Sassen mutatta meg neki az Argentínában készített interjúja során, amit Hausner államügyész némi joggal „főpróbának" nevezett. A feldolgozásukhoz komolyan azonban csak Jeruzsálemben látott hozzá, s amikor a tanúk emelvényére szólították, kiderült, nem pocsékolta az idejét; megtanulta, miként kell a dokumentumokkal bánni, noha erről a rendőrségi kihallgatás idején még fogalma sem volt; mindenesetre lényegesen jobban kiismerte magát az anyagban, mint az ügyvédje. A végén Eichmann bíróság előtt tett tanúvallomása bizonyult az

egész eljárás legfontosabb bizonyítékának. A védelem június 20-án, a 75. ülésen szólította a tanúk emelvényére, és majdnem szünet nélkül, 14 ülésen keresztül kérdezte ki, egészen július 7-ig. Ugyanezen a napon, a 88. ülésen kezdte meg a kihallgatást az államügyész, amely további 17 ülésen át, július 20-ig tartott. Közben történt néhány közjáték. Eichmann egyszer azzal fenyegetőzött, hogy a moszkvai kirakatperek stílusában „beismer majd mindent", más alkalommal így panaszkodott: „Úgy érzem, addig sütögetnek itt engem, amíg a pecsenye kész nem lesz." Általában azonban nyugodt maradt, és ha alkalmanként azzal fenyegetőzött, hogy több kérdésre nem válaszol, azt nem gondolta komolyan. Hálévi bírónak azt mondta: „Még örülök is, hogy a keresztkérdések ilyen sokáig tartottak. Legalább megvolt a lehetőségem, hogy a tizenöt éven át rám rakódott igazságtalanságot az igazságtól elválasszam." Azzal büszkélkedett, hogy ő volt az alanya „a valaha is ismert leghosszabb kihallgatásnak". Az ügyvéd rövid pótvizsgálatát – amely nem vett igénybe egy teljes ülést sem – követően kezdték meg a bírák a kihallgatást, akik röpke két és fél ülés alatt többet szedtek ki belőle, mint amit a vád 17 ülés alatt a felszínre tudott hozni.

Eichmann június 20. és július 24. között állt a tanúk emelvényén, harminchárom és fél ülésen át. Majdnem kétszer ennyi, az összesen 121-ből hatvankét ülésen át hallgatták meg a vád száz tanúját, akik országról országra az *Endlösung* szörnyűségeit idézték fel. Tanúvallomásuk április 24-től június 12-ig tartott; a közbeeső időt dokumentumok bemutatásával töltötték ki, amelyeket nagyrészt a főállamügyész olvasott fel, hogy bírósági jegyzőkönyvbe vegyék őket, majd naponta a sajtó rendelkezésére bocsátották. Kevés kivételtől eltekintve valamennyi tanú izraeli polgár volt, akiket jelentkezők százaiból válogattak ki. (Közülük kilencvenen a szó szoros értelmében vett túlélők voltak, akik a háborút ilyen-olyan módon a nácik által megszállt területeken vészelték át.) Mennyivel okosabb lett volna e nyomást nemcsak részben, hanem teljes egészében elkerülni – végül is a lehetséges tanúk közül, akiket Quentin Reynolds említ a *Minister of Death*-ben, a két izraeli újságíró által összegyűjtött anyagon alapuló, 1960-ban megjelent könyvében, egyetlenegyet sem szólítottak a tanúk emelvényére –, és olyan embereket keresni, akik nem önként jelentkeztek! Akkor megkíméltek volna bennünket például

az Atlanti-óceán mindkét partján a K-Zetnyik – koncentrációstábor-lakó – néven ismert író megjelenésétől, akinek Auschwitzról szóló művei bordélyházakkal, homoszexuálisokkal és egyéb „human interest stories"-zal foglalkoznak. Kezdésként, mint egy tömeggyűlésen, felvett nevét kezdte el magyarázni. Ez nem ám írói álnév, mondta. „Addig kell e nevet hordanom, amíg a világ végre rá nem ébred, hogy egy népet keresztre feszítettek [...] amiképp az egész emberiség feleszmélt, midőn egyetlen embert feszítettek keresztre." Utána az asztrológiába tett kis kirándulással folytatta: „Az a csillag, amely a sorsunkat éppúgy befolyásolja, mint az auschwitzi hamucsillag, konjunkcióban áll a bolygónkkal, besugározza bolygónkat." Amikor aztán a „természet feletti természetfeletti hatalomnál" kötött ki, amely „eddig őt életben tartotta", és kis szünetet tartott, hogy levegőt vegyen, már Hausner úr számára is világossá vált, ez így nem mehet tovább. Igen kíméletesen és udvariasan félbeszakította: „Szabadna, persze csak az Ön engedélyével, néhány kérdést föltennem?" Ekkor az elnöklő bíró is elérkezettnek látta a percet: „Dinur úr, *kérem, kérem*, hallgasson Hausner úrra, és figyeljen rám." Erre a félbeszakított tanú, nyilvánvalóan mélységesen megsértve, elájult, így a további kérdések fölöslegessé váltak.

Nos, ez természetesen az a kivétel volt, amely csak megerősítette, hogy a többi tanú általában megbízható volt, mindez nem jelenti azt, hogy mindannyiuknak tehetségük lett volna az események egyszerű rekonstruálására, arról a ritka képességről nem is beszélve, ami a 16, sőt 20 évvel korábban történtek, valamint az időközben olvasottak, hallottak és elképzeltek elkülönítéséhez szükséges. E problémákat nem lehetett megoldani, de az ügyészség mérsékelni sem próbálta a maga prominens tanúk iránti kifejezett előszeretetével, akik tapasztalataikat lehetőleg már könyvekben megírták, s most „tanúsították", ami nyomtatásban már megjelent, vagy elismételték, amit a nyilvánosság előtt már számtalanszor előadtak. A kronológiai sorrendhez való, hamarosan feladott ragaszkodás jegyében nyolc németországi tanú nyitotta meg a sort, akik mindannyian igen tárgyilagosak voltak, de nem tartoztak a „túlélők" közé; olyan egykori magas rangú zsidó tisztviselők, akik Németországot a háború kitörése előtt mind elhagyták, s most az izraeli közéletben játszottak fontos szerepet. Őket öt prágai, majd egyetlen ausztriai tanú követ-

te. A vádló az ő vallomásához fűzte az időközben elhunyt dr. Löwenherz igen értékes, a háború alatt, illetve közvetlenül a háború befejezése után írt beszámolóit. Franciaország, Hollandia, Dánia, Norvégia, Luxemburg, Olaszország, Görögország és Szovjet-Oroszország képviseletében egy-egy, Jugoszlávia képviseletében kettő, Románia és Szlovákia képviseletében három-három, Magyarország képviseletében pedig tizenhárom tanú jelent meg. A tanúk döntő többsége azonban, ötvenhárom ember, Lengyelországból és Litvániából származott, olyan országokból, amelyekért nem Eichmann volt a felelős, ahol hatalmi jogosítványai a nullával voltak egyenlőek. (Belgium és Bulgária volt az a két ország, amelyekről egyetlen tanúvallomást sem vettek fel.) Mindannyian „háttértanúk" voltak, éppúgy mint az a tizenhat férfi és nő, akik a bíróság előtt Auschwitzról (tíz), Treblinkáról (négy), Kulmhofról (Chełmno) és Majdanekról vallottak. Másként állt a helyzet Theresienstadttal, a birodalom területén lévő „öregek gettójával", ahol Eichmann tényleg nagy hatalommal rendelkezett; Theresienstadt ügyében négy tanú tett vallomást, a bergen-belseni cseretábor ügyében pedig egy.

A tanúk felvonulásának végén „a tanúk joga, hogy ne az ügyről beszéljenek", amint azt a *Jád váSém* a bulletinjében összefoglalóan jellemezte, igen nagy mértékben érvényesült, így Hausner úrnak a 73. ülésen a törvényszékhez intézett kérése, hogy „a képet teljessé tehesse", puszta formalitás volt. Landau bíró, aki 50 ülésel korábban oly intenzíven tiltakozott a „képfestés" ellen, nyomban beleegyezett az utolsó tanú kihallgatásába, aki egykor a Zsidó Brigádnak, a palesztinai zsidóknak a háború idején a brit hadseregbe tagolt harci szervezetének volt tagja. Áháron Hotér-Jisáj úr, most ügyvéd Izraelben, a maga idejében az illegális palesztinai bevándorlást intéző szervezet, az Álijá Bét európai zsidó túlélők felkutatását koordináló megbízottjaként tevékenykedett. A zsidó túlélők szétszóródtak a mintegy nyolcmillió, egész Európából származó *„displaced persons"* között, szétszóródtak egy ide-oda sodródó embertömegben, amelyet a szövetségesek a lehető leggyorsabban repatriálni igyekeztek. Fennállt a veszély, hogy a zsidókat is visszaviszik korábbi hazájukba. Hotér-Jisáj úr elbeszélte, miként köszöntötték őt és társait, amikor a „harcoló zsidó nemzet" képviselőiként mutatkoztak be, s e majdnem halálra éhezett emberek veszélyes apátiából való felrázásához

„elegendő volt a Dávid-csillagot tintával egy lepedőre rajzolni s felerősíteni egy söprűnyélre". Elmesélte, amint néhányan „hazavándoroltak a táborokból", csak hogy később egy másik táborba térjenek vissza; az „otthon" ugyanis esetleg egy lengyel városka volt, melynek 6000 zsidó lakosából tizenöt maradt életben, s ahol a hazatéréskor a túlélők közül a lengyelek négyet meggyilkoltak. Végül elmondta, ő és a többiek miként próbálták a szövetségesek repatriálásra irányuló fáradozásait megelőzni, s gyakran bizony túl későn érkeztek: „Theresienstadtban 32 000 túlélő maradt, amikor néhány héttel később odaértünk, már csak négyezret találtunk; körülbelül 28 000 hazament, vagy éppen visszaküldték őket. A négyezerből, akit még ott találtunk – természetesen senki sem tért vissza eredeti hazájába, nekik megmutathattuk a helyes utat." Vagyis az akkori Palesztinába, a hamarosan megszülető Izrael államba vezető utat. E vallomás sokkal inkább cionista propagandaként hangzott, mint előtte bármely másik, ráadásul a tényeket félrevezetően adta vissza: a theresienstadti gettó eredeti foglyai közül az utolsó auschwitzi transzport után, 1944 novemberében már csak mintegy tízezren maradtak életben, 1945 februárjában jött még 6–8000 ember, a vegyes házasságok zsidó tagjai, akiket olyan időszakban szállítottak ide, amikor a szállítás Németországban már majdnem teljesen összeomlott. Mindenki más – körülbelül 15 000 ember – 1945 áprilisában érkezett, nyitott szeneskocsikon vagy éppen gyalog. A tábort ekkorra már a Vöröskereszt vette át. Az újonnan érkezők auschwitzi túlélők voltak, akiket ott dolgoztattak, majd a dachaui és buchenwaldi tábor felszámolásához irányítottak, többségében lengyel és magyar zsidók. Amikor az oroszok a tábort május 9-én felszabadították, számos cseh zsidó, aki Theresienstadt régi gárdájához tartozott, azonnal visszatért régi otthonába – végül is a saját országukban voltak. Amikor az oroszok megszüntették a táborban uralkodó járványok miatt korábban bevezetett karantént, a legtöbben nyilván saját akaratukból „repatriáltak", a maradék pedig, akiket a palesztinaiak végül is még ott találtak, valószínűleg olyan emberekből állt, akik a legkülönbözőbb okok miatt – betegség, teljes elhagyatottság, fiatalok, akiknek családját teljesen kiirtották – nem voltak „repatriálhatók". S mégis, a tanú alapvetően az igazságot mondta: azok, akik a gettókat és a táborokat túlélték, és élve kikerültek az abszolút aléltság és

elhagyatottság – mintha az egész világ egyetlen őserdő lenne, ahol ők mindenki zsákmánya – rémálmából, csak egyet kívántak: olyan országba kerülni, ahol soha többé nem kell nem zsidókat látniuk. Szükségük volt a Palesztinában élő zsidó nép küldötteire, hogy megtudják, miként lehet legálisan vagy illegálisan eljutniuk oda, s ott tárt karokkal várják majd őket, de meggyőzésükhöz nem kellett propaganda.

Ez volt azon kevés alkalmak egyike, amikor elégedettek lehettünk azzal, hogy Landau elnöklő bíróként a főállamügyésszel vívott harcában a rövidebbet húzta. Bár volt még egy ilyen alkalom, még mielőtt a harc igazán elkezdődött volna. Hausner úr első háttértanúja ugyanis nem úgy nézett ki, mintha maga jelentkezett volna, hogy itt megjelenhessen. Öreg férfi volt, a hagyományos zsidó fejfedővel, törékeny, ritkás ősz hajjal, s feltűnően egyenes tartással. Bizonyos értelemben „híres" nevet viselt, s érthető volt, hogy a vádló a „képét" miért vele kívánja kezdeni. Zindel Grynszpan volt ő, annak a bizonyos Herschel Grynszpannak az apja, aki 1938. november 7-én, 17 éves korában a párizsi német követségre ment, s ott lelőtte a követség harmadik titkárát, a fiatal Ernst vom Rath követségi tanácsost. Ez a merénylet váltotta ki Németországban és Ausztriában a pogromokat, az úgynevezett *Kristallnacht*ot, ami valóban az *Endlösung* előjátékának tekinthető, még ha előkészületeihez Eichmann-nak semmi köze sem volt. Grynszpan tettének motívumait tökéletesen sohasem tisztázták, s bátyja, akit a vád ugyancsak megidézett tanúként, figyelemre méltó visszafogottsággal nyilatkozott az ügyben. A bíróság azt feltételezte, hogy a merénylet bosszúból történt, mert 1938 októberének utolsó napjaiban 17 000 lengyel zsidót, köztük a Grynszpan családot kiutasították Németországból, s a lengyel határra szállították. Ez a magyarázat azonban fölöttébb valószínűtlen. A pszichopata Herschel Grynszpan – aki képtelen volt iskoláit befejezni – már évek óta Párizsban és Brüsszelben csavargott, s mindkét városból ki is utasították. Franciaországi perében ügyvédje homoszexuális kapcsolatokra hivatkozott, de ezeket sem sikerült tisztázni. Franciaország megszállása után Grynszpant kiadták Németországnak, ahol viszont soha nem állították bíróság elé. (Állítólag túlélte a háborút – ami jellemző példája lenne „Auschwitz paradoxonának": azok a zsidók, akik bűncselekményeket követtek el, életben maradtak.) Vom

Rath bosszú áldozataként kiváltképp alkalmatlan célpont volt – nyíltan náciellenes magatartása és a zsidók iránt érzett szimpátiája miatt a Gestapo megfigyelése alatt állt, homoszexualitásának történetét is valószínűleg a Gestapo kreálta. Grynszpan, tán tudtán kívül, a Gestapo-ügynökök játékszereként cselekedett Párizsban, akik esetleg két legyet akartak ütni egy csapásra – ürügyet szolgáltatni a németországi pogromokhoz, valamint elintézni a náci rezsim egyik ellenfelét –, anélkül hogy tisztában lettek volna avval: a kettő együtt nem működik. Vagyis nem lehet vom Rathot a zsidó fiúval megengedhetetlen viszonyt fenntartó homoszexuálisként megbélyegezni, egyszersmind a „nemzetközi zsidóság" mártírjaként és áldozataként beállítani.

Nos, akármint is történt, az tény, hogy a lengyel kormány 1938 őszén rendeletet hozott, mely szerint október 29-től minden Németországban élő lengyel zsidó elveszti az állampolgárságát; valószínűleg tudtak a német kormánynak e zsidók Lengyelországba toloncolására irányuló szándékairól, s meg akarták azt akadályozni. Hogy az olyan emberek, mint Zindel Grynszpan úr, e rendelet létezéséről egyáltalán tudtak-e, igencsak kétséges. Huszonöt esztendős fiatalemberként, 1911-ben érkezett Németországba, és Hannoverben nyitott élelmiszerüzletet. Az idők folyamán nyolc gyermeke született. Amikor 1938-ban a katasztrófa utolérte, 27 éve élt Németországban, s mint annyi hozzá hasonló ember, ő sem törődött a papírjaival és a honosításával. S most itt állt tanúként, elbeszélte történetét, gondosan válaszolva az államügyész kérdéseire; világosan és határozottan beszélt, nem cifrázta, egy fölösleges szót sem mondott:

> „1938. október 27-én, csütörtökön este nyolc óra tájban egy rendőr állított be hozzánk, s azt mondta, menjünk vele a 11-es őrszobára. Azt mondta: »Nemsokára hazajöhetnek, elég, ha a papírjaikat hozzák magukkal.«"

Grynszpan a családjával, feleségével, egyik fiával és lányával ment az őrszobára. Amint megérkeztek, látta

> „a sok embert, volt, aki ült, volt, aki állt. Az emberek sírtak, [a rendőrök] üvöltöttek: »Ott írja alá! Írja alá! Írja alá!« [...] Alá kellett írnom, mindenki aláírta. Csak egyvalaki nem írta alá, azt hiszem,

Gerson Silbernek hívták, 24 órán keresztül kellett a sarokban állnia, mozdulnia sem volt szabad. Utána a koncertterembe vezettek bennünket, a Leine partjára, ahol már az egész városból rengeteg ember gyűlt össze, mintegy hatszázan lehettünk [...] Péntek estig maradtunk ott, körülbelül huszonnégy órát, igen, péntek estig. [...] Ezután rendőrautókba, rabszállító autókba ültettek minket, és a pályaudvarra szállítottak. Az utcák feketéllettek a tömegtől, az emberek üvöltöttek: »*Zsidók, takarodjatok* Palesztinába!« [...] Vonattal Neubentschenbe, a lengyel határra vittek bennünket. Szombaton reggel hatra értünk oda. Az összes elképzelhető helyről, Lipcséből, Kölnből, Düsseldorfból, Essenből, Bielefeldből, Brémából érkeztek a vonatok. Összesen mintegy 12 000 ember gyűlhetett össze. [...] Sábbát volt, október 29. [...] Amikor a határra értünk, megmotoztak mindenkit, nincs-e valakinél eldugva némi pénz. Akinél több mint tíz márka volt, annak a többit le kellett adnia. Így szólt a német törvény, tíz márkánál többet nem volt szabad Németországból kivinni. A németek azt mondták: »Nem hoztatok többet, amikor jöttetek, nem is szabad többet kivinnetek.«"

Majdnem két kilométert gyalog kellett menniük a lengyel határig, a németek ugyanis át akarták csempészni őket a lengyel területre.

„Az SS-legények korbáccsal hajtottak bennünket, s akik nem jöttek, azokat megkorbácsolták, folyt a vér az úton. Kitépték kezünkből a bőröndjeinket, a legbrutálisabb módon bántak velünk, ekkor láttam először a németek vad brutalitását. Üvöltöttek ránk: »Futás, futás!« Engem is megütöttek, beleestem egy árokba. A fiam segített fel, és így szólt hozzám: »Fuss, apa, gyorsan, különben megölnek!« Amint megérkeztünk a lengyel határra, az úgynevezett zöldhatárra [...] a nők mentek először át. A lengyelek semmiről sem tudtak. Odahívtak egy lengyel tábornokot néhány tiszttel, megnézték a papírjainkat, s látták, hogy lengyel állampolgárok vagyunk, mivel különleges igazolványaink voltak. Beengedtek hát bennünket. Egy körülbelül hatezer lelket számláló faluba vittek, holott mi magunk tizenkétezren voltunk. Zuhogott az eső, sokan elájultak – mindenütt öregeket és nőket láttunk. Sokat szenvedtünk, nem volt ennivaló, s mi csütörtök óta már egy falatot sem ettünk [...]"

Egy katonai táborba vitték őket, s ott

„istállókban helyeztek el, másutt nem volt hely [...] Azt hiszem, ez volt a második napunk [Lengyelországban]. Nem, az első nap,

Poznańból jött egy teherautó kenyérrel, s ez vasárnap volt. Utána levelet írtam Franciaországba [...] a fiamnak: »Kérlek, ne írj többé Németországba. Most Bentschenben [Zbąszyń] vagyunk.«"

A történet elbeszélése nem tarthatott tovább tíz percnél, s amikor véget ért – huszonhét év kevesebb mint huszonnégy óra alatt lezajlott értelmetlen megsemmisítése –, azt gondolta az ember: mindenkinek, mindenkinek jár a maga napja a bíróság előtt. Ostoba egy gondolat volt. A következő, végtelen ülések során derült ki, mily nehéz egy történetet elbeszélni, hogy – legalábbis a valóságot átalakító költészet területén kívül – a lélek tisztasága, a szív és a szellem visszatükrözés nélküli, reflektálatlan ártatlansága szükségeltetik hozzá, s ez csak az igazaknak adatik meg. Egy sem volt sem előtte, sem utána, aki az idős férfi megingathatatlan, egyszerű őszinteségével vetekedhetett volna.

Senki sem állíthatja, hogy Grynszpan vallomása valamiféle „drámai csúcspont" lett volna. Ilyesmi néhány héttel később, teljesen váratlanul következett be, éppen amikor Landau ismételten kétségbeesetten igyekezett az eljárást a normális perrendtartás kontrollja alá helyezni. A tanúk emelvényén Abba Kovner, „költő és író" állt, aki nem annyira vallomást tett, mint inkább beszédet tartott a publikumnak, az olyan szónok jártasságával, aki nem szereti, ha a hallgatósága félbeszakítja. Az elnök kérte, hogy rövid legyen, ami őt nyilvánvalóan egyáltalán nem zavarta; Hausner úrral pedig, aki tanúját védelmébe vette, közölte, „nem panaszkodhat a bíróság oldaláról a türelem hiányára", ami őt természetesen szintén kevéssé zavarta. E feszült légkörben merült fel Anton Schmidt neve, aki e közönség számára nem volt ismeretlen, mivel a *Jád váSém* héber bulletinjében néhány évvel azelőtt közölték a német Wehrmacht egykori őrmesterének *(Feldwebel)* történetét, s ezt amerikai jiddis folyóiratok is átvették. Anton Schmidt egy olyan járőr parancsnoka volt Lengyelországban, amelyik az egységeiktől elszakadt, szétszóródott német katonákat gyűjtötte össze. Ezen ténykedése során találkozott a zsidó földalatti mozgalom tagjaival, többek között Kovner úrral, a mozgalom jeles tagjával. Schmidt a zsidó partizánokat hamis papírokkal és Wehrmacht-járművekkel segítette ki. S főként „nem fogadott el érte pénzt". A kapcsolat öt hónapig, 1941 októberétől 1942 márciusáig tartott. Ekkor Anton Schmidtet letartóztatták és

kivégezték. (A történetet a tanú a vádló ösztönzésére mesélte el, azután hogy Kovner kijelentette: az Eichmann nevet először Schmidttől hallotta, mikor az a Wehrmachtban keringő azon híresztelésekről mesélt neki, melyek szerint Eichmann az, „aki mindezeket a dolgokat szervezi".)

Nem most került először szóba olyan segítség, amelyik kívülről, a nem zsidó világ felől érkezett. Hálévi bíró ugyanolyan rendszerességgel tette föl a kérdést: „Kaptak a zsidók valamiféle segítséget?", mint a vádló ama bizonyos másikat: „Miért nem lázadtatok fel?" A válaszok egymástól nagymértékben különböztek, s tele voltak ellentmondásokkal – „Az egész lakosság ellenünk volt", a keresztény családok által bújtatott zsidókat „egy kezünkön megszámlálhattuk volna, ötöt, esetleg hatot" az összesen 13 000-ből –, de a helyzet Lengyelországban meglepő módon nagyjában-egészében jobb volt, mint bármely más kelet-európai országban. (Amint már említettük, Bulgáriából nem jöttek tanúk.) Egy zsidó, aki lengyel feleségével Izraelben él, arról tanúskodott, hogy mostani felesége őt magát és még tizenkét másik zsidót bújtatott az egész háború alatt; egy másiknak még a háború előtti időkből volt egy keresztény barátja, akihez a táborból elszökött, s a barátja segített is rajta; őt később zsidóknak nyújtott segítség miatt agyonlőtték. Egy másik tanú állítása szerint a lengyel földalatti mozgalom sok zsidót látott el fegyverrel, zsidó gyerekek ezreit helyezték el lengyel családoknál, így mentve meg őket. A segítségnyújtás szörnyűséges veszedelmekkel járt: elmesélték egy lengyel család történetét, amelyet a legbrutálisabb módon írmagostul kiirtottak, mert egy hatéves zsidó kislányt örökbe fogadtak. De először és utoljára Kovner vallomásában esett szó egy német segítségének történetéről, hiszen a másik ügy, amelynek szereplője német volt, csak egy dokumentumban nyert említést. Egy Wehrmacht-tiszt bizonyos rendőrségi rendeletek szabotálásával indirekt módon nyújtott segítséget; neki nem esett bántódása, de az ügyet eléggé súlyosnak tartották ahhoz, hogy még a Himmler és Bormann közti levelezésben is szó essék róla.

Azalatt a néhány perc alatt, amíg Kovner a német őrmester segélynyújtásának történetét mesélte, csend ereszkedett a tárgyalóteremre; olybá tűnt, mintha a közönség spontán módon úgy határozott volna, hogy a néma csend szokásos két percét Anton Schmidt emlékének tiszteletére áldozza. S ez alatt a két perc alatt,

amely fénysugárként ragyogta be a sűrű, áthatolhatatlan homályt, egyetlen tiszta, megcáfolhatatlan és kétségbevonhatatlan gondolat körvonalai mutatkoztak: mennyire más lenne ma minden e tárgyalóteremben, Izraelben, Németországban, egész Európában s talán a világ összes országában, ha több ilyen történetet lehetne elmesélni.

Természetesen számos magyarázata van, hogy az adott időszak miért is volt oly rettentően szegény a legegyszerűbb emberi gesztusokban, ezeket többször előadták, s számtalanszor el is ismételték már. E magyarázatok lényegét a Németországban megjelent kevés, szubjektív módon őszinte háborús visszaemlékezés egyikének szavaival szeretném visszaadni. Peter Bamm, egy német katonaorvos, aki az orosz fronton szolgált, a *Die unsichtbare Flagge* (1952) című művében a szevasztopoli zsidók meggyilkolását írja le. A „mások" – amint az SS gyilkos kommandóit nevezi, megkülönböztetve őket a közönséges katonáktól, akiknek tisztességét dicséri a könyvben – összeterelték és az egykori GPU-börtön egy külön traktusába zárták a zsidókat, ami szomszédos volt a tiszti szállással, Bamm saját egységének kvártélyával. Innen egy elgázosítóautóba kellett beszállniuk, amelyben néhány perc alatt meghaltak. A vezető kivitte a holttesteket a városból, és a hullákat a tankcsapdákba dobálta. „Tudtuk. Nem tettünk semmit. Mindenkit, aki igazán tiltakozott vagy a gyilkos kommandó ellen fellépett volna, huszonnégy órán belül letartóztatták, és eltüntették volna. Századunk totalitárius államszerkezeteinek agyafúrtságához tartozik, hogy a rendszere ellenfeleiknek nem adja meg a meggyőződésük miatt elszenvedendő drámai mártírhalál lehetőségét. Ezt talán közülünk néhányan vállalták volna. A totalitárius állam azonban néma anonimitásban tünteti el ellenfeleit. Bizonyos, hogy mindenki, aki inkább a halált választotta volna, mintsem hogy csendben eltűrje a bűnöket, hasztalan áldozta volna életét. Nem azt akarom mondani, hogy az áldozat morálisan hasztalan lett volna. Csak annyit mondok, gyakorlatilag lett volna hasztalan. Egyikünk meggyőződése sem gyökerezett olyan mélyen, hogy a gyakorlatilag hasztalan halált egy magasabb morál nevében képes legyen vállalni." Mindez teljesen igaz, s hozzáfűzni is csak azt lehet, amit a szerző már nem jegyez meg: az a fajta „tisztesség", amelyből a „magasabb morális értelem" kiveszett, üres.

Anton Schmidt őrmester története azonban nem a puszta tisztesség ürességét tette nyilvánvalóvá, hanem a fenti érvelés végzetes tévedését, amely első pillantásra oly reménytelenül elfogadhatónak tetszett. Igaz ugyan, hogy a totalitárius uralom igyekszik minden cselekedetre, jóra s rosszra egyaránt a feledés fátylát borítani. De amint a nácik 1942 júniusában kezdődő lázas kísérletei a mészárlás nyomainak eltüntetésére – krematóriumok, nyílt árkokban történő elégetés, robbanószerek és lángszórók, valamint csontőrlő gépek segítségével – hiábavalónak bizonyultak, ugyanúgy hiábavaló volt az a fáradozásuk is, hogy ellenfeleiket „néma anonimitásban" tüntessék el. Olyan mélyre nem lehet süllyedni, hogy minden nyom eltűnhessen, semmi emberi nem ilyen tökéletes; egyszerűen túl sok ember él a Földön, hogy a feledés végleges lehessen. Egyvalaki mindig életben marad, hogy elmesélhesse a történetet. Ezért nem lehet soha semmi „gyakorlatilag hasztalan", legalábbis hosszú távon nem. Németország számára ma a legnagyobb gyakorlati haszonnal járna, s nemcsak a külföld előtti presztízse miatt, hanem belső egyensúlyának visszaszerzése érdekében is, ha több ilyen elmesélni való történet lenne. Az ilyen történetek tanulsága ugyanis igen egyszerű, mindenki megértheti. Politikai üzenete úgy hangzik, hogy a terror körülményei között ugyan a legtöbb ember beilleszkedik, *de néhányan azért mégsem*. Ugyanilyen az a tanulság, amelyet az *Endlösung*ban érintett országok esetében levonható: mindez valóban a legtöbb országban „megtörténhetett", *de azért mégsem történt meg mindenütt*. Emberként pedig szintén nincs többre szükségünk, s ennyi kell ahhoz is, hogy a bolygó olyan hely maradjon, amely alkalmas arra, hogy emberek éljenek rajta.

XV.

ÍTÉLET, FELLEBBEZÉS ÉS KIVÉGZÉS

Eichmann a háború utolsó hónapjait Berlinben töltötte, tűkön ült, tennivalója nem akadt, még az RSHA többi irodavezetőjével sem érintkezett, akik mindennap ugyanabban az épületben étkeztek, ahol az ő irodája is volt, ám egyszer sem kérdezték meg tőle, akare csatlakozni hozzájuk. A védelmi felszerelések rendben tartásával foglalta el magát, hogy készen álljon a „végső harcra" Berlinért, és egyetlen hivatalos feladata az volt, hogy alkalomadtán látogatást tegyen Theresienstadtban, ahol a Vöröskereszt küldötteit kísérte körbe. Nekik öntötte ki lelkét Himmler zsidókra vonatkozó új, „humánus irányvonala" miatt, s közölte velük eltökéltségét is, hogy „legközelebb az angol modell" szerint fogják a koncentrációs táborokat létrehozni. Ekkoriban, 1945 áprilisában találkozott utoljára Eichmann Himmlerrel, aki utasította, hogy válogasson ki és helyezzen el osztrák szállodákban „mintegy száz–kétszáz prominens theresienstadti zsidót", akiket a későbbiekben Himmler „túszként" használhat fel az Eisenhowerrel folytatott tárgyalások során. Úgy tűnik, Eichmann még csak nem is sejtette a vállalkozás abszurditását. „Búval a szívemben, mert védelmi berendezéseimet, amelyeket oly szépen előkészítettem, újra cserben kellett hagynom [sic!]" – írja, ám Theresienstadtba már nem érkezett meg, mivel az utakat már mindenütt az előrenyomuló orosz csapatok ellenőrizték. Ehelyett az ausztriai Alt-Ausseében kötött ki, ahol Kaltenbrunner lelt menedéket. Kaltenbrunnert nem érdekelték Himmler „prominens zsidói", és megbízta Eichmannt, hogy szervezzen meg egy kommandót az Alpokban vívandó partizánháború céljából. Eichmann a lehető legnagyobb lelkesedéssel reagált: „Újra valami érdemeset lehetett tenni, olyan feladatot kaptam, amit élveztem!" Ámde mire összeszedett úgy száz, többé-kevésbé alkalmatlan embert, akik

jórészt még puskát sem láttak, és sikerült szert tennie egy arzenálnyi szedett-vedett, elhagyott fegyverre, értesült Himmler utolsó parancsáról: „Tilos tüzet nyitni az angolokra és amerikaiakra!" Ez volt a vég. Hazaküldte embereit, s megbízható jogi tanácsadójára, Hunsche kormánytanácsosra egy bankókat és aranyérméket tartalmazó kis szelencét bízott: „Mert, mondtam magamnak, ő a felsőbb polgári szolgálatból van, korrekt módon bánik majd a pénzösszeggel, fel fogja jegyezni a költségeit, mivel még mindig azt hittem, hogy egyszer még el kell számolnom vele."

E szavakkal kellett Eichmann-nak befejeznie rögtönzött életrajzát a rendőrségi kihallgatáson, amely alig néhány napig tartott, s a magnószalagról gépelt 3564 oldalból csak 315-öt tett ki. Szeretett volna tovább mesélni, s nyilván elmondta a rendőrségen a történet további részét is, ám a bírósági hatóságok – különböző okok miatt – úgy döntöttek, hogy a háború befejezése utáni időszakról nem vesznek fel tanúvallomásokat. Mindazonáltal a Nürnbergben tett tanúvallomások alapján kiegészíthetjük a történetet, s ami még fontosabb, a volt izraeli állami közalkalmazott, Móse Pearlman sokat vitatott indiszkréciója nyomán. Pearlman úr négy héttel a per kezdete előtt Londonban jelentette meg a *The Capture of Adolf Eichmann* című könyvét, amely a per előkészítésével megbízott rendőrségi osztály, a Bureau 06 anyagaira épült. (Pearlman verziója szerint a könyvet „magánszemélyként" írta, mivel Eichmann elrablása előtt három héttel visszavonult a kormányzati munkából, ami nem igazán meggyőző, hiszen az izraeli rendőrségnek bizonyára már hónapokkal Pearlman nyugdíjazása előtt tudomása volt a közelgő Eichmann elleni akcióról.) A könyv némi zavart keltett Izraelben, s nemcsak azért, mert a könyvben idő előtt napvilágra kerültek fontos információk a vád terhelő adataiból, vagy amiért azt állította, hogy a bírósági hatóságok már eldöntötték, nem fognak hitelt adni Eichmann tanúvallomásának, hanem azért is, mert természetesen aligha láttak szívesen nyomtatott formában megbízható beszámolót Eichmann Buenos Aires-i elrablásáról.

Pearlman sztorija jóval kevésbé izgalmas, mint az a számtalan híresztelés, mely a korábbi történetek alapjául szolgált. Eichmann sem a Közel-, sem a Távol-Keleten nem járt soha, nem állt kapcsolatban arab országokkal, soha nem tért vissza Argentínából Németországba, még csak másik latin-amerikai országban

sem járt, s nem játszott szerepet a háború utáni náci tevékenységben vagy szervezetekben sem. A háború utolsó pillanatában még egy kísérletet tett, hogy találkozzék Kaltenbrunerrel, aki ez idő tájt Alt-Ausseében pasziánsszal csapta agyon az időt, ám korábbi főnöke nem kívánta fogadni őt, mondván: „Eichmann számára már nincs esély". (Kaltenbrunner saját esélyei sem voltak túl jók; Nürnbergben felakasztották.) Nem sokkal később amerikai katonák elfogták Eichmannt, és az SS tagjai számára létesített táborba vitték, ahol számos kihallgatás ellenére sem sikerült kideríteni valódi személyazonosságát, noha fogolytársai közül többen is ismerték. Elővigyázatosan viselkedett, még a családjának sem írt, hagyta, hogy halálhírét költsék; ám felesége azon kísérlete, hogy halotti igazolást szerezzen, kudarcot vallott, miután kiderült, hogy férje halálának egyetlen „szemtanúja" a nő sógora. Családja pénz nélkül maradt, a linzi Eichmann família támogatta a feleségét és a három gyermekét is.

1945 novemberében kezdődtek meg a háborús főbűnösök perei Nürnbergben, és Eichmann neve kínos rendszerességgel felfelbukkant. Wisliceny 1946 januárjában jelent meg a vád tanújaként, és terhelő tanúvallomást tett Eichmann ellen, aki ennek nyomán úgy döntött, hogy jobb lesz, ha eltűnik. Társai segítségével megszökött, s Hamburgtól mintegy ötven mérföldre délre, a Lüneburger Heide hangás pusztáin húzódott meg, ahol egyik fogolytársának testvére foglalkoztatta őt favágóként. Négy évig maradt ott Otto Heninger néven, s valószínűleg halálra unta magát. Az ODESSA fedőnevű, SS-veteránok által létrehozott titkos szervezettel 1950 elején sikerült felvennie a kapcsolatot, s még ugyanazon év májusában Ausztrián keresztül Olaszországba csempészték, ahol egy ferences barát, aki tökéletesen tisztában volt kilétével, Richard Klement névre kiállított menekültútlevéllel látta el, és Buenos Airesbe küldte. Július közepén érkezett meg, és minden nehézség nélkül munkavállalási engedélyt kapott Ricardo Klement néven, aki az iratok szerint katolikus, nőtlen, hontalan, és harminchét éves – vagyis a valóságosnál hét évvel fiatalabb.

Noha még mindig elővigyázatosan viselkedett, most saját kezűleg írt levelet feleségének, amelyben tudatta, hogy „gyermekeinek nagybátyja" életben van. Mindenféle rosszul fizetett alkalmi munkát vállalt; volt kereskedelmi ügynök, mosodai alkal-

mozott, és munkás egy nyúlfarmon. 1952 nyarán felesége és gyermekei csatlakoztak hozzá. (Eichmann-né Zürichben, annak ellenére, hogy akkor Ausztriában élt, saját nevére német útlevelet kapott egy bizonyos Eichmann elvált feleségeként. Örök rejtély marad, hogy ez miként történhetett, ráadásul az általa kitöltött folyamodvány eltűnt a zürichi német konzulátusról.) Feleségének Argentínába érkezése után jutott Eichmann első állandó munkahelyéhez Buenos Aires külvárosában, a suarezi Mercedes-Benz-műveknél, előbb mint szerelő, később mint művezető. Negyedik fia születése után állítólag Klement néven újból összeházasodott a feleségével. Ez azonban mégsem valószínű, mivel a gyermeket Ricardo Francisco Klement *Eichmann* (a Francisco név minden bizonnyal az olasz barát iránti háláját jelezte) néven anyakönyvezték, ami mellesleg annak a számos utalásnak az egyike volt, amelyet Eichmann az évek során a kilétét illetően egyre gyakrabban elejtett. Az viszont igaznak látszik, hogy gyermekeinek azt mondta, ő Adolf Eichmann bátyja, a gyerekek pedig elég bárgyúak lehettek, ha elhitték, hiszen Linzben jól ismerték nagyszüleiket és összes nagybátyjukat; legalább a legnagyobb fiának, aki kilencéves volt, amikor utoljára látta az édesapját, hét év múlva Argentínában meg kellett volna ismernie őt. Mi több, nem változtatták meg Eichmann feleségének argentin személyi igazolványát, amelyben a „Veronika Liebl de Eichmann" név olvasható; és 1959-ben, amikor Eichmann mostohaanyja, s egy évvel később, amikor az édesapja meghalt, a linzi újságjelentésben Eichmann-né neve a gyászoló családtagok között szerepelt, ellentmondva minden válásról és újraházasodásról szóló híresztelésnek. Eichmann elrablása előtt pár hónappal, 1960 elején fejezte be egy egyszerű téglaház építését idősebb fiaival Buenos Aires egyik szegényes külvárosában, ahol sem elektromos áram, sem vízvezeték nem volt – itt telepedett le családjával. Nagyon szegények lehettek, és Eichmann bizonyára sivár életet élt, amelyben még gyermekei sem nyújthattak vigaszt, minthogy semmi érdeklődésük sem volt, és „szellemi, mondjuk így, képességük fejlesztése abszolút nem érdekelte őket".

Eichmann számára az egyetlen vigaszt a népes náci kolónia tagjaival folytatott, végtelenbe nyúló beszélgetések jelentették, amelyek során készségesen feltárta kilétét. Ez vezetett végül az 1955-ben készített interjúhoz, amelyet Willem S. Sassen holland

újságíró készített. Sassen korábban a Waffen-SS tagja volt, holland állampolgárságát a háború alatt német útlevélre váltotta, majd mint háborús bűnöst *in absentia* halálra ítélték Belgiumban. Eichmann az interjú előtt terjengős jegyzeteket állított össze, majd ezek alapján Sassen hangfelvételt készített, amit aztán meglehetősen megszépítve jegyzett le; mindezt csatolták a per bizonyítékanyagához, a tulajdonképpeni Sassen-jelentést azonban nem. Sassen verziója először rövidített formában, 1960 júliusában, a *Der Stern* című képes magazinban jelent meg, azután a *Life* közölte cikksorozatban november és december folyamán. Sassen azonban, nyilvánvalóan Eichmann beleegyezésével, már négy évvel korábban felajánlotta a sztorit a *Time-Life* Buenos Aires-i tudósítójának, és ha igaz is, hogy Eichmann nevét nem árulták el, az anyag tartalma semmi kétséget nem hagyhatott az információ eredeti forrása felől. A lényeg az, hogy Eichmann többször is erőfeszítést tett a névtelenségből való kitörésre, így elég különös, hogy az izraeli titkosszolgálatnak több évbe telt – s csak 1959 augusztusában sikerült – kiderítenie, hogy Eichmann Argentínában él, Ricardo Klement néven. Izrael soha nem árulta el az információ forrását, és ma már vagy féltucatnyian állítják magukról, hogy ők találták meg Eichmannt, ugyanakkor „jól értesült európai körökben" úgy tartják, hogy az információ az orosz hírszerzéstől származik. Akárhogyan is volt, a rejtély nem az, hogyan leltek rá Eichmannra, hanem az, hogy miképpen volt lehetséges, hogy nem fedezték fel korábban – feltéve persze, hogy az izraeliek valóban éveken keresztül folytatták a kutatást, ami a tények tükrében vitathatónak tűnik.

Mindenesetre kétség sem férhetett ahhoz, hogy kik rabolták el Eichmannt. ben Gurion már a kezdet kezdetén cáfolta a „magánbosszúról" keringő mendemondákat, 1960. május 23-án ő maga jelentette be a tombolva ünneplő Knesszet előtt, hogy „az izraeli titkosszolgálat megtalálta" Eichmannt. ben Gurion nyilatkozatát megemlítette dr. Servatius is, aki fáradhatatlanul, ám sikertelenül igyekezett tanúként kihallgatni mind a Kerületi Bíróság, mind a Fellebbviteli Bíróság előtt Cvi Tohárt, az Eichmannt szállító El-Al-gép első pilótáját, és Jád Simonit, az argentin légitársaság egyik tisztviselőjét. A legfőbb államügyész viszont azt mondta, hogy a miniszterelnök „nem állított többet, mint hogy a titkosszolgálat *megtalálta* Eichmannt", és nem azt, hogy a kormány

ügynökei rabolták el. Ami azt illeti, valójában éppen fordítva történt: a titkosszolgálat emberei nem megtalálták, hanem csak begyűjtötték Eichmannt, miután egy-két előzetes próbával igazolták értesüléseik pontosságát. S még ezt sem csinálták túl szakszerűen, Eichmann ugyanis pontosan tudta, hogy figyelik: „Mondtam Önnek, hogy hónapokkal korábban, azt hiszem, amikor kérdezték, hogy tudom-e, hogy rám találtak, hogy egyre szorosabbra húzzák a hurkot körülöttem, [feleltem] és pontos magyarázatot tudtam adni [ez a rendőrségi kihallgatásnak arra a részére vonatkozik, mely nem volt hozzáférhető a sajtó számára.] [...] másodszor pedig tudomásomra jutott, hogy egy kommandó bizonyos fokig nálam, a közelemben érdeklődött a szomszédságban telekvásárlás, valamint egy varrógépgyár telepítése ügyében – ami teljesen lehetetlennek tűnt a számomra, mivel itt sem áram, sem víz nincsen s akkor állapítottam meg, hogy minden bizonnyal észak-amerikai zsidókról van szó – nyelvük alapján mindenképpen. S látják, itt kiváló lehetőségem lett volna újfent alámerülni, ami kézenfekvő is lett volna. De nem tettem, szokás szerint tevékenykedtem tovább, hagytam, hadd érjenek utol a dolgok. Papírok és kapcsolatok révén például minden nehézség nélkül találtam volna munkát Argentínában valamely állami vagy félállami intézményben. De nem akartam."

A Jeruzsálemben feltárt bizonyítékoknál jóval több utalt arra, hogy Eichmann kész volt Izraelben bíróság elé állni. A védelemnek természetesen hangsúlyoznia kellett, hogy a vádlottat mégiscsak elrabolták, és „a nemzetközi joggal ellentétes az, ahogyan Izraelbe vitték", hiszen ezzel megkérdőjelezhette a bíróság jogát az ügyészi eljárásra, és bár sem a vád, sem a bírák nem erősítették meg, hogy az emberrablás „állami aktus" volt, nem is tagadták azt. Érvelésük szerint a nemzetközi jog megsértése csak Argentína és Izrael államait érintette, s nem a vádlott jogait, a jogsértést pedig a két kormány 1960. augusztus 13-i közös nyilatkozata „rendezte", tehát „az argentin állam alapvető jogainak izraeli állampolgárok által történt megsértéséből eredő incidens megoldottnak tekintendő". A bíróság úgy határozott, hogy nem veszi figyelembe, hogy az izraeliek a kormány ügynökei, vagy netalán magánszemélyek voltak. Viszont sem a védelem, sem a bíróság nem tett említést arról, hogy Argentína nem mondott volna le oly szolgálatkészen jogairól abban az esetben, ha Eichmann

argentin állampolgár lett volna. Álnevet használt, s így nem tarthatott igényt állami védelemre, legalábbis mint Ricardo Klement nem (született 1913. május 23-án, a dél-tiroli Bolzanóban, ahogyan argentin személyi igazolványa állította) – annak ellenére sem, hogy „német állampolgárnak" vallotta magát. Nem folyamodott a kétséges menekültstátusért sem, ami nem is segített volna rajta, hiszen Argentína aláírta azt a nemzetközi egyezményt, mely szerint az a személy, aki emberiség elleni bűntettet követett el, „nem tekinthető politikai bűnösnek", noha számos ismert náci háborús bűnös menedéket lelt az országban. Mindez persze nem tette Eichmannt hontalanná, jogilag nem is fosztotta meg a német állampolgárságtól, de kiváló ürügyet szolgáltatott Nyugat-Németországnak, hogy ne gyakorolja a külföldön tartózkodó polgárait megillető szokásos védelmet. Más szóval kizárólag Eichmann *de facto* hontalansága tette lehetővé a jeruzsálemi bíróság számára, hogy törvényt üljön fölötte, dacára a papíreméstő jogi érvelésnek, amely oly sok precedensre hivatkozott, hogy az embernek végül az a benyomása támadt, hogy a letartóztatás legszokványosabb módja az emberrablás. Ha nem is volt jogász, Eichmann ezzel bizonyára tisztában volt, hiszen saját pályafutásának tapasztalataiból tudta, hogy a hontalan emberekkel tetszés szerint lehet bánni; a zsidókat előbb meg kellett fosztani állampolgárságuktól, hogy aztán megsemmisíthetőek legyenek. Ám nem állt módjában, hogy ilyen finom árnyalatokon tűnődjék, mert ha fikció volt is, hogy önkéntesen jött Izraelbe a törvény elé, az viszont igaz, hogy kevesebb nehézséget támasztott, mint arra bárki is számított. Valójában semmilyen nehézséget nem támasztott.

1960. május 11-én, délután 6 óra 30 perckor, amikor szokása szerint Eichmann munkából jövet leszállt az autóbuszról, három ember lefogta, és egy percen belül egy közelben várakozó gépkocsiba tuszkolta, amely aztán Buenos Aires egy távoli külvárosában lévő előzetesen kibérelt házba szállította. Nem alkalmaztak sem kábítószert, sem köteleket, sem bilincset, és Eichmann azonnal rájött, hogy profi munkát végeztek, hiszen semmilyen fölösleges erőszakra nem került sor; nem esett bántódása. Amikor megkérdezték a nevét, nyomban válaszolt: *„Ich bin Adolf Eichmann"*, és meglepő módon azt is hozzátette: „Tudom, hogy izraeliek kezében vagyok." (Később elmondta, hogy valamelyik újságban már

olvasott ben Gurionnak az ő felkutatását és elfogását elrendelő utasításáról.) Nyolc napon keresztül egy ágyhoz volt kötözve, amíg az őket Izraelbe szállító El-Al-repülőjáratra várakoztak, és ez volt az egyetlen, ami ellen az egész eljárás folyamán panaszt emelt. Fogságának második napján felszólították, adja írásba, hogy nem emel kifogást az ellen, hogy Izraelben bíróság elé állítják. A nyilatkozat természetesen már készen állt, tőle csak azt várták, hogy másolja le. Mindenki meglepetésére azonban ragaszkodott hozzá, hogy saját maga írja meg a szöveget, amihez – amint az alábbi sorokból is olvasható – valószínűleg felhasználta az előkészített változat első mondatait: „Én, alulírott Adolf Eichmann szabad akaratomból kinyilvánítom, hogy miután valódi személyazonosságom ismertté lett, belátom, hogy immár nincs értelme kivonnom magam az igazságszolgáltatás alól. Kinyilvánítom, hogy kész vagyok Izraelbe menni, és ott illetékes bíróság elé állni. Tisztában vagyok azzal, és tudomásul veszem, hogy jogom van ügyvédhez, [feltehetően eddig tart a másolat] és meg fogom kísérelni, hogy Németországban folytatott nyilvános tevékenységem éveinek tényeit minden szépítés nélkül leírjam, hogy a világ igaz képet kapjon ezekről. Ezt a nyilatkozatot szabad akaratomból, és nem ígéretek fejében vagy félelemből tettem. Végre szeretnék megbékélni magammal. Mivel nem emlékszem minden részletre, és a jelek szerint a tényeket is összekeverem, dokumentumok és tanúvallomások rendelkezésemre bocsátását kérem segítségül az igazság kereséséért tett erőfeszítésemhez." Aláírás: „Adolf Eichmann, Buenos Aires, 1960. május." (A dokumentum kétségtelenül hiteles, azonban valami különöset figyelhetünk meg: hiányzik az aláírás dátumának napja. A hiány azt a gyanút kelti, hogy a levél nem Argentínában, hanem Jeruzsálemben kelt, ahová Eichmann május 22-én érkezett. A tárgyalás szempontjából alig volt jelentősége a levélnek – az ügyészség anélkül csatolta a bizonyítóanyaghoz, hogy különösebb fontosságot tulajdonított volna neki –, ám annál fontosabb volt az argentin kormány részére megküldött hivatalos magyarázó jegyzék szempontjából, amelyhez annak rendje és módja szerint mellékelték. Servatius rákérdezett ugyan a tárgyaláson a levélre, de nem említette a dátum furcsaságát, és Eichmann maga sem igen utalhatott rá, hiszen saját jogásza sugalmazó kérdésére – bár némileg vonakodva – megerősítette, hogy a nyilatkozatot kényszer hatása alatt tette, amikor ágyhoz volt kötözve Buenos Aires külvárosában. Az ügyész, aki többet tudhatott, ezen a ponton nem tett fel keresztkérdéseket; bizonyára annál jobb, minél kevesebb hangzik el a tárgyban.) Eichmann felesége az argentin rendőrségen jelentette férje eltűnését, ám nem árulta el valódi nevét, így nem került sor ellenőrzésre a pályaudvarokon, főutakon, a repülőtereken és így tovább. Az izraelieknek szerencséjük volt, ugyanis nem tudták volna kicsempészni Eichmannt az országból tíz nappal az elfogása után, ha a rendőrséget megfelelő módon riasztják.

Eichmann két okkal magyarázta, hogy miért működött együtt oly készségesen a bírósági hatóságokkal. (Még az Eichmannt egyszerűen hazugnak tartó bírák is elismerték, hogy nincs válaszuk a kérdésre: „Miért vallott a vádlott Less főfelügyelőnek több olyan inkriminált részletről, amelyeket nyilvánvalóan csak a vallomása igazolt, különösen kelet-európai útjait illetően, ahol saját maga tapasztalta az atrocitásokat?") Még Argentínában, évekkel az elfogása előtt azt írta, hogy fárasztja a névtelenség, ami bizonyára annál fárasztóbb lehetett, minél többet olvasott magáról. A második, Izraelben adott magyarázata jóval drámaibb: „Úgy másfél évvel korábban [tehát 1959 tavaszán] azt hallottam egy ismerősömtől, aki éppen visszatért Németországból, hogy a német fiatalság némely rétegén bizonyos bűntudat uralkodott el [...] és a bűnkomplexus ténye olyan mérföldkő volt a számomra, mint, teszem azt, az első embert hordozó űrhajó leszállása a Holdon. Belső életemnek [...] lényegi pontja volt ez, amely körül számtalan gondolatom kristályosodott ki. Ennek ismerete miatt is vetettem el, hogy elbújjak, vagy más módon mentsem magam, amikor meg kellett állapítanom, hogy bizonyos fokig bekerítettek a hírszerzők vagy a nyomozók, vagy a nyomozó kommandó. [...] elvetettem, mert, mondtam magamnak, most nem szabad többé eltűnnöm, éspedig különösen mert a német fiatalság bűntudatáról folytatott beszélgetések annyira mély benyomást gyakoroltak rám. Ez is az egyik oka annak, hogy ittlétemnek egészen rögtön a kezdetén írásbeli nyilatkozatot tettem, amelyekben [sic!] leszögeztem, hogy a legnagyobb bűnhődés aktusát mutatva kész vagyok nyilvánosan felakasztatni magam. Ez az akarás őszinte akarás részemről, mert így én is teszek valamit azért, hogy elvegyem a német fiatalságnak a bűntudatát.

A magam részéről mindent meg akartam tenni, hogy könnyítsek a német fiatalság lelkén, mert az önmagában bizony semmit nem tehet a történtekről vagy atyáik tetteiről az utolsó háború során" – amelyet éppenséggel egy más kontextusban még mindig „a Német Birodalomra kényszerített háborúnak" nevezett. Üres fecsegés ez, természetesen. Mi akadályozta meg abban, hogy szabad akaratából visszatérjen Németországba, és feladja magát? Amikor nekiszegezték a kérdést, úgy válaszolt, hogy véleménye szerint a német bíróságok még mindig képtelenek „objektíven" ítélkezni az övéhez hasonló ügyekben. Ha viszont inkább izraeli bíróság elé szeretett volna állni – erre tett bizonyos célzást, s ez nem is teljesen lehetetlen, ha figyelembe vesszük különös beállítódását a zsidókkal s mindenekelőtt a cionistákkal szemben, valamint az egykori ellenségeivel való megbékélésre vonatkozó elképzeléseit –, akkor sok időt és fáradságot takaríthatott volna meg az izraeli kormány számára. Korábban is láthattuk, hogy ez a fajta fecsegés az emelkedettség érzésével töltötte el, és valóban segített megőrizni már-már jó kedélyállapotát az izraeli börtönben töltött ideje alatt. Még ahhoz is erőt adott számára, hogy figyelemre méltó lelki nyugalommal nézzen szembe a halállal – „Tudom, hogy halálos ítélet vár rám", nyilatkozta még a rendőrségi kihallgatás kezdetén.

Az üres fecsegés azért tartalmazott némi igazságot, és az igazság elég világosan meg is mutatkozott, amikor sürgetővé vált a kérdés, hogy ki legyen a védője. Nyilvánvaló okok miatt Izrael kormánya úgy döntött, hogy külföldi jogászt fogad fel, és 1960. július 14-én, tehát hat héttel azután, hogy Eichmann kifejezett egyetértésével megkezdődtek a rendőrségi kihallgatások, három lehetőséget kínálták fel neki, hogy ő választhasson, ki lássa el a védelmét: dr. Robert Servatiust a családja ajánlotta (Servatius távolsági hívás révén ajánlotta fel szolgálatait Eichmann Linzben élő mostohabátyjának), szóba jött még egy Chilében élő német jogász vagy egy New York-i ügyvédi iroda, amely a bíróság hatóságaival vette fel a kapcsolatot. (A jelöltek közül csak dr. Servatius nevét hozták nyilvánosságra.) Természetesen Eichmann-nak más lehetőségek is jogában álltak, és ismételten felhívták a figyelmét, hogy használja ki az idejét. Ő azonban habozás nélkül, a pillanat hevében azt mondta, hogy dr. Servatiust választja, mivel a jelek szerint a mostohatestvérének az ismerőse, továbbá mert

más háborús bűnösök védelmét is ellátta; Eichmann ragaszkodott hozzá, hogy a szükséges papírokat nyomban aláírja. Fél óra múlva eszébe jutott, hogy a per talán „globális dimenziókat" ölthet, akár „monstre tárgyalás" is lehet, s hogy a vád oldalán számos jogász áll, Servatius viszont egymagában aligha lesz képes „megemészteni az összes anyagot". Emlékeztették, hogy a jogi felhatalmazást kérő levelében – azt, hogy a jeruzsálemi bíróságon ügyvédként felléphessen, a Knesszet tette lehetővé az ügyvédekre vonatkozó törvény módosításával – Servatius úgy nyilatkozott, hogy „jogászok egész csoportját" fogja alkalmazni (ezt azonban nem tette), amihez a rendőrtiszt hozzáfűzte, hogy „Feltételezhetően dr. Servatius nem egyedül fog megjelenni. Ez fizikai képtelenség." Ám amint kiderült, dr. Servatius többnyire egyedül jelent meg. Ennek eredményeként Eichmann lett a védőügyvédjének fő munkatársa, és azonkívül, hogy a „jövő nemzedéknek" szóló könyvek írásával foglalkozott, igen keményen dolgozott végig a per folyamán.

Az államügyész 1961. június 29-én fejezte be a vádindítvány előterjesztését, tehát tíz héttel a per április 11-i kezdete után. Ezután dr. Servatius megkezdte a védelem érdemi munkáját, és száztizennégy ülésszak után, augusztus 14-én a tárgyalás fontosabb eljárásai véget értek. Ezt követően a tárgyalást négy hónapra elnapolták, majd a bíróság december 11-én újra összegyűlt, hogy kihirdesse az ítéletet. A három bíró két napon keresztül, összesen öt ülésen olvasta fel az ítélet kettőszáznegyvennégy szakaszát. Jóllehet elejtették az „összeesküvés" vádját, amely „háborús főbűnössé" tette volna Eichmannt, tehát automatikusan felelőssé tette volna mindenért, ami a „végső megoldással" kapcsolatos, mégis mind a tizenöt vádpontban bűnösnek találták, még ha bizonyos megszorításokkal is. Négy pontban bűnösnek nyilvánították „a zsidó nép ellen csoportosan" elkövetett bűnökért, azaz bűnöket követett el a zsidók ellen a nép elpusztításának szándékával: 1. amennyiben „a zsidókérdés »végső megoldása« végrehajtása céljából zsidók millióinak a meggyilkolását okozta"; 2. amennyiben „zsidók millióit valószínűsíthetően a fizikai elpusztításukat okozó körülmények" közé juttatta; 3. amennyiben esetükben „komoly fizikai és szellemi sérüléseket idézett elő"; és 4. amennyiben „elrendelte szülések megtiltását és terhességek megszakítását" Theresienstadtban. Ugyanak-

kor felmentették minden olyan vád alól, amely az 1941 augusztusa előtti időszakra vonatkozott, tehát mielőtt értesült a Führer parancsáról; Berlinben, Prágában és Bécsben folytatott korábbi tevékenysége során nem állt szándékában „a zsidó nép elpusztítása". Ez volt a vád első négy pontja. Az 5.-től a 12.-ig terjedő vádpontok az „emberiség ellen elkövetett bűnöket" érintették – ez az izraeli törvényekben igen különös fogalom, amennyiben egyrészt a nem zsidó népek (mint például a cigányok vagy lengyelek) elleni genocídiumot foglalta magában, másrészt minden más bűnt is, zsidók vagy nem zsidók meggyilkolását is beleértve, és feltéve, hogy e bűnöket nem a nép egészének elpusztításának szándékával követték el. Ilyenformán tehát minden, amit Eichmann a Führer parancsának megismerése előtt tett, összemosódott mindazzal, amit nem zsidók ellen követett el, emberiségellenes bűntettek címén, amihez hozzájött még egyszer minden zsidóellenes tette, mivel ezek közönséges bűncselekményeknek is számítottak. Ennek eredményeként az ítélet 5. pontja ugyanazokért a bűnökért tette felelőssé, mint az 1. és 2. pontok; a 6. vádpont szerint „faji, vallási és politikai alapon üldözte a zsidókat"; a 7. pont „ezen zsidók [...] meggyilkolásával kapcsolatban [...] vagyonok elrablásával" foglalkozott; a 8. pont mindezen tetteket mint „háborús bűnöket" nevezte meg, mivel nagyobb részben a háború idején történtek. A 9.-től a 12.-ig terjedő pontok a nem zsidók ellen elkövetett bűnöket sorolták fel: a 9. vádpont szerint „lengyelek százezreit [...] űzte el otthonukból", a 10. pont szerint „tizennégyezer szlovént űzött el" Jugoszláviából, a 11. pont szerint „cigányok tízezreit" deportálta Auschwitzba. Mindazonáltal az ítélet szerint „nem nyert bizonyítást, hogy a vádlottnak tudomása volt arról, hogy a cigányokat a pusztulásba szállítják" – ami azt jelenti, hogy „a zsidó nép ellen elkövetett" genocídium mellett más hasonló bűnben nem ítélték bűnösnek Eichmannt. Ezt azért nehéz megérteni, mert – eltekintve attól, hogy a cigányok megsemmisítése köztudomású volt – Eichmann a rendőrségi kihallgatás során elismerte, hogy tudomása volt róla: halványan emlékezett, hogy erre Himmler adott parancsot, továbbá hogy a cigányokra vonatkozóan, szemben a zsidók esetével, nem voltak „direktívák", és hogy „a Birodalmi Biztonsági Hivatal egyik osztálya sem, mondjuk így, dolgozta fel valahogyan szokásaikat tárgyilag, ezen azt szeretném érteni, hogy eredetüket, származásukat, erkölcseiket". Az ő részlege kapta azt a feladatot, hogy harmincezer cigányt „evakuáljon" a birodalom területéről, ám a részletekre nem nagyon emlékezett, mivel semmilyen oldalról sem avatkozott közbe senki; azonban egy percig sem kételkedett abban, hogy a cigányokra éppen úgy a megsemmisítés várt, mint a zsidókra. Megsemmisítésükért pontosan oly módon volt felelős, mint a zsidók megsemmisítéséért. A 12. vádpont a Lidicéből deportált kilencvenhárom gyerek ügyét tárgyalta. (Lidice az a cseh falu, amelynek lakóit a Heydrich elleni merénylet után lemészárolták; mindazonáltal a gyerekek meggyilkolásának vádja alól Eichmannt jogosan mentették fel, hiszen kiderült, hogy feltehetőleg még életben vannak.) Az utolsó három pont azért ítélte bűnösnek, mert a nürnbergi bíróság által „bűnösnek" nyilvánított négy szervezetből Eichmann háromnak, az SS-nek, a Biztonsági Szolgálatnak, az SD-nek és az Állami Titkosrendőrségnek, azaz a Gestapónak volt a tagja. (A negyedik szervezetet, a Nemzetiszocialista Párt vezető testületét nem említették, mivel Eichmann nyilvánvalóan nem tartozott a párt vezetői közé.) Az 1940 májusa előtti párttagsága a kisebb vétségek elévülési hatálya (húsz év) alá tartozott. (Az Eichmannra alkalmazott 1950. évi törvény kimondja, hogy nem hatályos az elévülés a nagyobb vétségekért, s nem tartoznak a *res judicata* hatálya alá sem. Izraelben bíróság elé állíthatnak bárkit, „még akkor is, ha a személyt ugyanazért a bűnért külföldön korábban már akár nemzetközi bíróságon, akár egy idegen államban elítélték".) Az 1.-től a 12.-ig terjedő vádpontok mindegyike halálos ítéletet von maga után.

Ne feledjük, Eichmann nyomatékosan ragaszkodott hozzá, hogy nem vádolható bűncselekménnyel, és csak a „felbujtás és bűnrészesség" tárgyában vádolható a vád őt terhelő pontjai esetében. Megnyugtató módon az ítélet valamiképpen elismerte, hogy a vádnak nem sikerült bizonyítania ennek ellenkezőjét. Ugyanis egy olyan fontos kérdésről van szó, ami ennek a nem hétköznapi bűnnek a lényegét, illetve egy nem közönséges bűnös bűnösségének lényegét érinti, s ennek következményeként elismerte azt az embertelen tényt is, hogy a haláltáborokban szokás szerint a foglyok és az áldozatok voltak azok, akik többnyire „saját kezükkel működtették a végzet eszközeit". Az ítélet ezen a ponton nem pusztán valami helyeset mondott ki, hanem az

igazat: „A Büntető törvénykönyv 23. paragrafusa értelmében megállapítjuk, hogy tevékenysége kimeríti a [bűn]cselekmény előidézését azáltal, hogy tanácsot és segítséget nyújtott azoknak, akik a bűncselekményekben részt vettek." Viszont „az általunk vizsgált bűntény felmérhetetlen és szövevényes, oly sokan vettek benne részt eltérő beosztásban és eltérő feladatokkal" – beosztásuknak megfelelően a tervezők, szervezők és a tettek végrehajtói –, hogy a bűncselekmény elkövetésével kapcsolatos tanácsadás és előidézés szokásos fogalmainak használata értelmetlen. Ugyanis e bűnöket tömegesen követték el, nem csupán az áldozatok száma miatt, hanem a bűn elkövetőinek száma tekintetében is, továbbá nem vehető figyelembe a felelősség mértékének megállapításakor az, hogy a számos bűnelkövető mennyire volt közel vagy távol az áldozat tényleges gyilkosától. Éppen ellenkezőleg, általánosságban *„a felelősség mértéke növekszik, ahogyan távolodunk a végzet eszközeit saját kezével működtető személytől"* (Hannah Arendt kiemelése).

Ami az ítélet felolvasása után következett, rutinszerű volt. Az ügyész még egyszer szólásra emelkedett, és meglehetősen hosszadalmas beszédében halálbüntetést követelt, amely az enyhítő körülmények hiányában kötelező. Erre dr. Servatius még a szokásosnál is rövidebb választ adott: a vádlott „állami aktusokat" hajtott végre, s ami vele történt, az a jövőben bárki mással is megtörténhet, az egész civilizált világnak szembe kell néznie ezzel a problémával, Eichmann csupán „bűnbak", akit a jelenlegi német kormány a nemzetközi joggal ellentétes módon kiszolgáltatott a jeruzsálemi bíróságnak, pusztán azért, hogy elhárítsa magától a felelősséget. A bíróság illetékességét – amit dr. Servatius sosem ismert el – legfeljebb az elsősorban a háborús és emberiségellenes bűnök kinyomozásával megbízott német államügyésznek a megnyilatkozása szerint értelmezhetjük, és azzal a feltevéssel élhetünk, hogy az izraeli bíróság „reprezentatív minőségében, [valamely német bíróságra] ruházott jogi hatalom képviseletében" ül törvényt Eichmann fölött. Dr. Servatius korábban amellett érvelt, hogy a bíróságnak fel kell mentenie védencét, tekintettel arra, hogy az argentin elévülési törvény szerint nem vonható büntetőjogi eljárás alá 1960. május 7-e, tehát „nagyon rövid idővel az erőszakos elrablásának" időpontja után; hasonló módon most úgy érvelt a halálos ítélet kimondása ellen, hogy

Németországban a halálos ítéletet feltétel nélkül eltörölték, és hogy a büntetés mértéke nem haladhatja meg a képviselt országban alkalmazottat.

Ezt követően Eichmann szólalt meg: „Ha szabad kérnem, egy rövid zárszót." Az igazságossághoz fűzött reményeiben csalódnia kellett; a bíróság nem hitt neki, holott ő csakis arra törekedett, hogy az igazságot mondja. A bíróság nem értette meg őt: soha nem „tartozott a fanatikus zsidóüldözok közé", ez „nagy tévedés", a tanúk ebben az esetben nagy valótlanságot állítottak, mivel „nem kívántam emberek elpusztítását". Engedelmességéből következett a bűne, ám az engedelmességet erényként szokás magasztalni. A náci vezetők visszaéltek engedelmességével, ő azonban nem tartozott a hatalmi körökhöz, éppen ellenkezőleg, ő áldozat, s a vezetők érdemlik a büntetést. (Ő nem ment olyan messze, mint számos más alacsonyabb rangú háborús bűnös, akik keserűen panaszolták, hogy nekik mindig azt mondták, ne aggódjanak a „felelősség" miatt, és most nem vonhatják kérdőre a felelősöket, mivel azok „elmenekültek vagy magukra hagyták" őket – akár mert öngyilkosságot követtek el, akár mert akasztófára kerültek.) „Nem vagyok az a szörnyeteg, akivé tettek – mondta Eichmann –, hanem tévedés áldozata." Nem mondta ki a „bűnbak" szót, de megerősítette Servatius állítását: „Mély meggyőződésem, hogy mások tettei miatt kell bűnhődnöm." Két nappal később, 1961. december 15-én, péntek reggel kilenc órakor kimondták a halálos ítéletet.

Három hónappal később, 1962. március 22-én kezdődött meg a felülvizsgálati eljárás a Fellebbviteli Bíróságon, Izrael Legfelsőbb Bíróságán, öt bíró előtt, akik élén Jicchák Olsán elnökölt. Ismét megjelent Hausner úr négy segítőjével a vád és dr. Servatius egymaga a védelem részéről. A védelem megismételte az izraeli bíróság kompetenciáját megkérdőjelező összes régi érvét, és mivel hiába igyekezett rávenni Nyugat-Németországot, hogy megindítsa a kiadatási eljárást, azt kérte, hogy Izrael *ajánlja fel* a kiadatást. Új tanúkról összeállított névsort mutatott be, ám egyetlen olyan sem akadt közöttük, akiről feltételezni lehetett, hogy „új bizonyítékkal" tud szolgálni. Szerepelt a listán például dr. Hans Globke, akit Eichmann soha életében nem látott, sőt még a nevét is valószínűleg csak Jeruzsálemben hallotta először, s még meg-

döbbentőbb volt, hogy dr. Cháim Weizmann neve is felbukkant, aki már tíz éve elhunyt. A védőbeszéd elképesztő zagyvaság volt, tele tévedéssel (így például a védelem új bizonyítékként tálalta egy dokumentum francia fordítását, amelynek az eredetijét a vád már felhasználta, két másik esetben egyszerűen félreolvasott dokumentumokat és így tovább). Mindez feltűnő ellentétben állt némely észrevétel igen gondos tálalásával, amelyek a bíróságot voltak hivatva sértegetni: az elgázosítás ismét csak „orvosi ügy" volt; zsidó bíróságnak nem áll jogában ítélkeznie a lidicei gyermekek ügyében, mivel ők nem voltak zsidók; az izraeli bírósági procedúra eltér a kontinentálistól, amelyhez Eichmann-nak származásánál fogva joga van, és amely szerint a vádlott gondoskodik a bizonyítékról a védelem számára, márpedig jelen esetben ez teljesíthetetlen volt, mivel Izraelben sem tanúk, sem a megfelelő dokumentáció nem áll a vádlott rendelkezésére. Röviden: a tárgyalás méltánytalan, az ítélet igazságtalan volt.

A Fellebbviteli Bíróságon csak egy hétig tartott az eljárás, majd a tárgyalást két hónapra elnapolták. 1962. május 29-én hirdették ki a második ítéletet – ez valamivel kevésbé terjedelmes, de még így is ötvenegy, egyszeres sortávolságú szabvány oldalt tett ki. Ez az ítélet látszólag megerősítette a Kerületi Bíróság minden pontját, ez a megerősítés azonban nem igényelt volna két hónapot és ötvenegy lapot. A Fellebbviteli Bíróság ítélete valójában felülvizsgálta az alacsonyabb fokú bíróság ítéletét, még ha nem is mondta ki ezt. Feltűnő ellentétben az eredeti ítélettel ezúttal úgy találtatott, hogy „a fellebbező fél egyáltalán nem kapott »felsőbb utasításokat«, hanem saját felettese volt, és a zsidó ügyek vonatkozásában minden parancsot ő adott ki" – mi több, „jelentőségben felülmúlta minden fölöttesét, Müllert is beleértve". A védelem kézenfekvő érvét, mely szerint a zsidók nem jártak volna semmivel sem jobban, ha Eichmann nem is létezik, azzal utasította vissza, hogy „a folyamodó fél és bűntársai fanatikus megszállottsága és csillapíthatatlan vérszomja nélkül a végső megoldás, az *Endlösung* nem öltötte volna a pokol képét zsidók millióinak megnyúzott bőrével és megkínzott húsával". Izrael Legfelsőbb Bírósága nem pusztán elfogadta a vád érvelését, hanem átvette annak jellegzetes nyelvezetét is.

Ugyanazon a napon, május 29-én Izrael elnöke, Jicchák ben-Cvi kézhez vette Eichmann „tanácsadóm instrukciói nyomán"

kelt kegyelmi kérvényét, négy kézírásos oldalt, továbbá a felesége és a Linzben élő családja által írt leveleket. Az elnökhöz további kegyelmet kérő levelek és táviratok százai érkeztek a világ minden tájáról. A feladók között kiemelkedik az Amerikai Rabbik Központi Konferenciája, amely az Egyesült Államokban a *Reform Judaism* reprezentatív testülete, illetve a jeruzsálemi Héber Egyetem professzorainak egy csoportja, Martin Buber vezetésével. Buber kezdettől fogva ellenezte a pert, és igyekezett ben Guriont rábeszélni, hogy járjon közben a kegyelemért. Május 31-én – csütörtökön –, tehát két nappal azt követően, hogy a Legfelsőbb Bíróság kihirdette ítéletét, ben Cvi minden kegyelmi folyamodványt visszautasított. Néhány órával később, még ugyanazon a napon, nem sokkal éjfél előtt Eichmannt felakasztották, holttestét elhamvasztották, s hamvait izraeli felségterületen kívül a Földközi-tenger vizébe szórták.

A halálos ítéletet rendkívül gyorsan hajtották végre, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a következő hétfő előtt a csütörtök este volt erre az utolsó lehetséges alkalom, mivel a péntek, a szombat és a vasárnap az ország három felekezetének egyike vagy másika számára ünnepnap. A kivégzésre két órával azt követően került sor, hogy Eichmann értesült kegyelmi kérvényének elutasításáról, s még egy utolsó vacsorára sem maradt ideje. A magyarázat kulcsát alighanem dr. Servatius két, utolsó pillanatban tett kísérlete adja – dr. Servatius még ekkor is egy nyugatnémet bírósághoz folyamodott, hogy kierőszakolja a kormánytól Eichmann kiadatási kérelmét, illetve azzal fenyegetőzött, hogy hivatkozni fog az alapvető emberi szabadságjogok védelmét garantáló konvenció 25. cikkelyére. (Ez utóbbi bizonyosan hiábavaló lett volna, ám teljes mértékben fennállt annak a lehtősége, hogy a Német Szövetségi Köztársaságot rákényszeríti a kiadatási kérelem benyújtására. Figyelemre méltó módon létezik egy nyilvánvalóan egyedülálló német törvény, melynek értelmében a német állampolgároknak joguk van diplomáciai védelemre más államokkal szemben, s ezt a jogot német bíróságon érvényesíthetik, amennyiben a külföldi hivatalt beperlik [lásd Hans W. Baade: *Some Legal Aspects of the Eichmann Trial*]. Mármost újfent az lett volna a kérdés, hogy Eichmann lemondott-e a német állampolgárságról, amikor hamis nevet vett fel, és olyan úti okmányokkal érkezett Argentínába, amelyeken hontalanként szere-

pelt.) Sem dr. Servatius, sem a munkatársa nem tartózkodott Izraelben a kegyelmi kérvény elutasításakor, az izraeli kormány pedig valószínűleg le akarta zárni a már két éve húzódó pert, mielőtt a védelem a kivégzés időpontjának elhalasztását kérhette volna.

A halálos ítélet várható volt, és aligha vitatta bárki is; ám teljes mértékben megváltozott a helyzet, amikor szárnyra kapott a hír, hogy az izraeliek valóban végrehajtották az ítéletet. A tiltakozási hullám kérészéletű, de széles körű volt, és befolyásos, tekintélyes emberek hallatták a hangjukat. A leggyakoribb érv szerint Eichmann tettei meghaladják az emberi büntethetőség korlátait, értelmetlen ilyen léptékű bűnöket halálos ítélettel sújtani – ami bizonyos értelemben igaz, ám nem jelentette azt, hogy éppen ennél az oknál fogva az ússza meg a büntetést, aki milliókat gyilkolt meg. Jóval alacsonyabb szinten a halálos ítéletet „fantáziátlannak" vélték, s egyúttal nagyon fantáziadús alternatívákat ajánlottak: Eichmann „élete végéig a Negev kiszáradt területein nehéz fizikai munkával, verítékével segítsen művelésre alkalmassá tenni a zsidó anyaföldet", amely büntetést valószínűleg egy napig sem élt volna túl, nem is beszélve arról, hogy Izraelben a déli sivatagos területeket nem tekintették büntetőtelepnek; vagy – Madison Avenue-stílusban – Izrael „isteni magaslatokat" ért volna el, ha – felülemelkedve „az érthető jogi, politikai és akár emberi szempontokon" – összehív mindenkit „egy nyilvános ünnepélyre mindazokkal, akik részt vettek az emberrablásban, a perben és az ítélethozatalban, Eichmannt láncra verve állítják oda, és televíziós kamerák, valamint rádióriporterek jelenlétében kitüntetik őket mint az évszázad hőseit."

Martin Buber „történelmi jelentőségű tévedésnek" nevezte a kivégzést, amely „oda vezethet, hogy kioltsa a németországi fiatalok bűntudatát" –, amely érv bizarr módon visszhangozta Eichmann e tárgyban vallott gondolatait, jóllehet Buber aligha tudhatott arról, hogy Eichmann nyilvánosan akarta felakasztatni magát, hogy a bűn terhét levegye a német fiatalok válláról. (Különös, hogy Buber, aki nemcsak kiemelkedő személyiség, hanem nagyon okos ember is, nem látja át, mennyire hamis sőt, szükségszerűen hamis ez az agyonpublikált bűntudat. Igen hálás dolog bűntudatot érezni, ha az ember nem tett semmi rosszat: mily nemes! Igen kevés ember van azonban, aki képes belátni a

valóban elkövetett jogtalanságot, megbánásról vagy szégyenről nem is beszélve. Németországban a fiatalságot minden egyes nap és mindenütt olyanok veszik körül, akik tekintélyes pozíciókat és hivatalos állásokat töltenek be, és akik valóban nagyon bűnösök, viszont semmilyen bűntudatot nem *éreznek*. A normális reakció a fiatalság részéről, ha komolyan szembenéz a múlt bűnével, a felháborodás volna. De elég kockázatos lenne felháborodni: még ha a kockázat nem is szólna életre-halálra, mindenképpen hátrányt jelentene a karrierépítésben. Azok a fiatal német férfiak és nők, akik néhanapján – az *Anna Frank naplója* körüli hűhó vagy az Eichmann-per kapcsán – hisztérikus bűntudatkitörésekkel lepnek meg bennünket, nem roskadoznak a múlt és apáik bűneinek a súlya alatt; inkább arról van szó, hogy olcsó szentimentalizmusba menekülnek nagyon is aktuális és valóságos problémáik elől.) Buber professzor továbbá azt mondta, hogy egyáltalán nem az Eichmann iránti részvétből tiltakozik a kivégzés ellen, mert „csak olyanok iránt" tud részvétet érezni, „akiknek a cselekedeteit szívemben megértem", és hangsúlyozta azt, amit évekkel korábban már Németországban is mondott, hogy tudniillik az „csak formailag biztosít közösséget közte és azok között, akik a Harmadik Birodalom bűneiben tevőlegesen részt vettek, hogy egyaránt emberek". Természetesen több mint luxus lett volna ezt a büszke felfogást azoknak vallani, akik ítélkeztek Eichmann fölött, hiszen a törvény éppen azt feltételezi, hogy emberi mivoltunkban vagyunk azonosak azzal, akit vádolunk, aki fölött ítélkezünk, és akit elítélünk. Tudomásom szerint Buber volt az egyetlen filozófus, aki a nyilvánosságnak nyilatkozatot adott Eichmann kivégzésével kapcsolatban (röviddel a per kezdete előtt Karl Jaspers rádióinterjút adott Bázelban, ez később megjelent a *Der Monat* hasábjain, amelyben egy nemzetközi bíróság felállítása mellett érvelt); kiábrándító volt látni, hogy az Eichmann és tettei által felvetett súlyos problémát Buber a lehető legmagasabb szinten igyekszik megkerülni.

A legkevésbé azok hangját lehetett hallani, akik a halálbüntetést elvi alapon és feltétel nélkül ellenezték. Érveik érvényesek maradtak volna, mivel nem kellett volna őket erre az egyedi esetre specifikálni. Úgy látszik, azt gondolták – s jogosan –, ez az eset nem túl kedvező alkalom, hogy ügyükért fellépjenek.

Adolf Eichmann méltóságteljesen ment a vesztőhelyre. Egy üveg vörösbort kért, amelynek a felét megitta. Elhárította a református pap, William Hull lelkész segítségét, aki felajánlotta, hogy felolvas a Bibliából: már csak két órája maradt hátra, nincs „vesztegetni való" ideje. Nyugodtan és egyenesen tette meg a húsz métert cellájától a kivégzőkamráig, hátrakötött kézzel. Amikor az őrök megkötötték a bokáját és a térdét, azt kérte, lazítsák meg egy kicsit, hogy egyenesen tudjon állni. „Nincs rá szükségem" – mondta, amikor felajánlották a fekete csuklyát. Teljes mértékben megőrizte önuralmát, nem, ennél több történt: tökéletesen önmaga volt. Semmi sem demonstrálhatta volna ezt meggyőzőbben, mint utolsó szavainak groteszk ostobasága. Azzal kezdte, hogy nyomatékosan közölte, ő *Gottgläubiger*, istenhívő, tehát azt fejezte ki a szokásos náci fordulattal, hogy nem keresztény, és nem hisz a halál utáni életben. Majd így folytatta: „Uraim, rövidesen *újból találkozni fogunk*. Ez minden ember sorsa. Éljen Németország, éljen Argentína, éljen Ausztria! E három országhoz kötődtem a legszorosabban. *Soha nem fogom őket elfelejteni!*" A halál kapujában megtalálta a megfelelő közhelyet, a gyászbeszédek kliséjét: „Soha nem feledjük őt, a halottat!" Vesztőhelyén emlékezete még utoljára megcsúfolta; „emlékedett" volt, s elfelejtette, hogy ez a saját temetése.

Mintha utolsó pillanataiban összegezte volna azt a leckét, melyre az emberi gonoszság e hosszú története tanított bennünket – a *gonosz banalitásának* borzalmas leckéjét, amivel szemben a szó csődöt mond, és a gondolkodás zátonyra fut.

EPILÓGUS

A jeruzsálemi pert számos szokatlan körülmény övezte, s a belőlük adódó jogi kérdések oly nehezek és sokrétűek voltak, hogy a tárgyalás idején és az utóbb megjelenő (meglepően gyér) irodalomban elhomályosították a per által felvetett döntő fontosságú morális, politikai, sőt szubsztanciális jogi problémákat. Ben Gurion miniszterelnök per előtti nyilatkozatai, valamint az a mód, ahogyan az államügyészség a vádat képviselte, a problémát még inkább összekuszálták, mivel a perre olyan feladatokat erőltettek, amelyekről világosan látszott, hogy Izrael állam egy sor politikai célt hajt velük elérni. Csakhogy ezzel a törvényszéket terhelték túl, amely csakis egy célból ült össze, nevezetesen, hogy igazságot tegyen; minden egyéb cél, még ha önmagában legitim is – mondjuk „olyan beszámolót alkotni a Hitler-rezsimről, amely kiállná a történelem próbáját", mint ahogyan Robert G. Storey, a nürnbergi per vádlója megfogalmazta a nürnbergi per állítólagos magasabb célját –, ettől csak eltéríthet. Továbbá a tényleges jogi eljárást, vagyis a vádemelést, ítélkezést és a büntetés mértékének megállapítását elkerülhetetlenül kétes színben tünteti fel. Az Eichmann-ügy ítélete, amelynek két bevezető paragrafusa szembe áll a tárgyalóteremben és a nyilvánosságban egyaránt megvitatott magasabb célok elméletével, e szempontból nem lehetett volna sem világosabb, sem precízebb: minden törekvést vissza kell utasítani, amelyik az eljárás kereteit igyekszik tágítani, hiszen a bíróság „nem engedheti meg magának, hogy olyan területekre csábítsák, amely kívül esik hatáskörén [...] a büntetőeljárásnak megvannak a törvény által előírt saját keretei, amelyek nem változnak, bármi legyen is egy per tárgya". A törvényszék azért sem lépheti át ezeket a határokat, mert kitenné magát a „teljes kudarc" veszélyének. Először is nem rendelkezik „az

általános kérdések vizsgálatához szükséges eszközökkel", de ami a legfontosabb: ítélkező autoritását, tulajdonképpeni súlyát azáltal nyeri el, hogy ügyel a maga határaira. „Senki nem tett bennünket bírává" a jog szféráján kívül eső dolgok felett, melyekről „véleményünknek nincs nagyobb súlya bárki véleményénél, aki azokat tanulmányozza és elgondolkodik rajta". Így a per kapcsán újra és újra felmerülő kérdésre, hogy mi is a tulajdonképpeni célja, valóban csak egy válasz lehetséges: ítéletet hozni és eleget tenni az igazságosságnak.

Az Eichmann-perrel szemben felhozott ellenérvek három kategóriába sorolhatók. Az első ellenvetés már a nürnbergi perek kapcsán felmerült, s most csak megismételték: a törvény, melynek alapján Eichmann ellen vádat emeltek, visszamenőleges hatályú, s a vádlottnak a győztesek törvényszéke előtt kell megjelennie. A második a jeruzsálemi bírósággal szembeni ellenvetés, melynek vagy kompetenciáját vitatták, vagy pedig szemére vetették, hogy nem vette figyelembe az emberrablás aktusát. Végül a legfontosabb kifogás az ellen irányult, hogy a Eichmannt „a zsidó nép ellen" elkövetett bűnökkel vádolták, ahelyett hogy a vád „az emberiség ellen elkövetett bűn" lett volna. Ez tehát azon törvény szövegével szemben emelt kifogás, melynek alapján az eljárás folyt, s mondanivalójának lényege, hogy egyedül egy nemzetközi törvényszék alkalmas az ilyen jellegű bűncselekmények feletti ítélkezésre.

A bíróság egyszerű választ adott az első kategóriába tartozó ellenvetésekre: a nürnbergi pereket Jeruzsálemben érvényes precedensnek tekintették, s az országuk törvényeihez kötött bírák aligha érvelhettek másként, mivel a nácikat és cinkosaikat büntető 1950-es törvény maga is erre hivatkozik. „Ez a speciális törvénykezés – fejti ki az ítélet – alapvetően különbözik a többi büntetőtörvénytől: a törvény éppúgy retroaktív, mint ahogy területen kívüli érvényű is." E különbség oka egyszerűen a törvény tárgyát képező bűncselekmények természetében rejlik. Hozzátehetjük, hogy a visszamenőleges jelleg csak formálisan, s nem a lényegét illetően sérti a *nullum crimen, nulla poena sine lege* (törvény nélkül nincs bűn, és nincs büntetés) elvét, hiszen ez az elv értelmesen csak olyan tettek esetében alkalmazható, amelyek a törvényhozók előtt ismertek; ha hirtelen egy addig ismeretlen bűncselekményt követnek el, mint amilyen a népirtás, akkor éppen az igazságosság követeli meg az új törvénynek megfelelő ítéletet; Nürnberg esetében ez az új törvény az 1945-ös londoni statútum, Izrael esetében pedig az 1950. évi törvény volt. Nem az a kérdés, hogy ezek a törvények visszamenőleges hatályúak voltak-e, hiszen természetesen ilyeneknek kellett lenniük, hanem hogy valóban csak *eladdig ismeretlen* bűncselekmények esetén alkalmazták-e őket. A visszamenőleges hatályú törvénykezés ezen feltételét a londoni statútumban, amely a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék bírói joghatóságának alapját képezte, súlyosan megsértették, s ez lehet az egyik oka, hogy az e kérdések körül folyó viták mind a mai napig nem jutottak nyugvópontra.

A statútum a bűncselekmények három típusa felett biztosított bírói joghatóságot: „a béke elleni bűncselekmény" felett, mely a törvényszék szerint a „legnagyobb nemzetközi bűncselekmény, [...] amely minden szörnyűséget magában foglal és felhalmoz", továbbá a „háborús bűnök", illetve az „emberiség ellen elkövetett bűnök" felett. E bűncselekmények közül csak az emberiség elleni bűntettek voltak olyan újszerűek, hogy nem volt rájuk precedens. A támadó jellegű háború legalább olyan régi, mint az írott történelem, s bármily gyakran bélyegezték is meg „bűnösként", formális értelemben mégsem ismerték el sohasem bűncselekménynek. (A Nürnbergben ez ügyben hozott ítéletek helyességének igazolására tett kísérletek mellett kevés érv hozható fel. Való igaz ugyan, hogy az első világháború után II. Vilmost is a szövetséges hatalmak törvényszéke elé kellett volna állítani, de az egykori császárt terhelő bűn nem a háború, hanem szerződésszegés volt – kiváltképp Belgium semlegességének megsértése. Az is igaz, hogy a Briand–Kellogg-paktum 1928 augusztusában a háborút a külpolitika igazolhatatlan eszközeként bélyegezte meg, csakhogy miként lehet megállapítani, valójában ki is a támadó, s milyen szankciók érvényesíthetők – nos, ezekre a kérdésekre nem adott választ; arról nem is beszélve, hogy a paktum által létrehozni szándékozott biztonsági rendszer már jóval a második világháború kezdete előtt összeomlott.) Mindemellett a Nürnbergben bíráskodó országok egyike, nevezetesen Szovjet-Oroszország, a háború kérdésében a *tu quoque* (te is) elvében volt érintett. Nem támadták-e meg az oroszok 1939-ben Finnországot, nem vettek-e részt Lengyelország felosztásában mindenféle büntetés

nélkül? Másrészt a „háborús bűnök", amelyekre bizonyosan legalább annyi precedens található, mint a „béke elleni bűnökre", nemzetközi jogilag szabályozottak, ez esetben nem volt szükség új, retroaktív törvényekre. A hágai és a genfi konvenciók definiálták „a háborús törvények és szokások megsértését", ami főleg a hadifoglyokkal való rossz bánásmódot és a civil lakosság elleni háborús jellegű cselekedeteket jelentette, s Nürnbergben a legnagyobb probléma az a vitathatatlan tény volt, hogy a *tu quoque* elve ismételten felmerült: Oroszország, amely a hágai konvenciót nem írta alá (egyébként Olaszország szintén nem ratifikálta), a hadifoglyokkal szembeni bánásmódról szóló rendelkezések megszegésével több mint gyanúsítható, s a legújabb vizsgálatok szerint annak a tizenötezer lengyel tisztnek a meggyilkolása, akiknek holttestét a katyni erdőben (az oroszországi Szmolenszk mellett) találták meg, szintén az oroszok számlájára írható. De a nyílt városok angol-amerikai szőnyegbombázása s legfőképpen a Hirosimára és Nagaszakira ledobott amerikai atombomba is egyértelműen megvalósítja a hágai konvenció értelmében vett háborús bűn tényállását. Amíg a német városok elleni bombatámadásokat London, Coventry és Rotterdam bombázása provokálta ki, ugyanez már nem állítható egy teljesen új, a legnagyobb mértékben romboló fegyver bevetéséről, amelynek meglétét többféle módon bejelenthették s demonstrálhatták volna. Kétségtelen, hogy a hágai konvenció szövetségesek által történt megsértéséről nem esett egyetlen szó sem, s nyilvánvalóan azért nem, mert a Nemzetközi Katonai Törvényszék csak nevében volt nemzetközi, valójában a győztesek ítélőszéke volt; s kétséges ítélkezési autoritását semmiképpen sem erősítette, hogy a háborúban győztes, a harcot közösen végigvívó koalíció felbomlott, még mielőtt – amint Otto Kirchheimer fogalmazott – „a nürnbergi ítéleteken a tinta megszáradhatott volna". De nem ez a nyilvánvaló ok volt az egyetlen, s tán még a legfontosabb sem, amiért a szövetségeseknek egyetlen, a hágai konvenció értelmében háborús bűnnek minősülő cselekedete sem került bíróság elé, s azokat nem is ítélték el; azt is tudjuk, mennyire igyekezett éppen a nürnbergi törvényszék elkerülni a vádlottak olyan tényálláson alapuló elítélését, amelyek esetében felmerülhetett a *tu quoque* érve. Hiszen a második világháború vége táján már mindenki tudta, hogy az erőszak eszközeinek technikai fejlődése a „bűnöző" hadviselést elkerülhetetlenné tette. Pontosan a katona és a polgári személy, a hadsereg és a civil lakosság, valamint a katonai célpontok és a nyílt városok azon megkülönböztetése vált idejétmúlttá, amelyen pedig a háborús bűn hágai konvenció szerinti definíciója alapult. Ezért gondolták tehát, hogy az új körülmények között csak az olyan cselekményeket tekinthetik háborús bűnnek, melyek minden katonai célnak híján vannak, olyan cselekményeket tehát, amelyeknek egyetlen bizonyítható szándéka az „embertelenségre" irányult.

Az értelmetlen brutalitásnak ez a tényezője alkalmas kritériumként szolgált annak meghatározására, hogy adott körülmények között mi számít háborús bűnnek, de alkalmatlannak bizonyult az egyetlen teljesen újszerű bűn, az „emberiség ellen elkövetett bűncselekmény" definiálására, bár sajnálatos módon erre használták fel. Viszont a statútum 6.*c* cikkelye éppen ezt definiálta, mintha jelen esetben is „a háború kezdete előtt, valamint a háború idején a civil lakosság ellen elkövetett *embertelen cselekedetek*ről" lett volna szó – tehát háborús bűnről, a háború és győzelem következményének közismert excesszusáról. A szövetségesek nyilatkozatát, hogy – Churchill szavaival – „a háború egyik legfontosabb célja a háborús bűnösök megbüntetése", semmiképpen sem a már régen ismert bűnök ösztönözték, hanem éppen ellenkezőleg, az eddig nem létező gonosztettekről, egész népek kiirtásáról, egész országoknak a honos lakosságtól való „megtisztításáról" szóló híradások, tehát nem egyszerűen olyan bűnök, amelyek „semmiféle katonai szükségszerűséggel sem magyarázhatóak", hanem sokkal inkább olyan cselekmények, amelyeknek a hadviseléshez valójában semmi közük nem volt, és a győzedelmes béke esetére a „negatív népesedéspolitika", vagyis a szisztematikus gyilkolás folytatását jelezték előre. S ez a bűn, amelynek üldözésére sem a nemzetközi jog, sem az egyes országok jogrendszere nem volt berendezkedve, valóban az egyetlen olyan, amelyre a *tu quoque* érve nem volt érvényes. A nürnbergi bírák mindazonáltal egyetlen más bűnnel szemben sem éreztek oly szorongást, egyetlen más ítélet sem hagyott maga után annyi kínzó kétértelműséget. Teljes mértékben igaz – Donnedieu de Vabres, a nürnbergi francia bíró szavaival, akinek a per egyik legjobb elemzését köszönhetjük *(Le Proces de Nuremberg)* –, hogy „az »emberiség ellen elkövetett bűncselekmény« kategóriája, ame-

lyet a statútum egy igen szűk résen keresztül csempészett be, a bíróság ítélete után meg is szűnhetett". A bírák ugyanis éppoly következetlenek voltak, mint maga a statútum; a már ismert „háborús bűnt" ők is előnyben részesítették az új „emberiség ellen elkövetett bűncselekménnyel" szemben, és „a vád alapján háborús bűnök miatt ítélkeztek, amelyek magukban foglalták a szokásos közönséges bűncselekményeket, s az emberiség ellen elkövetett bűncselekmény vádját lehetőleg kerülték" (Kirchheimer). Az ítélet mértékének meghatározásakor azonban láthatóvá vált, hogy valójában mire is gondolnak: a legsúlyosabb büntetést, a halálbüntetést csak azokra szabták ki, akik részt vettek ezekben a teljesen új rémtettekben, amelyek valóban emberiség ellen elkövetett bűntettnek vagy – amint a francia közvádló, François de Menthon sokkal pontosabban megfogalmazta – „az ember méltósága és emberi állapota elleni bűncselekménynek" minősülnek. S miután számos olyan embert is halálra ítéltek, akiknek a béke elleni „összeesküvéshez" az ítélet értelmében sem volt közük, azt a felfogást, hogy az agresszió „a legnagyobb nemzetközi bűntett", szép csendben *ad acta* helyezték.

Az Eichmann-per jogosságának igazolásaképp gyakran elmondták, hogy a zsidóknak Nürnbergben csak a nézőközönség szerepe jutott, bár a legutóbbi háború legnagyobb gaztetteit éppen ellenük követték el. A jeruzsálemi bíróság ítélete is kiemeli, hogy a zsidó katasztrófa most először „képezi az eljárás középpontját, és a pert ez a tény különbözteti meg az összes többi előzőtől", akár a nürnbergitől, akár bármely másiktól. Mindez azonban legjobb esetben is csak féligazság. Éppen a zsidó katasztrófa hatására vezették be a szövetségesek „az emberiség ellen elkövetett bűncselekmény" fogalmát, hiszen amint Julius Stone írja a *Legal Controls of International Conflict*ban (1954), a német állampolgárságú zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosság másképp nem képezhette volna bűnvád tárgyát. A nürnbergi törvényszéket csak a statútum azon előírása akadályozta a teljes igazságszolgáltatásban, hogy e bűntettet – bár a háborúhoz alig volt köze, sőt, a hadviselést valójában hátráltatta, igen, azzal ellentmondásban állt – mégis a háborús bűnökkel együtt kell kezelni, és semmiképpen sem az, hogy az áldozatok zsidók voltak. A nürnbergi bírák igenis tisztában voltak a zsidó katasztrófával, ami legjobban talán azon mérhető le, hogy az egyetlen vádlott, akit

„emberiség ellen elkövetett bűncselekmény" miatt ítéltek halálra, az a Julius Streicher volt, akinek egyetlen specialitása a pornografikus antiszemitizmus volt. Az ő esetében a bírák minden egyéb megfontolást figyelmen kívül hagytak.

A jeruzsálemi eljárást nem az különböztette meg az összes korábbi pertől, hogy a zsidó nép állt a középpontjában. Ellenkezőleg, ebből a szempontból inkább hasonlított a Lengyelországban és Magyarországon, Jugoszláviában és Görögországban, a Szovjetunió megszállt területei és Franciaországban, röviden az egykor náci megszállás alatt álló országokban tartott háború utáni perekhez. A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszéket a „háborús főbűnösök" elítélésére hozták létre, akiknek bűntette nem volt helyhez köthető; mindenki mást kiszolgáltattak azon országoknak, amelyekben bűneiket elkövették. Csak a „háborús főbűnösök" tevékenységének nem voltak területi korlátai, s Eichmann bizony nem tartozott közéjük. (Ez volt az oka – s nem az eltűnése, mint oly sokan állították –, hogy Nürnbergben nem emeltek vádat ellene; Martin Bormannt például *in absentia* megvádolták, ügyét letárgyalták és halálra ítélték.) Bár Eichmann tevékenysége egész Európára kiterjedt, de nem azért, mintha olyan magas pozícióban lett volna, hanem mert feladatának, minden zsidó összegyűjtésének és deportálásának volt olyan a természete, hogy neki és embereinek az egész kontinensen akadt dolguk. A zsidók területi szétszórtsága miatt vált az ellenük elkövetett bűncselekmény a londoni statútum szűk, jogi értelmében véve „nemzetközi" méretűvé. Amint a zsidóknak meglett a saját területük, Izrael állama, már nyilvánvalóan nem lehetett elvitatni a jogukat, hogy az ellenük elkövetett bűnök fölött ők bíráskodjanak, mint ahogy a lengyelektől sem lehetett elvitatni a Lengyelországban elkövetett bűncselekmények feletti bíráskodás jogát. A jeruzsálemi per ellen felhozott, a territoriális elvre hivatkozó összes kifogás szélsőségesen formalista volt, s noha a bíróság számos ülésen foglalkozott e kifogások megvitatásával, jelentőségük tulajdonképpen mégsem volt. A legkisebb kétely sem merült fel, hogy a zsidókat, akkori állampolgárságuktól függetlenül, mint zsidókat gyilkolták meg, s noha a nácik valószínűleg számos olyan zsidót is megöltek, aki esetleg szívesebben halt volna meg franciaként vagy németként, az igazságszolgáltatás-

nak még ebben az esetben is figyelembe kellett vennie a tettesek indítékát és szándékát.

Úgy vélem, éppen ennyire megalapozatlanul gyanúsították a zsidó bírákat elfogultsággal: általában a zsidók s kiváltképp a zsidó állam polgárai ítélkeztek a saját ügyükben. E szempontból mennyiben különböznének a zsidó bírák a másutt zajló perekben közreműködő kollégáiktól, ahol lengyel bírák ítéltek lengyelek ellen elkövetett bűncselekmények esetében, vagy cseh bírák szolgáltattak igazságot a Prágában vagy Pozsonyban történtek ügyében? (Hausner úrnak adatott meg, hogy ezt az ostoba kifogást utólag akaratlanul is alátámassza: a *Saturday Evening Post*-ban megjelent cikksorozatában leírtak szerint ugyanis a vád számára eleve világos volt, hogy Eichmannt nem védheti izraeli ügyvéd, mert az óhatatlanul a „szakmai etika" és a „nemzeti érzések" konfliktusát okozná. Nos, ilyen konfliktusokról szóltak az izraeli bíróság elleni kifogások is, s bár Hausner jogosan mondta, hogy a bíró gyűlölheti a bűnt, de mégis képes igazságot szolgáltatni a bűnösnek, azzal már nyilvánvalóan nem volt tisztában, hogy mindez a védőre is érvényes: egy gyilkos ügyvédje nem a gyilkosságot védi. Valójában az volt a helyzet, hogy Izraelben a külső nyomás miatt – finoman szólva – nem volt tanácsos Eichmann védelmét az ország valamely polgárára bízni.) Az a kifogás pedig, hogy a náci bűntettek idején a zsidó állam még nem létezett, annyira formális, a valóságtól oly mértékben idegen, s a természetes jogérzékkel olyan nyilvánvaló ellentmondásban áll – „tizennyolc népnek legyen joga bíráskodni a vádlott felett a területükön élő zsidók meggyilkolásáért, de a meggyilkoltak népének nem jár a büntetés joga [...]!" –, hogy az embernek a pro és kontra érvekkel nincs is kedve igazán foglalkozni. Az igazságosság értelmében – amit most megkülönböztetünk bizonyos procedurális megfontolásoktól, amelyek önmagukban fontosak ugyan, de nem engedhető meg, hogy fölébe kerekedjenek az igazságosságnak, mint a jog legfőbb céljának – a bíróságnak nem kellett volna illetékességét a passzív személyiségi elvvel – mivel az áldozatok zsidók voltak, a zsidó állam bíróságának joga van az ítélkezésre – vagy az univerzalitás elvével igazolnia, amely Eichmannt *hostis generis humani*ként (az emberi nem ellensége) a régi, kalózokra érvényes rendelkezéseknek vetette alá. E két elv, melyeket a törvényszéken s azon kívül is kimerítően megvitattak,

aligha volt alkalmas a kérdéses dolgok megvilágítására. Csak arra voltak jók, hogy a jeruzsálemi per és a más országokban lefolytatott számos, szintén a nácikat és cinkosaikat büntetni hivatott, rendkívüli törvénykezés alapján lefolyt per közötti valóban meglévő analógiákat elmossa.

A passzív személyiségi elv, amelyre Jeruzsálemben P. N. Drost *Crime of State*-je (1959) alapján hivatkoztak, azt mondja ki, hogy a *forum patriae rei* helyére bizonyos körülmények között a *forum patriae victimae* léphet, vagyis a tettes hazájának törvényszéke helyett az áldozat hazájának törvényszéke ítélhet. Ennek sajnos az lett a következménye, hogy az állam az áldozatok nevében emelt vádat, akiknek ezen elv szerint az ellenük elkövetett bűncselekményeket jogukban áll megbosszulni. Ez volt a vád álláspontja, melynek képviselője a tárgyalást a következő szavakkal nyitotta meg:

> „Ezen a helyen, Izrael bírái, amelyre most Önök elé lépek, nem egyedül állok Adolf Eichmann-nal szemben. Ebben az órában velem együtt hatmillió vádló lép fel. De ők már nem állhatnak fel. Ők nem mutathatnak fenyegető ujjakkal erre a üvegkalitkára, nem mondhatják a benne ülő férfinak: »*J'accuse!*« [...] A vérük égre kiált, a hangjuk azonban néma. Ezért leszek én a szájuk: az ő nevükben emelem a szörnyű vádat."

E patetikus kinyilatkoztatás alapvetően igazolja mindazokat, akik eleve állították: a pernek az igazságossághoz semmi köze sincsen, pusztán azért indították, hogy kielégítsék az áldozatok bosszú iránti igényét, talán jogát. Ám mivel az olyan súlyos bűneseteket, mint a gyilkosság, kötelező üldözni, s akkor is vádat kell emelni, ha a károsult fél kész megbocsátani és feledni, a törvényhozás az ilyen esetekben előfeltételezi, hogy – Telford Taylor szavaival (*The New York Times*) – „a büntetendő cselekmény nemcsak a közvetlenül érintett, hanem elsősorban a közösség ellen irányul, amelynek törvényeit megszegték". A bűnelkövetőt azért állítják bíróság elé, mert cselekménye a közösséget mint egészt veszélyeztette és bomlasztotta, nem pedig azért, mert bizonyos személyek károkat szenvedtek, s mint a polgári perekben, jóvátételt követelhetnek. A büntetőjogi eljárások során elért jóvátétel elvileg más természetű: a politikai közösség szorul jóvátételre, s

a nyilvános közrendet kell mintegy helyreállítani. Más szavakkal: magáról a törvényről s nem a panaszosról van szó.

Azonban a passzív személyiségi elv alkalmazásához képest, melynek értelmében az államügyészség a pert indította, még kevésbé volt igazolható a bíróság részéről, hogy az egyetemleges igazságszolgáltatás elve alapján is illetékesnek vallotta magát, mivel ez éles ellentmondásban állt mind a perrendtartással, mind pedig azzal a törvénnyel, amelynek alapján Eichmann ügyét tárgyalták. Az egyetemleges elbírálhatóság, amint mondták, a bűncselekmény univerzális jellege miatt áll fenn; az „emberiség ellen elkövetett bűncselekmények" hasonlatosak a régi kalózok bűntetteihez, s aki elköveti, a tett színhelyétől függetlenül *hostis humani generis*ként az áthagyományozódott nemzetközi jogi rendelkezések értelmében bárhol bíróság elé állítható. Eichmannt azonban főként „a zsidó nép ellen elkövetett bűncselekményekkel" vádolták, és elfogatása, amely a nemzetközi jog megsértését jelentette, és ezért az egyetemleges igazságszolgáltatás nemzetközi jogi alapkövetelményével próbálták igazolni, bizonyosan nem azért következett be, mert emberiségellenes bűnöket követett el, hanem kizárólag „a zsidókérdés végső megoldásában" betöltött szerepe miatt.

Groteszk elképzelés, hogy Izrael Eichmannt azért rabolta volna el, mert *hostis humanis generis*, s nem pedig mert *hostis Judaeorum* volt. De ha még el is fogadjuk ezt, akkor is nehéz lenne igazolni elfogatásának törvényességét. A kalózcselekmények esetében – a nemzetközi jogi érvénnyel bíró büntetőjog híján az egyetlen jogilag megalapozott precedens – a területen kívüli igazságszolgáltatást nem azzal indokolják, hogy mivel mindenkinek ellenségei, ezért felettük bárki törvényt ülhet, hanem azzal, hogy a bűncselekmények a nyílt tengeren, a senki földjén történtek. A kalóz, „aki egyetlen zászlót sem követ, és minden törvényt megvet" (H. Zeisel: *Britannica Book of the Year*, 1962), a definíció szerint a saját számlájára és kockázatára cselekszik; azért törvényen kívüli, mert a saját döntése alapján oldotta el az emberi közösségekhez fűződő kötelékeit, s ez az oka, hogy „mindenki ellenségévé" vált. Nos, nehéz lenne azt állítani, hogy Eichmann a saját szakállára cselekedett, vagy hogy egyetlen lobogót sem követett. A kalózelmélet e konkrét esetben tehát csak az Eichmann-ügy által felvetett valóban centrális és újszerű problémák megkerülésére volt jó. Eichmann nem egy bűnbanda tagja volt, amely kívül helyezte magát a fennálló jogállami renden, hanem egy állam megbízásából cselekedett, amelynek a *törvényes rendje bűnöző* jellegű volt. Nem helyezte magát törvényen kívül, ellenkezőleg, az ország érvényes törvényeit hajtotta betű szerint végre. Az efféle perek jogi problémája éppen abban rejlik, hogy a tárgyalt bűncselekményeket olyan körülmények között követték el – bűnöző állam bűnöző törvénye szerint –, amelyek között a bűnözés legális, az emberi cselekvés minden formája pedig illegális volt.

A népirtás és kalózkodás analógiája nem új keletű, ezért nem fölösleges megállapítani, hogy a népirtás elleni konvenció, amit az Egyesült Nemzetek közgyűlése 1948. december 9-én fogadott el, hangsúlyozottan elutasította az egyetemes igazságszolgáltatás igényét, s ehelyett a következőket állapította meg: „A népirtással [...] vádolt személyeket [...] állítsák annak az államnak az illetékes bírósága elé, amelynek területén a cselekményt elkövették, vagy pedig nemzetközi törvényszék elé, amely mindazon szerződő felek ügyében illetékes, akik illetékességét elismerik." (6. cikkely.) Ennek az Izrael által is aláírt konvenciónak megfelelően a bíróságnak próbálkoznia kellett volna egy nemzetközi törvényszék létrehozásával, vagy pedig a területi elvet kellett volna újrafogalmaznia, hogy az Izraelre és az Eichmann-ügyre érvényes legyen. Mindkét megoldás határozottan lehetséges lett volna, ráadásul mindkettő a bíróság kompetenciáján belül. A nemzetközi törvényszék összehívását a bíróság rövid úton intézte el, olyan okokból, amelyekre még visszatérünk. A bíróság végül is illetékesnek nyilvánította magát mindhárom szóba jöhető elv: a területi elv, a passzív személyi elv és az egyetemes igazságszolgáltatás elve alapján, mintha három teljesen különböző jogi elv összeadásának lenne az eredménye az, hogy érvényes a bíráskodási igényük. A területi elv értelmes újrafogalmazását nem kísérelték meg, s ez bizonyosan annak a számlájára írható, hogy minden érintett irtózott a precedensektől való legkisebb eltéréstől, új jogszabályok bevezetésétől. Izrael igenis igényelhette volna a territoriális elven nyugvó bíráskodás jogát, ha kinyilvánították volna, hogy a „territórium" jogi értelemben politikai és jogi, nem pedig pusztán földrajzi fogalom. A territórium ebben az értelemben nem teljesen s főként nem elsősorban egy darab föld, sokkal inkább arra a „térre" vonatkozik, ami egy

csoport tagjai között elkerülhetetlen módon keletkezik, ha évezredes nyelvi, vallási és történelmi természetű kapcsolatok fűzik össze őket, melyeket ráadásul szokásokban és törvényekben rögzítettek, amelyek a külvilággal szemben védik őket, egymást közt pedig a differenciálást teszik lehetővé. Az ilyen kapcsolatok azáltal manifesztálódnak, hogy maguk konstituálják a teret, melyen belül a csoporthoz tartozó különböző egyének egymásra vonatkoznak és egymással érintkeznek. Sohasem jöhetett volna létre Izrael állam, ha a zsidó nép a szétszóratás hosszú évszázadai alatt egy ilyen köztes teret minden földrajzi távolság ellenére meg nem alkotott s meg nem őrzött volna, méghozzá a régi hazába való visszatérés előtt. Ám a bíróság számára minden, ami addig még nem létezett, gyanús volt, így még arról is lemondott, hogy az izraeli állam precedens nélküli eredetét, ami pedig szívéhez és gondolataihoz minden bizonnyal a legközelebb állt, jogilag újfent alátámassza. Ehelyett elárasztotta a tárgyalást precedensek tömkelegével – a tárgyalás első hetének ülésein, amelyekre az ítélet első 53 bekezdése hivatkozik –, melyek közül számos, legalábbis a laikusok számára, szőrszálhasogatásnak tűnt.

Így aztán az Eichmann-per nem volt sem több, sem kevesebb, mint az utolsó a nürnbergi pereket a háború utáni évtizedekben követő utóperek sorában. A vádirat függelékében szerepelt az 1950. évi nácitörvény hivatalos interpretációja, amelyben Pinkász Rozen akkori igazságügy-miniszter egyértelműen kinyilvánította: „Amíg más népek a nácik és kollaboránsaik elleni törvényeiket röviddel a háború után meghozták, sőt, egyesek még mielőtt a háború véget ért volna, addig a zsidó népnek állama megalapítása előtt [...] nem volt politikai autoritása, hogy a náci bűnözőket és cinkosaikat bíróság elé állítsa." Ezek szerint tehát az Eichmann-per csak egy dologban különbözik a többi utópertől: a vádlottat nem szabályszerűen tartóztatták le, s szolgáltatták ki Izraelnek; bíróság elé állítása egyértelműen a nemzetközi jog megsértésének a következménye. Mint már említettük, Izrael sikere ez ügyben csak Eichmann *de facto* hontalanságának volt köszönhető, s érthető módon a Jeruzsálemben idézett számos precedens ellenére, melyek az elrablás jogosságát voltak hivatottak igazolni, az egyetlen releváns esetet: a német zsidó baloldali újságíró, Berthold Jakob 1935-ben, Gestapo-ügynökök által Svájcban történt elrablását nem említették meg. (A többi precedens egyike sem volt igazán helyénvaló, mert kivétel nélkül olyan személyeket érintett, akik az ügyükben illetékes bíróság elől megszöktek, s nemcsak hogy a tett színhelyére vitték vissza, hanem azon bíróság elé állították őket, amelyik jogszerű letartóztatási parancsot adott ki ellenük, vagy legalábbis azt kiadhatta volna – ami esetünkben nem volt lehetséges.) Az emberrablással Izrael valóban megsértette a területiség elvét, s ennek az a tény adja meg a jelentőségét, hogy a Földön számos nép él megannyi különböző jogrendszerrel, így hát egy adott ország jogának a saját felségterületén kívülre való kiterjesztése óhatatlanul közvetlen konfliktust okoz egy más területen érvényes jogrendszerrel szemben.

Ez volt sajnos az Eichmann-per egyetlen olyan tényezője, amelyre nehéz precedenst találni, arról nem is beszélve, hogy az emberrablás lenne az utolsó, amit egy jövendő jogrend elé példaképként állítani kívánatos lenne. (Mit szólnánk, ha valamelyik afrikai államnak holnap eszébe jutna ügynököket küldeni Mississippibe, hogy ott a faji megkülönböztetést hirdetők egyik prominens képviselőjét elraboltassa? S az a gondolat sem különösképp megnyugtató, ha egy bíróság Ghánában vagy Kongóban hivatkozhatna az Eichmann-perre.) Az emberrablást a bűncselekmény példátlanságával és a zsidó állam létrejöttének precedensnélküliségével lehetett igazolni. A nemzetközi jog megsértésének legnyomósabb „enyhítő körülményeként" azt a tényt lehetett felhozni, hogy aligha lett volna más lehetőség Eichmannt bíróság elé állítani. Argentína a hírhedt náci bűnözők kiadatásával kapcsolatban notóriusan viselkedett; még ha lett is volna kiadatási egyezmény Izrael és Argentína között, a kiadatási kérelmet valószínűleg akkor is elutasították volna. Éppígy értelmetlen lett volna átadni Eichmannt az argentin rendőrségnek, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kiadatási kérelmének eleget tehessenek; a bonni kormány ugyanis már eredménytelenül járt el olyan hírhedt náci bűnözők, mint Karl Klingenfuß vagy az Auschwitzban a szörnyű orvosi kísérleteket és a „szelektálást" irányító dr. Josef Mengele kiadatásának kérelmezésekor. Eichmann esetében a kérelem duplán reménytelen lett volna, mivel az argentin törvények szerint a legutolsó háborúval kapcsolatos összes bűntény a háború befejezése után tizenöt évvel elévül, így Eichmann kiadatásának lehetősége 1960. május 5. után törvé-

nyesen megszűnt. Röviden: legális eszközökkel nem lehetett volna felelősségre vonni.

Aki úgy véli, hogy a törvény az igazságosságot szolgálja, és más célja nem lehet, az hajlamos lehet az emberrablás tényét elnézni. Nem a precedensek miatt, hanem éppen ellenkezőleg, kétségbeesett, példa nélküli és precedenst nem teremtő aktusként, ami a nemzetközi büntetőjog és végrehajtó hatalom hiánya miatt vált szükségessé. Ebből a szempontból nézve, Izrael cselekvésének csak egy igazi alternatívája volt: Eichmann elfogatása és Izraelbe szállítása helyett ott a helyszínen, Buenos Aires utcáin ölhették volna meg. E lehetőséget az ügyről folyó vitában többen említették, s kissé meglepő módon a legszenvedélyesebben azok támogatták, akiket az emberrablás kiváltképp sokkolt. Az ötletben volt is valami, hiszen a tényállás kétségbevonhatatlan volt; csakhogy a támogatói elfelejtették, hogy aki a törvényt saját maga veszi kézbe, csak akkor szolgálja az igazságot, ha hajlandó a tényálláson olyan értelemben változtatni, hogy a törvénynek ismételten érvényt lehessen szerezni, s hogy cselekedetét ezáltal legalább visszamenőlegesen képes legyen igazolni. A közelmúltból akad erre két precedens. Az egyik Sálom Schwartzbard esete, aki 1926. május 25-én Párizsban lelőtte Szimon Petljurát, az ukrán hadsereg egykori hetmanját, aki az orosz polgárháború alatt azokért a pogromokért volt felelős, amelyek 1917 és 1920 között mintegy 100 000 áldozatot követeltek. A másik az örmény Tehlirján esete, aki 1921-ben Berlin központjában lőtte agyon Taalat bejt, az 1915-ös örmény pogromok – melyeknek becslések szerint Törökország örmény lakosságának egyharmada, mintegy 600 000 ember esett áldozatul – hírhedt mészárosát. Mindkét ügyben döntő, hogy a merénylők nem elégedtek meg a „maguk" bűnözőinek meggyilkolásával, hanem rögtön jelentkeztek a rendőrségen, s ragaszkodtak az ellenük indítandó perhez. Azt kívánták elérni, hogy a népük ellen elkövetett, büntetlenül maradt bűncselekményről a bíróság az egész világ nyilvánossága előtt tudomást vegyen. Kiváltképp a Schwartzbard-per emlékeztetett módszereiben az Eichmann-perre: a tényállást gondosan összeállított dokumentumgyűjtemény támasztotta alá, csakhogy mindazt, amit az Eichmann-perben az államügyészség mutatott be, akkor a védelem vállalta fel. Anyagaikat a dr. Leo Motzkin vezette Comité des Délégations Juives-től szerezték

be, amelynek másfél évre volt szüksége a perre való felkészüléshez, a dokumentumokat pedig később *Les Pogromes en Ukraine sous les gouvernements ukrainiens 1917–1920* címen megjelentette. Itt vádlott és védője emelték fel „az áldozatok nevében" hangjukat, s annyira hasonlatosak voltak az érvek, hogy még a „magukat sosem védő zsidók" frázisa sem hiányzott. (Lásd Henri Torres védőbeszédét az 1926-ban *Le Proces des Pogromes* címen megjelent könyvében.) A bíróság mindkét esetben felmentő ítéletet hozott, s általánosnak tűnt a vélemény, amelyet George Suarez fogalmazott meg Schwartzbard iránti csodálatában: tette azt jelentette, „hogy a nép végre eljutott odáig, hogy megvédje magát, hogy morálisan nem jut többé csődbe, hogy az ellene intézett támadásokat többé nem veszi rezignált gesztusokkal tudomásul".

A legalitás és igazságosság közti konfliktus ezen megoldásának előnyei szembetűnőek. Igaz, az efféle perek is „kirakatperek", csakhogy a „hős", akire minden szem mered, valóban hős. Ám az eljárás lényegesen jobban megőrzi perjellegét, „mert nem színjáték zajlik, melynek vége előre meg van írva", hanem a per megőrzi „redukálhatatlan kockázatát", amely Kirchheimer szerint a büntetőperek egyik leglényegibb jellemzője. A *J'accuse*, ami az áldozatok szempontjából nélkülözhetetlen, természetesen szintén meggyőzőbben cseng azon férfi szájából, aki maga vette kezébe a törvényt, mint ha egy kormány által megbízott tisztviselő hangján szólalna meg, aki semmit sem kockáztat. Eltekintve olyan gyakorlati megfontolásoktól, hogy a mai Buenos Airesben aligha biztosították volna ugyanazon jogi garanciákat, és egészen bizonyosan nem tették volna lehetővé ugyanazt a publicitást egy ilyen jellegű vádlott számára, mint ahogy a húszas években Párizsban és Berlinben, több mint kétséges marad, hogy Eichmann esetében egy hasonló megoldás megfelelő lett volna. Nyilvánvalóan semmiképpen sem, ha kormánymegbízottak is szerepeltek volna az ügyben. Schwartzbard és Tehlirján mellett szólt, hogy mindketten olyan néphez tartoztak, melyek sem önálló állammal, sem önálló jogalkotással nem rendelkeztek, s nem volt olyan törvényszék a világon, amely előtt ezekből a népekből bárki is vádlóként megjelenhetett volna. Schwartzbard, aki 1938-ban, tíz évvel a zsidók államának kikiáltása előtt meghalt, nem volt sem cionista, sem semmiféle nacionalista. Mégis kétségtelenül lelkesen köszöntötte volna Izrael államot, hiszen általa végre

olyan törvényszék jöhetett létre, amely az oly gyakran bűnhődés nélkül maradt bűnöket üldözte. Jogérzékének ez felelt volna meg. S ha elolvassuk levelét, amelyet a párizsi börtönből írt odesszai „fivéreinek és nővéreinek" –

> „Faitez savoir dans les villes et dans les villages de Balta, Proskouro, Tzcherkass, Ouman, Jitomir [...], portez-y le message édifiant: la colere juive a tiré sa vengeance! Le sang de l' assassin Petlioura, qui a jailli dans la ville mondiale, a Paris, [...] rappellera le crime féroce [...] commis envers le pauvre et abandonné peuple juif. [Adjátok hírül Baltą, Proszkuro, Cserkassz, Uman és Zsitomir városaiban és falvaiban [...] vigyétek el a nagyszerű üzenetet: a zsidó hit bosszút állt! A gyilkos Petljurának Párizs világvárosában kiömlött vére [...] emlékeztetni fog a kegyetlen bűnre [...], amelyet a szegény és elhagyatott zsidó nép ellen követett el."

– rögtön halljuk, hogy jóllehet nem Hausner úr nyelvén beszél (Schalom Schwartzbard nyelve sokkal méltóságteljesebb és megrázóbb volt), de mindenképpen olyan hangnemben, amelynek a zsidók érzelmeit és hangulatát az egész világon meg kellett érintenie.

Azért emeltem ki az 1927-es párizsi Schwartzbard-per és az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-per hasonlóságait, mert ezek bizonyítják, hogy Izrael és a zsidó nép egésze mily kevéssé volt felkészülve azon bűnök példátlanságának felismerésére, amelyekkel Eichmannt vádolták, s mily nehéz ez a felismerés éppen a zsidó nép számára. Ha kizárólag a zsidó történelemről alkotott elképzelésekből indulunk ki, akkor a Hitler idejében a népre szakadt katasztrófának (melyben a nép egyharmada veszett oda) nem a minden bűnök legújabbikaként kellett megjelennie, népirtásként, olyasvalamiként, amire még soha nem volt példa, hanem éppen ellenkezőleg, a legrégebbiként, amit a zsidók ismernek, s amire emlékeznek. Ha a zsidó történelemnek nemcsak a tényeit, hanem ami még fontosabb, a zsidók történelmi önazonosság-tudatát is figyelembe vesszük, akkor a félreértés szinte elkerülhetetlen, s valójában itt rejlenek a jeruzsálemi per kudarcának s hiányosságainak a gyökerei. Az érintettek egyike sem fogta fel Auschwitz valódi szörnyűségét, amely másféle, mint a múlt bármely borzalma. A vádló és a bírák ezt a népirtást egyaránt a zsidó történelem legiszonyatosabb pogromjának tartották. Ezért gondolták, hogy egyenes út vezet a náci párt kezdeti antiszemitizmusától a nürnbergi törvényeken át a zsidóknak a birodalomból történt kiűzéséig, majd innen a gázkamrákig. Ezek a „bűntények" azonban politikailag és jogilag nemcsak súlyosságuk tekintetében, hanem lényegileg is különböztek egymástól.

Az 1935-ös nürnbergi törvények legalizálták azt a diszkriminációt, amit a német többség már amúgy is gyakorolt a zsidó kisebbséggel szemben. Nemzetközi jogi szempontból a szuverén német nemzetnek mindaddig jogában állt a lakosság bármely neki alkalmasnak tetsző csoportját kisebbséggé nyilvánítani, amíg a kisebbségi törvények a nemzetközileg elismert kisebbségi szerződések és megállapodások által biztosított jogokkal és garanciákkal összhangban álltak. A nemzetközi zsidó szervezetek ezért igyekeztek azonnal e legújabb kisebbség számára ugyanazon jogokat megszerezni, amelyeket Genfben Kelet- és Délkelet-Európa kisebbségei számára biztosítottak. Ez ugyan nem sikerült, a többi nemzet a nürnbergi törvényeket általában mégis elfogadta a német jogrendszer részeként, olyannyira, hogy például egy német állampolgár Hollandiában nem köthetett úgynevezett „vegyes házasságot". A nürnbergi törvények által elkövetett bűn nemzeti bűncselekmény; megsértette az állampolgárok egy csoportjának a német alkotmányban garantált jogait és szabadságát, de a nemzetek közössége nem foglalkozott ezzel. Viszont az „erőltetett kivándorlás" vagy elüldözés, ami 1938 után hivatalos politikává vált, már érintette a nemzetközi közösséget, hiszen az elüldözöttek értelemszerűen más országok határai mentén jelentek meg, amelyek kénytelenek voltak a hívatlan vendégeket vagy befogadni, vagy egy olyan harmadik országba átcsempészni, amelyik szintén nem volt hajlandó befogadni őket, s ez nem is volt kötelessége. Az állampolgárok kiűzése más szóval már emberiségellenes bűn, ha „emberiségen" nem értünk többet a nemzetek közösségénél. Sem a legalizált diszkrimináció nemzeti bűntette, sem az elüldözés nemzetközi bűntette nem volt még az újkorban sem új vagy példátlan jelenség. A legális diszkrimináció a Balkán összes országában mindennapos szokás volt, a XX. századi forradalmaknak mindenütt tömeges elüzetés volt a következménye. Az új bűncselekmény csak a náci rezsim deklarációjával jelent meg, mely szerint a német nép nemcsak Németországban nem tűri a zsidókat, de az egész földke-

rekségről ki óhajtja irtani őket; ez, a tényleges értelemben vett emberiségellenes bűn, nevezetesen az „emberi állapot" vagy az emberi nem lényege elleni bűncselekmény. Noha az elüldözés és a népirtás egyaránt nemzetközi bűn, mégis különbséget kell tenni a kettő között; az elüldözés megsérti a szomszédos államok területi felségjogát, míg a népirtás az emberi sokszínűség mint olyan, tehát az emberi állapot egyik lényegi jellemzője ellen intézett támadás, ami nélkül az „emberiség" és „emberi nem" kifejezések teljesen elvesztenék jelentésüket.

Ha a bíróság megértette volna, hogy a diszkriminálás, elűzés és népirtás bizony nem ugyanaz, akkor azonnal világossá vált volna, hogy a legnagyobb bűntett, amivel szembesült, a zsidó nép fizikai megsemmisítése, a zsidó népen végrehajtott emberiségellenes bűn volt, s csak az áldozatok kiválasztása, de nem a bűncselekmény természete vezethető le a zsidógyűlölet és antiszemitizmus hosszú történetéből. Amennyiben az áldozatok zsidók voltak, helyes és méltányos, hogy az eljárás zsidó törvényszék előtt zajlott; amennyiben azonban a bűncselekmény emberiségellenes bűntett volt, nemzetközi ítélőszékre lett volna szükség, hogy igazságot szolgáltasson. (Meglepő volt, hogy a bíróság elmulasztotta e két dolog megkülönböztetését, hiszen az egykori izraeli igazságügy-miniszter, Pinkász Rozen már 1950-ben utalt „a zsidó nép ellen elkövetett bűntetteket büntetendő törvény tervezete és a népirtást büntető és azt megelőzni hivatott törvény" közti különbségekre. A megkülönböztetést az izraeli parlament megvitatta, de nem iktatta törvénybe.) A jeruzsálemi bírósággal szemben kételyeket hangoztató s Eichmann elítélését nemzetközi törvényszékre bízni óhajtó számos tekintély között csak egyetlen ember akadt, Karl Jaspers, aki már a per előtt egy rádióinterjúban – amit később a *Der Monat* közölt nyomtatásban – világosan és egyértelműen elmondta, „hogy a zsidók elleni bűntett egyben az emberiség ellen elkövetett bűntett" volt, s „az ítéletet csak olyan fórum hozhatja meg, amely az egész emberiséget képviseli". Jaspers azt javasolta, hogy a jeruzsálemi bíróság a tényanyag meghallgatása után „mondjon le" az ítélethozatalról, nyilvánítsa magát „illetéktelennek", mert jogilag nem tisztázott a kérdés, milyen bűncselekményről is van itt tulajdonképpen szó, mint ahogy az a kérdés sem, vajon ki az illetékes az ilyen állami

megbízásból elkövetett bűnök megítélésére. Mindössze annyi biztos, hogy „itt egyrészt többről, másrészt kevesebbről van szó, mint a szokásos értelemben vett gyilkosságról", s nem lehet szó „háborús bűnről" sem. De az is kétségtelen, hogy „az emberiség bizonyosan elpusztulna, ha államok ilyen bűncselekményeket elkövethetnének".

Jaspers javaslata, ami éppen Izraelben senkit sem érdekelt, e formájában valószínűleg tisztán formális szempontokból kivitelezhetetlen lett volna. A kérdést, vajon egy bíróság kompetens-e vagy sem, már a per kezdetén tisztázni kell, s ha egyszer kompetensnek találtatik, akkor ítélkeznie is kell. Ha továbbgondoljuk e javaslatot, arra az eredményre jutunk, hogy ha nem is a bíróság, de Izrael állam az ítélethirdetés után, a hallatlan tényállást figyelembe véve, az ítélet végrehajtásáról lemondhatott volna, akta elküldésével az ENSZ-hez fordulva demonstrálja, hogy ezen új, az emberiség ellen elkövetett bűncselekmény esetében egy nemzetközi ítélőszék összehívása elkerülhetetlenül szükséges. Izrael „gyógyító vihart kavarhatott volna", újra és újra rákérdezhetett volna, mit is tegyen ezzel az emberrel, akit őrizetében tart, s így tudatosíthatta volna a világ közvéleményében a nemzetközi büntető törvényszék szükségességét. Csak aki ilyen úton-módon „zavarodottságot" kelt, amely minden nemzet képviselőit érinti, az akadályozhatja meg, „hogy az emberiség megnyugodjék", s hogy „a zsidók tömeges meggyilkolása [...] eljövendő bűncselekmények olyan modelljévé váljék, amely méreteiben egy következő faj kiirtásának csak szerény példáját szolgáltatja". Egy pusztán állami bíróság fóruma éppen a történtek szörnyűségét „bagatellizálja".

Sajnos a közvéleményben ezekből az érvekből nem maradt meg más, csak a nemzetközi törvényszék felállításának javaslata, ami más javaslatokkal együtt volt konform; ezek azonban olyan más jellegű megfontolásokon nyugodtak, amelyek lényegesen kisebb súllyal bírtak. Izrael sok barátja, zsidók és nem zsidók egyaránt, attól tartottak, hogy a per ártani fog Izrael tekintélyének, s a világ zsidóságával szemben ellenséges reakciókat vált ki. A zsidóknak, vélekedtek, nem volna szabad saját ügyükben bíráskodniuk, legfeljebb vádlóként léphetnének fel, s ezért Izraelnek csak addig szabad őrizetben tartania Eichmannt, amíg az Egyesült

Nemzetek fel nem állítja a felette való ítélkezésre hivatott különleges törvényszéket. Teljesen eltekintve attól, hogy Izrael az Eichmann elleni perrel csak annyit tett, amennyit az egykor Németország megszállása alatt álló országok már régen megtettek, s attól is eltekintve, hogy az igazságról volt szó, és nem Izrael vagy a zsidó nép presztízséről, mindezen javaslatok közös hiányossága miatt Izrael könnyedén visszautasíthatta őket, mivel valóban nem számolt egyik sem azzal a ténnyel, hogy az Egyesült Nemzetek immár „kétszer is visszautasította az állandó nemzetközi büntetőkamara felállításának megfontolására tett javaslatot" (lásd az *Anti-Defamation League Bulletin*-jét). Volt még azonban egy igenis megvalósítható javaslat, amelyet e vitában éppen megvalósíthatósága miatt nem említettek. A Zsidó Világkongresszus elnökétől, dr. Náhum Goldmanntól származott, aki ben Guriont felszólította, hogy Jeruzsálemben állítson fel egyfajta nemzetközi törvényszéket, ahová az összes egykor megszállt országból hívja egybe a bírákat. Ez ugyan az emberiségellenes bűn esetében még nem lett volna elégséges, hiszen csak az utóperek kiszélesítését jelentette volna, s az e perekkel szembeni legfőbb kifogásra, miszerint a győztesek bíróságai ítélkeznek, nem lett volna igazi válasz. De az első lépést mindenképpen jelenthette volna.

Amint köztudott, Izrael mindezen javaslatokat rövid úton, nagy hevességgel utasította vissza. S noha Joszál Rogátnak teljesen igaza van (vö. *The Eichmann Trial and the Rule of Law*), amikor arra utal, hogy ben Gurion azt az egyszerű kérdést sem látszott megérteni, hogy tulajdonképpen miért is van annyira ellene Eichmann nemzetközi bíróság elé állításának, azt azért mégsem szabad elfelejteni, mit is jelentett a zsidóknak a második szentély lerombolása óta először a saját népük ellen elkövetett bűntett ügyében ítélkezni, tehát nem más népek jogi védelmére hagyatkozni, s főleg nem „emberi jogokra" és egyéb kompromittált fogalmakra hivatkozni. Ki tudhatta náluk jobban, hogy az ilyen általános jogokra azok hivatkoznak, akiknek nem áll hatalmukban nemzeti jogaikat – Burke szavaival: *„the rights of Englishmen"* – biztosítani, saját törvényeiknek érvényt szerezni. Ami Izraelt illeti, ez volt a döntően új az Eichmann-perben, s más semmi. (Jóval a per előtt, az 1950-es törvény első olvasásának alkalmával mondta Pinkász Rozen a Knesszetben, hogy a puszta tény, mely szerint Izrael egy ilyen jellegű per esetén saját törvénnyel bír, kifejeződése „annak a forradalmi változásnak, amely a zsidó nép politikai állapotában végbement".) Mindenesetre ben Gurion reakcióját – „Izraelnek nincs szüksége egy nemzetközi törvényszék védelmére" – és az ebben rejlő félreértést csak a történelmi tapasztalatokat és politikai aspirációkat figyelembe véve érthetjük meg.

A döntő, persze, az ügy egyik másik aspektusa volt. Az a kifogás, hogy a zsidó nép ellenében elkövetett bűntett elsősorban emberiségellenes bűncselekmény, amire a nemzetközi bíróság felállítását szorgalmazó valamennyi, valóban meggyőző érv alapozódott, nyilvánvaló ellentmondásban állt azzal a törvénnyel, amelynek alapján Eichmannt a jeruzsálemi bíróság elé állították. Ezért azoknak, akik azt javasolták, hogy Izraelnek ki kell szolgáltatnia a vádlottat egy magasabb fórumnak, egy lépéssel tovább kellett volna menniük, és ki kellett volna jelenteniük: a nácikat és cinkosaikat büntetendő 1950-es törvény nem megfelelő, ellentmondásban áll azzal, ami valójában történt, s így nem felel meg a tényállásnak. S ez valóban igaz is. Hiszen éppen úgy, ahogyan egy gyilkost nem azért üldöz a büntetőjog, mert, mondjuk, a Kovács családot megfosztotta a férjtől, apától és kenyérkeresőtől, hanem azért, mert a közösség törvényei ellen vétett, amelyhez mindannyian, a gyilkos, az áldozat és a hátramaradottak is tartoznak, így ezeknek az új, állami alkalmazásban álló tömeggyilkosoknak is azért kell bíróság elé kerülniük, mert megsértették az emberiség által felállított rendet, s nem pedig azért, mert emberek millióit meggyilkolták. Semmi sem károsabb ezen új bűntettek megértése szempontjából, semmi sem állja jobban útját a rájuk vonatkozó nemzetközi büntetőjog kidolgozásának annál a széles körben elterjedt véleménynél, hogy a gyilkosság és a népirtás alapjában véve ugyanaz a bűncselekmény, s ezért az államilag szervezett népirtás tulajdonképpeni „nem jelent új bűnt". Ez utóbbi ismertetőjegye, hogy egy teljesen más rendet rombol le, teljesen más közösséget sért. S mivel ben Gurion nagyon is jól tudta, hogy a vita valójában az izraeli törvény megfelelő voltát kérdőjelezte meg, ezért nemcsak hevesen reagált, hanem durván is a nemzetközi bíróság felállítását javaslók nyilat-

kozataira: akármit is mondjanak ezek az „úgynevezett szakértők", érveik az antiszemiták „szofizmusai", zsidók esetében pedig a kisebbségi komplexusokkal küszködő emberekéi. „Értse meg a világ: a foglyunkat nem adjuk ki."

Istennek hála, nem ebben a hangnemben folyt a tárgyalás Jeruzsálemben. Azonban meglehetős biztonsággal megjósolható, hogy az utóperek ezen legutolsóbbika a megelőzőeknél nem lesz alkalmasabb, sőt talán kevésbé lesz alkalmas jövőbeli precedensként szolgálni az ilyen jellegű bűncselekmények elítélésénél. Persze tekintettel arra a tényre, hogy fő célját – Adolf Eichmann megvádolását, védelmezését, elítélését és megbüntetését – elérte, mindez alig bír jelentőséggel, hacsak figyelembe nem vesszük azt a nagyon is nyugtalanító, de aligha tagadható lehetőséget, hogy ilyen jellegű bűncselekmények a jövőben is megtörténhetnek. Ennek a baljós lehetőségnek egyaránt vannak általános, illetve nagyon is konkrét okai. Az emberi dolgok természetében rejlik, hogy amennyiben egy cselekmény megtörténik, és az emberiség történetében feljegyzik, akkor az az emberiségben potenciálisan tovább él, még ha aktualitása régen a múlt süllyesztőjébe került is. Semmilyen büntetés sem bírt soha kellő elrettentőerővel a további bűncselekmények megakadályozására. Ellenkezőleg, bármily kemény legyen is a büntetés, ha egy speciális bűncselekményt egyszer már elkövettek, az ismétlődése sokkal valószínűbb, mint első megjelenése valaha is volt. A konkrét okok, amelyek a nácik által elkövetett bűnök megismétlődésének lehetősége mellett fölhozhatók, még beláthatóbbak. Egyrészt a modern népességrobbanás és az automatizálás technikai találmányainak ijesztő egybeesése, ami az emberiség egy részének mint munkaerőnek a „feleslegessé" válásával fenyeget, másrészt az atomenergia felfedezése olyan helyzetet teremtett, amelyben a „problémát" olyan megsemmisítő potenciállal oldhatnák meg, amelyhez képest Hitler gázkamrái egy vásott gyermek kontár próbálkozásainak tűnhetnek. Minden okunk megvan a félelemre, minden okunk megvan a „múlt feldolgozására".

Mivel a soha meg nem történt, ha egyszer már felütötte fejét, a jövő számára precedens lehet, minden olyan eljárást, amely „emberiségellenes bűnöket" tárgyal, olyan mércével kell mérni, ami ma még nem több egy „ideálnál". Amennyiben a népirtás valóban a jövő tényleges lehetőségei közé tartozik, akkor a Föld egyetlen népe – legkevésbé természetesen a zsidó nép, Izraelben vagy bárhol másutt – sem bízhat abban, hogy a fennálló politikai intézmények létének folyamatosságát a nemzetközi jog igényei által biztosított nemzetközi törvények védelme nélkül garantálni képes. A mind ez ideig példa nélkül álló kezelésének sikerét vagy kudarcát csak aszerint ítélhetjük meg, hogy az eljárás képes-e a nemzetközi büntetőjoghoz vezető úton érvényes precedenst nyújtani vagy sem. A bírák elé támasztott ezen követelmény nem lő túl a célján, nem követel többet, mint amennyi értelmesen elvárható tőle. A nemzetközi jog, miként azt Jackson bíró Nürnbergben hangsúlyozta, „államközi szerződésekből, megállapodásokból és bizonyos szokások elismeréséből nőtt ki. Minden szokás egy meghatározott tettből ered [...] Nekünk is jogunkban áll szokásokat teremteni, s olyan megállapodásokat létrehozni, amelyek később az új, hatalmasabb nemzetközi jog forrásaivá lesznek." Jackson bíró a nürnbergi perekhez fűzött megjegyzéseiben elmulasztotta megemlíteni, hogy az ily módon születőfélben lévőként értelmezett nemzetközi jog pozitív, tételes törvények híján, a leírt jog határait túllépve, közönséges büntetőbírákra rója a törvénykezés feladatát. A bíró, aki megszokta, hogy a meglévő törvényeket alkalmazza, ezáltal kellemetlen helyzetbe kerül, s valószínűleg tiltakozni is fog, hiszen nem feladata a törvényhozót eljátszani – amit Jackson valójában megkövetelt tőle.

Ha pedig végül a jeruzsálemi per erényeit és hibáit ezen általános szempontok értelmében szeretnénk tisztázni, akkor előfeltételként meg kell állapítanunk, hogy a bírák valóban szentül meg voltak arról győződve, hogy semmilyen körülmények között sem szabad valamiféle újításba fogniuk, vagy éppenséggel törvényhozót játszaniuk; értelmezésük szerint feladatukat egyrészt az izraeli jog határain belül, másrészt az általánosan elismert jogi elveknek megfelelően kellett elvégezniük. Azt is minden további nélkül el kell ismernünk, hogy a per kudarca sem jellegében, sem mértékében nem volt nagyobb a nürnbergi vagy az azt követő más európai országokban lezajlott perekénél. Ellenkezőleg, a jeruzsálemi sikertelenség éppen annak a következménye, hogy a törvényszék, ahol csak lehetséges volt, ezekre a perekre kritikátlanul mint érvényes precedensekre hivatkozott.

Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a jeruzsálemi bíróságnak három alapvető, a nürnbergi perek óta ismert és széles

körben megvitatott problémának nem sikerült megfelelnie: az igazságosság és méltányosság csorbítását a győztesek bírósága előtt elkerülni, az „emberiségellenes bűncselekmény" fogalmát tisztázni, valamint az effajta cselekménybe bonyolódott adminisztratív gyilkos új típusát azonosítani.

Ami az első pontot illeti, a jeruzsálemi tárgyalás vitathatóbb volt, mint a nürnbergi, mert a bíróság mentő tanúk beidézését nem tette lehetővé. Perrendtartási szempontból ez volt a jeruzsálemi per legsúlyosabb hibája. A győztesek bíróságának ítélkezése is érthetőbb és igazolhatóbb volt közvetlenül a háború vége után – amint Jackson bíró mondta Nürnbergben: „vagy a győztesek ítélkeznek a legyőzöttek felett, vagy hagynunk kell a legyőzötteket ítélkezni önmaguk felett", amihez párosult még a szövetségesek érthető érzése, „hogy ők, akik mindent kockára tettek, semleges bírók közreműködéséhez nem járulhattak hozzá" (Vabres) –, ellenben jó tizenhat évvel később ez már nem volt ennyire természetes, annál is kevésbé, mivel az eset különleges körülményei a semleges bírák engedélyezése elleni érvelést eleve fölöslegessé tették.

Ami a második pontot illeti, a jeruzsálemi bíróság megállapításai összehasonlíthatatlanul arányosabbak voltak a nürnbergi megállapításoknál. Amint már említettük, a nürnbergi perek alapjául szolgáló londoni statútum az „emberiség elleni bűncselekményt" „embertelen cselekedetként" definiálta, amiből aztán a német fordításban a közismert *„emberiesség* elleni bűncselekmény" *(Verbrechen gegen die Menschlichkeit)* lett – mintha a nácikból az „emberiesség" hiányzott volna, amikor milliókat a gázkamrákba küldtek –: nos, *ez* valóban *az* évszázad eufemizmusa. Persze amennyiben a vádló határozta volna meg Jeruzsálemben a per menetét és az ítélethozatalt, akkor ez az alapvető félreértés még rosszabb következményekkel járt volna, mint Nürnbergben. A bírák azonban nem engedték a bűntett alapvető karakterét az egyes rémtettek áradatába süllyeszteni, s nem estek bele a csapdába, hogy ezt a bűnt a közönséges háborús bűntettekkel azonosítsák. Amit Nürnbergben csak alkalmanként s ráadásul mellékesen említettek – nevezetesen hogy „a bizonyítékanyag azt mutatja, [...] a tömeggyilkosságokat és rémtetteket nem egyedül az ellenzék likvidálásának a céljából követtek el", hanem „olyan

tervnek voltak részei, melyek az egész bennszülött lakosság kiirtására irányultak" – a jeruzsálemi tárgyalásnak már csak azért is középpontjában állt, mert Eichmannt a zsidó nép ellen elkövetett bűncselekménnyel vádolták, vagyis olyannal, amit nem lehetett megmagyarázni valamiféle célszerűségi indokokkal. A zsidókat nemcsak keleten, hanem egész Európában gyilkolták, kiirtásuk még csak „az élettér kitágítását", olyan néptelen területek bekebelezését sem szolgálta, amit a „németek kolonizálás céljára használhattak volna". Nagy előnye egy olyan pernek, amelyben csak a zsidó nép ellenében elkövetett bűncselekményeket tárgyalták, hogy nemcsak a háborús bűnök (partizánok és túszok kivégzése) és az „embertelen cselekedetek" (a bennszülött lakosság „elüldözése és megsemmisítése") közti különbség rajzolódott ki élesen, hogy egy későbbi nemzetközi büntetőjog részévé válhasson, hanem az „embertelen cselekedetek" (melyek célja, az expanzió és kolonizáció, bár bűnös, de semmiképpen sem új) és a minden szempontból példátlan „emberiség ellen elkövetett bűncselekmények" közti különbséget is tisztázhatta volna. Ezt azonban hiába vártuk. A jeruzsálemi perben sem a tárgyalás során, sem az ítéletben nem említették még csak lehetőségként sem, hogy egész népek kiirtása – a zsidóké, a lengyeleké, a cigányoké – több lenne a zsidó, a lengyel vagy a cigány nép ellen elkövetett bűncselekménynél, nem mondták ki, hogy a világ és az emberiség egészének nemzetközi jogi rendjét sértették meg, és veszélyeztették a legbrutálisabb módon.

Ezzel a kudarccal állt szoros összefüggésben a bíráknak feladatukkal szembeni tanácstalansága, mely alól a legkevésbé vonhatták ki magukat, nevezetesen hogy megértsék a vádlottat, aki felett ítélkezniük kellett. Ehhez ugyanis nem volt elegendő, hogy nem csatlakoztak az ügyésznek a vádlottat – nyilvánvalóan hamis módon – „perverz szadistaként" bemutató leírásához, s az sem segített volna, ha egy lépéssel továbblépve rámutatnak arra a következetlenségre, amellyel a vád Eichmannt a világon valaha élt legnagyobb szörnyetegként kívánta elítéltetni, miközben ugyanazon lélegzetvétellel kinyilvánította, hogy „olyanok, mint ő", még sokan vannak, sőt, ő a jellemző „az egész náci mozgalomra és egyáltalán, minden antiszemitára". Természetesen tisztában voltak azzal, milyen megnyugtató is lenne hinni a

„szörnyeteg" legendájában, noha ez – s Hausner ezt nyilvánvalóan nem fogta fel – Izrael Eichmann ellen felhozott vádjainak nem sokat használt volna, az ügy érdektelenné vált volna. Végül is nem lehet istent és embert megmozgatni, a világ minden részéből tudósítókat összetrombitálni, csak hogy bemutassák Kékszakállút a vádlottak padján. Eichmann személyében éppen az a nyugtalanító, hogy olyan volt, mint sokan mások, s e sok ember nem perverz, nem is szadista, hanem borzasztóan és elborzasztóan normális volt. Jogi intézményeink szemszögéből és morális értékítéleteinkkel mérve, ez a normalitás sokkal szörnyűségesebb volt, mint az összes borzalom együttvéve, hiszen azt implikálta – miként azt a nürnbergi vádlottak és védőik nyilatkozatai elegendő mértékben demonstrálták –, hogy az efféle új típusú bűnöző, aki aztán valóban *hostis generis humani*, olyan feltételek között cselekedett, amelyek szinte lehetetlenné tették számára, hogy rémtettei tudatosulhassanak benne. Ebből a szempontból az Eichmann-ügy bizonyítékanyaga meggyőzőbb volt, mint a háborús főbűnösök elleni perekben ahol a vádlottak kijelentéseit, miszerint tiszta a lelkiismeretük, könnyebben félre lehetett söpörni, hiszen magas rangjuk következtében a „felülről jövő parancs" iránti engedelmesség érvét nem nagyon feszegették, s néha még azzal is büszkélkedtek, hogy alkalmilag megtagadták az engedelmességet. S bár a vádlottak gonosz szándéka nyilvánvaló volt, a törvény által megkövetelt „bűntudatot" – *mens rea* – csak azáltal lehetett rájuk bizonyítani, hogy azokra a kétségbeesett kísérletekre hivatkoztak, amelyekkel a náci bürokrácia s kiváltképp azok a szervezetek, amelyekhez Eichmann tartozott, a háború utolsó hónapjaiban bűntetteik nyomát igyekeztek eltüntetni. S ez bizony meglehetősen ingoványos talaj volt. Ugyanis így nem lehetett többet bizonyítani, minthogy tudatában voltak annak, hogy a tömeggyilkosság törvényét újszerűsége okán a többi nemzet még nem fogadta el, – vagy a nácik nyelvén szólva – elvesztették az emberiségnek „az alsóbbrendű ember uralma", kiváltképp Cion Bölcseinek uralma alóli „felszabadításáért" vívott harcukat; röviden: nem bizonyított többet a vereség beismerésénél. Melyiküknek szólalt volna meg a lelkiismerete, ha győznek?

Nos, a bűntudat kérdése kétségtelenül az Eichmann-per által felvetett központi problémák egyike, hiszen minden modern jogrendszer abból indul ki, hogy a jogtalanság elkövetésének tudata minden büntetőjogi deliktum egyik lényegi eleme. A civilizált jogszolgáltatás talán legfőbb büszkesége, hogy a szubjektív tényezőt is mindig figyelembe veszi. Amikor a jogtalanság elkövetésének szándéka hiányzik, amikor bármilyen okból is, például morális beszámíthatatlanságból, a vádlott nem volt olyan helyzetben, hogy jogosság és jogtalanság között különbséget tehessen, akkor a cselekmény büntetőjogilag nem ragadható meg. „Hogy egy nagy bűncselekmény a természeten tesz erőszakot, és a Föld maga kiált bosszú után; hogy a Gonosz a természet harmóniáját zavarja meg, amit csak bűnhődése állíthat helyre; hogy a jogtalanság elkövetése az érintett csoportot a morális rend érdekében kötelezi a bűnösök megbüntetésére" (Joszál Rogát) – mindez számunkra elavult elképzelésnek tűnik, amelyet mint barbárt utasítunk vissza. S mégis, számomra úgy tűnik, aligha tagadható, hogy Eichmann ilyen, rég elfeledett elképzelések alapján került egyáltalán bíróság elé, s hogy egyedül ezek igazolják a halálbüntetést. Nem maradhatott tovább a Földön, emberek között, mivel olyan vállalkozásban vett részt, amely bizonyos „fajokat" valóban el akart törölni a Föld színéről. S ha igaz, hogy „nem elég igazságot szolgáltatni, úgy is kell látszania, hogy igazságot szolgáltattunk", akkor annak jogosságát, ami Jeruzsálemben történt, nyilvánvalóvá tehették volna, ha a bírák elég bátrak lettek volna valami ilyesféle szavakat intézni a vádlotthoz:

„Ön a háború idején a zsidó nép ellen elkövetett bűnöket az írott történelem legnagyobb bűntettének nevezte, s elismerte az ebben betöltött szerepét. Azt is hozzáfűzte, hogy sohasem alantas ösztönök alapján cselekedett, sohasem gyűlölte a zsidókat, mégsem tudott másként cselekedni, és nem érzi magát bűnösnek. Nehéz elhinni, de mégsem lehetetlen, hogy Ön valóban az igazat mondta; bizonyítékaink között szerepel néhány, nem sok, ami kétséget kizáróan ellentmond az Ön által a lelkiismeret, a motiváció és bűntudat kérdésében vallottaknak. Ön azt is mondta, hogy a »zsidókérdés végső megoldásában« betöltött szerepe a véletlenen múlt, s az Ön helyében nem sok ember cselekedett volna másképp, sőt, e feladattal szinte bármely tetszőleges németet meg lehetett volna bízni. Ebből az következne, hogy szinte minden német ugyanolyan bűnös, mint Ön, s ezzel természetesen

azt akarta mondani, hogy ahol mindenki vagy majdnem mindenki bűnös, ott senki sem bűnös. Ez a vélemény valóban széles körben elterjedt, mi azonban nem fogadhatjuk el. Tán emlékszik még a Bibliából Szodoma és Gomorra történetére, a két városra, melyek égi tűz által pusztíttattak el, mert lakóik mind egyformán vétkeztek. E büntetésnek, mely mindenkit érintett, nincs köze a »kollektív bűnösség« ma oly gyakran hangoztatott fogalmához, mely szerint emberek bűnösökké válnak, vagy bűnösnek kell érezniük magukat olyan dolgok miatt, amelyeket nem ők követtek el, hanem az ő nevükben mások, olyan cselekedetek miatt, amelyekben nem vettek részt, és amelyekből nem származott hasznuk. Egy bíróság számára, amely nem törekszik az úgynevezett történelmi ítélőszék szerepének betöltésére, csak személyes bűnösség és ártatlanság létezik, amit objektív tényállások alapján kell bizonyítani. Más szavakkal, még ha nyolcvanmillió német ugyancsak megtette volna, amit Ön tett, ez sem mentené fel Önt.

Szerencsére ezzel nem kell többet foglalkoznunk. Ön sem objektív tényállásokra, hanem minden más ember potenciális bűnösségére hivatkozott, akik egy olyan államközösségben éltek Önnel, amelynek végső politikai célja hallatlan és példátlan bűncselekmények elkövetésébe torkollott. Akármilyen belső és külső véletlenek következtében került is Ön ama pályára, amelyen bűnözővé vált – a között, amit Ön ténylegesen megtett, és a között, amit hasonló körülmények között esetleg mások is megtettek volna, áthidalhatatlan szakadék tátong. Bennünket csak az Ön tényleges cselekedetei érdekelhetnek, s nem az Ön belső életének esetleg ártatlan természete, sem pedig környezetének esetleges bűnöző hajlama. Mikor Ön az élettörténetét elbeszélte, szerencsétlen flótásként ábrázolta saját magát, s azon feltételek ismeretében, amelyek között Ön élt, bizonyos fokig hajlamosak vagyunk hinni Önnek, s szerintünk is valószínűtlen, hogy kedvezőbb körülmények között ennek vagy bármely más büntetőpernek a vádlottja lett volna. Azonban még ha elfogadjuk is, hogy puszta szerencsétlenség volt az, ami Önt a tömeggyilkosság szervezetének engedelmes eszközévé tette, a tény akkor is változatlan marad, Ön segített kivitelezni a tömeggyilkosság politikáját, tehát e politikát aktívan támogatta. Amikor Ön az engedelmességre hivatkozik, akkor fel szeretnénk hívni a figyelmét arra, hogy

a politika nem a gyerekszobában zajlik, és a felnőttek politikai világában az »engedelmesség« szó csak helyettesíti a »helyeslés« és »támogatás« szavakat. Ön egy olyan politikát támogatott, és vállalt részt is abban, amely, kinyilvánított akarata szerint, a Földet nem óhajtotta megosztani a zsidó néppel, valamint más népcsoportok egész sorával, mintha Önnek és feljebbvalóinak lett volna joga dönteni arról, hogy ki élhet a Földön és ki nem. Az emberi nem egyetlen tagját sem kötelezhetjük arra, hogy olyanokkal éljen együtt e Földön, akik ilyesmit akarnak, s akaratukat cselekvésre is váltják. Ez az ok, az egyetlen ok, amiért Önnek meg kell halnia."

UTÓIRAT

Ez a könyv egy bírósági tudósítást tartalmaz, melynek fő forrása a a peres eljárásoknak a sajtó számára Jeruzsálemben kiadott átirata. A tárgyalás jegyzőkönyvét, kivéve az ügyész vádbeszédét és a védelem védőbeszédét, nem hozták nyilvánosságra, és nem is könnyen hozzáférhető. A bíróság nyelve héber volt; a hivatalos megállapítás szerint a sajtónak adott anyag „a szinkrontolmácsolás szerkesztetlen és átdolgozatlan átirata", illetve „nem tekinthető stilisztikailag tökéletesnek, és nem mellőzi a nyelvi hibákat sem". Általában az angol verzióra támaszkodtam, kivéve amikor az eljárások német nyelven folytak; abban az esetben, amikor a német átirat az eredeti szóhasználatot követte, felhatalmazva éreztem magam arra, hogy saját fordítást adjak.

A jegyzőkönyvek egyikét sem tekinthetjük tökéletesen megbízhatónak, kivétel ez alól az ügyész bevezető beszéde és a jogerős ítélet, amelyek szövegét a tárgyalótermen kívül, a szinkrontolmácsolástól függetlenül készítették elő. Az egyetlen hiteles változat a hivatalos héber nyelvű jegyzőkönyv, ezt azonban nem használtam fel. Mindazonáltal az említett anyagokat hivatalosan is a tudósítók rendelkezésére bocsátották, és tudomásom szerint nem fedeztek fel jelentős eltéréseket a hivatalos héber jegyzőkönyv és a fordítás között. A német szinkronfordítás rettenetesen silány, de az angol és a francia fordításokat megbízhatóknak tekinthetjük.

A per anyagai közül az alább felsoroltak megbízhatósága nem vonható kétségbe; ezeket, egy kivétellel, a jeruzsálemi hatóságok szintén a sajtó rendelkezésére bocsátották:

1. Eichmann rendőrségi kihallgatásának német nyelvű átirata, amelyet hangszalagra rözítettek, majd legépeltek, s ezt a szöveget átnyújtották Eichmann-nak, aki azt saját kezűleg javította

ki. A tárgyalás eljárásainak átirata mellett ez a legfontosabb dokumentum.

2. Az ügyészség által benyújtott dokumentumok és az ügyészség által közreadott „jogi anyagok".

3. Eredetileg a védelem által felkért tizenhat tanú eskü alatt írott nyilatkozata. (A tanúvallomásokat részben az ügyész is felhasználta.) Ezek a tanúk a következők: Erich von dem Bach-Zelewski, Richard Baer, Kurt Becher, Horst Grell, dr. Wilhelm Höttl, Walter Huppenkothen, Hans Jüttner, Herbert Kappler, Hermann Krumey, Franz Novak, Alfred Josef Slawik, dr. Max Merten, Alfred Six professzor, dr. Eberhard von Thadden, dr. Edmund Veesenmayer, Otto Winkelmann.

4. Végül rendelkezésemre állt az Eichmann által személyesen írt hetvenoldalas, gépelt kézirat. Ezt az ügyész a bizonyíték anyagaihoz csatolta, és a bíróság elfogadta, ám a sajtónak nem bocsátották rendelkezésére. A fejlécen fordításban ez áll: „Tárgy: Megjegyzéseim a »zsidókérdés ügyében, továbbá a Német Nemzetiszocialista Párt 1933 és 1945 közötti években, ezen ügy megoldásának vonatkozásában tett intézkedéseiről«." A kézirat azokat a jegyzeteket tartalmazza, amelyeket Eichmann a Sassen-interjú előkészítése végett írt Argentínában (lásd a bibliográfiát).

A bibliográfia csak az általam ténylegesen felhasznált anyagokat sorolja fel, azt a számtalan könyvet, újságcikket, hírt viszont nem, amelyeket az Eichmann elrablása és kivégzése között eltelt két év során olvastam és gyűjtögettem. Csak a német, svájci, francia, angol és amerikai sajtóban megjelent tudósítások tekintetében fájlalom e hiányosságot, mivel ezek a jelentések jóval színvonalasabbak voltak a könyvekben és folyóiratokban megjelent, sokkal igényesebben megírt elemzéseknél; azonban aránytalanul nagy feladatot jelentett volna a hiány pótlása. Ezért a jelen átdolgozott kiadásban beértem annyival, hogy a bibliográfiához csatoltam a könyvem megjelenése után napvilágot látott azon könyvek és cikkek válogatott címjegyzékét, amelyek nem egyszerűen az ügyészség verzióját melegítik fel. Közöttük található a perről két olyan beszámoló, amelyek több ízben is az enyémhez megdöbbentően hasonló következtetésekre jutottak, továbbá egy, a Harmadik Birodalom prominens személyiségeivel foglalkozó tanulmány, amelyet én ezúttal a háttértanulmányok

közé soroltam. A következő három munkáról van szó: Robert Pendorf *Mörder und Ermordete. Eichmann und die Judenpolitik des Dritten Reiches* című munkája, amely figyelembe veszi a zsidó tanácsok szerepét az *Endlösung* végrehajtásában; Harry Mulisch holland tudósító műve, a *Strafsache 40/61* (én a német fordítást használtam); Mulisch az egyetlen, aki a vádlott személyét helyezi a tudósításának középpontjába; Eichmannról adott értékelése egyes lényegi pontokon egybevág az enyémmel; végül J. C. Fest nemrég megjelent kiváló, *Das Gesicht des Dritten Reiches* című könyve, amely náci vezérek portréját rajzolja meg; Fest nagyon tájékozott, ítéletei pedig rendkívül magas színvonalúak.

A tudósítás megírásának nehézségei leginkább a történeti monográfia írását kísérő problémákkal rokoníthatók. A feladat természete mindkét esetben megköveteli, hogy szigorú különbséget tegyünk az elsődleges és másodlagos források között. Csak elsődleges forrásokat használhatunk specifikus tárgy – jelen esetben a per – feldolgozásánál, míg másodlagos források mindennel kapcsolatban, ami a történeti hátteret alkotja. Így még az általam idézett dokumentumok is, kevés kivételtől eltekintve, megjelentek a per folyamán (s ez esetben számomra elsődleges források voltak), vagy pedig a kérdéses korszakkal foglalkozó, mértékadó könyvekből származnak. Amint a szövegből is kiderül, felhasználtam Gerald Reitlinger *The Final Solution* című könyvét, s még inkább támaszkodtam Raul Hilberg *The Destruction of the European Jews* című munkájára, amely a per után jelent meg, és a legkimerítőbb, legalaposabban dokumentált beszámoló a Harmadik Birodalom zsidópolitikájáról.

Könyvem már megjelenése előtt a vita középpontjába került, és egy szervezett kampány tárgya lett. Egészen természetes, hogy az imázsteremtés és a véleménymanipuláció jól ismert eszközeivel irányított kampány nagyobb figyelemben részesült, mint a vita, úgyhogy azt el is nyelte és elfojtotta a kampány mesterséges zsivaja. Ez akkor vált különösen világossá, amikor Amerikától Angliáig, majd Európáig, ahol akkor még meg sem jelent a könyv, mindenütt feltűnt ezeknek az eszközöknek a különös ötvözete, majdnem mindig ugyanazzal a frazeológiával – mintha csak „egy sokszorosítógépből" (Mary McCarthy) kerültek volna elő a könyv elleni írások. És ez azért volt lehetséges, mert a lárma egy soha meg nem írt könyv „imázsára" összpontosult, és olyan témákat érintett, amelyeket nem hogy nem is említettem meg, de meg sem fordultak a fejemben.

A vita – ha ezt annak lehet nevezni – egyáltalán nem volt érdekektől mentes. A vélemény manipulálásának korlátozott célja van, amennyiben azt jól körülhatárolt érdekek inspirálják; ha azonban ezen érdekek valódi problémákat vagy valódi érdeklődésre számot tartó témát érintenek, akkor a manipuláció hatását nem tartja ellenőrzése alatt, és könnyen járhat előre nem látott vagy nem szándékolt következményekkel. Most viszont úgy tűnik, hogy gigantikus, precedens nélküli bűneivel a Hitler-rezsim korszaka „uralhatatlan múltat" jelent nemcsak a német nép számára, és nemcsak a zsidók számára szerte a világon, hanem az egész világ számára, amely szintúgy nem feledte az Európa szívében megtörtént katasztrófát, és arra is képtelen volt, hogy beletörődjék a történtekbe. Mi több – s ez talán még váratlanabb volt –, a nyilvánosság érdeklődésének középpontjába kerültek olyan általános morális kérdések, minden szövevényességükkel és modern bonyolultságukkal együtt, amelyekről soha nem sejtettem volna, hogy gyötörni fogják a mai embert, és ennyire a közérdeklődés homlokterében fognak állni.

A vita kezdetén a zsidó népnek az *Endlösung* évei alatt tanúsított magatartása keltette fel a figyelmet, és azt a kérdést vonta maga után, amelyet először az izraeli ügyész vetett fel, nevezetesen hogy a zsidók meg tudták-e volna védeni magukat s vajon nekik kellett volna megvédeni magukat. A magam részéről elvetettem ezt a kérdést, mert ostoba és kegyetlen, mivel az akkori idők körülményeinek végzetes nem ismeréséről árulkodik. Minduntalan a „gettómentalitás" jól ismert történeti-társadalmi-logikai konstrukciójával (amely Izraelben a történelemkönyvekben is helyet kapott, Amerikában Bruno Bettelheim pszichológus volt az elmélet szószólója – a hivatalos amerikai judaizmus dühös tiltakozásával szemben) magyarázták azt a fajta magatartást, amely egyáltalán nem korlátozódott a zsidóságra, tehát nem is magyarázható sajátos zsidó tényezőkkel. Csak úgy burjánzottak a javaslatok egészen addig, amíg valakinek, aki bizonyára túl lanyhának találta a vitát, az a briliáns ötlete támadt, hogy freudi elméleteket idézzen meg, és „halálvágyat" tulajdonítson az egész zsidó népnek – természetesen tudattalant. Bizonyos recenzensek úgy döntöttek, hogy ezt a váratlan következtetést von-

ják le a könyv „imázsából", amelyet bizonyos érdekcsoportok alakítottak ki, s amely szerint én állítólag kijelentettem, hogy a zsidók magukat gyilkolták le. És miért kellett ilyen szörnyűségesen valószínűtlen hazugságot mondanom? „Öngyűlöletből", természetesen.

Mivel a per folyamán felvetődött a zsidó vezetőségek szerepe, s mert a tudósításomban is szó volt róla, és megjegyzéseket is fűztem hozzá, elkerülhetetlen volt, hogy erről is vita bontakozzék ki. Véleményem szerint roppant komoly kérdésről van szó, ám a vita alig járult hozzá ennek tisztázásához. A közelmúltban állítottak Izraelben bíróság elé egy bizonyos Hirsch Birnblat urat, aki korábban egy lengyel városban a zsidó rendőrség vezetője volt, jelenleg az izraeli Operaház karmestere. Egy kerületi bíróság először öt év börtönbüntetésre ítélte, a jeruzsálemi Legfelső Bíróság pedig felmentette; a bíróság egyöntetű véleménye közvetve felmentette a zsidó tanácsokat általában, de a per megmutatta, hogy a zsidó *establishment*et mélyen megosztja a kérdés. Mindazonáltal a vitában azok voltak a leghangosabbak, akik vagy azonosították a zsidó népet vezetőivel – ami éles ellentétben áll a legtöbb túlélő beszámolójában említett világos különbségtétellel, amelyet röviden így foglalt össze egy korábbi theresienstadti rab: „A zsidó nép egésze nagyszerűen viselkedett, csak a vezetőség hagyott cserben" –, vagy a háború és mindenekelőtt az *Endlösung* időszaka előtti dicséretes szolgálataik felemlegetésével igazolták a zsidó tisztviselőket, mintha bizony nem volna különbség a között, hogy valaki a zsidókat segíti az emigrálásban vagy a nácikat a deportálásban.

Ha aránytalanul felfújták is, de ezek a témák valóban valamilyen kapcsolatban álltak a könyvvel, voltak ellenben olyanok is, amelyeknek semmiféle közük nem volt hozzá. Heves vita folyt például a – Hitler hatalomra jutása utáni – német ellenállásról, amit én természetszerűleg nem tárgyaltam, mivel Eichmann lelkiismeretének és az őt körülvevő szituációnak a problémája csak a háború és az *Endlösung* időszakával kapcsolatos. De ennél fantasztikusabb témák is felbukkantak. Elég sokan arról a kérdésről kezdtek vitatkozni, nem lehetséges-e, hogy az üldöztetések áldozatai mindig „csúfabbak" gyilkosaiknál s hogy van-e joga „ítéletet hozni" a múlt fölött annak, aki akkor nem volt ott, hogy a vádlott vagy az áldozat áll-e a per színpadának közepén. Ami

ez utóbbit illeti, néhányan egészen odáig mentek, hogy bizonygatni kezdték, nemcsak abban vétkeztem, hogy Eichmann személye érdekelt, hanem hogy egyáltalán beszélni sem lett volna szabad hagyni őt – ami feltehetőleg azt jelenti, hogy a tárgyalásnak bármiféle védelem nélkül kellett volna lezajlania.

Mint gyakran lenni szokott a nagy érzelmeket felkavaró viták esetén, bizonyos földhözragadt csoportok – amelyeket kizárólag tényszerű dolgok izgatnak, és éppen ezért igyekeznek eltorzítani a tényeket – gyorsan és kibogozhatatlanul belegabalyodnak az értelmiségiek szabadon szárnyaló inspirációiba; az utóbbiakat viszont egyáltalán nem érdeklik a tények, puszta ugródeszkának tekintik „eszméik" számára. De még ezekben az álcsatározásokban is gyakran tetten érhetünk bizonyos komolyságot. Bizonyos fokú valódi érdeklődést még azoknál is felfedezhetünk, akik azzal kérkednek, hogy nem olvasták a könyvemet, s fogadalmat tettek, hogy nem is fogják elolvasni soha.

Az ilyesféle nagyon távoli területekre kalandozó vitákhoz képest, a könyv egy sajnálatosan körülhatárolt témával foglalkozik. A bírósági tudósítás csak olyan témákkal foglalkozhat, amelyeket a per folyamán tárgyaltak, vagy amelyeket az igazságosság érdekében tárgyalni kellett volna. Ha történetesen a per menete szempontjából fontos annak az országnak az általános helyzete, amelyben a per folyik, akkor azt is figyelembe kell venni. Ugyanis az a könyv nem a zsidó népet valaha ért legnagyobb katasztrófával foglalkozik, de nem is a totalitarizmusról írott beszámoló, sem a német nép története a Harmadik Birodalomban, végül a legkevésbé sem elméleti értekezés a gonosz természetéről. Minden per középpontjában egy hús-vér ember áll, akinek megvan a maga egyéni története, megvannak a maga sajátos tulajdonságai, viselkedési mintái. Minden, ami ezen kívül esik, mint a diaszpórában élő zsidóság vagy az antiszemitizmus története, a német nép és más népek magatartása, a kor ideológiái vagy a Harmadik Birodalom kormányzati apparátusa, csak annyiban érintik a pert, amennyiben a vádlott által elkövett tettek hátterét és körülményeit képezik. Mellőzni kell a per eljárásai során és ennélfogva a tudósításból is mindazt, amivel a vádlott nem került kapcsolatba, vagy ami nem befolyásolta őt.

Érvelhetünk amellett, hogy jóval fontosabbak mindazok az általános kérdések, amelyeket önkéntelenül is felvetünk, amikor

ezekről a dolgokról elkezdünk beszélni – miért a németek voltak?, miért éppen a zsidók?, milyen a totalitárius uralom természete? –, mint az, hogy milyenfajta bűn miatt is áll bíróság előtt a vádlott, vagy milyen természetű az, akiről ítélkezni kell; avagy hogy jóval fontosabbak annál a kérdésnél is, hogy vajon alkalmas-e a jelenlegi igazságszolgáltatási rendszerünk a második világháború után újból és újból útjába kerülő különleges bűn és bűnös mérlegelésére. Van olyan nézet is, amely szerint immár nem is egy adott emberi lényről, a vádlottak padján ülő egyszeri és sajátos individuumról van szó, hanem általában a német népről, az antiszemitizmusról annak minden formájában, az egész modern történelemről, az emberi természetről és az eredendő bűnről – s így végül a vádlottak padján, a vádlott mellett ott ül láthatatlanul az egész emberi nem. Gyakran érvelnek így, különösen azok, akik nem nyugodhatnak addig, ameddig fel nem fedezik a „mindannyiunkban meglévő Eichmannt". Amennyiben a vádlottat szimbólumnak, a pert ürügynek tekintjük, hogy az egyetlen személy ártatlanságánál vagy bűnösségénél látszólag jóval fontosabb kérdéseket felvessük, úgy a következetesség megkívánja, hogy meghajoljunk Eichmann és ügyvédje állítása előtt, mely szerint a vádlottat azért vonják felelősségre, mert szükség van egy bűnbakra – nemcsak Németországnak van szüksége rá, hanem az eseményekhez és ahhoz, ami az eseményeket lehetővé tette, vagy az antiszemitizmushoz és a totalitárius kormányzathoz; általában az emberiségnek és az eredendő bűnnek is szüksége van rá.

Aligha kell mondanom, hogy nem mentem volna Jeruzsálembe, ha egyetértek e nézetekkel. Úgy véltem és vélem, hogy a pernek az igazságosság és csakis az igazságosság szempontjából volt létjogosultsága. Úgy vélem továbbá, hogy a bíráknak nagyon is igazuk volt, amikor az ítéletben hangsúlyozták: „Izrael állam a zsidók államaként alapíttatott, s mint ilyen nyert elismerést" – ennélfogva ítélkezési joga van a zsidó nép ellen elkövetett bűnök fölött. Tekintettel a jogászköröknek a büntetés értelme és hasznossága körül jelenleg tapasztalható zavarodottságára, örömmel töltött el, hogy az ítélet Grotiusra hivatkozott, aki egy még régebbi szerzőt idézve megmagyarázta, hogy a büntetés a bűntett által sértett személy becsületének és tekintélyének megvédelmezése céljából szükséges, „oly módon, hogy a büntetés elmaradása ne okozza az ő lealacsonyodását".

Kétségtelen, hogy a vádlott és cselekedeteinek természete, amint maga a per is, olyan általános jellegű problémákat vetett fel, amelyek messze túlmutatnak a Jeruzsálemben tárgyalt ügyeken. Az *Epilógus*ban igyekeztem mélyebbre hatolni e kérdésekbe, s így az szétfeszíti a tudósítás kereteit. Nem lepett volna meg, ha némelyek elégtelennek találják az értekezésemet; a magam részéről üdvözöltem volna egy, a tények egészének általános jelentőségére összpontosító vitát, amely annál értelmesebb volna, minél közvetlenebbül vonatkozna a konkrét eseményekre. Nagyon is el tudok képzelni egy valódi vitát a könyv alcíme körül; hiszen amikor a gonosz banalitásáról szólok, akkor pusztán a szigorú tényszerűség szintjén utalok arra a jelenségre, amely a tárgyaláson oly szemet szúró volt. Eichmann nem volt sem Jago, sem Macbeth, és mi sem állt távolabb szándékaitól, mint hogy III. Richárddal szóljon: „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek." Nem volt semmilyen indítéka, ha nem számítjuk a személyes előrehaladásában tanúsított rendkívüli igyekezetét. Ám ezt az igyekezetét önmagában nem tekinthetjük bűnösnek; bizonyára nem gyilkolta volna meg fölöttesét csak azért, hogy a helyére kerüljön. Köznyelven szólva, *egyszerűen nem fogta fel, hogy mit csinál*. Pontosan a képzelőerő hiánya magyarázza azt, hogy képes volt hónapokon át a rendőrségi kihallgatást vezető németországi zsidó származású rendőrtiszt előtt folyvást arról ömlengeni, minduntalan azt magyarázni, hogy miért csak az alezredesi rangig vitte az SS-ben, s hogy nem az ő hibájából nem léptették elő. Elviekben nagyon jól tudta, hogy miről szólt ez az egész, az utolsó szó jogán „a [náci] kormány által előírt értékek átértékeléséről" beszélt a bíróságon. Nem volt ostoba. A puszta gondolattalanság – ami semmiképpen sem azonos az ostobasággal – rendelte őt arra, hogy korának egyik legnagyobb bűnöse legyen. S ha ez „banális", sőt akár vicces, ha a világon a legjobb akarattal sem tudunk semmilyen ördögi vagy démoni mélységet kicsikarni Eichmannból, attól még messze nem nevezhetjük őt közhelyesnek. Biztosan nem lehet olyan közhelyes, hogy valaki, aki a halállal néz szembe, mi több, a vesztőhelyen áll, semmi másra nem tud gondolni, mint arra, amit a gyászbeszédekben hallott egész életében, s hogy ezek a „fennkölt szavak" tökéletesen felhőbe burkolják

saját halálának valóságát. Hogy a valóságtól való ilyen mértékű eltávolodás, ilyen mértékű gondolattalanság nagyobb pusztítást vihet végbe, mint az összes – talán az emberrel veleszületett – gonosz ösztön együttvéve: valójában ezt a leckét tanulhattuk meg Jeruzsálemben. Ám ez csak tanulság volt, és nem a jelenség magyarázata vagy elmélete.

A gondolattalanság és a gonosz különös összefüggésénél látszólag bonyolultabb, valójában egyszerűbb az a kérdés, hogy voltaképpen milyen jellegű is a vitatott bűncselekmény, amely ráadásul – ebben mindenki egyetért – precedens nélküli. A genocídium, a népirtás fogalma, amelyet kifejezetten egy korábban ismeretlen bűncselekmény megnevezésére vezettek be, bizonyos mértékig alkalmazható ugyan, de mégsem igazán megfelelő, mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy egész népek kiirtása nem precedens nélküli: mindennapos volt az ókorban, de a gyarmatosítás, az imperializmus évszázadaiban is számos példát találunk az ilyen jellegű, többé-kevésbé sikeres kísérletre. Az „adminisztratív tömeggyilkosság" fogalma mintha jobban megfelelne a célnak. A kifejezés a brit gyarmatosítással összefüggésben jelent meg; az angolok határozottan elutasították azt, hogy ilyen eszközökkel tartsák meg Indiát. Ez a kifejezés azzal az előnnyel is jár, hogy szertefoszlatja azt az előítéletet, mely szerint csak idegen nemzetek vagy más fajok ellen lehet ilyen szörnyűségeket elkövetni. Tudjuk jól, hogy Hitler a tömeggyilkosságok első szakaszában a „gyógyíthatatlan betegeket" részesítette „a kegyes halálban", s hogy szándéka szerint a megsemmisítési program a „genetikailag sérült" (szív- és tüdőbeteg) németek eltüntetésével zárult volna. Ám ettől teljesen függetlenül is nyilvánvaló, hogy az efféle gyilkosság bármely adott csoportot áldozattá teheti, azaz a kiválasztás elve pusztán eseti tényezőktől függ. Akár az is elképzelhető, hogy a nem túl távoli jövő automatizált gazdaságában azok megsemmisítését igyekeznek majd elérni, akiknek az intelligenciahányadosa nem ér el egy bizonyos szintet.

Jeruzsálemben nem a megfelelő módon vizsgálták a kérdést, mert ezt a jog szempontjából valóban nagyon nehéz tisztázni. Hallhattuk a védelem tiltakozását, mely szerint Eichmann végül is csak egy „apró csavar" volt az *Endlösung* gépezetében, s hallhattuk a vádat, amely Eichmannban az igazi hajtóerőt vélte

felfedezni. Magam mind a két elméletnek csak annyi jelentőséget tulajdonítottam, amennyit a bíróság is, hiszen jogilag ez az egész csavarelmélet értelmetlen, és éppen ezért nem számít semmit, hogy milyen nagyságrenddel ruházzuk fel az Eichmann nevezetű „csavart". Ítéletében a bíróság természetesen elismerte, hogy ilyen bűncselekményt csak egy kormányzati eszközöket is felhasználó óriási bürokrácia hajthat végre. Ám amennyiben bűncselekményről van szó – márpedig a per számára természetesen ez a premissza –, úgy a gépezet csavarjai, jelentőségüktől függetlenül, nyomban mint bűnelkövetők jelennek meg, azaz mint emberi lények. Ha a vádlott azon az alapon védekezik, hogy ő nem mint ember, hanem mint tisztviselő cselekedett, akinek a tisztét bárki más éppen úgy elláthatta volna, az olyan, mintha egy bűnöző a bűnügyi statisztikára hivatkozna – amely kimutatja, hogy egy adott helyen ennyi és ennyi bűncselekményt kötvetnek el naponta –, mondván, hogy ő csak azt tette, amire statisztikailag számíthatunk, és merő véletlen, hogy ő, és nem valaki más követte el a bűnt, hiszen valakinek mégiscsak meg kellett tennie.

Természetesen fontos a politika- és társadalomtudományok számára, hogy a totalitárius kormányzat lényege és talán minden bürokrácia természete az, hogy az adminisztrációs gépezetben az emberekből tisztviselőket és puszta csavarokat csinálnak, vagyis dehumanizálják őket. Továbbá hosszú és hasznos vitát lehet folytatni a Senki uralmáról, vagyis arról, amely ismert politikai forma, valójában a büro-krácia. Csak éppen azt kell tisztán látni, hogy e tényezők az igazságszolgáltatás számára csak a bűncselekmény körülményeit képezik, ugyanúgy, ahogyan egy lopás esetében is figyelembe veszi a tolvaj gazdasági helyzetét, anélkül, hogy emiatt felmentené a bűntett alól, vagy hogy fátylat borítana a múltra. Igaz, a modern pszichológia és szociológia, nem beszélve a modern bürokráciáról, nagyon is hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy egyik vagy másik determininizmus szempontjából felmentsék a tettest tettének felelőssége alól. Vitatható, hogy az emberi tettek e látszólag mélyebb magyarázatai helyesek-e vagy hamisak. Vitathatatlan viszont, hogy alapján nem lehetséges jogszolgáltatási eljárás, s hogy az ilyen teóriák fényében az igazságszolgáltatás rendkívül korszerűtlen, mondhatni elavult intézmény. Amikor Hitler azt mondta, hogy eljön a

nap, amikor „szégyen" lesz Németországban jogásznak lenni, akkor a legkövetkezetesebben a tökéletes bürokrácia álmáról beszélt.

Ismereteim szerint, mindössze két kategória áll a jogtudomány rendelkezésére, amikor e kérdések egész hadával kell megbirkózni, s véleményem szerint egyik sem alkalmas az ilyen jellegű ügyek megoldására. Az egyik az „állami aktus", a másik a „felsőbb utasításra végrehajtott tett" fogalma. Mindenesetre ez a két kategória az, amely az ilyen típusú perekben – rendszerint a védelem indítványára – elő szokott fordulni a tárgyalás folyamán. Az állami aktus fogalma arra az érvre támaszkodik, mely szerint egy szuverén állam fölött egy másik szuverén állam nem ítélkezhet, *par in parem non habet jurisdictionem*. Ezt az érvet gyakorlatilag Nürnbergben már félretették; eleve esélytelen volt, hiszen ha elfogadják, akkor még azt az egyedüli embert, aki a szó minden értelmében valóban felelős volt, vagyis Hitlert sem lehetett volna felelősségre vonni – s ez a legelemibb igazságérzetet sértette volna. Mindazonáltal az az érv, amely a gyakorlat síkján teljesen esélytelen, még nem szükségszerűen bukik meg az elmélet szintjén. Aligha segítenek a szokásos kitérő válaszok, hogy tudniillik Németországot a Harmadik Birodalom idején egy bűnözőbanda uralta, amelynek nem tulajdonítható szuverenitás, s nem ismerhető el egyenrangú félként. Egyrészt mindenki tudja, hogy a bűnözők bandájának analógiája olyan korlátozott mértékben érvényes, hogy jóformán egyáltalán nem alkalmazható, másrészt kétségtelen, hogy e bűncselekményeket „törvényes" körülmények között követték el. Tulajdonképpen ez volt a bűncselekmények rendkívüli sajátossága.

Talán közelebb kerülhetünk a dolog lényegéhez, ha felismerjük, hogy az állami aktus fogalmának hátterében a *raison d'état* elmélete áll. Ezen elmélet szerint, az ország életéért s így a fennálló törvényekért felelős állami cselekményekre nem ugyanazok a szabályok érvényesek, mint az ország polgárainak cselekedeteire. Noha az erőszak és a „mindenki harca mindenki ellen" kiküszöbölése a célja, a törvények uralma az erőszak eszközeit veszi igénybe saját létfeltételeinek biztosítása végett, éppen úgy, ahogyan a kormányzat is kényszerítve érezheti magát, hogy egyébként bűncselekménynek tekintett tetteket hajtson végre saját maga, illetve a törvényesség fennmaradása érdekében. Gyakran indokolnak háborúkat ilyen érvekkel, és bűnös állami aktusok sem csak a nemzetközi kapcsolatok területén fordulnak elő – hosszú a sor a Napóleon által meggyilkoltatott D'Enghien hercegtől a szocialista vezér Matteotti meggyilkolásáig, amelyért feltehetőleg személyesen Mussolinit terheli a felelősség.

A *raison d'état* – helyesen vagy helytelenül, esete válogatja – a *kényszerre* hivatkozik, és ha az állam erre való hivatkozással követ el bűncselekményt (amely az adott ország érvényes jogrendszere szerint is teljes mértékben bűncselekménynek számít), akkor azt a fennálló jogrend folyamatosságának biztosítása és a hatalom megoltalmazása érdekében tett kényszerintézkedésnek, a *Realpolitik* szorításának tett engedménynek tekintik. A normális politikai rendszerekben és jogrendben az ilyen jellegű bűncselekmények a szabály alóli kivételként fordulnak elő, és nem is büntethetők (*gerichtsfrei*, a német jogelmélet kifejezése szerint), mivel maga az állam fennmaradása forog kockán, és semmilyen más államnak sincs joga, hogy megtagadja egy állam fennmaradását, vagy hogy előírja megoltalmazásának módját. Ám a szituáció ennek fordítottja egy olyan állam esetében – amint a Harmadik Birodalom zsidópolitikája kapcsán tapasztalhattuk –, amelyet bűnös elvekre építenek. Ilyenkor a nem bűncselekményszerű aktus (mint például Himmler 1944. nyár végi rendelete a zsidók deportálásának leállításáról) lesz a valóság, a közelgő vereség kényszerének tett engedmény. Itt felvetődik a kérdés: milyen természetű az ilyen entitás szuverenitása? Vajon nem sérti-e meg a nemzetközi jog által számára is garantált paritás (*par in parem non habet jurisdictionem*) elvét? Nem volna több a *„par in parem"*, mint a szuverenitással járó nászajándék? Vagy valamiféle lényegi egyenlőséget és hasonlóságot is implikál? Alkalmazhatjuk-e ugyanazokat az elveket olyan kormányzati apparátusra, amelyben a bűncselekmény és az erőszak csak kivételként, határesetként fordul elő, és olyan politikai berendezkedésre, amelyben a bűncselekmény a törvény és a szabály?

A felsőbb utasításra végrehajtott cselekmények fogalma talán még élesebben rávilágít a jog fogalmainak tényleges elégtelenségére az ilyen jellegű perek tárgyát képező bűntények esetében. A védelem erre támaszkodó érvelését a jeruzsálemi bíróság a civilizált országok, így Németország polgári és katonai büntető törvénykönyveiből vett hosszadalmas idézetekkel hárította el; hi-

szen még Hitler alatt sem hatálytalanították a vonatkozó cikkelyeket. Egy pontban mindannyian megegyeznek: a nyilvánvalóan bűnös parancsnak és utasításnak nem szabad engedelmeskedni. Mi több, a bíróság egy olyan perre utalt, amely néhány évvel korábban Izraelben folyt le: katonákat állítottak bíróság elé, mert lemészárolták a civil lakosokat egy határközeli arab faluban, röviddel a Szináj-háború előtt. A falubelieket házaikon kívül találták a kijárási tilalom alatt, melyről a jelek szerint nem volt tudomásuk. Sajnálatos módon azonban az összehasonlítás a közelebbi vizsgálódás során két ponton is fogyatékosnak mutatkozik. Először is újfent figyelembe kell venni, hogy a kivétel és a szabály – a beosztott által végrehajtott parancs bűnös mivoltának felismerése szempontjából oly fontos – viszonya Eichmann cselekedeteinek esetében éppen fordított volt. Ugyanis ezen érv alapján valójában megvédhetjük Eichmannt, amiért nem engedelmeskedett Himmler bizonyos parancsainak, vagy hogy vonakodva hajtotta végre őket: nyilvánvalóan kivételek voltak az érvényes szabályokhoz viszonyítva. Az ítélet a vádlottra nézve különösen terhelőnek tartotta ezt, ami nagyon is érthető, de nem nagyon következetes. Ez könnyen belátható az izraeli katonai bíróságok idevágó, a bírák által alátámasztólag idézett határozatai alapján. Ezek szerint: „nyilvánvalóan törvénytelen" kell hogy legyen a parancs, amelynek nem szabad engedelmeskedni; a törvénytelenségnek „mint fekete zászlónak kell lobognia az ilyen parancs fölött, jelként, amely figyelmeztet: »Tilos!«". Más szóval a parancsnak, amelyet a katonának mint „nyilvánvalóan törvénytelent" kell felismernie, szokatlanságával kell megsértenie az általa megszokott törvényes rend kánonát. És e tekintetben tökéletesen egybeesik az Izrael és más országok törvénykezési gyakorlata. A törvényhozók e cikkelyek megfogalmazásakor olyan esetekre gondolnak, amikor – tegyük fel – egy tiszt hirtelen megbolondul, és azt parancsolja beosztottjainak, hogy gyilkoljanak meg egy másik tisztet. Minden ilyen ügy normális tárgyalása folyamán rögtön kiderülne, hogy a katonát senki nem arra kérte, hogy megkérdezze a lelkiismeret hangját vagy „a törvényesség érzését, amely minden ember lelkiismeretének mélyén nyugszik, még annak is, aki nem ismeri a törvény könyveit, feltéve, hogy a szeme nem vak, és a szíve nem romlott, s nincs kőből". Inkább arról van szó, hogy a katonától azt várják el, hogy különbséget tudjon tenni a szabály és a szabály alól feltűnő kivétel között. A német katonai büntető törvénykönyv mindenesetre világosan kimondja, hogy a lelkiismeret nem elegendő. A 48. szakasz szerint: „Egy cselekmény végrehajtásának vagy meg nem tételének büntethetősége nem zárható ki azon az alapon, hogy a személy a lelkiismerete vagy vallása előírásai által megkövetelt elveket tekinti magatartása alapjának." Az izraeli bíróság érvelésének feltűnő sajátossága, hogy a minden ember lelke mélyén meglévő igazságérzet fogalmát pusztán a törvényismeret helyettesítőjének tekinti. Az érv elfogadhatóságának alapja az a feltevés, hogy a törvény csupán azt fejezi ki, amit minden ember lelkiismerete amúgy is diktálna.

Ha értelmesen akarjuk a teljes érvelést Eichmann esetére alkalmazni, akkor kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy Eichmann teljes mértékben a tőle megkövetelt ítéletalkotás keretein belül, a szabálynak megfelelően cselekedett, megvizsgálta, hogy „nyilvánvalóan" törvényes, azaz szabályszerű-e a számára kiadott utasítás; nem kellett a „lelkiismeretére" hagyatkoznia, hiszen nem azok közé tartozott, akik nem ismerték országának törvényeit – éppen ellenkezőleg.

A másik pont, ahol fogyatékosnak mutatkozik az összehasonlításra alapozott érvelés, a bíróságok azon gyakorlata, hogy fontos enyhítő körülményként fogadják el a védelem „felsőbb utasításra" hivatkozó érvét, és az ítéletben egyértelmű hivatkozást találunk erre a gyakorlatra. Az ítélet idézi a fenn említett esetet, Kfár Kászem arab lakóinak lemészárlását, mint annak bizonyítékát, hogy az izraeli igazságszolgáltatás nem menti fel a vádlottat a „felsőbb utasítás" végrehajtásának felelőssége alól. És való igaz, hogy az izraeli katonákat gyilkosság vádjával állították bíróság elé, de a „felsőbb utasítás" oly súlyos érv volt az enyhítő körülmények között, hogy viszonylag rövid idejű börtönbüntetésre ítélték őket. Ne feledjük, ez az eset egy elszigetelt cselekményt érintett, nem pedig – mint Eichmann esetében – egy éveken keresztül tartó tevékenységet, amelynek során bűncselekmény bűncselekményt követett. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy Eichmann „felsőbb utasításokat" hajtott végre, s ha az ő esetében rendes izraeli törvények cikkelyeit alkalmazzák, akkor valójában igen nehéz lett volna a legsúlyosabb büntetést kiszabni. Az igazság az, hogy az izraeli törvényeknek, csakúgy, mint bármely más

ország törvényeinek, akár elméletben, akár gyakorlatban, el kell ismerniük, hogy a „felsőbb utasítások", legyen bármilyen a törvénytelenségük „nyilvánvaló", súlyosan megzavarhatják az ember lelkiismeretének normális működését.

Ez csak egy példa a sok közül, amely azt mutatja, hogy az uralkodó jogrendszerek és a ma használatban lévő jogi fogalmak elégtelenek az állami apparátus által szervezett tömeggyilkosságok kezelésére. Alaposabb vizsgálódás során különösebb erőlködés nélkül azt tapasztalhatjuk, hogy a bírák mindezen perek során valójában a cselekmények szörnyűsége alapján hozták meg ítéleteiket. Más szóval mintegy szabadon döntöttek, s valójában nem támaszkodtak azokra az irányadó példákra, jogi precedensekre, amelyekkel döntésüket többé-kevésbé meggyőző módon igazolni igyekeztek. Ez már Nürnbergben is világosan megmutatkozott, ahol a bírák egyfelől a „béke elleni bűncselekményt" tartották az összes bűnök közül a legsúlyosabbnak, mivel ez minden más bűncselekményt magában foglal, másfelől viszont a halálbüntetést csak azokra a vádlottakra mondták ki, akik részt vettek az újfajta adminisztratív tömeggyilkosságban – amely állítólag jóval enyhébb bűn a békeellenes bűnszövetségnél. Valóban nagy a kísértés arra, hogy tovább nyomozzunk az ilyen és ehhez hasonló következetlenségek után a jogtudományban, azon a területen, ahol oly sokat adnak a következetességre. De erre itt természetesen nem vállalkozhatunk.

Mindazonáltal maradt egy alapvető probléma, amely burkolt formában a háború utáni valamennyi per során felmerült, s amelyet azért is meg kell itt említenünk, mert minden idők egyik központi jelentőségű morális kérdését érinti, nevezetesen az emberi ítélőerő természetét és szerepét. A perek folyamán, amelyek vádlottai „törvényes" bűncselekményeket követtek el, azzal a felvetéssel éltünk, hogy az emberi lények képesek megkülönböztetni a jót a rossztól, még akkor is, amikor saját ítélőerejükön kívül másra nem számíthatnak, s amely ráadásul tökéletesen annak ellenkezőjét sugallja, amit a környezetükben mindenki egybehangzóan vall. Ez a kérdés annál is komolyabb, mivel tudjuk, hogy azon kevesek, akik eléggé „arrogánsak" voltak ahhoz, hogy saját ítélőerejükre merjék bízni magukat, egyáltalán nem azon személyek közül kerültek ki, akik a régi értékekhez ragaszkodtak, vagy akiket vallásos meggyőződésük vezérelt. S minthogy a tiszteletre

méltó társadalom egésze ilyen vagy olyan módon behódolt Hitlernek, gyakorlatilag eltűntek a társadalmi magatartást meghatározó erkölcsi maximák és a lelkiismeretet vezérlő vallási parancsolatok, így a „Ne ölj!" parancsa is. Azon kevesek, akik még mindig különbséget tudtak tenni jó és rossz között, valóban csak saját ítélőerejükre hagyatkoztak, és szabadon tették ezt; nem léteztek olyan szabályok, amelyek érvényesek lettek volna azokban az egyedi helyzetekben, amelyekkel szembe kellett nézniük. Minden egyes esetben külön-külön kellett dönteniük, mivel nem voltak szabályok arra, amire még nem volt precedens.

A jelen könyv vitájából, amellyel számos párhuzamot mutat Hochhuth *A helytartó* című drámája körüli vita, kiderül, hogy napjaink emberének mekkora gondot okoz az ítélőerő e kérdése (vagy azoknak, ahogyan gyakran halljuk, akik „ítélkezni merészelnek"). A várakozásokkal ellentétben nem a nihilizmus, nem is a cinizmus került napvilágra, hanem a moralitás elemi kérdései körüli szinte rendkívüli zűrzavar – mintha csak korunkban valóban az ilyen ügyekben illetékes ösztönünk volna az utolsó, amire biztosan támaszkodhatnánk. Sajátosan árulkodónak tűnnek a viták hevében közbevetett különös megjegyzések. Így például bizonyos amerikai irodalmárok azon naiv vélekedésüket vallották meg, amely szerint a kísértés és a kényszer voltaképpen egy és ugyanazon dolog, márpedig senkitől sem lehet elvárni, hogy ellenálljon a kísértésnek. (Ha valaki pisztolyt szegez a szívednek, és azt parancsolja, hogy lődd le a legjobb barátodat, akkor neked egyszerűen le *kell* lőnöd őt. Érveltek továbbá azzal is – mint ahogy a néhány évvel ezelőtti kvízműsorbotrány alkalmával, amikor egy egyetemi tanár félrevezette a közönséget –, hogy kitől várható el, hogy ellenálljon a kísértésnek, ha ekkora pénz sorsa forog kockán?) Úgy tűnik, mindenhol mindenkit meggyőzött az az érv, hogy nem mondhatunk ítéletet egy ügyben akkor, ha magunk nem voltunk ott, s nem váltunk a történet részesévé, noha nyilvánvalónak látszik, hogy amennyiben ez igaz, úgy sem az igazságszolgáltatás, sem a történetírás nem volna lehetséges. Az ilyen zavarokhoz képest, a képmutatás vádja, amit a bírák szemére vetettek, valójában ősrégi, amitől természetesen még cseppet sem lesz érvényesebb. Még a gyilkost elítélő bíró is mondhatja hazatérvén: „Íme, itt vagyok, Uram, irgalmazz!" A németországi zsidók mindannyian egyhangúlag elítélték a német

népen 1933-ban eluralkodó egyetértést, amely egyik napról a másikra páriává változtatta a zsidókat. Elképzelhető-e, hogy közülük senki nem tette fel a kérdést magának, hogy vajon hányan viselkedtek volna ugyanúgy a saját sorstársaik, ha alkalmuk nyílott volna rá? S vajon célra vezető-e ma az ő elítélésük?

Az a belátás, hogy hasonló körülmények között saját magunk is vétkezhettünk volna, életre keltheti a megbocsátás szellemét, ezzel szemben azok tűnnek e tárgyban is igencsak zavarodottnak, akik a keresztény könyörületességre hivatkoznak. Így például ezt olvashatjuk a németországi evangélikus egyház *(Evangelische Kirche in Deutschland)* háború után kiadott nyilatkozatában: „Bizonyságot teszünk Isten kegyelme előtt, hogy a mulasztás és hallgatás miatt osztozunk a zsidók ellen elkövetett gyalázat bűnében."* Számomra úgy tűnik, hogy egy keresztény a *kegyelem* Istene előtt akkor bűnös, ha gonoszért gonosszal fizet, tehát az egyház akkor vétkezett volna a kegyelem ellen, ha a zsidók millióit valamilyen általuk elkövetett bűnért gyilkolták volna meg. Viszont ha az egyház egyszerűen a gyalázat bűnében osztozik, amint azt maguk is állítják, akkor az eset az *igazság* Istenének a hatáskörébe kell hogy tartozzon.

A nyelvbotlás, úgymond, nem véletlen. Ugyanis nem a kegyelem, hanem az igazságosság a tárgya az ítélőerőnek, s a tapasztalatok szerint a közvélemény mindenhol abban jut egyetértésre a leggyorsabban, hogy senkinek sincs joga más fölött ítélkezni. A közvélemény trendeket vagy egész csoportokat enged megítélni – minél nagyobb a csoport, annál jobb –, azaz bármit, ami már annyira általános, hogy már lehetetlen különbségeket tenni vagy neveket említeni. Fölösleges hozzáfűzni, e tabu kétszeresen is érvényes, ha olyan tettekre vagy szavakra kérdezünk rá, amelyek híres vagy magas pozíciót betöltő emberektől származnak. Folyamatosan hallani magasröptű szólamokat, melyek szerint „fölösleges" a részleteken rágódni és neveket említeni, miközben a kifinomult gondolkodás jele általánosságokban beszélni arról, hogy minden macska szürke, s hogy mind egyformán bűnösek vagyunk. Így Hochhuth vádja egyetlen pápa – egyetlen, könnyen azonosítható, saját névvel rendelkező ember – ellen szólt, s azonnal az egész kereszténység elleni vád volt rá a válasz. A kereszténység és annak kétezer éves története elleni vád nem bizonyítható, és borzalmas volna, ha bizonyítani lehetne. Láthatóan nem bánja ezt senki, egészen addig, amíg nem kerülnek szóba *személyek*, s egészen biztonságos egy lépéssel tovább menve azt állítani: „Kétségtelenül megalapozottak a súlyos vádak, de a vádlott maga az *emberiség* egésze." (Így Robert Weltsch az idézett *Summa Iniuria* című kötetben. – Hannah Arendt)

A bizonytalan tények és a személyes felelősség alóli kibúvást szolgálja az a számtalan elmélet is, amelyek alapja nem specifikus, absztrakt, hipotetikus – az Ödipusz-komplexustól a *Zeitgeist*ig terjedő – feltevések halmaza, amelyek annyira általánosak, hogy minden eseményt és minden tettet megmagyaráznak és igazolnak: még csak szóba sem jöhet az, hogy másképpen is történhetett volna, mint ahogyan valójában megtörtént, és senki emberfia másképpen nem cselekedhetett volna, mint ahogyan cselekedett. A részleteket elhomályosító, mindenre „magyarázattal" szolgáló konstrukciók között megtaláljuk az európai zsidók „gettómentalitásának" fogalmát vagy a német nép kollektív bűnösségét, amit történelmük *ad hoc* értelmezéséből szűrtek le, és a zsidók kollektív ártatlanságáról szóló, hasonlóképpen abszurd állítást. Mindezen klisék és közhelyek közös vonása, hogy fölöslegessé teszik az ítélőerőt, s kimondásuk nem jár semmilyen kockázattal. S noha megérthetjük, hogy a katasztrófában közelről érintettek – a németek és a zsidók – vonakodnak túl mélyen megvizsgálni azoknak a személyeknek és csoportoknak a magatartását, akik látszólag nem sérültek, vagy nem lett volna szabad sérülniük a totális morális összeomlás alatt, vagyis a keresztény egyházaknak, a zsidó vezető rétegnek, az 1944. július 20-i Hitler-ellenes összeesküvés résztvevőinek magatartását, ám ez az érthető húzódozás nem elegendő magyarázat arra az általános és nyilvánvaló vonakodásra, hogy miért nem kíván senki ítéletet mondani a személyes felelősség kérdésében.

Sokan egyetérthetnek manapság azzal, hogy nem létezik kollektív bűn vagy kollektív ártatlanság, s ha létezne, akkor egyetlen személy sem lehetne bűnös vagy ártatlan. Ez természetesen nem jelenti annak tagadását, hogy létezik *politikai* felelősség, ám ez teljesen független attól, hogy mit tettek a csoport tagjai mint individuumok, illetve hogy ezért nem lehet megítélni őket morá-

* Aurel v. Jüchen lelkész szavait a Hochhuth drámájáról szóló kritikákat tartalmazó antológiából idézem. *Summa Iniuria*, Rowohl Verlag, 195. p.

lis fogalmak alapján, s nem lehet őket polgári bíróság elé sem idézni. Minden kormányzat politikai felelősséggel tartozik elődjének tetteiért és vétkeiért, miként minden nemzet is múltbeli tetteiért és vétkeiért. Amikor Napóleon a forradalom után magához ragadta a hatalmat, és azt mondta: „Minden felelősséget magamra vállalok azért, amit Franciaország tett Szent Lajostól a Közjóléti Bizottmányig" – nem tett mást, mint kissé nyomatékosan kimondta a politikai élet alapelveinek egyikét. Általánosan szólva semmi mást nem állított, mint hogy minden nemzedék, miután beleszületik egy történeti kontinuumba, viseli apái nemzedékének bűneit, és minden nemzedék áldott őseinek tetteivel. Jelen esetben azonban nem erről a felelősségről van szó; ez ugyanis nem személyes felelősség, és csak metaforikus értelemben mondhatja valaki, hogy bűnösnek *érzi* magát azért, amit nem ő, hanem apja vagy a népe követett el. (Morálisan szólva majdnem ugyanolyan helytelen bűntudatot érezni meghatározott tett nélkül, mint nem érezni bűntudatot valódi bűncselekmény elkövetése után.) Teljes mértékben elképzelhető, hogy a nemzetek politikai felelősségéről egyszer majd nemzetközi bíróságon fognak ítélkezni; ám teljesen elképzelhetetlen, hogy egy ilyen bíróság büntetőbíróság legyen, s egyének ártatlanságáról vagy bűnös voltáról hozzon ítéletet.

A büntetőbíróság egyetlen feladata, hogy a személyes ártatlanság és bűnösség kérdésében döntsön, vagyis hogy igazságot szolgáltasson mind a vádlott, mind az áldozat számára. Ez alól nem jelentett kivételt az Eichmann-per sem, még ha a bíróságnak ezúttal olyan ügyben kellett is döntenie, amit nem talált a törvénykönyvekben, s olyan bűnös ügyében, akihez hasonlót – legalábbis a nürnbergi perek előtt – nem állítottak még bíróság elé. Jelen tudósítás semmi egyébbel nem foglalkozik, mint azzal a kérdéssel, hogy a jeruzsálemi bíróságnak milyen mértékben sikerült az igazság követelményének eleget tennie.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abromeit, Franz 207, 220
Adenauer, Konrad 22, 23, 27, 30, 132, 192
Adler, H. G. 140, 156
Antonescu, Ion 201, 215–217
Arendt, Hannah 10, 185, 223, 325

Bach-Zelewski, Erich von dem 25, 26, 85, 109, 309
Baade, Hans W. 275
Badoglio, Pietro 200
Baeck, Leo dr. 139
Baer, Richard 24, 309
Baky László 225
Bamm, Peter 257
Baron, Salo W. 31, 115
Baror, Jákov 140
Bauer, Fritz 28
Baumann, Jürgen 39
Becher, Kurt 154, 160, 163-166, 170, 222, 224, 309
Beck, Ludwig 120
Beckmann, Heinz 71
Beckerle, Adolf 212
Best, dr. Werner 197-200
Bettelheim, Bruno 311
Birnblat, Hirsch 312
Blobel, Paul 233
Blomberg, Werner von 242
Bonnet, Georges 92
Borisz (III.) bulgár cár 211
Bormann, Martin 155, 181, 256, 285
Böhm, Adolf 53, 234
Böhme, Franz 35, 36, 209
Brack, Victor 101, 126
Brand, Joel 222–224
Brandfisch, Otto dr. 24, 148
Brandt, Karl dr. 85
Brandt, Willy 71
Brauchitsch, Walter von 237
Brecht, Bertolt 7
Brunner, Alois 201, 212, 220, 230
Buber, Martin 275–277
Burke, Edmund 298
Bühler, dr. Josef 132, 241

Churchill, Winston 283
Ciano, Galeazzo gr. 203
Cohn, Benno dr. 51
Cvi, Jicchák ben 275
Czerniakow, Adam 139

Daluege, Kurt 83
Dannecker, Theodor 188, 191, 210, 211, 220
Degrelle, Leon 190
Dicey, Albert Venn 110
Dimitrov, Georgi 212
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 64
Drost, P. N. 287
Duckwitz, George F. 198
Dunand, M. Paul 168

Ebner, dr. 63, 64
Eichmann, Adolf Otto 9, 12–15, 18, 19, 22–24, 26–28, 30, 31, 33–49, 51–72, 74–81, 83–115, 121, 123, 124, 126–128, 131–136, 140, 142, 144–148, 150–152, 155, 157–160, 162–172, 174–176, 178, 180–184, 186–189, 191, 192, 195, 199–204, 207, 208, 210, 212, 214, 216–230, 232–247, 248, 250, 252, 256, 259–278, 280, 285–294, 296, 298–300, 303–305, 308–310, 312–317, 320, 321
Eichmann, Karl Adolf 13, 33, 40–42, 44, 161, 262
Eichmann, Klement Ricardo Francisco 262
Eichmann fia 70
Eichmann testvére 214
Einstein, Albert 156
Eisenhower, Dwight D. 259
Endre László, vitéz 38, 162, 225
Enghien (D'Enghien) herceg 219
Eppstein, Paul dr. 78, 140

Falkenhausen, Alexander von 190
Farinacci, Roberto 202
Fellenz, Martin 27
Ferenc József, (I.), császár 106
Ferenczy László, vitéz 225
Fest, Joachim C. 80, 155, 310
Frank, Hans 18, 89, 91, 97, 155, 158, 231, 238
Frank, Karl Hermann 96
Fränkel, Wolfgang Immerwahr 26
Freudiger, Pinkász (Fülöp) dr. 144, 146, 221–223
Frigyes, (II.), porosz király 136
Fritsch, Werner von 242
Fünten, Ferdinand aus der 191, 192

Gilbert, Gustave M. 236
Gillon, Philip 16
Globke, Hans dr. 30, 87, 132, 148–150, 273
Globocnik, Odilo 101, 103, 104, 107, 126, 204
Glücks, Richard 104, 175, 225
Goldmann, Náhum dr. 298
Goebbels, Josef Paul 34, 65, 84, 118, 215
Goerdeler, Carl Friedrich 117–121, 123
Göring [Goering], Hermann Wilhelm 56, 79, 100, 119, 155, 212, 227
Greiser, Arthur 148, 231, 238
Grell, Horst 59, 309
Grotius, Hugo 314
Grüber, Heinrich 150, 151, 152, 153, 154
Grynszpan, Herschel 252, 253
Grynszpan, Zindel 252, 253, 255
Günther, Rolf 85, 87, 126, 168, 197, 221
Gurion, Dávid ben 13, 14, 18–20, 22, 23, 29, 31, 32, 142, 235, 263, 266, 275, 279, 298, 299

Habsburg, Otto von 219
Hagen, Herbert 76
Hamsun, Knut 177
Hannecken, von 197
Harsten, Wilhelm dr. 191, 192
Haubach, 117
Hausner, Gideon 13–15, 17, 29, 31, 35, 38, 71, 116, 142, 144, 145, 234, 236, 247, 249, 252, 255, 273, 286, 294, 304
Hálévi, Benjámin 54, 84, 145, 165, 248, 256
Hámán 31
Hedin, Sven 156, 177
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 31
Helldorf, gr. 118
Heninger, Otto (Eichmann álneve) 261

Henk 117
Herzl, Theodor [Tivadar] dr. 53, 70, 92, 97, 234
Hesse, Fritz 118
Heuser, dr. Georg 29
Heydrich, Reinhardt 48, 56, 59, 71, 79, 80, 83–87, 90, 91, 93, 94, 96–101, 103, 113, 114, 124, 126, 131–133, 134, 154, 155, 160, 178, 179, 191, 197, 203, 209, 229, 232, 236, 237, 241, 243
Hilberg, Raul 35, 86, 96, 125, 126, 155, 162, 212, 216, 271, 310
Himmler, Heinrich 25, 37, 47, 48, 61, 63–65, 71, 83–86, 89, 92, 101, 103, 112, 113, 118, 119, 123, 124, 126, 127, 131, 136, 138, 155, 160, 162–164, 166–171, 174, 175, 178, 181, 182, 186, 189, 192, 193, 197, 217, 218, 222, 223, 227, 236, 238–242, 256, 259, 260, 270, 319, 320
Hitler, Adolf, *Führer* 9, 19, 22, 28, 30, 36, 37, 46, 49, 50, 52, 55, 65, 71, 73, 77, 80, 85, 87, 91, 93, 94, 99, 100–102, 104, 110–112, 114, 117–120, 122, 124–127, 129–131, 146, 149, 150, 155–160, 162, 167, 169–174, 176, 178, 179, 181, 183, 184, 189, 194, 205, 206, 209, 215, 217, 230, 236, 241, 242, 270, 294, 300, 312, 316–318, 320, 323
Hochhuth, Rolf 323, 324
Horthy Miklós 161, 162, 169, 201, 219, 222, 224–226
Hotér-Jisáj, Áháron 250
Höss, Rudolf 24, 63, 64, 87, 95, 103, 104, 107, 110,225
Höttl, Wilhelm dr. 171, 208, 309
Huber, Kurt 122
Hull, William 278
Hunsche, dr. Otto 24, 25, 221, 226, 260
Huppenkothen Walter, 309
Huszeini, Hádzs Amin el 22, 30

Jackson 301
Jacob, E. 192
Jakob, Berthold 291
Jansen, G. J. 28
Jahrreiss, Hermann 148
Jaspers, Karl 122, 277, 296, 297
Jäger, Herbert 109
Jodl, Alfred 172
Jong, Louis de dr. 146, 153, 191
Jüchen, Aurel v. 324
Jüttner, Hans 309

Kadow, Walter 110
Kagan, Raja 239
Kaltenbrunner, dr. Ernst 44–47, 49, 83, 85, 87, 155, 162, 166, 168, 169, 175, 184, 192, 208, 259, 261
Kaltenbrunner, idősebb 44, 47
Kant, Immanuel 158, 159
Kappler, Herbert 209
Kasztner, Rudolf [Rezső] dr. 43, 44, 136, 138, 139, 154, 165, 166, 168, 221, 222, 224
Kersten, Felix 71
Killinger, Manfred von 216–218
Kimche, David 74
Kimche, Jon 74
Kirchheimer, Otto 148, 282, 284, 293
Klement, Richard (Ricardo) (Eichmann álneve) 261–263, 265
Klingenfuß, Karl 291
Kluge, Günther von 118, 119, 121
Koppe, Wilhelm 25
Koretz főrabbi 213
Kovner, Abba 255–257
Krőzus 228
Krug, Mark M. 139
Krumey, Hermann 24, 207, 221, 222, 209
Krupp 225
Krüger, Friedrich-Willhelm 25
Krüger, Hans 29
Kube, Wilhelm 115
K-Zetnyik 249

Lahousen, Erwin 241
Lajos, (IX.), Szent 326
Lamm, Hans 52, 72
Landau, Móse 13, 14, 61, 66, 114, 145, 169, 234, 250, 252, 255
Lankin, Doris 17
Lauterpacht, Sir Hersch 171
Laval, Pierre 187
Leber 117
Lechtaler, Josef 25
Lehndorff, Hans von 130
Less, Ávner 41, 45, 62, 63, 98, 267
Leuschner, Wilhelm 118
Ley, Robert 65, 155
Lichtenberg, Bernard 151
Liebl, Veronika (Vera), (Veronica Liebl de Eichmann) 41, 262, 267, 275
Lösener, Bernhard dr. 110, 149
Löwenherz, Josef dr. 43, 59, 60, 77, 80, 250
Lubbe, Marinus van der 212
Ludlin, Hans Elard 230
Luther, Martin dr. 36, 92, 174, 194, 195

McCarthy, Mary 310
Mach, Sano 98, 227
Maschmann, Melitta 147
Matteotti, Giacomo 319
Maunz, Theodor 37
Mengele, Josef dr. 291
Menthon, François de 284
Merten, Max dr. 213, 214, 309
Meyer, Franz dr. 78
Mierendorff 117
Milch, Erhard 155, 203
Mildner, Rudolf dr. 175
Mindenstein, Leopold von 52
Moltke 120
Moltke, Helmuth von 118
Mombert, Alfred 179
Motzkin, Leo dr. 292
Mulisch, Harry 35, 39–41, 115, 310
Murmelstein, Benjamin 140
Musmanno, Michael A. 150, 235–237
Mussolini (Duce), Benito 161, 200–202, 204, 319
Müller, Heinrich 44, 71–81, 85, 87, 105–107, 133, 160, 162, 166, 168, 175, 176, 184, 201, 204, 233, 240, 274

Napóleon, Bonaparte 119, 319, 326
Nebe, Arthur 113, 118
Novak, Franz 24, 221, 222, 238, 309

Olsán, Jicchák 273
Oppenheim, L. 171

Pavelić, Ante dr. 207
Pearlman, Móse 260
Pellepoix, Darquier de 187
Pendorf, Robert 104, 309
Petljura, Szimon 292, 294
Pétain, Henri Philippe 187, 201
Philippsson 156
Pilátus, Poncius 131, 157, 174
Pohl, Oswald 83, 95, 104, 175
Poliakov, Léon 175, 246

Quisling, Vidkun 194, 195

Rademacher, Franz 35, 36
Räder, Erich 242
Rajakowitsch, Erich 57, 91, 191, 192
Rath, Ernst vom 252, 253
Rauter, Hans 191, 192
Rasch 113
Raveh, Jicchák 145, 158
Reck-Malleczewen, Friedrich 120, 121, 129
Reinhard-M. Strecker 149
Reitlinger, Gerald 48, 100, 126, 175, 201, 246, 310
Reynolds, Quentin 248

Ribbentropp, Joachim von 92, 123, 131, 174, 183, 235
Richter, Gustav 24, 216–218
Ritter, Gerhard 117, 118, 119, 121
Rogát, Joszál 298, 305
Rommel, Erwin 119
Romoser, Georg K. 118
Roosevelt, Franklin Delano 226
Rosenberg, Afred 207, 216, 231
Rousset, David 21
Rozen, Pinkász 290, 296, 299
Röhm, Ernst 216
Rumkowski, Cháim 139

Sabri, Huszein, Zulfikar 32
Saevecke, Theodor 29
Salzberger, Charlotte 141
Sassen, Willem S. 34, 61, 146, 247, 262, 263
Sauckel, Fritz 111
Schäfer, Emanuel dr. 209
Schefferling, Maria 33
Schellenberg, Walter 211, 237
Schlageter, Leo 110
Schmidt, Anton 255–258
Schmitt, Carl 168
Scholl testvérek 122
Schramm, Percy Ernst 118
Schüle, Erwin 23
Schwartzbard, Sálom 292–294
Sebba család 43
Seidl, Siegfried 220
Servatius, Robert dr. 12, 18, 31–35, 47, 69, 75, 84, 85, 108, 111, 126, 140, 142, 152, 169, 188, 233, 234, 246, 247, 263, 266, 268, 269, 272, 273, 275, 276
Silber, Gerson 254
Simoni, Jád 263
Six, Alfred 309
Slawik, Alfred Josef 309
Speer, Albert 52
Stahlecker, Franz dr. 88–91, 96
Stauffenberg, gróf, Klaus von 118
Stern Samu 222
Stone, Julius 284
Storey, Robert G. 279
Strauß, Franz-Josef 71
Streicher, Julius 43, 51, 84, 96, 97, 285
Storfer, Bertold 63, 64, 77, 78
Stuckart, Wilhelm dr. 132, 150, 183
Suarez, George 293

Szálasi Ferenc 226
Sztálin, Joszif Viszarionovics 200
Sztepán szófiai metropolita 211
Sztójay Döme 201

Taalat 292
Taylor, Telford 287
Tehlirján 292, 293
Tiso, Josef 227, 230
Thadden, Eberhard von dr. 174, 309
Thierack, Otto 181
Tohár, Cvi 263
Torres, Henri 293
Tuka, Vojtech 229
Turner, Harald 35, 209

Ulbricht, Walter 23
Übelhör 112, 113

Vabres, Donnedieu de 283
Vallant, Xavier 187
Veit, Hermann dr. 26
Veesenmayer, Edmund dr. 162, 163, 170, 220, 224, 227, 230, 309
Vialon, Karl Friedrich 29
Vilmos, (I.), császár 119
Vilmos, (II.), császár 281

Wade, E. C. S. 111
Wagner, Gerhard 126
Wartenburg, York von gr. 119
Wächter, Otto 204
Wechtenbruch, dr. Dieter 168, 169
Weizmann, Cháim dr. 142, 145, 274
Weisenborn, Günther 122

Weiss család 164
Weiss Manfréd 164
Weizsäcker, Ernst von 195
Weltsch, Robert 72, 73, 325
Wilken, Erwin 23
Winkelmann, Otto 162, 163, 309
Winston, Clara 10
Winston, Richard 10
Wirth, Christian 104
Wisliceny, Dieter br. 145, 166, 168, 212–214, 220–222, 224, 228–230, 238, 261
Wolf, Karl 25

Yahil, Leni 203

Zeisel, H. 288
Zöpf, Wili 24, 191, 192
Zuckermann, Jicchák 142
Zuckermann, Zivia Lubetkin 142

HELYNÉVMUTATÓ

Adria 205
Albánia 80
Alpok 259
Alt–Aussee 259, 261
Amszterdam 21, 24, 138, 193
Anglia 75, 77, 310
Argentína 13, 19, 34, 46, 59, 62, 65, 67, 95, 101, 121, 235, 247, 260, 262–267, 276, 278, 291, 309
Athén 213
Auschwitz 21, 54, 63, 77, 87, 95, 97, 98, 103, 104, 107, 110, 127, 128, 137, 139, 140, 160, 163, 169, 175, 179, 188, 191, 193, 195, 204, 213, 221, 225, 226, 238, 239, 249–251, 253, 270, 291, 294
Ausztria 24, 46, 49, 55, 56, 57, 75, 91, 114, 120, 178, 181, 184, 187, 191, 219, 250, 252, 259, 261, 262, 278

Baden 151, 178, 179
Baden-Württenberg 26
Bajorország 37
Balkán 145, 205, 215, 217, 295
Balta 294
Balti-tenger 205
Bázel 277
Belgium 186, 190, 191, 250, 263, 281
Belorusszia Fehéroroszország, 25, 105, 125, 231
Bełżek 128
Bergen-Belsen 103, 137, 143, 166, 179, 213, 233
Berlin 51, 52, 57, 58, 76, 78–81, 91, 99, 106, 118, 131, 135, 137–139, 151, 170, 172, 182, 186, 190, 191, 197, 200, 209, 211, 212, 214, 215, 217, 221, 224, 226, 227, 241, 259, 270, 292, 293
Bécs 43, 53, 56, 57, 59, 60, 63, 69, 75–81, 88, 89, 91, 103, 137, 140, 159, 191, 221, 224, 225, 270
Białystok 238
Bielefeld 254
Bolzano 265
Bonn 27, 29, 47
Bordeaux 187, 188
Bréma 163, 254
Brüsszel 252
Buchenwald 21, 251
Budapest 37, 39, 87, 138, 144, 160, 162, 163, 169, 219–222, 226, 227, 229
Buenos Aires 33, 260, 261–263, 265–267, 292, 293
Bug folyó 194, 216
Bukarest 216
Bulgária 195, 206, 209–212, 220, 250, 256

Chełmno (Kulmhof), 25, 105, 128, 250
Chile 268
Côte d'Azur 189, 202

Coventry 282
Cseh- és Morvaország (Protektorátus) 96–99, 112, 114, 178, 184, 220, 233
Csehszlovákia 80, 91, 168, 205, 227
Csekassz 294

Dachau 47, 151, 251
Danzig 242
Dánia 194–200, 203, 212, 214, 250
Dél-Tirol 120, 265
Dél–Amerika 121
Drancy 188
Düsseldorf 254

Egyesült Államok (Amerika), 16, 70, 77, 117, 240, 275, 310, 311
Egyiptom 76
Eldorado 45
Essen 254
Elzász-Lotaringia 120
Evian 81
Észak-Afrika 201
Észak-Olaszország 200, 204
Észtország 231

Felső-Szilézia 175, 242
Finnország 194, 281
Fiume 202
Flensburg 26
Földközi-tenger 275
Franciaország 92, 101, 128, 145, 178, 179, 186, 187, 188–191, 193, 195, 200, 201, 250, 252, 255, 285, 326

Galícia 204
Ghána 291
Genf 295
Gomorra 306
Görögország 200, 201, 203, 209, 214, 220, 250, 285
Gurs 151, 179

Haifa 76
Hamburg 261
Hannover 253
Hága 176, 191
Hirosima 282
Hollandia 9, 57, 91, 145, 146, 186, 190–194, 198, 250, 295
Horvátország 207, 227

India 316
Isère 201
Izrael 11, 15, 17, 19, 22, 23, 27, 33, 35, 41, 42, 54, 75, 141, 165, 218, 231, 234, 235, 246, 251, 256, 257, 260, 263, 264, 266–268, 271, 273–276, 279, 281, 286–292, 294, 297–299, 301, 304, 311, 320

Jeruzsálem 24, 27, 34, 38, 40, 53, 62, 65, 78, 90, 93, 95, 98, 101, 105, 106, 116, 135, 159, 163, 167, 170, 180, 188, 199, 208, 223, 234, 245, 246, 250, 264, 266, 273, 280, 287, 305, 308, 315
Jugoszlávia 35, 74, 161, 200, 201, 206, 209, 220, 250, 270, 285

Kairó 76
Kanada 121
Katyn 282
Kelet-Poroszország 129, 238
Kfár Kászem 321
Kongó 291
Koppenhága 197,
Kovno 141
Köln 254
Königsberg 129, 130
Krakkói régió 242
Krím-félsziget 231

Lechfeld 47
Lemberg (Lwów) 106
Leine 254
Lengyelország 18, 25, 49, 81, 89, 90, 91, 103, 137, 143, 145, 151, 155, 178, 187, 188, 194, 204, 222, 231, 240, 243, 250, 253, 255, 256, 281, 285
Lettország 231
Lidice 271
Linz 40, 43, 44, 83, 214, 247, 262, 268, 275
Lipcse 254
Litvánia 231, 250
Łodz (Litzmannstadt) 24, 105, 112–114, 139, 213, 232, 238
London 191, 260, 282
Lublin 95, 101, 103, 104, 107, 126, 178, 194, 204, 217
Ludwigsburg 25
Luxenburg 250
Lüneburger Heide 261

Magyarország 34, 59, 136, 138, 151, 160–166, 170, 187, 198, 201, 206, 213, 219–226, 229, 230, 232, 238, 250, 285
Mauthausen 21
Madagaszkár 46, 59, 92–95, 121, 180
Majdanek 128, 250
Marseilles 202
Minszk 21, 25, 105, 106, 112–115
Mississippi 291
München 122
Mogiljov 25
Monaco 202

Nagaszaki 282
Negev 276
Német Demokratikus Köztársaság (NDK) 23
Németország 12, 18, 22–28, 46, 47, 49–51, 56, 62, 65, 71, 72, 75, 79, 89, 112, 117, 119–123, 125, 127–129, 135, 142, 149, 152–155, 156, 159, 172, 177–179, 181–184, 186–188, 191, 196, 197, 200, 202, 207, 209, 212, 214, 215, 218, 224, 227, 236, 243, 249, 251–255, 257, 258, 260, 266–268, 273, 277, 278, 296, 314, 318, 319
Német Szövetségi Köztársaság (Nyugat-Németország) 22–26, 30, 265, 273, 275, 291
New York 268
Nisko 46, 89, 91
Nizza 201, 202
Norvégia 71, 194, 195, 250
Nürnberg 15, 18, 25, 26, 65, 85, 87, 88, 101, 111, 129, 132, 150, 155, 165, 168, 172, 175, 182, 197, 200, 221, 228, 233, 235–238, 241, 246, 247, 261, 281, 282, 284, 285, 301, 302, 322

Nyugat-Berlin 71
Nyugat-Poroszország 242

Obinger See 129
Odessza 215
Ohre folyó 97
Olaszország 117, 128, 161, 192, 195, 200–204, 250, 261, 282
Oroszország 36, 66, 85, 86, 89, 93–95, 115, 117, 125, 126, 128, 151, 161, 180, 187, 209, 231, 282
Ostland 231

Palesztina 41, 54, 60, 72, 74, 76, 77, 79, 223, 250–252, 254
Párizs 176, 188, 210, 220, 252, 253, 292–294
Passau 47
Pireneusok 179
Pest 222
Poroszország 136
Portugália 164, 226
Posen (Posnań) 242, 255
Pozsony 98, 166, 228–230, 286
Prága 57, 80, 81, 88, 89, 98, 113, 168, 191, 205, 224, 250, 270, 286
Proszkuro 294

radomi körzet 90
Rajna-vidék 39, 49, 110, 112
Rheinland-Pfalz 29
Riga 21, 112–114, 231

Románia 81, 145, 161, 187, 201, 204, 206, 209, 214–218, 226, 250
Róma 200, 204
Rotterdam 282

Sachsenhausen 151
Salzburg 43, 44
San folyó 90
Savoya 201
Saarpfalz 151, 178
Skandinávia 145, 194
Sobibor 128, 194
Solingen 39
Spanyolország 180, 202, 225
Stettin 178, 179
St. Germain 206
Svájc 42, 151, 152, 166, 179, 192, 195, 202, 225, 291
Svédország 194, 195, 198, 225

Szaloniki 213, 214
Szerbia 35, 36, 208–210
Szibéria 64
Szicília 189
Szilézia 136
Szluck 25
Szlovákia 99, 102,161, 166, 198, 220, 221, 227–230, 250
Szmolenszk 282
Szmolevicsi 25
Szodoma 306
Szovjetunió (Szovjet-Oroszország) 25, 100, 145, 250, 281, 285
Szófia 210–212
Sztálingrád 117, 135
Szudéta-vidék 120

Theresienstadt 59, 73, 78, 79, 97–99, 102, 103, 137, 139–141, 143, 146, 154, 156, 168, 179, 181–183, 197, 199, 220, 250, 251, 259, 269
Törökország 292
Treblinka 25, 104, 107, 128, 211, 250
Trianon 206
Tunézia 196

Uganda 92
Ukrajna 231, 293
Uman 294

Varsó 21, 25, 89, 125, 138, 139, 141, 238, 241
Vatikán 102, 212, 225, 230
Versailles 206
Vilna 141

Wannsee 66, 131, 132, 133, 154, 183, 194, 241
Warthegau 105, 114, 148, 178, 231, 238, 242
Wrocław 225

Zágráb 207, 208
Zbąszyń (Bentschen), 55, 255
Zürich 262
Zsitomir 294

BIBLIOGRÁFIA

Adler, H. G.: *Theresienstadt 1941–1945.* Tübingen, 1955
— *Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente.* Tübingen, 1958

American Jewish Committee: *The Eichmann Case in the American Press.* New York, é. n.

Anti-Defamation League, *Bulletin,* March, 1961

Baade, Hans W.: Some Legal Aspects of the Eichmann Trial. In *Duke Law Journal,* 1961

Bamm, Peter: *Die unsichtbare Flagge.* Munich, 1952

Barkai, Meyer: *The Fighting Ghettos.* New York, 1962

Baumann, Jürgen: Gedanken zum Eichmann-Urteil. In *Juristenzeitung,* 1963, Nr. 4.

Benton, Wilbourn E. – Grimm, Georg (szerk.): *Nuremberg: German Views of the War Trials.* Dallas, 1955

Bertelsen, Aage: *October '43.* New York, 1954. (Dániáról)

Bondy, François: Karl Jaspers zum Eichmann-Prozess. *Der Monat,* May, 1961

Buchheim, Hans: Die SS in der Verfassung des Dritten Reichs. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* April, 1955

Le Dossier Eichmann. Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, 1960

de Jong, Louis: Jews and Non-Jews in Nazi-occupied Holland. *On the Track of Tyranny.* Wiener Library, London

Dicey, Albert Venn: *Introduction to the Study of the Law of the Constitution,* 9th edition, New York, 1939

Drost, Peiter N.: *The Crime of State,* 2 vols., Leyden, 1959

Eichmann Tells His Own Damning Story. *Life,* November 28 és December 5, 1960

Einstein, Siegfried: *Eichmann, Chefbuchhalter des Todes.* Frankfurt, 1961

Fest, T. C.: *Das Gesicht des Dritten Reiches.* Munich, 1963

Finch, George A.: The Nuremberg Trials and International Law. In *American Journal for International Law,* vol. XLI, 1947

Flender, Harold: *Rescue in Denmark*. New York, 1963
Frank, Hans: *Die Technik des Staates*. Munich, 1942
Globke, Hans: *Kommentare zur deutschen Rassegesetzgebung*. Munich-Berlin, 1936
Green, L. C.: The Eichmann Case. *Modern Law Review*, vol. XXIII, London, 1960
Hausner, Gideon: Eichmann and His Trial. *Saturday Evening Post*, November 3, 10, és 17, 1962
Heiber, Helmut: Der Fall Grünspan. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, April, 1957
Henk, Emil: *Die Tragödie des 20. Juli 1944*. 1946
Hesse, Fritz: *Das Spiel um Deutschland*. Munich, 1953
Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, 1961
Höss, Rudolf: *Commandant of Auschwitz*. New York, 1960
Hofer, Walther: *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945*. Frankfurt, 1957
Holborn, Louise (szerk.): *War and Peace Aims of the United Nations*. 2 vols., Boston, 1943, 1948
Jäger, Herbert: Betrachtungen zum Eichmann-Prozess In *Kriminologie and trafrechtsreform*, Heft 3/4, 1962
Jaspers, Karl: Beispiel für das Verhängnis des Vorrangs nationalpolitischen Denkens. In *Lebensfragen der deutschen Politik*, 1963
Kaltenbrunner, Ernst: *Spiegelbild einer Verschwörung*. Stuttgart, 1961
Kastnet, Rudolf: *Der Kastner Bericht*. Munich, 1961
Kempner, Robert M. W.: *Eichmann and Komplizen*. Zurich, 1961. (Contains the complete minutes of the Wannsee Conference)
Kimche, Jon – Kimche, David: *The Secret Roads. The "Illegal" Migration of a People, 1938–48*. London, 1954
Kirchheimer, Otto: *Political Justice*. Princeton, 1961
Kirchhoff, Hans: What Saved the Danish Jews? In *Peace News*. London, November 8, 1963
Klein, Bernard: The Judenrat In *Jewish Social Studies*. vol. 22, January, 1960
Knierim, August von: *The Nuremberg Trials*. Chicago, 1959
Krug, Mark M.: Young Israelis and Jews Abroad - A Study of Selected History Textbooks In *Comparative Education Review*. October, 1963
Lamm, Hans: *Über die Entwicklung des deutschen ludentums im Dritten Reich*. mimeographed dissertation, Erlangen, 1951
— *Der Eichmannprozess in der deutschen öffentlichen Meinung*. Frankfurt, 1961
Lankin, Doris: *The Legal System*. Israel Today series, No. 19, Jerusalem, 1961
Lederer, Zdenek: *Ghetto Theresienstadt*. London, 1953
Lehnsdorff, Hans Graf von: *Ostpreussisches Tagebuch*. Munich, 1961

Lévai, Eugene: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jews*. Zurich, 1948
Lösener, Bernhard: *Die Nürnberger Gesetze*. Sammlung Vahlen, vol. XXIII, Berlin, 1936
Maschmann, Melitta: *Fazit*. Stuttgart, 1963
Maunz, Theodor: *Gestalt and Recht der Polizei*. Hamburg, 1943
Monneray, Henri: *La Persécution des luifs en France*. Paris, 1947
Motzkin, Leo (szerk.): *Les Pogromes en Ukraine sous les gouvernements ukrainiens 1917-1920*. Comité des Délégations Juives, Paris, 1927
Mulisch, Harry: *Strafsache 40/61*. Köln, 1963
Nazi Conspiracy and Aggression. 11 vols., Washington, 19461948
Oppenheim, L. – Lauterpacht, Sir Hersch: *International Law*. 7th ed., 1952
Paechter, Henry: The Legend of the 20th of July, 1944 In *Social Research*. Spring, 1962.
Pearlman, Moshe: *The Capture of Adolf Eichmann*. London, 1961
Pendorf, Robert: *Mörder and Ermordete. Eichmann and die ludenpolitik des Dritten Reiches*. Hamburg, 1961
Poliakov, Léon: *Auschwitz*. Paris, 1964
Poliakov, Léon – Wulf, Josef: *Das Dritte Reich and die Juden*. Berlin, 1955
Beck-Malleczewen – Friedrich P.: *Tagebuch eines Verzweifelten*. Stuttgart, 1947
Reitlinger, Gerald: *The Final Solution*. New York, 1953; Perpetua ed., 1961
Reynolds, Quentin – Katz, Ephraim – Aldouby, Żwy: *Minister of Death*. New York, 1960
Bitter, Gerhard: *The German Resistance: Carl Goerdeler's Struggle against Tyranny*. New York, 1958
Robinson, Jacob: Eichmann and the Question of Jurisdiction. *Commentary*, July, 1960
Robinson, Jacob – Friedman, Philip: *Guide to Jewish History under Nazi Impact*. A bibliography published jointly by YIVO Institute for Jewish Research and Yad Vashem, New York–Jerusalem, 1960
Rogat, Yosal: *The Eichmann Trial and the Rule of Law*. Published by the Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, California, 1961
Romoser, George K.: *The Crisis of Political Direction in the German Resistance to Nazism*. University of Chicago dissertation, 1958
— The Politics of Uncertainty: The German Resistance Movement. In *Social Research*, Spring, 1964
Rothfels, Hans: *German Opposition to Hitler*. Chicago, 1948
Rotkirchen, Livia: *The Destruction of Slovak Jewry*. Jerusalem, 1961
Rousset, David: *Les Jours de notre mort*. Paris, 1947
Schneider, Hans: *Gerichtsfreie Hoheitsakte*. Tübingen, 1950

Schramm, Percy Ernst: Adolf Hitler-Anatomie eines Diktators In *Hitlers Tischgespräche*, 1964
Servatius, Robert: *Verteidigung Adolf Eichmann, Plädoyer.* Bad Kreuznach, 1961
Silving, Helen: In Re Eichmann: A Dilemma of Law and Morality. *American Journal of International Law*, vol. LV, 1961
Stone, Julius: *Legal Controls of International Conflict.* New York, 1954
Strauss, Walter: Das Reichsministerium des Innern and die Judengesetzgebung. Aufzeichnungen von Bernhard Lösener. *Vierteljahrshefte für Zeitgsschichte*, July, 1961
Strecker, Reinhard (szerk.): *Dr. Hans Globke.* Hamburg, é. n.
Taylor, Telford: Large Questions in the Eichmann Case. *New York Times Magazine*, January 22, 1961
Torrés, Henri: *Le Procés des Pogromes.* Paris, 1928
Trial of the Major War Criminals. The 42 vols., Nuremberg, 1947-1948
Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals. 15 vols., Washington, 1949–1953
Vabres, Donnedieu de: *Le Procés de Nuremberg.* Paris, 1947
Wade, E. C. S.: Act of State in English Law. *British Year Book of International Law.* 1934
Wechsler, Herbert: The Issues of the Nuremberg Trials. *Principles, Politics, and Fundamental Law.* New York, 1961
Weisenborn, Günther: *Der lautlose Aufstand.* Hamburg, 1953
Wighton, Charles: *Eichmann, His Career and His Crimes.* London, 1961
Woetzel, Robert K.: The Nuremberg Trials In *International Law*, New York, 1960
Wucher, Albert: *Eichmanns gab es Viele.* Munich-Zurich, 1961
Wulf, Josef: Lodz. *Das letzte Ghetto auf polnischem Boden.* Schriftenreihe der Bundeszentrale für Heimatdienst, vol. LIX, Bonn, 1962
— *Vom Leben, Kampf und Tod im Ghetto Warschau.* op. cit., vol. XXXII, Bonn, 1960
Yad Vashem: *Bulletin*, Jerusalem, April, 1961 and April-May, 1962
Zaborowski, Jan: *Dr. Hans Globke, the Good Clerk.* Poznan, 1962
Zeisel, Hans: Eichmann, Adolf. *Britannica Book of the Year.* 1962

Egyetemi Könyvtár SZTE SZEGED 3.
A 159444

Osiris könyvtár

Az eredetileg a *New Yorker*ben publikált cikkekből összeállított könyv témája a theodicaea gondolatkörében mozgó európai filozófiai hagyományban szükségképpen irracionálisnak tetsző gonoszság fogalma, ahogyan az európai történelem katasztrófája során egy ember tevékenységében testet öltött. Arendt, aki az említett újság tudósítójaként végigülte a tárgyalásokat, szemtanúként számol be Eichmann viselkedéséről, gondolkodásáról, szembesítve ezzel az olvasót történelmünk feldolgozatlan vagy csak többé-kevésbé feldolgozott fejezetével.

1580 Ft

ISBN 963 379 906 6
9 789633 799062

HANNAH ARENDT • *Eichmann Jeruzsálemben*

A 159444

HANNAH ARENDT

Eichmann Jeruzsálemben

JUDAICA

Osiris könyvtár